

ANTIREVOLUTIONNAIRE STAATKUNDE

DRIEMAANDELIJKSCH ORGAAN

VAN DE

Dr. ABRAHAM KUYPERSTICHTING
TER BEVORDERING VAN DE STUDIE
DER ANTIREVOLUTIONNAIRE BEGINSELEN

ONDER REDACTIE VAN

Prof. Mr. A. ANEMA - Mr. Dr. E. J. BEUMER - Dr. H. COLIJN
Mr. H. A. DAMBRINK - Prof. Dr. H. DOOYEWEERD
Ds. J. JONGELEEN - Dr. J. W. NOTEBOOM - Prof. Mr.
V. H. RUTGERS - J. SCHOUTEN - Prof. Dr. J. SEVERIJN

DERTIENDE JAARGANG

UITGAVE VAN J. H. KOK N.V. TE KAMPEN 1939

INHOUD.

	Bladz.
IR. B. TER BRUGGE, Omwenteling in de voortbrenging . . .	41
IR. B. TER BRUGGE, Chemie en Autarkie	370
PROF. DR. H. DOOYEWEERD, Das natürliche Rechtsbewusstsein und die Erkenntnis des geoffenbarten Göttlichen Ge- setzes	157
PROF. MR. P. A. DIEPENHORST, Dr. Schaepman in de politiek	221
D. GROSHEIDE, Lijst van geschriften betreffende leven en arbeid van Dr. A. Kuyper	102
MR. B. DE GAAY FORTMAN, Jhr. Mr. J. W. van Loon (1816— 1876)	183
G. W. JAKOS—NEDERBRAGT, De ontwikkeling van het Protes- tantisme in Hongarije	204
DR. T. P. VAN DER KOOY, Beteekenis der economische voor- lichting, inzonderheid met het oog op den uitvoer . . .	1
L. VAN KLINKEN, Het principe van de Vrije School en Over- heidsbemoeiing inzake het Lager Onderwijs	121
G. J. LAMMERS, Enkele aantekeningen over het delegatie- beginsel in de crisiswetgeving	28
DR. J. A. NEDERBRAGT, Johannes a Lasco (Beitrag zur Em- dener Gedenkfeier 1540—1940)	302
DR. J. RIDDER, Het geldwezen in het licht van de A. R. be- ginselen	333
DR. H. J. SMIT, De invloed van den godsdienst, in 't bijzonder van het christendom op den Staat (Een historisch over- zicht) I	265
II (Slot)	410
J. P. B. TISSOT VAN PATOT, Ordening van het verkeer . . .	72

BETEKENIS DER ECONOMISCHE VOORLICHTING, INZONDERHEID MET HET OOG OP DEN UITVOER

DOOR

DR. T. P. VAN DER KOOY.

Van de Redactie ontving ik de vriendelijke uitnoodiging, in dit tijdschrift een uiteenzetting te geven over economische voorlichting, en daarbij in het bijzonder aandacht te besteden aan de economische beteekenis dier voorlichting, en aan de staatstaak op dit gebied, in verband met de huidige tijdsomstandigheden. Gaarne gevolg gevend aan deze uitnoodiging, meen ik goed te doen allereerst de vraag te beantwoorden, wat onder economische voorlichting moet worden verstaan ¹⁾).

Onder economische voorlichting versta ik elk verschaffen van gegevens op economisch gebied, hetwelk beoogt rechtstreeks ten goede te komen aan het nemen van beslissingen op dat gebied. Het doen van mededeelingen op economisch gebied voor zuiver wetenschappelijke of paedagogische doeleinden, hoewel in meer algemeen zin van voorlichtenden aard, wordt hiermee van de definitie uitgesloten. Met het nemen van beslissingen op economisch gebied zijn in de eerste plaats belast de ondernemers, die leiding geven aan de onderscheidene bedrijven; daarnaast alle leidende personen, die vorm en richting geven aan het economisch beleid der Overheid. Het is zonder meer duidelijk, dat een goede economische voorlichting van ondernemers en Regeering voor de economische ontwikkeling des lands van groote beteekenis is. Tot het opmaken van een werkplan is men, hoogst zeldzame uitzonderingsgevallen daargelaten, eerst in staat, wanneer men over de noodige gegevens beschikt; ook na de vaststelling van het werkprogramma,

bij de tenuitvoerlegging daarvan, doet zich voortdurend de behoefte aan nauwkeurige gegevens gelden. Het voorlichtingswerk vervult alzoo ten opzichte van het beleidswerk een complementaire en derhalve onmisbare functie. Vandaar dan ook, dat in de praktijk beide soorten van werkzaamheden ten nauwste zijn dooreenge-weven.

Ondanks deze dooreenweving bestaat het voorlichtingswerk, bij de doorgevoerde specialisatie, die onzen tijd kenmerkt, tegenwoordig ook als een afzonderlijk georganiseerde functie. Er zijn instellingen in het leven geroepen, die geen beslissingen hebben te nemen op praktisch-economisch gebied, doch Regeering en bedrijfsleven behulpzaam hebben te zijn bij de verzameling van gegevens op dat gebied. Het ligt voor de hand, dat de behoefte aan expresselijk georganiseerde hulp van dezen aard zich inzonderheid voordeed, waar de verzameling der gegevens bijzondere moeilijkheden bood. Dit was onder meer het geval, waar het betrof gegevens ten aanzien van het buitenland. Geen wonder dan ook, dat tot de taak der voorlichtingsinstellingen steeds in de eerste plaats is gerekend de exportvoorlichting.

Ontelbare malen is er op gewezen, dat de welvaart van het Nederlandsche volk voornamelijk berust op den export van een aantal speciale producten, welker vervaardiging veel arbeid vereischt. Over een ruime binnenlandsche markt, waar genoegzame afzet voor die producten gevonden kan worden, beschikken wij niet; de meeste grondstoffen en vele andere onmisbare producten moeten wij invoeren, aangezien wij die niet zelf voortbrengen; deze invoer moet, althans grootendeels, betaald worden door goederenuitvoer. Door alleruiterste krachtsinspanning moeten wij trachten den export van arbeidsintensieve producten op te voeren, of tegen afbrokkeling te behoeden, willen wij ons hoog welvaartspeil zoo goed mogelijk handhaven. Een scherpe buitenlandsche concurrentie vinden wij bij dat streven op onzen weg; ook de maatregelen, welke wij treffen, teneinde de werkloosheid op de binnenlandsche markt te bestrijden, zijn voor een deel schadelijk voor ons concurrentievermogen op de exportmarkt. Genoeg om te doen zien, dat het exportvraagstuk voor Nederland even moeilijk als gewichtig is.

De behoefte aan economische voorlichting bij den export.

Regering en bedrijfsleven hebben voor hun werkzaamheid op het gebied van den export behoefte aan de kennis van allerlei economische feiten en verhoudingen. Deze behoefte is in den loop der tijden in breedte en diepte toegenomen. Te dezen aanzien zou ik in de nieuwere ontwikkeling van het economisch leven twee perioden willen onderscheiden. In de eerste plaats die van de opkomst der moderne grootindustrie in West-Europa en de Vereenigde Staten. Om een eenigszins breeden en vasten grondslag voor deze industrie te verkrijgen, moesten de ondernemers een ruime en zekere afzetgelegenheid vinden voor het op groote schaal gefabriceerde product: commercieele exploratie der geheele wereld was daartoe vereischt. Bestudeering van de als begeleidend verschijnsel van de industriele ontwikkeling optredende conjunctuurfluctuaties bleek daarenboven op den duur onmisbaar.

De tweede phase zou ik willen noemen die van de verbreiding van het moderne industriewezen over andere landen en werelddeelen. Gedeeltelijk moet de opkomst van de jonge industrielanden worden toegeschreven aan de invoering van beschermende regeeringsmaatregelen — meestal reactie op crises, die den grondstoffenexport van die landen gevoelig troffen —, gedeeltelijk aan kostprijsvoordeel, voortspruitend uit lageren levensstandaard. Voor de Westersche landen beteekende deze geleidelijke evolutie een bedreiging der volkswelvaart. Het tempo dezer evolutie is zoowel door den wereldoorlog als door de wereldcrisis van 1929 en de daaropvolgende depressie in hooge mate versneld. Door omvang en scherpte heeft de achter ons liggende crisis zich van soortgelijke vroegere conjunctuurinzinkingen onderscheiden. Dit had tengevolge, dat zij niet alleen conjuncturele verschijnselen in het leven heeft geroepen, doch ten aanzien van eerdergenoemd industrialisatie-proces een sprongsgewijze ontwikkeling heeft veroorzaakt, welke te ernstiger gevolgen had, daar de normale mogelijkheden tot aanpassing steeds meer kwamen te ontbreken. Dientengevolge deden de problemen, welke anders geleidelijk gerezen zouden zijn, zich in veel aucteren vorm voor.

Door steeds radicaler ingrijpen van overheidswege poogden de Westersche landen de ineensstorting binnen de eigen grenzen zoo veel mogelijk af te wenden. De scherpe concurrentie op de exportmarkten en de tengevolge van de algeheele ontwrichting optredende ineenschrompeling der koopkracht in de afzetgebieden maakten drastische verlaging der kostprijzen en in vele gevallen nog dieper insnijdende verlaging der verkoopprijzen noodzakelijk. Deze prijsverlaging versnelde weer het proces van steeds verdergaande afsnoering der binnenlandsche markten van het wereldverkeer, door instelling en verhooging van invoerrechten, vermeerdering en verlaging van invoercontingenten, invoering en verscherping van deviezenrantsoeneeringen, en dergelijke. Verbetering van de concurrentievoorwaarden voor den nationalen export trachtten de Regeeringen te bereiken door moeizame onderhandelingen van land tot land; voorts o.m. door, gewoonlijk verkapte, exportsubsidieering en door valutadepreciatie. De internationale credietverleening stagneerde volkomen; zelfs in den exporthandel werden in vele gevallen slechts onder garantie van staatswege credieten gegeven.

In het bestel van den wereldhandel bracht deze fatale ontwikkelingsgang, vooral bij het versnelde tempo, waarin hij zich voltrok, een grondige en duurzame verandering teweeg. Economisch kan deze aldus worden geïnterpreteerd, dat de bewerking van grondstof tot eindproduct de strekking vertoont zich te verplaatsen naar het consumptiegebied. Dit heeft tot gevolg een geleidelijke verplaatsing van het zwaartepunt in den wereldhandel van het eindproduct naar de grondstof. Deze tendens is voor de landen, welker uitvoer voor een belangrijk deel uit fabrikaten bestaat, uiteraard ongunstig. Zij zijn genoodzaakt, willen zij hun industrielen export op peil houden, onder steeds scherpere concurrentie tegen den stroom op te roeien, hetgeen noopt tot steeds grootere krachtsinspanning.

Daarbij komt, dat uit den aard der industrieproducten, zulks in tegenstelling met de grondstoffen, twee omstandigheden voortvloeien, welke evenzeer dwingen tot het ontplooiën van een krachtige verkoopactiviteit. In de eerste plaats leenen de fabrikaten zich in den regel niet gemakkelijk tot objectieve kwaliteitsbepaling, zoodat bij de beoordeeling van concurrerende offertes

steeds zoowel prijs als kwaliteit in het geding komen en de leverancier derhalve tot taak heeft, de voortreffelijkheden van zijn fabriek in het licht te stellen. In de tweede plaats is er de omstandigheid, dat elke verdere bewerking het aantal gebruiksmogelijkheden van een product verkleint, zoodat, waar grondstoffen groote centrale markten hebben en ook halffabrikaten nog een zekere mate van zelfverkoopbaarheid bezitten, fabrikaten een beperktere en meer verspreide markt moeten vinden, waar een meer of minder groote weerstand moet worden overwonnen. De noodzakelijkheid eener groote verkoopactiviteit bij den afzet van fabrikaten hangt bovendien ten nauwste samen met de structuur van het moderne industriele bedrijf, waarin de vaste kosten een relatief steeds grootere plaats zijn gaan innemen, zoodat vergrooting van den afzet vaak verlaging van den kostprijs en dus verhooging van het concurrentievermogen beteekent. Bovengenoemde factoren maken het noodzakelijk, dat de afzet van industriele producten krachtig gepousseerd wordt, en dat gestreefd wordt naar rechtstreeksch intensief contact met den uiteindelijken afnemer.

Het is na deze uiteenzetting duidelijk, dat de reeds bestaande behoefte aan gegevens betreffende het buitenland bij ondernemers en Regeeringen de laatste jaren grooter en gevarieerder is geworden. Bij de bepaling van het economisch beleid, waarvan 's lands welvaart afhangt, moet zoo weinig mogelijk aan de werking van onbekende krachten worden overgelaten. Juist de onzekerheid, evenwel, was door den loop der dingen aanzienlijk toegenomen. Reeds aanstonds moet de exporteur, bij de keuze van zijn relaties, rekening houden met het solvabiliteitsrisico van zijn debiteuren en met de mate van betrouwbaarheid en activiteit van de vertegenwoordigers, aan wie hij zijn belangen toevertrouwt. Het is een populair misverstand, dat de exporteur, die met deze factoren rekening heeft gehouden, daarmee het zijne heeft gedaan. Het risico der relatie, immers, staat niet op zichzelf en is niet op zichzelf te beoordeelen. Het is mede afhankelijk van de conjunctuur in het vreemde land en van de activiteit der concurrentie: twee belangrijke factoren, die overigens voor den exporteur ook zelfstandige risico's beteekenen. Onder conjunctuurrisico versta ik hier het economisch-financieel risico van algemeenen aard, hetwelk voor de afzonderlijke volkshuishoudingen sterk kan uiteen-

loopen en daarenboven niet zelden op korten termijn wisselt. Niet in de laatste plaats hangen risico's van dezen aard samen met overheidsingrijpen; het risico van fiscale of handelspolitieke maatregelen, het transferrisico en het valutarisico zijn hier te noemen. De activiteit der concurrentie behoort tot een ander, hoewel met het vorige nauw verband houdend risico-complex, namelijk dat van het marktrisico, hetwelk, behalve het offensief van andere leveranciers, al of niet gesteund door hun Regeeringen, mede omvat de onzekerheid in de ontwikkeling van de koopkracht en de koopgewoonten van het publiek, een terrein, waarop de door marktanalyse voorbereide propaganda en verkoopactiviteit zich in het bijzonder hebben te richten. Zeer vele factoren, alzoo, moet de exporteur bij het treffen van disposities in het oog houden; zeer vele gegevens betreffende buitenlandsche toestanden en verhoudingen moeten te zijner beschikking staan.

Ook voor de Regeeringen is inzicht in buitenlandsche economische vraagstukken van groote beteekenis. Ten aanzien van den handelspolitieken arbeid behoeft zulks geen betoog. Ook bij de landbouw- en bij de nijverheidspolitiek, die overal voor een belangrijk deel in het teeken van het verschaffen en in stand houden van werkgelegenheid staan, stuiten de Regeeringen onophoudelijk op aspecten, die met het buitenland verband houden. Wel zeer in het bijzonder is dit het geval bij de overheidsmaatregelen tot steun van den export, die den laatsten tijd in de economische politiek steeds meer op den voorgrond treden.

De exportpolitiek, die behalve werkverruiming in vele landen ook handhaving van het evenwicht der deviezenbalans beoogt, bedient zich van zeer uiteenlopende middelen, welke gewoonlijk neerkomen op financiering, subsidieering, garandeering of monopoliseering van overheidswege. Van deze wordt de monopolievorming inzonderheid bij agrarische producten, worden de overige methoden meer bij fabrikaten toegepast; bij alle goederen dient voorts te worden gewezen op de krachtige economische propaganda, welke de meeste staten tegenwoordig in het buitenland plegen te voeren.

Dit laatste behoeft geen verwondering te wekken. Wij zagen reeds, dat in den wereldhandel de ontplooiing van verkoopactiviteit en de systematische marktwerking steeds meer op den voor-

grond treden. De commercieele reclame, gericht door kwalitatieve marktanalyse, vormt daarbij een onmisbaar hulpmiddel. Het ligt voor de hand, dat de Regeeringen, die omzagen naar middelen om de commercieele activiteit van het eigen land op de exportmarkten te steunen, daartoe ook het middel der propaganda aangrepen. Niet alleen biedt deze de gelegenheid individueele reclame-acties te steunen, door ze minder kostbaar, en daardoor in vele gevallen eerst mogelijk te maken, doch ook bleek zij voor het opsporen van afzetmogelijkheden en voor het aanknoopen van handelsrelaties van groote praktische beteekenis.

Daar komt bij, dat de rechtstreeksche steun van den export, door middel van subsidieering, verscheidene gevaren in zich bergt. Zoo kan het gebeuren, dat bestaande exportbelangen worden geschaad door concurrentie van den gesteunden export; dat de Regeering van het afnemende land tot represaille-maatregelen overgaat, omdat de productiebelangen van dat land worden benadeeld; dat het concurrentievermogen der exportindustrie door de premieering wordt verminderd. Vandaar dan ook, dat de propaganda-steun door practisch alle exportlanden met graagte is toegepast als een minder riskante en toch zeer effectieve vorm van export-subsidieering.

Wenden wij nu het oog naar ons eigen land, dan moet allereerst worden geconstateerd, dat het gewicht van onzen totalen uitvoer, na een ernstige inzinking, bezig is zich te herstellen op het niveau van 1929. De waardedaling, in goud uitgedrukt, schijnt tot stilstand te zijn gekomen, al mag op grond van het gunstige jaar 1937 geen voorbarige conclusie worden getrokken. In procenten van den werelduitvoer uitgedrukt, slaat de Nederlandsche export geen kwaad figuur: het peil van 1929 schijnt wel weer bereikt. Het zou echter onjuist zijn, hierop een optimistisch oordeel te fundeeren. Allereerst komt het aan op de samenstelling van den uitvoer. Zonder mij in het bestek van dit artikel te buiten te gaan aan een breedvoerige analyse, meen ik te mogen beweren, dat de ontwikkeling van den Nederlandschen uitvoer allerminst als gunstig kan worden beschouwd. Vergelijking van de uitvoercijfers van 1929 met die van het relatief gunstige jaar 1937, waarbij door inachtneming van de cijfers der tusschenliggende jaren toevallig-

heden worden uitgeschakeld, toont aan, dat een inkrimping van den export merkbaar is voor vele producten, welke voor de werkgelegenheid van groote beteekenis zijn, terwijl de uitvoer van halffabrikaten een minderen achteruitgang of een toeneming vertoonde, en de uitvoer van vele grondstoffen en kapitaalintensieve industrieproducten vooruitgang boekte.

Ik volsta met enkele voorbeelden.

Sterken achteruitgang vertoonde de export van onze hoogwaardige dierlijke en plantaardige producten, met uitzondering van gecondenseerde melk, die een afzetvermeerdering, voornamelijk op vergelegen markten, verwierf. De uitvoer van verven en vernissen, meubelen, schoenen, textielproducten, glas- en aardewerk, papier, cacaopoeder en chocolade, schepen, werktuigen en toestellen, onderging een over het geheel aanzienlijken achteruitgang. Hierbij valt aan te teekenen, dat de achteruitgang voor leder geringer was dan voor schoenen; dat voor katoenen manufacturen, geholpen door contingentteering, eenige compensatie op de Nederlandsch-Indische markt werd verkregen. Vooruitgang boekte de uit- resp. doorvoer van tin, van zwavelzure ammoniak, huiden en vellen, cacaoboter, onbewerkte tabak, terwijl die van plantaardige oliën door steeds meerdere oriëntteering op verdergelegen markten zich vrij goed handhaafde, die van chemische producten, zij het tegen lage prijzen, zich bevredigend herstelde, en die van geharde traan toenam.

De ontwikkeling van den wereldhandel heeft dus den uitvoer van het Nederlandsche arbeidsintensieve product ernstig getroffen. Weliswaar kan een sterkere oriëntteering dezer producten op de binnenlandsche markt worden geconstateerd, doch een teruggang der productie kon daardoor lang niet overal worden voorkomen. Bij verscheidene producten zien wij ook op groote schaal het verschijnsel optreden van vestiging van bedrijven in het buitenland, waardoor de Nederlandsche ondernemer zijn plaats in de vreemde markt tracht te behouden; hoezeer dit als vorm van kapitaalexport en als steun voor allerlei economische betrekkingen is toe te juichen, blijft hierbij niettemin definitief verlies aan werkgelegenheid in het directe exportbedrijf te betreuren.

Ik wees er reeds op, dat het exportvraagstuk voor Nederland

even moeilijk als gewichtig is. Geen wonder dan ook, dat velen hier te lande geneigd zijn de exportmogelijkheden te beschouwen als bepaald door omstandigheden buiten onze macht, en dat zij het pogen, den export stelselmatig te bevorderen, tot onvruchtbaarheid gedoemd achten. De Regeering oordeelt anders. Zij besteedt aan het vraagstuk der uitvoerbevordering bijzondere aandacht. Langs handelspolitieken weg beschermt zij, waar mogelijk, den afzet van Nederlandsch product in het buitenland. Door exportcredieten te garandeeren geeft zij daarnevens steun, wanneer de abnormale exportrisico's een belemmering voor het behoud van werkgelegenheid in de uitvoerindustrie opleveren; verleening dezer garanties ook voor langere crediettermijnen dan tot dusver gebruikelijk was, is in overweging, evenals geldelijke steun, in daartoe in aanmerking komende gevallen. Ook op het gebied der economische propaganda voor Nederland in het buitenland heeft de Regeering zich reeds eenigszins stelselmatig bewogen.

Ik meen met het bovenstaande te hebben aangetoond, dat de behoefte aan economische voorlichting bij Regeering en bedrijfsleven, inzonderheid met het oog op den uitvoer, zeer groot is. Ik voeg hieraan toe, dat ook op technisch gebied behoefte aan voorlichting bestaat. Het productie-apparaat dient voortdurend aan de zich dikwijls snel wijzigende marktverhoudingen te worden aangepast; de technische vraagstukken, welke zich daarbij voordoen, vereischen evenzeer oplossing als de economische. Technische superioriteit is voor de plaats, die een land op de wereldmarkt zal innemen, zeker niet van mindere beteekenis dan commercieele activiteit. Voor een land als Nederland, met zijn beperkte binnenslandsche markt en zijn op export ingesteld bedrijfsleven, moet men bij de richting, welke aan de technische ontwikkeling wordt gegeven, ten nauwste rekening gehouden met de exportmogelijkheden. Zoo moeten dus technische en economische voorlichting, hoezeer onderscheiden van karakter en werkwijze, hand in hand gaan ²⁾.

Voor het beoordeelen van de beteekenis der economische voorlichting is ook van belang na te gaan, welk gewicht men in het buitenland daaraan hecht.

De ontwikkeling der economische voorlichting in het buitenland.

Dateeren de stelselmatige rechtstreeksche exportsteunmaatregelen der Regeeringen eerst van de laatste jaren, reeds verscheidene tientallen jaren geleden heeft men in de toen belangrijkste exportlanden begrepen, dat organiseerend ingrijpen geboden was in verband met de moeilijkheden, verbonden aan het bestudeeren van vreemde markten en het aanknoopen van relaties met die markten. Men ging er naar streven, de aanpassing van het artikel aan de behoefte, de juiste keuze der relatie, de waarborging der grootst mogelijke rechtszekerheid, e. d., te bevorderen door het beschikbaar stellen van snelle en betrouwbare voorlichting. Aanvankelijk ontstonden te dien einde instellingen uit het particulier initiatief; later gingen de staten deze functie ondersteunen en zelve organiseeren³⁾.

In 1874 werd te Weenen een z.g. „handelsmuseum” gesticht, welk voorbeeld door vele andere landen werd gevolgd. Het verzamelen en permanent tentoonstellen van monsters van artikelen, die in het buitenland gangbaar waren, stond bij deze instellingen op den voorgrond. Bezien in het kader van dien tijd, die gekenschetst kan worden als de periode van de opkomst der moderne grootindustrie op het vasteland, is dit begrijpelijk; later is deze functie op den achtergrond geraakt: de ontwikkeling van het jaarbeurswezen en verschillende andere factoren hebben daartoe bijgedragen. Daarnaast bewogen de handelsmusea zich reeds aanstonds op het gebied van de verzameling van feitelijke gegevens en de verstrekking van inlichtingen.

Ongeveer in denzelfden tijd als de oprichting der eerste handelsmusea, viel ook die van de eerste „Kamers van Koophandel in het buitenland”: vereenigingen van in het buitenland wonende kooplieden, welke als waarnemers ten behoeve van de ontwikkeling van den vaderlandschen handel optraden en bovendien steun verleenden door voorspraak bij autoriteiten, hulp bij geschillen e. d.

Eerst in een volgende phase, beginnende omstreeks den aanvang der twintigste eeuw, ontstonden de ambtelijke voorlichtingsdiensten, gedeeltelijk als reactie op de teleurstellende ervaring, dat de handelsmusea niet altijd betrouwbare gidsen bleken. Genoemd kunnen worden in Frankrijk het „Office National du Commerce Extérieur” (1898), in Engeland de „Commercial Intelligence Branch of the Board of Trade” (1900), in de Vereenigde Staten het „Bureau of Foreign and Domestic Commerce” (1912), in Duitschland de „Aussenhandelsstelle des Reichswirtschaftsministeriums” (1919). Tegelijkertijd werden overal de diplomatieke en consulaire diensten meer stelselmatig ingeschakeld bij de economische berichtgeving. Voortdurende aandacht werd ook besteed aan de verdergaande verbetering der voorlichtingsdiensten: zoo werd in Enge-

land in 1917 het „Department of Overseas Trade” opgericht, in Duitschland in 1929 de „Reichsstelle für den Aussenhandel”, in Frankrijk in 1935 de „Direction de l'Expansion Commerciale et de l'Information Economique”. Ik noem verder nog het Italiaansche „Istituto Nazionale Fascista per il Commercio Estero”, het Belgische „Staatsbureau voor Handelszaken (Office commercial de l'Etat)”, en de „Schweizerische Zentrale für Handelsförderung (Office Suisse d'Expansion Commerciale)”.

Het is niet mijn bedoeling, in het kader van dit artikel een beschrijving van een groot aantal economische voorlichtingsdiensten van andere landen op te nemen ⁴⁾, hoezeer een vergelijkende studie aanleiding kan geven tot vele, vooral voor den vakman interessante gevolgtrekkingen. Ik kies slechts enkele landen. Allereerst een land, dat op het gebied van efficiënte organisatie als leidinggevend kan worden beschouwd: *de Vereenigde Staten*.

Het centrale officieele orgaan op het gebied van de economische voorlichting in de Vereenigde Staten is het „Bureau of Foreign and Domestic Commerce”, ressorteerende onder het Departement van Handel te Washington. Tot de taak van het Bureau behoort het geven van inlichtingen over binnen- en buitenlandsche productie-, distributie- en markt-aangelegenheden, het instellen van onderzoekingen naar den economischen toestand, alsmede naar de handelsbelemmeringen in het buitenland. Deze werkzaamheden worden verricht door gespecialiseerde afdelingen, te onderscheiden in „technical divisions” en „commodity divisions”, die als groep elk onder een assistent-directeur staan.

De „technical divisions”, 10 in getal, zijn gespecialiseerd naar den aard der behandelde onderwerpen. Te noemen zijn de „division of foreign tariffs”, die gegevens verzamelt en inlichtingen verstrekt omtrent invoerrechten, contingentieeringen, handelsverdragen en dergelijke; de „division of finance and investment”, welke de beleggingen van Amerikaansch kapitaal in het buitenland, de internationale betalingsbalans, geblokkeerde vorderingen, nationale schuld, bank- en muntwezen e. d. behandelt. Op vrachttarieven, haventarieven, scheepvaartstatistieken e. d. specialiseert zich de „division of transportation and communication”. De „division of foreign trade statistics” documenteert zich betreffende den Amerikaanschen in- en uitvoer naar volume, waarde, herkomst en bestemming en analyseert de bewegingen van den wereldhandel. De „commercial laws division” bestudeert de buitenlandsche handelswetgeving, handelsgebruiken, patenten, faillissementsprocedures, belastingzaken, e. d. De „commercial intelligence division” geeft inlichtingen betreffende buitenlandsche in- en exporteurs, agenten enz. en houdt hierover een adresboek bij („world trade directory”). De „division of economic research” stelt rapporten samen als resultaat van door haar verrichte studies. De „marketing research and service division” geeft aan het bedrijfsleven concrete adviezen, ten einde de ontwikkeling, zooals

door het researchbureau aangegeven, te leiden en aan te moedigen.

De „commodity divisions” houden zich, in nauwe samenwerking met belanghebbenden en organisaties van belanghebbenden, bezig met den afzet van goederen, welke voor Amerika een bijzondere beteekenis hebben. Elke „division” heeft de beschikking over experts op het gebied van een bepaalde branche (automobiël- en luchtvaartindustrie, chemische industrie, tabak, textiel, ijzer en staal, film-, leder- en schoenenindustrie, enz.). Het Bureau is door deze „commodity divisions” in direct en voortdurend contact met het bedrijfsleven.

Behalve deze te Washington gecentraliseerde afdelingen beschikt het Bureau over een net van filialen, de z.g. „district offices”, die in een twintigtal steden van de Vereenigde Staten gevestigd zijn en op hun beurt wederom samenwerken met Kamers van Koophandel in 54 andere steden. Hierdoor is een zeer intensief contact met de plaatselijke kringen van handel en nijverheid verkregen en tevens decentralisatie van het meest voorkomende informatiewerk. De „district offices” verspreiden de gegevens, welke door het Bureau zijn verzameld, en schiften de inlichtingen omtrent plaatselijke omstandigheden, alvorens deze naar Washington door te zenden. Het bedrijfsleven wordt overigens niet slechts direct door het Bureau of door de „district offices” op de hoogte gehouden, doch ook door een uitgebreiden publicatiedienst. Te wijzen is in dit verband op het weekblad „Commerce Reports”; daarnaast op de maand- en de jaarstatistiek van den buitenlandschen handel en tallooze monografieën. Ook in dag- en vakbladen worden voortdurend mededeelingen gedaan.

De buitenlandsche dienst omvat 33 bureaux, over de geheele wereld verspreid, welke onder leiding staan van handelsattaché's in plaatsen, waar een diplomatiek vertegenwoordiger gevestigd is, en van „trade-commissioners” in plaatsen, waar dit niet het geval is. De handelsattaché is te beschouwen als een economisch en commercieel adviseur, toegevoegd aan den diplomatieken vertegenwoordiger, met de taak, de handelsbetrekkingen van de Vereenigde Staten met het land zijner vestiging te bevorderen, gegevens in te zenden omtrent maatregelen op economisch, financieel en monetair gebied, e. d. De „trade-commissioner” is eveneens belast met de commercieele berichtgeving; hij onderzoekt en bevordert afzetmogelijkheden, verstrekt adressen van vertegenwoordigers, agenten e. d. Beide soorten van functionarissen ressorteeren onder het Departement van Handel.

Naast de berichtgeving van deze „foreign commerce service”, staan de inlichtingen, op economisch gebied gegeven door de diplomatieke en consulaire ambtenaren, welke ressorteeren onder het Departement van Staat (d. i. Buitenlandsche Zaken). Teneinde de werkzaamheden te coördineeren, is in 1933 een „coordination agreement” tusschen beide departementen gesloten, sindsdien in 1936 en 1937 gewijzigd. Volgens deze overeenkomst kunnen aanvragen van het bedrijfsleven, voorzoover be-

trekking hebbende op de bevordering („promotion”) van den buitenlandschen handel, door de handelsattachés en „trade commissioners” in behandeling worden genomen, die betreffende de bescherming („protection”) van dien handel moeten zij overgedragen aan de consulaire ambtenaren.

Tot zoover de beschrijving van den voorlichtingsdienst der Vereenigde Staten. Thans volgen eenige gegevens omtrent een land, dat in economischen zin meer met Nederland te vergelijken is: *België*. De centrale instantie voor de economische voorlichting in België is het „Staatsbureau voor Handelszaken” te Brussel, een afdeling van het Ministerie van Buitenlandsche Zaken en Buitenlandschen Handel. Het heeft tot taak het bevorderen van den afzet in het buitenland van Belgische producten, het aan het Belgische bedrijfsleven ten goede doen komen van de berichten en diensten van de in het buitenland gevestigde diplomatieke en consulaire ambtenaren, en het geven van bekendheid in het buitenland aan de economische mogelijkheden, welke België biedt. Ten einde zijn taak naar behooren te vervullen, is het Staatsbureau in verschillende diensten en bureaux verdeeld.

In de eerste plaats is te noemen de „dienst der afzetgebieden”, die tot taak heeft het opsporen van afzetgebieden in het buitenland voor Belgische producten, het bijhouden van een documentatie en het verstrekken van inlichtingen aan Belgische producenten nopens afzetmogelijkheden, marktsituaties, plaatselijke gewoonten, te gebruiken verpakkingen, te voeren propaganda, adressen van afnemers en vertegenwoordigers, enz. Bovendien verschaft deze dienst inlichtingen ten behoeve van den import van grondstoffen, levensmiddelen en producten, die het Belgische bedrijfsleven niet in staat is te leveren. Aan den „dienst der afzetgebieden” is een handelsstatistisch bureau verbonden, dat speciaal belast is met het verzamelen van gegevens ten behoeve van de Belgische exporteurs uit de handelsstatistieken der geheele wereld. Deze statistische documentatie wordt geregeld bijgehouden. Uitdrukkelijk wordt erop gewezen, dat de „dienst der afzetgebieden” zijn taak kosteloos verricht.

Het volgende belangrijke onderdeel is de „dienst der handelsinlichtingen”. Deze heeft tot taak de bij het Bureau binnenkomende actuele gegevens terstond aan de geabonneerden toe te zenden. Het betreft hier gegevens over aanbestedingen, aanvragen van buitenlandsche firma's, tariefwijzigingen, e. d. Vervolgens de „dienst der Belgische productie”, die tot taak heeft aan binnenlandsche en buitenlandsche aanvragers adressen op te geven van Belgische firma's, die bepaalde artikelen fabriceren, van exporteurs van Belgische producten en eigenaars van Belgische fabrieksmerken. Deze dienst houdt bij een „repertorium van Belgische producenten-exporteurs”. Kosten worden voor deze werkzaamheden niet in rekening gebracht. De „dienst der notoriteit” verstrekt tegen een geringe vergoeding inlichtingen betreffende de betrouwbaarheid en soliditeit van buitenlandsche firma's en houdt belanghebbenden

kosteloos op de hoogte van wijzigingen ten aanzien van firma's, waarover hun vroeger inlichtingen werden verstrekt.

De „dienst der handelsgeschillen” heeft tot taak de Belgische firma's in het buitenland behulpzaam te zijn bij de minnelijke regeling van geschillen en bij het innen van vorderingen; te dien einde wordt teruggevallen op de diplomatieke en consulaire posten. Voor bemoeiingen dezer posten worden kosten in rekening gebracht. Is het niet mogelijk tot een minnelijke schikking te geraken, dan geeft de „dienst der handelsgeschillen” den Belgischen belanghebbende den naam van een betrouwbaren advocaat. Het „bureau voor douaneinlichtingen” bezit een volledige verzameling douanetarieven van de verschillende landen der wereld, welke documentatie geregeld wordt bijgehouden. Alle inlichtingen betreffende douanerechten, bepalingen en formaliteiten bij den invoer e. d., worden door dit bureau kosteloos verstrekt. Het „bureau vervoer” verstrekt inlichtingen betreffende vrachten en reisroutes voor het vervoer tusschen België en de voornaamste landen.

De „dienst der propaganda” heeft ten doel aan de mogelijkheden, welke het Belgische bedrijfsleven biedt, in het buitenland grootere bekendheid te geven. Als media worden o. m. gebruikt de pers, de film, brochures, deelneming aan jaarbeurzen en tentoonstellingen. Voorts is aan het Staatsbureel verbonden een bibliotheek, terwijl het een weekblad uitgeeft, genaamd „Bulletin Commercial”.

Tenslotte doe ik een korte beschrijving volgen van de organisatie der economische voorlichting in *Zwitserland*, een land, dat, gelijk bekend, een aanzienlijk geringer export heeft dan Nederland. De centrale ambtelijke instantie op het gebied van de economische voorlichting in Zwitserland is de Afdeeling Handel van het Departement van Economische Zaken, welke Afdeeling rechtstreeks de rapporten en berichten van de diplomatieke en consulaire vertegenwoordigers ontvangt. Een „Beirat für kommerzielle Fragen”, waarin vooraanstaande particulieren en ambtenaren worden gekozen, staat de Afdeeling in bijzondere gevallen met advies bij. De rapporten en gegevens worden door de Afdeeling doorgegeven aan de semi-officieele „Schweizerische Zentrale für Handelsförderung”, door welke organisatie het practische voorlichtingswerk, met subsidie van de Bondsregeering, tot stand gebracht wordt. De Centrale is in 1927 ontstaan uit twee op dit gebied werkzame particuliere instellingen, het „Schweizerische Nachweisbüro für Bezug und Absatz von Waren” te Zürich en het „Bureau Industriel Suisse” te Lausanne. Zij heeft een bureau te Zürich en een te Lausanne. Zürich heeft speciaal de documentatie en de handelsvoorlichting, Lausanne het publicatie- en propagandawerk. Als organisatievorm is gekozen de vereeniging, van welke de leden worden onderscheiden in individueele leden (kooplieden en industrie- en handelondernemingen), collectieve leden (vereeningen) en subsidieerende leden.

De taak der Centrale wordt als volgt omschreven: het ondersteunen van de activiteit van belanghebbenden bij den export, door de vraag naar Zwitsersche producten te stimuleeren en middelen en wegen te wijzen, teneinde nieuwe afzetgebieden te openen. Door specialisatie van werkzaamheden heeft de Centrale een uitgebreide documentatie verkregen, waarvan de verschillende takken van handel en industrie met vrucht gebruik maken. Zij is er steeds op bedacht haar betrekkingen met het buitenland uit te breiden en te verbeteren. Groote diensten bewijzen in dit verband de diplomatieke en consulaire vertegenwoordigers. Zeer wordt op prijs gesteld, dat de berichten van deze functionnarissen thans meer practisch georiënteerd zijn en daardoor aan belangrijkheid hebben gewonnen. Er wordt op gewezen, dat de diplomatieke en consulaire vertegenwoordigers allen Zwitsers zijn. Voor de goede functionneering van de consulaten, speciaal van de honoraire, kent men het systeem van uitzending van economisch geschoolde jongeren, die tegen een beperkt salaris te werk worden gesteld. Aanvullend werk verrichten de Zwitsersche Kamers van Koophandel in het buitenland. De samenwerking met die Kamers laat niet te wenschen, dank zij de contrôle van de Centrale, die een vertegenwoordiger in het bestuur dier vereenigingen benoemt, de secretarissen aanwijst en bovendien steeds vooraf van belangrijke besluiten op de hoogte wordt gebracht. Bovendien heeft de Centrale voor eigen rekening een aantal handelswaarnemers in landen, die voor den Zwitserschen export mogelijkheden bieden, doch excentrisch gelegen zijn. Aanvankelijk was dit bedoeld als proefneming, doch de resultaten worden gunstig geacht.

De werkzaamheden van de Centrale te Zürich bewegen zich in de eerste plaats op het gebied van het informatiewerk. Zoo worden inlichtingen verstrekt over Zwitsersche producten, buitenlandsche adressen, enz. Ook over de regeling van het internationale betalingsverkeer is de Centrale goed georiënteerd; sinds 1931 houdt een speciale afdeling zich bezig met clearing- en compensatieverkeer. De Centrale is vertegenwoordigd in het Bestuur van de „Schweizerische Verrechnungsstelle” (het Zwitsersche clearinginstituut). De Centrale geeft zich veel moeite bij het zoeken van goede vertegenwoordigers voor Zwitsersche producenten. Streng betrouwbaar verzamelt zij bij Zwitsersche firma's gegevens betreffende hun bevindingen ten aanzien van hun buitenlandsche vertegenwoordigingen. De Centrale te Lausanne houdt zich bezig met systematische marktstudie. Zij is op dit gebied zeer uitvoerig gedocumenteerd. Op het gebied van de propaganda is zij eveneens zeer intensief werkzaam: zij organiseert deelnemingen aan tentoonstellingen, filmvoorstellingen over Zwitsersche industrieën en folklore; geeft publicaties uit over de Zwitsersche nijverheid in vier talen. Voorts valt nog te noemen het weekblad „Wirtschaftliche Mitteilungen”.

Aan het eind van deze paragraaf doe ik enkele cijfers opnemen nopens

de personeele sterkte van de diplomatieke en consulaire diensten van België en Zwitserland, waarbij ter vergelijking mede de corresponderende cijfers van Nederland mogen worden vermeld:

	Nederland	België	Zwitserland
diplomatieke ambtenaren	64	77	53
beroepsconsulaire ambtenaren	29	56	40 ⁵⁾
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
totaal beroepsambtenaren	93	133	93

De ontwikkeling der economische voorlichting in Nederland.

Tot goed begrip van de beteekenis der economische voorlichting is het tenslotte ook leerzaam, in hoofdtrekken kennis te nemen van de ontwikkeling in ons eigen land. Daarbij zal blijken, dat de behoefte aan een goed geoutilleerden, vlot functionneerenden economischen voorlichtingsdienst hier te lande niet van vandaag of gisteren dateert, en dat vele vraagstukken, welke zich om dezen dienst nog heden groepeeren, evenmin in alle opzichten bepaald nieuw zijn.

Omstreeks het begin dezer eeuw begint de duidelijk te volgen lijn der ontwikkeling met beraadslagingen, in den boezem der „Nederlandsche Maatschappij ter bevordering van Nijverheid” ⁶⁾, over de vraag, of het niet wenschelijk was, in Nederland een handelsmuseum op te richten, gelijk in verschillende landen reeds lang was geschied. In het bijzonder op het handelsmuseum te Brussel, dat reeds vanaf 1882 bestond, had men het oog geslagen. Was men aanvankelijk van meening, dat het Belgische voorbeeld diende te worden gevolgd, later, toen inlichtingen bij kooplieden en consulaire ambtenaren waren ingewonnen nopens de ervaringen, in Engeland en Duitschland met de handelsmusea opgedaan, bewoog zich de gedachtenwisseling in andere richting. Men kwam tot het besef, dat het niet mogelijk is nieuwe handelsrelaties te scheppen door permanente monstercollecties, „die gewoonlijk niet voldoende worden vernieuwd, soms niet schoongehouden, en waarbij niemand aanwezig is om inlichtingen te geven.” Het Engelsche handelsmuseum, het „Imperial Institute”, werd als een groote mislukking beschouwd; het kon slechts publiek trekken door het geven van concerten. Het feit, dat het handelsmuseum te Brussel nogal geregeld bezoekers ontving, werd niet aan de monstercollectie, doch aan het informatiebureau en aan de berichtgeving op het gebied der buitenlandsche aanbestedingen toegeschreven.

Vandaar dan ook, dat het museumplan, mede met het oog op de groote kosten, werd losgelaten, en het denkbeeld van een handelsinlichtingenbureau in de discussie op den voorgrond kwam te staan. Al spoedig bleken hierbij twee stroomingen aanwezig: de eene wilde aan het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid een Afdeling opgericht

zien, welke op grond van de door de consulaire ambtenaren ingezonden monsters en feitelijke gegevens de exporteurs zou moeten voorlichten; de andere gaf er de voorkeur aan, dat de voorlichtingsfunctie zou worden opgedragen aan een particulier bureau, zoo mogelijk gesubsidieerd door de Regeering.

De laatste strooming behield de overhand. In October 1901 werd het subsidieverzoek door het Bestuur der Maatschappij bij de Regeering ingediend. Deze ging zich allereerst beraden over de vraag, of het ook door haar noodzakelijk geachte voorlichtingsinstituut een Rijksdienst dan wel een gesubsidieerde particuliere instelling zou moeten zijn. Dit beraad vorderde geruimen tijd, zoodat de Maatschappij in December 1902 aan de Regeering berichtte, dat van particuliere zijde thans een genoegzaam bedrag bijeen was gebracht om met de werkzaamheden een aanvang te maken, en dat, teneinde in afwachting van de uiteindelijke beslissing der Regeering alvast de noodige ervaring op te doen, daartoe eerlang zou worden overgegaan.

De daad werd bij het woord gevoegd: in September 1903 werd het „Bureau voor Handelsinlichtingen”, georganiseerd in den vorm eener Vereeniging, te Amsterdam geopend. In deze zelfde jaren werden ook enkele „Nederlandsche Kamers van Koophandel voor het buitenland” eveneens in den vorm van particuliere vereenigingen, opgericht.

Inmiddels duurde het ambtelijke overleg over de vraag van den meest wenschelijken organisatievorm voort. De Commissie voor de Handelspolitiek adviseerde tot een interdepartementalen ambtelijken dienst; de Commissie voor de Consulaire Examens wenschte den voorlichtingsdienst bij het Departement van Buitenlandsche Zaken te zien ondergebracht. Allen waren het er over eens, dat een centrale instantie, die de consulaire berichtgeving opving, bewerkte en verspreidde, dringend noodig was: immers verdwenen de consulaire rapporten in de departementale archieven, zonder dat het bedrijfsleven daarvan eenig profijt trok. Hierbij zij aangeteekend, dat reeds sinds langen tijd behoorlijke instructies voor de economische berichtgeving der consulaire ambtenaren waren uitgevaardigd: van kracht was op dat oogenblik de uitvoerige instructie van 1864, waaraan in 1877 nog behartigenswaardige opmerkingen waren toegevoegd ⁷⁾.

Resultaat van de overwegingen der Regeering was, dat in 1907 aan het Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel een afdeling „Handel” werd gesticht, die als voorlichtingscentrale zou optreden ⁸⁾. In hetzelfde jaar verscheen voor de eerste maal, als orgaan van de afdeling, het weekblad „Handelsberichten”; het Departement van Buitenlandsche Zaken staakte de uitgifte van consulaire verslagen. In 1908 werd een nieuwe instructie voor de consulaire ambtenaren uitgevaardigd; tot verwondering stemt, dat deze aanmerkelijk minder uitvoerig was dan de voorgaande ⁹⁾.

Over de functionneering van den ambtelijken economischen voorlich-

tingsdienst bestond in het algemeen weinig tevredenheid; behalve aan het feit, dat de afdeeling Handel slechts via Buitenlandsche Zaken met de diplomatieke en consulaire ambtenaren in contact stond, werd zulks toegeschreven aan de uiterst beperkte outillage dier afdeeling zelf. In 1922 werd in de „Maatschappij van Nijverheid” de vraag aan de orde gesteld, „of het niet wenschelijk moest worden geacht, stappen te doen tot het verkrijgen van een meer doeltreffende organisatie van den voorlichtingsdienst ten behoeve van den handel”. Na ampele beraadslaging zag de Maatschappij evenwel van deze stappen af, aangezien haar bleek, dat de gestelde vraag de aandacht der Regeering had; slechts besloot zij tot uitgifte van een lijst van de verschillende instellingen, welke op het gebied der handelsvoorlichting werkzaam waren, teneinde den handel althans niet in onzekerheid te laten omtrent de vraag, hoe ongeveer de taak der vele officieele, semi-officieele en particuliere instellingen — laatstgenoemde voorzoover zij zich niet stelden op het standpunt eener commercieele onderneming — moest worden gezien¹⁰).

In December 1926 stelde de Regeering, teneinde het vraagstuk van de organisatie van den economischen voorlichtingsdienst onder de oogen te zien, een Commissie in, onder Voorzitterschap van Dr. F. E. Posthuma, in welke Commissie, behalve deskundigen uit het bedrijfs- en organisatieleven, hoofdamttenaren van de betrokken Departementen zitting hadden.

In 1929 bracht deze Commissie haar definitief rapport aan de Regeering uit. Zij adviseerde tot instelling van een „Centraal Bureau voor Economische Voorlichting”, waarin alle werkzaamheden der Departementen op het gebied van het verzamelen, registreeren, distribueeren en publiceeren van economische gegevens, alsmede het verstrekken van zoodanige gegevens op aanvraag, zouden moeten worden geconcentreerd.

Begonnen zou moeten worden met het centraliseeren van de voorlichtingswerkzaamheden, binnen het bestaande departementale kader, bij de afdeeling Handel en Nijverheid van het Departement van Arbeid, Handel en Nijverheid; deze afdeeling zou met de diplomatieke en consulaire ambtenaren in rechtstreeksche correspondentie moeten staan; de Commissie teekende aan, dat hiermede reeds veel gewonnen zou zijn. De landbouwvoorlichting als zoodanig zou niet in de centrale moeten worden opgenomen, doch wel de handelsvoorlichting voor landbouwproducten. Ook den handel met de Overzeesche Gebiedsdeelen zou de centrale moeten bestrijken. Was de aldus gevormde kern eenmaal aanwezig, dan zou de geleidelijke uitbouw in de richting van de buiten de departementale sfeer liggende instanties, welke zich op het gebied der handelsvoorlichting bewogen, ter hand genomen moeten worden.

Het Centraal Bureau voor Economische Voorlichting zou bij de wet moeten worden ingesteld. In den Raad van Bestuur, bestaande uit 9 leden, zouden 5 plaatsen door regeeringsvertegenwoordigers moeten worden bezet, de overige 4 door vertegenwoordigers van het bedrijfs-

leven, welke door de Regeering, op voordracht van bepaalde organisaties, zouden moeten worden benoemd. Voorts zou er een Algemeene Vergadering moeten zijn, bestaande uit alle particulieren en instellingen, die meer dan f 100 subsidie zouden geven; deze vergadering zou een adviseerende stem moeten hebben.

In Mei 1931 diende de Minister van Arbeid, Handel en Nijverheid een wetsontwerp bij de Staten-Generaal in, strekkende tot suppletoire verhooging van de begrooting van zijn Departement, teneinde de beschikking te verkrijgen over middelen ter verbetering van de outillage van zijn Departement. De Minister had daarbij in het bijzonder op het oog de afdeling Handel en Nijverheid, en den daaronder ressorteerenden economischen voorlichtingsdienst. De reorganisatie, welke de Minister beoogde, kwam hierop neer, dat een onderscheiding zou worden gemaakt tusschen werkzaamheden, verband houdende met de bepaling van het algemeene economisch-politieke beleid, werkzaamheden op het gebied der economische voorlichting van Regeering en bedrijfsleven, en werkzaamheden, verband houdende met de uitvoering van wetten.

Uitdrukkelijk verklaarde de Minister, dat het als uitgesloten moest worden beschouwd, den economischen voorlichtingsdienst buiten het departementale verband te plaatsen en particulieren in de leiding te betrekken, aangezien deze dienst mede voor de Regeering werkzaam moest zijn en derhalve geheel onder haar verantwoordelijkheid en contrôle moest staan. Wel was de Minister voorstander van een goede samenwerking met het bedrijfsleven, zoowel bij de voorbereiding en uitvoering van wetten, als bij de organisatie van den economischen voorlichtingsdienst; daartoe overwoog hij de instelling van een Economischen Raad. De economische voorlichtingsdienst zou in rechtstreeksche correspondentie met de diplomatieke en consulaire ambtenaren staan.

De suppletoire begrooting werd bij wet van 19 December 1931 vastgesteld. Op 8 Juli 1932 bereikte de Wet op den Economischen Raad het Staatsblad; een der eerste Vaste Commissies van den Raad was die voor de Economische Voorlichting, ingesteld 21 December 1934. Op haar praeadvies bracht de Raad 29 Januari 1936 een rapport uit aan den Raad van Ministers ¹¹⁾, waarin werd betoogd, dat de economische voorlichting van het bedrijfsleven niet aan de eischen voldeed. Ten Departemente was het crisiswerk dusdanig op den voorgrond getreden, dat de tijd tot dusver had ontbroken, aan de organisatie der economische voorlichting de nodige aandacht te besteden. Door het onbevredigend functioneeren van den departementalen dienst gingen de andere instellingen voort, zich op dit terrein te bewegen, zoodat dubbel werk werd verricht. De Raad drong aan op krachtige centralisatie. Daarbij zou moeten worden gestreefd naar een goede samenwerking met den landbouwvoorlichtingsdienst, die op landbouwtechnisch gebied werkzaam zou moeten blijven; aan de economische berichtgeving der diplomatieke en consulaire ambtenaren zou richting moeten worden gegeven; de verhouding tot de ver-

schillende niet-departementale instellingen zou tot ontwikkeling moeten worden gebracht. Aanbevelenswaardig achtte de Raad de onderbrenging van den centralen dienst in een stichting, aangezien verschillende Departementen daarbij waren betrokken, en soepelheid en zelfstandigheid gewaarborgd zouden moeten zijn.

De Regeering besloot, het advies van den Economischen Raad op te volgen. Slechts ten aanzien van den organisatievorm werd daarvan afgeweken. De nieuwe centrale dienst ontving den vorm van een afdeling der Directie van Handel en Nijverheid, waarin het inlichtingenbureau, de documentaties van invoerrechten en deviezenvoorschriften, de statistische documentatie, het publicatiebureau en het researchbureau der Directie werden vereenigd. Op 1 Augustus 1936 trad deze afdeling in werking; sindsdien werd zij geleidelijk tot verdere afronding gebracht. Met de Vaste Commissie van den Economischen Raad voor de Economische Voorlichting werd daarbij nauw voeling gehouden.

De organisatie van den Economischen Voorlichtingsdienst is thans als volgt. Het „documentatiebureau” is belast met het verzamelen, registreren en beschikbaar stellen van gegevens, welke voor de werkzaamheden van den dienst van belang zijn; in het bijzonder kunnen hier worden genoemd de archiefdocumentatie, welke zich toelegt op de gegevens, voorkomende in de berichtgeving der diplomatieke en consulaire ambtenaren en der officieele instanties in de Overzeesche Gebiedsdeelen, waarmede de dienst in rechtstreeksch contact staat, en in andere niet-gepubliceerde bronnen. Voorts de literatuurdocumentatie, de bibliotheek en de leeszaal, welke zich bezig houden met de gepubliceerde bronnen. Tenslotte worden de gegevens betreffende handelspolitieke en andere overheidsmaatregelen op economisch gebied, eenerzijds, de handelsstatistische en andere economisch-statistische gegevens, anderzijds, afzonderlijk gedocumenteerd.

Het „informatiebureau” verstrekt inlichtingen op economisch gebied aan regeeringsinstellingen hier te lande en in de Overzeesche Gebiedsdeelen, aan het Nederlandsche bedrijfsleven en aan in aanmerking komende personen en instanties in het buitenland, aangaande Nederland, de Overzeesche Gebiedsdeelen en het buitenland, met name wat betreft den economischen, financieelen en monetairen toestand, marktsituaties, afzetmogelijkheden, handelsgebruiken, betalingscondities, aanbestedingen en uit te voeren groote werken, handelsadressen, invoerrechten, contingenteringen, deviezenbepalingen, douanevoorschriften, handels- en clearingverdragen, jaarbeurzen en tentoonstellingen, e. d.

Het „researchbureau” is belast met het instellen van onderzoekingen, ten bate van het voorlichtingswerk, met name wat betreft, voor de verschillende landen, de economische structuur, de conjunctureele ontwikkeling, de positie der staatsfinanciën, de betalingsbalans, de valuta-situatie, de economische politiek, de afzetmogelijkheden van bepaalde artikelen e. d.

Het „publicatie- en propagandabureau” verzorgt het samenstellen, bewerken en verspreiden van publicaties op economisch gebied, met name het weekblad „Economische Voorlichting” (voortzetting van „Handelsberichten”), zoomede geschriften ten dienste van de propaganda voor Nederland in het buitenland. Voorts het geven van bekendheid aan Nederland in het buitenland, inzonderheid op economisch gebied, met name door het organiseeren van deelnemingen aan jaarbeurzen en tentoonstellingen in het buitenland, door het verspreiden van propagandageschriften, door het bevorderen van economische radio-uitzendingen en van een juiste economische berichtgeving over Nederland in de buitenlandse pers.

Tenslotte moet genoemd worden het „technisch bureau”, dat tot taak heeft het geven van technische adviezen aan de andere bureaux van den dienst, hetgeen medebrengt het onderhouden van een nauw contact met de technische voorlichtingsdiensten ten behoeve van landbouw, nijverheid en handel.

Staatstaak en particulier initiatief.

Is in het voorgaande getracht de beteekenis der economische voorlichting te doen blijken door een uiteenzetting te geven van de behoefte, welke zich daaraan, inzonderheid bij den uitvoer, in groeiende mate doet gevoelen, en van de wijze, waarop, zoowel in het buitenland als hier te lande, van regeeringswege wordt getracht in deze behoefte te voorzien, thans zij nog een enkel woord gewijd aan de verhouding tusschen staatstaak en particulier initiatief op dit gebied.

Dat de Staat hier een taak heeft, wordt door niemand bestreden: de beschrijving, in de beide vorige paragrafen, van de historische ontwikkeling legt hiervan het bewijs af. Principieel kan de staatstaak op dit gebied worden gefundeerd op de roeping der Overheid tot bevordering der volkswelvaart; de begrenzing der overheidsbemoeiing door hetgeen organisch uit het maatschappelijk leven is opgegroeid, neemt dit fundament niet weg, aangezien het hier geldt de totstandkoming van een onmisbare maatschappelijke functie, die slechts door de medewerking van den Staat mogelijk is¹²⁾. Van het feit, dat dit laatste het geval is, levert de historische ontwikkeling wederom het empirisch bewijs: ook na alles wat het particulier initiatief had tot stand gebracht, bleef de aandrang van bedrijfsleven en parlement sterk, totdat de Regeering eindelijk

in 1936 op dit terrein een meer stelselmatige werkzaamheid ging ontplooiën. Dat de medewerking van den Staat onmisbaar is, blijkt reeds, wanneer men overweegt, dat de diplomatieke en consulaire dienst, krachtens zijn aard en rijksdienst, op het gebied van de economische berichtgeving en propaganda, en de daarbij aansluitende commercieele hulp, een belangrijke taak behoort uit te oefenen. Een klein land als Nederland kan zich de weelde van een afzonderlijken buitendienst voor deze werkzaamheden niet veroorloven.

Weliswaar zou men zich kunnen indenken, dat een particuliere of semi-officieele instelling, als centrale instantie hier te lande, van de diensten der diplomatieke en consulaire ambtenaren gebruik maakte. Verscheidene malen zijn in deze richting voorstellen, zelfs een enkele maal pogingen, gedaan. Daarbij werd evenwel voorbijgezien, dat de Staat voor eigen gebruik ook een orgaan behoeft, dat, gespecialiseerd op documentatie- en researchwerk, aan de regeeringsinstellingen die daaraan behoefte hebben, inzonderheid met betrekking tot het buitenland, voorlichting verschaft. Voor een verantwoordelijk Minister is het onaanvaardbaar, voor deze voorlichting afhankelijk te zijn van een lichaam, dat niet geheel onder regeeringscontrôle staat. Waar alzoo een rijksdienst op dit gebied noodig is, en doublures zooveel mogelijk moeten worden voorkomen, is het logisch, dat de voorlichting van Regeering en bedrijfsleven aan eenzelfde centrale ambtelijke instantie, welke met den diplomatieken en consulaire dienst samenwerkt, wordt opgedragen.

Nader betoog behoeft, waarom op dit gebied centralisatie noodig is. Hierboven werd reeds een argument genoemd: het vermijden, zooveel mogelijk, van dubbel werk. Zonder meer is duidelijk, dat doublures op het gebied van het documentatie- en researchwerk kostbaar zijn; beperking van het aantal instanties tot de strict noodzakelijke is daarom eisch. Ten aanzien van de informatorische functie volgt hieruit de eisch van centralisatie, aangezien informatie-werk slechts in nauw verband met documentatie en research mogelijk is; voorts behoeft men zich slechts te realiseeren, dat bij gebreke van een behoorlijke centralisatie de gegevens allicht over groteren afstand worden betrokken, dan noodig is, zoodat kostbare tijd teloor gaat. De inachtneming van het algemeen landsbelang is bij het informatiewerk eisch; contrôle daar-

op is bij ver-gaande decentralisatie moeilijk. Bij alle onderdeelen van het voorlichtingswerk springen de voordeelen van centralisatie in het oog: zoo bijvoorbeeld bij de adressenvoorlichting, waarbij onderzoek naar de reputatie der firma's en supervisie over de Nederlandsche commercieele belangen ingeschakeld dienen te worden; het is niet doenlijk deze werkzaamheden over een groot aantal schakels te verdeelen.

Ook op het gebied van het publicatie-wezen doet zich de schadelijke werking van versnippering steeds dadelijk gevoelen. Dat het propagandawerk voor Nederland in het buitenland van homogeniteit moet getuigen, is wel een duidelijk sprekende eisch. Wil de berichtgeving der diplomatieke en consulaire ambtenaren het volle nuttig effect afwerpen dat zij waard is, dan is deskundige bewerking en doelmatige verspreiding der berichten door een centrale instantie noodzakelijk; een ongeordend beslag leggen op den kostbaren tijd dezer ambtenaren moet voortz worden tegengegaan¹³). Tenslotte, om het hierbij te laten, is in het kader der departementale werkzaamheden centralisatie der voorlichtingsfuncties noodig, wil men deze in tijden van spanning niet laten overwoekeren door het beleidswerk.

Is alzoo het bewijs geleverd, dat er op het gebied der economische voorlichting een ambtelijke dienst moet zijn, die een centrale functie uitoefent, aanstonds rijst de vraag, of het wel mogelijk is, dezen dienst zoo te laten functionneeren, dat snelheid van actie en aanpassingsvermogen aan de behoeften van het bedrijfsleven gewaarborgd zijn. Het is een bekend feit, dat het ambtelijke leven den roep van traagheid en starheid heeft. Voor een belangrijk deel is dit verschijnsel, voorzover het bestaat, toe te schrijven aan de groote beteekenis van het precedent voor het Regeeringsbeleid. Evenwel doet zich de gelukkige omstandigheid voor, dat op het gebied van het objectieve voorlichtingswerk het precedent geen rol speelt. Juist de documentaire zijde van het voorlichtingswerk is trouwens een dankbaar veld voor toepassing van de beginselen der „efficiency”; in een ambtelijken dienst is deze toepassing evengoed mogelijk als in een particulier bedrijf. Zou men meenen, dat een officieele, anders dan een particuliere, voorlichtingsdienst zich zou kenmerken door gebrek aan persoonlijk contact met binnen-

en buitenland, dan onderschat men de mogelijkheden, welke een centrale ambtelijke dienst in dit opzicht biedt, en ziet men bovendien voorbij, dat ook het particuliere leven, op straffe van ondergang, zich aan de algemeene tendens tot verzakelijking moet onderwerpen.

Toch zijn er grenzen, welke bij de centralisatie, ook hier, in acht genomen moeten worden. Ik bedoel niet de arbeidsverdeling, welke tusschen de instanties, welke zich bewegen op het gebied der economische voorlichting eenerzijds, de technische voorlichtingsdiensten anderzijds, moet bestaan, noch speciaal de samenwerking en taakverdeling tusschen eerstgenoemde instanties onderling, voorzoover zij in het moederland, respectievelijk in de Overzeesche Gebiedsdeelen gevestigd zijn. Ik heb veeler het oog op de gecoördineerde decentralisatie, welke aanwezig moet zijn in de organisatie der economische voorlichting binnen eenzelfde gebiedsdeel.

Zoo is het noodzakelijk, dat de Kamers van Koophandel en Fabrieken hier te lande, krachtens haar regionale functie, een meer of minder groot aandeel, afhankelijk van de economische structuur van haar district, in het voorlichtingswerk voor haar rekening nemen.

Zoo is begrijpelijk, dat de Kamers in de beide groote koopsteden Amsterdam en Rotterdam tegenover het bedrijfsleven een voorlichtingsfunctie uitoefenen, die, wat omvang en gevarieerdheid betreft, een „centraal” karakter draagt; voor Amsterdam moet in dit licht worden beschouwd de plaats, die het aloude „Bureau voor Handelsinlichtingen” in het kader der samenwerkende instanties inneemt.

Tenslotte zijn te noemen de „Nederlandsche Kamers van Koophandel voor het buitenland”, en andere organisaties en instellingen, welke overeenkomstige doeleinden nastreven. Voor deze geldt, dat zij, mits beschikkende over goede contacten in het land, dat zij bestrijken, op het gebied van de commercieele voorlichting en hulp en van de propaganda belangrijke diensten kunnen bewijzen. Voor de samenwerking met de centrale ambtelijke instantie en met het diplomatieke en consulaire apparaat is dan evenwel noodig, dat zij zich bij haar werkzaamheden plaatsen op het standpunt, dat het algemeen belang voorschrijft, en dat particuliere en groepsbelangen op haar gestie niet van invloed zijn. In den kring dezer

organisaties leeft dit besef; het daar bestaande streven, in federatief verband te komen tot onderlinge selectie en contrôle, moge hiervan getuigenis afleggen.

Is hiermede aangegeven, voor welke grenzen nuttig centralisatie-streven halt moet maken, ook de overheidsbemoeiing kan op den achtergrond treden, waar het particulier initiatief op welgecoördineerde wijze kon worden ingeschakeld. Zoomin de particuliere als de officieele voorlichtingsinstelling mogen zich echter begeben op het domein van den koopman. Doet de particuliere instelling dit, dan verliest zij haar karakter van neutrale informatische instantie. Deed de overheidsdienst het, dan zou blijken, dat het terrein van den handel zich niet verdraagt met vergaande overheidsbemoeiing.

Er is evenwel nog een andere grens, welke de staatsdienst niet moet overschrijden, al zouden individueele ondernemers deze overschrijding wenschen. Ik bedoel hier het verschijnsel van den voortdurenden aandrang, welke op den dienst wordt uitgeoefend, tot het verrichten van meerdere werkzaamheden, dan met een billijke verdeling van „service” over alle belanghebbenden vereenigbaar is. Hier moet een grenslijn getrokken, die bepaald wordt door karakter en intensiteit der bewezen diensten. Geschiedde zulks niet, dan zou, gegeven de beschikbare mogelijkheden van het apparaat, aan de eene zijde teveel, aan de andere zijde te weinig worden geboden, hetgeen ontoelaatbare willekeur of discriminatie zou beteekenen. Het gesignaleerde verschijnsel wijst eenerzijds op een streven van particuliere zijde tot afwenteling van arbeid op een overheidsdienst, aan welk streven geen voet mag worden gegeven. Anderzijds evenwel bestaat er ook een volkomen reële behoefte bij het bedrijfsleven aan meer „service”, dan de dienst bij het beschikbare apparaat kan geven. De oplossing dient hier te worden gezocht in de richting van het in rekening brengen van vergoeding voor extra-diensten, waarvoor de hulp der overheidsinstelling onmisbaar is.

15 December 1938.

1) Vgl. Tijdschrift van den Nederlandschen Werkloosheidsraad 1936, bl. 295.

2) Vgl. voor de technische nijverheidsvoorlichting Verslagen en Mede-

deelingen van de Directie van Handel en Nijverheid 1938 No. 3; voor de technische landbouwvoorlichting Verslagen en Mededeelingen van de Directie van den Landbouw 1937 No. 3.

³⁾ Vgl. PHILIPPOVICH, Grundrisz der politischen Oekonomie, 12e druk, II 1 bl. 391 vlg.

⁴⁾ De belangstellende lezer zij verwezen naar ROETERINK, t. a. p., hfdst. II.

⁵⁾ Daarbij inbegrepen 9 handelswaarnemers, in dienst van de Centrale.

⁶⁾ Vgl. Tijdschrift der Maatschappij van Nijverheid, Februari 1903.

⁷⁾ Vgl. HUFFNAGEL t. a. p., bijlagen A en B.

⁸⁾ Het Bureau voor Handelsinlichtingen bleef daarnaast bestaan.

⁹⁾ De instructie van 1908, hoewel uit de Consulaire Handleiding van 1926 weggelaten, bleef tot 1938 van kracht.

¹⁰⁾ Deze lijst verscheen in 1923 en beleefde in 1935 een derden druk.

¹¹⁾ Niet gepubliceerd.

¹²⁾ Vgl. voor de begrenzing der overheidsbemoëiing Dr. H. COLIJN, Saevis tranquillius in undis, blz. 408.

¹³⁾ Ten aanzien van de overeenkomstige werkzaamheden der ambtelijke instanties in de Overzeesche Gebiedsdeelen geldt een analoge redeneering.

Literatuur betreffende de economische voorlichting in Nederland.

- G. E. HUFFNAGEL, Economische voorlichting over het buitenland, 's Gravenhage 1921.
- J. A. WEVER, Les institutions d' expansion commerciale des Pays-Bas, Parijs 1927.
- Rapport der Commissie van voorbereiding eener organisatie van den economischen voorlichtingsdienst, 's Gravenhage 1930.
- A. ROETERINK, Economische voorlichting in Nederland, Amsterdam 1936.
- H. C. J. H. GELISSEN, Eenheid in de economische voorlichting (Maatschappijbelangen Juli 1936, blz. 103).
- H. C. J. H. GELISSEN, De reorganisatie der economische voorlichting (Handelsberichten 23 Juli 1936).
- H. M. HIRSCHFELD, De taak der economische voorlichting (Handelsberichten 23 Juli 1936).
- T. P. VAN DER KOOY, Organisatie en werkwijze der economische voorlichting (Handelsberichten 23 Juli 1936).
- T. P. VAN DER KOOY, Welke mogelijkheden biedt bevordering van export en emigratie voor de bestrijding van de werkloosheid in Nederland en op welke wijze kan door economische voorlichting tot verwezenlijking daarvan worden bijgedragen (Tijdschrift van den Nederlandschen Werkloosheidsraad September 1936).
- Nederlandsch-Indië en de economische voorlichting (Economische Voorlichting 7 Mei 1937).
- Landbouw en economische voorlichting (Economische Voorlichting 25 Juni 1937).
- J. W. F. SLIGTING, De economische voorlichting als functie der moderne onderneming (Economische Voorlichting 9 Juli 1937).
- De Kamers van Koophandel en Fabrieken in Nederland en de economische voorlichting (Economische Voorlichting 22 October 1937).
- T. P. VAN DER KOOY, Eenheid in de economische voorlichting (Maatschappijbelangen October 1937).

- T. P. VAN DER KOOY, De Economische Voorlichtingsdienst en de Nederlandsche Kamers van Koophandel in het buitenland (Jubileumuitgave van de Nederlandsche Kamer van Koophandel voor België en Luxemburg November 1937).
- T. P. VAN DER KOOY, Bedrijfsleven en economische voorlichting in Nederland (Maatschappijbelangen Juli 1938, blz. 150).
- Taak, organisatie en werkwijze van den Economischen Voorlichtingsdienst (Economische Voorlichting 2 September 1938).
- De Economische Voorlichtingsdienst als dienst voor het bedrijfsleven (Economische Voorlichting 2 September 1938).
- Handelsbemiddeling (Economische Voorlichting 25 November 1938).
-

ENKELE AANTEKENINGEN OVER HET DELEGATIEBEGINSEL IN DE CRISISWETGEVING

DOOR

G. J. LAMMERS.

Delegatie in wetgeving is op zichzelf geen crisisverschijnsel. Door de legislatieve producten van de jongste decennia loopt het delegatiebeginsel als een roode draad. Het technisch gecompliceerde leven maakte het noodzakelijk, dat de wetgever de uitwerking van bijzonderheden aan de administratie overliet. Vandaar dat in onderscheidene wetten de algemeene maatregel van bestuur een belangrijke plaats inneemt. KRANENBURG geeft hiervan verschillende voorbeelden ¹⁾. Hij concludeert, dat ons geheele moderne administratieve recht is opgebouwd volgens dit systeem: het algemeen *beginsel* wordt aangegeven in de wet en verder is er opdracht van den algemeenen wetgever aan de Regeering en de administratie om de algemeene rechtsbeginselen, die in de wetsbepalingen worden uitgedrukt, nader uit te werken in de speciale bepalingen.

De buitengewone crisis heeft het normale proces der delegatie in belangrijke mate verhaast. Met name in de crisisjaren van 1931 en '32 kwam het zwaartepunt in de wetgeving bij de administratie te liggen. De Regeering kreeg b.v. de bevoegdheid het bedrijfsleven ingrijpend te regelen. Achtereenvolgens verschenen in het Staatsblad de Tarwewet 1931, de Crisis-zuivelwet 1932 en de wet tot steun van de varkenshouderij van 25 Juli 1932, welke duidelijk het karakter van machtigingswet vertoonen. De eerste stap, noodgedwongen op dezen weg gezet, maakte volgende noodzakelijk. Om de getroffen maatregelen voor landbouw, veeteelt en industrie niet illusoir te maken, werd de algemeene Crisisinvoerwet 1931 aangenomen. Ook in deze wet moest bijna alles aan de administratie worden overgelaten. Zoo ergens, dan gold hier: wie snel helpt, helpt

dubbel. De weg, die een ontwerp van wet moet afleggen eer de wet in het Staatsblad verschijnt, moge in normale tijden reeds lang genoeg zijn, in buitengewone omstandigheden is hij beslist te lang.

Hoewel de Staten-Generaal ten onzent volkomen het gevaar van een te ver doorgevoerde delegatie inzagen, moesten zij haar medewerking wel verleenen. Het was echter niet alleen haar recht, maar ook haar plicht de delegatie, waar eenigszins mogelijk, te beperken, althans met waarborgen te omringen. Dit geschiedde op tweeërlei wijze. Wij kunnen dit het best aan de Crisisinvoerwet demonstreeren.

Het eerste complex van waarborgen droeg een formeel karakter. De Crisisinvoerwet opent de mogelijkheid bij K. B. den invoer van goederen te contingentereen. Door aanneming van een amendement-Oud werd bepaald, dat na de contingentereing bij K. B. *onverwijld* een voorstel van *wet* moet worden gedaan tot bekrachtiging van dit verbod van invoer. Wordt dit wetsvoorstel verworpen, dan moet het K. B. onmiddellijk worden ingetrokken.

In de praktijk is deze maatregel van formeelen aard niet bijzonder effectief gebleken. De bepaling *onverwijld* heeft weinig bepaalds. Tusschen afkondiging van het K. B. en indiening van het wetsvoorstel verlopen over het algemeen verscheidene maanden. De ontwerpen zelf werden in bijna alle gevallen zonder hoofdelijke stemming aangenomen. Contingenteeringsontwerpen behooren in de beide Kamers tot de vaste hamerstukken. Eveneens van formeelen aard is de waarborg tegen ongewenschte toepassing van de wet, gelegen in aanwijzing van een commissie, welke tot taak heeft de Regeering over die toepassing van advies te dienen.

Van meer belang waren de waarborgen van materieelen aard. De wetgever beijverde zich, zoo nauwkeurig mogelijk de gevallen te omschrijven, waarin de wet mocht worden toegepast. Zoo mocht de Crisisinvoerwet maar niet naar het welbehagen der Regeering worden gehanteerd. Neen, eerst wanneer zich een bepaalde omstandigheid zou voordoen, kon de Regeering van de haar verleende bevoegdheden gebruik maken. De Crisisinvoerwet opende de mogelijkheid uitsluitend *tijdelijke* maatregelen tegen *overmatigen invoer uit het buitenland* te treffen. De tijdelijkheid werd gewaarborgd door de bepaling, dat de wet met ingang van den eersten Januari 1938 zou vervallen.

Uit haar aard kon deze wet alleen worden toegepast om de nationale productie te beschermen tegen abnormalen invoer. Voor onderhandelingsdoeleinden was zij daardoor ten eenenmale ongeschikt. Om haar daarvoor te kunnen gebruiken, moest de Regeering eerst overleg plegen met de Staten-Generaal. Nog onder het derde Kabinet-COLIJN diende de toenmalige Minister van Handel, Nijverheid en Scheepvaart, Dr. Ir. H. C. J. H. GELISSEN een ontwerp in tot wijziging van de Crisis-invoerwet ²⁾. De bedoeling was in de eerste plaats de geldigheidsduur van de wet voor een nieuwe periode van drie jaren te verlengen. Maar daarnevens stelde de Regeering voor, om door een wijziging van de considerans, de werkingssfeer van de wet aanmerkelijk te verruimen en haar daardoor mede dienstbaar te maken aan de handelspolitiek van de Regeering.

De gewenschte uitbreiding van toepassingsmogelijkheden op handelspolitiek terrein zou in hoofdzaak verkregen worden door:

a. Wijziging van de considerans. Het begrip „overmatig” zou niet langer richtsnoer behoeven te zijn bij de beantwoording van de vraag of tot contingentering zou mogen worden overgegaan.

b. Aanvulling van art. 2 der wet, zoodanig, dat ook ten aanzien van alle landen gezamenlijk en ten aanzien van één of meer met name genoemde landen een invoerregeling kan worden tot stand gebracht, al dan niet gepaard gaande met vaststelling van een gezamenlijk contingent voor andere landen.

De Regeering was er zich blijkens de Memorie van Toelichting van bewust, dat de voorgestelde uitbreiding van bevoegdheden van verstrekken aard was. Dit gevoel werd a fortiori door de Kamer gedeeld. Het rapport van de vaste commissie voor overleg met de Regeering inzake handelspolitieke aangelegenheden luidde dan ook weinig gunstig. Haar grootste bezwaar was, dat de contingentering van een *wapen van verweer* tegen buitenlandsche aanvallen, geheel en al gemaakt werd tot een *aanvalswapen* in den handelspolitieken strijd.

Het overleg tusschen den Minister en de bovengenoemde commissie leidde er toe, dat eerstgenoemde zich tot een belangrijke concessie bereid verklaarde. Hij deed afstand van de voorgestelde redactie van de considerans ten behoeve van een nieuwe redactie, waarin tot uitdrukking werd gebracht, dat de gevraagde volmach-

ten tot het nemen van tijdelijke maatregelen gevorderd zouden worden wegens het voortbestaan van de bijzondere omstandigheden op economisch en handelspolitiek gebied, welker bestaan in 1933 aanleiding gaf tot wijziging van de Crisisinvoerwet. Teneinde voorts te doen uitkomen, dat het niet in het voornemen van de Regeering lag, bij de gebruikmaking van de gevraagde volmachten ten principale af te wijken van de criteria, welke in het algemeen reeds bij de toepassing van de Crisisinvoerwet, zooals deze sedert de wijziging in 1933 luidde, werden gevolgd, verklaarde de Minister zich tevens bereid over te nemen de suggestie van de commissie om het begrip „overmatige invoer” weder in de considerans op te nemen. Daarnaast echter werd in de considerans tot uitdrukking gebracht dat de gevraagde bevoegdheden eveneens tot verdediging en bevordering van den export ter beschikking zouden worden gesteld ³⁾. De beteekenis van deze concessie springt duidelijk in het oog, wanneer men de beide redacties vergelijkt.

Oorspronkelijk voorgestelde considerans.

„Alzoo Wij in overweging genomen hebben, dat de levensbelangen des lands vorderen, dat in te tegenwoordige omstandigheden tijdelijke maatregelen met betrekking tot den invoer ter verdediging en bevordering van het normale handelsverkeer kunnen worden genomen.”

Na overleg gewijzigde considerans.

„Alzoo Wij in overweging hebben genomen, dat de levensbelangen des lands vorderen, dat in de tegenwoordige bijzondere omstandigheden tijdelijke maatregelen met betrekking tot den invoer kunnen worden genomen tegen overmatigen invoer uit het buitenland, of ter verdediging en bevordering van den export.”

Nu het ontwerp zijn karakter van permanentie had verloren, ondervond het weinig tegenstand meer. 2 December 1937 werd het in de Tweede Kamer aangenomen met 58—9 stemmen. Tegen stemden de Liberalen, de Nat. Socialisten, de Communisten en de heer VAN DER WAERDEN (s. d.). In de Eerste Kamer werd de wijziging aanvaard met 29—7 stemmen.

Uit het bovenstaande blijkt, dat dank zij de intensieve be-
moeiingen van de handelspolitieke commissie, een zoo scherp moge-
lijke begrenzing der delegatie behouden bleef. Ook bij een ander
ontwerp van wet, n.l. de Bedrijfsvergunningenwet had het gemeen
overleg met de Staten-Generaal tengevolge, dat belangrijke ver-
beteringen werden aangebracht. Als voornaamste bezwaar was
tegen het ontwerp aangevoerd, dat het criterium, waaraan een
maatregel tot beperking van de vestiging en uitbreiding van be-
drijven moest voldoen, n.l. dat hij in het economisch landsbelang
moest zijn, te vaag was en dat objectieve criteria ontbraken. Ook
hier dus de tendenz om de machtiging zooveel mogelijk te be-
perken. Dit geschiedde dan ook door begrenzing van de bevoegd-
heid tot die groepen van gevallen, waarin de noodzakelijkheid om
daarover te beschikken zich het duidelijkst manifesteerde ⁴). Deze
groepen van gevallen werden in een nieuw artikel omschreven.

Ook toen verzette de Kamer zich dus tegen een te algemeene
machtiging. In het derde geval, dat wij weer uitvoeriger zullen
bespreken, kon de gewenschte begrenzing der delegatie slechts
worden verkregen door de Regeering op een ander punt tegemoet
te komen. Te betreuren valt, dat wat de Kamer aan de eene zijde
won, aan de andere zijde weer verloren ging. Wij hopen de redenen
aan te geven, waarop wij deze conclusie bouwen.

* *
*

De Tariefmachtigingswet is in 1934 tot stand gekomen. Daar-
mede werd een groote stap gedaan. Zij was voorgesteld door de
Staatscommissie-LOVINK. Die commissie had opdracht, een fis-
cale tariefsherziening te ontwerpen, teneinde 's Rijks inkomsten
aanzienlijk te versterken. Zij kweet zich van die opdracht en deed
daarbij tevens het voorstel aan de Regeering de bevoegdheid toe
te kennen, bij de indiening van een tariefontwerp bij K. B. voor-
loopige inwerkingtreding te gelasten, opdat niet, gedurende de be-
handeling in het Parlement, overmatige invoer van de betreffende
waren zou plaats hebben. Minister OUD nam het voorstel van de
commissie-LOVINK over en diende de Tariefmachtigingswet in. Art. 1
van deze wet verleende aan de Regeering de bevoegdheid, wijzi-
gingen van het tarief van invoerrechten, strekkende tot het in-
voeren, het afschaffen, dan wel het verlagen of verhoogen van

tarieven welke in een wetsontwerp zijn aanhangig gemaakt, reeds aanstonds bij K. B. in werking te doen treden.

De redactie van dit artikel was zeer ruim gesteld. Met het artikel in de hand kon de Regeering alle wijzigingen van het tarief van te voren reeds bij K. B. effectief maken. Maar al liet de tekst dit toe, de Regeering mocht dit toch niet doen, daar zij de belofte had afgelegd, dat zij van de in dit artikel verstrekte bevoegdheid geen gebruik zou maken tot het invoeren van wijzigingen van het tarief, welke ten doel hadden onze nijverheid te beschermen.

Deze belofte, door Minister OUD in 1934 gedaan, rustte als een hypotheek of een servituut op dit wetsartikel. Wel was er nog een artikel 2, doch dit kon alleen in bepaalde gevallen dienst doen. Het bevatte een speciale voorziening voor spoedeisende gevallen. Dit artikel bepaalde, dat wijzigingen in het tarief van invoerrechten bij K. B. kunnen worden ingevoerd, reeds vóór een daarop betrekking hebbend ontwerp van wet bij de Staten-Generaal is ingediend, wanneer zij dienen om het *te gronde gaan* van bedrijven, tengevolge van *buitenlandsche* maatregelen te verhinderen, of om tariefafspraken, welke onze Regeering met die van andere landen heeft gemaakt, te kunnen nakomen. In zulke gevallen was de Regeering echter verplicht, spoedig een wetsontwerp in te dienen.

Men ziet, dat ook deze machtigingswet zooveel mogelijk met waarborgen was omgeven. Al dient hier opgemerkt, dat de voornaamste waarborg niet van juridischen, doch van politieken aard was. Juridisch gesproken wordt de delegatie niet door een servituut beperkt; juridisch kan de Regeering alleen door de wet worden gebonden. Het was dan ook uit dit oogpunt niet juist, dat de Tweede Kamer in 1934 zich met een servituut *op* de wet tevreden stelde. De verlangde restrictie had in ieder geval *in* de wet moeten worden opgenomen. Dit neemt natuurlijk niet weg, dat de Regeering toch, zij het dan met name in politieken zin, gebonden was door het geheele complex van waarborgen. Zoolang de Regeering de protectionistische wateren meed, vormden deze waarborgen geen belemmering. Maar zoodra zij ook maar enkele kompasstrepen in protectionistische richting koerste, begonnen de banden van artikel 1 en 2 te trekken.

In de Troonrede van 1937 kon men lezen, dat de Regeering versterking van onze handelspolitieke weerbaarheid noodig achtte. Direct hierbij sloot aan het wetsontwerp tot wijziging van de Tariefmachtigingswet, dat op 27 September 1937 de Staten-Generaal bereikte. Deze wijziging betrof met name artikel 2. De ervaring, zoo meende de Regeering, had geleerd, dat de daarin opgenomen bevoegdheid te eng was begrensd. Voor zij van de verleende bevoegdheid mocht gebruik maken, moest immers aange-toond worden, dat Nederlandsche bedrijven te gronde dreigden te gaan en dat deze noodtoestand het gevolg was van buitenlandsche maatregelen. Deze voorwaarden achtte de Regeering te stringent en zij stelde een wijziging voor, welke hierop neerkwam, dat zij van de machtiging gebruik zou maken, indien het economische landsbelang zulks naar het oordeel der Regeering vereischte. Hiermede vroeg zij eigenlijk een blanco volmacht. Daartegen werden in de Kamer, blijkens het Voorl. Verslag, van verschillende zijden ernstige bezwaren ingebracht. Zelfs zij, die van tijdelijke beschermende tariefmaatregelen niet afkeerig waren, hadden onoverkomenlijke staatsrechtelijke bezwaren. „Het delegatiebeginsel wordt in dit ontwerp op schier teugellooze wijze doorgevoerd,” lezen wij in het Voorloopig Verslag ⁵).

Uit het Voorloopig Verslag viel gemakkelijk af te leiden, dat het ontwerp, zooals het was ingediend, weinig kans maakte het Staatsblad te bereiken. Het begon er even op te gelijken, of de Regeering nu maar van haar voornemen afzag. Maand na maand verliep, zonder dat de Memorie van Antwoord verscheen. De Troonrede van 1938 bevatte echter een passage, welke bewees, dat de Regeering haar protectionistische voornemens niet had prijsgegeven. In de Troonrede deelde zij namelijk mede, dat voor bepaalde bedrijven tariefmaatregelen van matig beschermenden aard in voorbereiding waren. Zeven dagen later verscheen de Memorie van Antwoord op het ontwerp tot wijziging van de Tariefmachtigingswet 1934. Dit bleek niet alleen een belangrijk, maar ook een eigenaardig staatsstuk. Eigenaardig vooral om de procedure, welke de Regeering voorstelde om tot overeenstemming met de Staten-Generaal te komen.

Zoodra de Regeering tot de overtuiging was gekomen, dat aan een verandering van ons tarief van invoerrechten niet was te

ontkomen, omdat in de tegenwoordige omstandigheden, althans voor een deel van ons bedrijfsleven, beschermende rechten noodig waren, heeft zij onderzocht, welke concrete veranderingen van beschermenden aard in het tarief zouden moeten en kunnen worden aangebracht. Het resultaat van dit onderzoek bleek van beteekenis voor de redactie van art. 2 van de Tariefmachtigingswet, en voor de bezwaren, welke in de Kamer tegen de voorgestelde wijziging waren gerezen. De Regeering namelijk achtte een beperking van de gevraagde blanco volmacht mogelijk, mits de weg werd geopend om van art. 1 der genoemde wet gebruik te maken voor de invoering van de nieuwe tarieven, welke ter bescherming van onze nijverheid in een wetsontwerp zouden worden voorgesteld. De reden voor dit verzoek lag in de omstandigheid, dat de Regeering door invoering van de tariefwijzigingen bij K. B. overmatigen voor-invoer gedurende de openbare behandeling van het wetsvoorstel wilde voorkomen. Zoolang echter de hypotheek op art. 1 rustte, gevoelde de Regeering geen vrijheid dit artikel toe te passen, omdat het thans ging om de invoering van beschermende rechten. Zij vroeg een uitspraak van de Staten-Generaal over haar principieele bereidheid aan een wijziging van het tarief van invoerrechten, welke een, zij het matig, beschermend karakter draagt, mede te werken. „Mocht het overleg ter zake leiden tot opheffing van de beperkende voorwaarde, welke tot dusverre aan art. 1 van de Tariefmachtigingswet was verbonden, dan is de Regeering harerzijds gaarne bereid tot de in het voorgaande voorgestelde aanmerkelijke beperking van de bevoegdheid, gevraagd krachtens het ontwerp van wet tot wijziging van de tariefmachtigingswet 1934 — waardoor dus het gebruik van art. 2 dier wet beperkt blijft tot enkele zeer bijzondere, spoedeisende noodgevallen — mede te werken” 6).

Hier werd dus, om met den heer SCHOUTEN te spreken, een opschortende voorwaarde gesteld. Het alternatief werd als volgt omschreven: „Mochten evenwel de Staten-Generaal hiermede niet instemmen en dus niet bereid zijn de vroeger, door de Regeering zichzelf opgelegde beperking als opgeheven te beschouwen, dan zou de Regeering genoopt worden haar toevlucht te nemen tot het zeer bezwaarlijke middel van toepassing der gewijzigde crisis-invoerwet ter voorkoming van overmatigen voorinvoer. Zij zal

dan nader moeten overwegen, of zij zich zonder meer bij een gewijzigde redactie van art. 2 op grond van de in het Voorverslag gemaakte bezwaren zou kunnen neerleggen" 7).

De Memorie van Antwoord was vergezeld van een nota van wijzigingen. Hieruit bleek, dat de Regeering in de redactie van art. 2 de woorden: „*Indien het economisch landsbelang zulks vereischt*„ had gewijzigd in: „*Indien in dringende gevallen de levensbelangen van Nederlandsche bedrijven zulks noodzakelijk maken en het algemeen belang dit vereischt*.” Inderdaad een aanmerkelijke verbetering, waarover de Kamer zich onvermengd zou hebben verheugd, indien er van geen voorwaarde sprake zou zijn geweest. De Commissie van rapporteurs zat met het geval verlegen en vroeg aan de Regeering, hoe zij zich had gedacht dat de gevraagde uitspraak der Staten-Generaal zou kunnen plaats hebben. Het antwoord luidde:

„Met betrekking tot de aan het slot van het eerste gedeelte van het Verslag gestelde vraag, meenen de ondergeteekenden, dat de Regeering zal mogen aannemen, dat de Staten-Generaal in beginsel tegen een ombuiging van het tarief van invoerrechten in matig beschermenden zin en tegen gebruikmaking hierbij van art. 1 der Tarief-machtigingswet 1934 geen bezwaren hebben, als het onderwerpelijik wetsvoorstel door hen wordt aanvaard" 8).

* *
*

Zoo lagen de zaken toen op Woensdag 19 October 1938 de openbare behandeling in de Tweede Kamer aanving. Wanneer men de bezwaren, die van verschillende zijden tegen het ontwerp werden ingebracht, nauwkeurig ontleedt, komt men tot de ontdekking, dat zij één trek gemeen hebben: de vrees bestond dat het recht der volksvertegenwoordiging hier in het gedrang kwam. Moge bij sommige leden onbewust het vrijhandelsdogma zijn invloed hebben doen gelden, bij de groote meerderheid van de bezwaarden ging het niet om de vraag: vrijhandel of protectie. Het lijkt ons noodzakelijk dat dit nadrukkelijk wordt vastgelegd, daar er zich een legende bezig is te vormen, een legende, waaraan publicaties in *De Nederlander* indertijd voedsel gaven. In dit verband kan het verhelderend werken, een klein gedeelte uit een der redevoeringen van den heer SCHOUTEN te citeeren:

„Voor mij is echter een herziening van het tarief van invoerrechten een belangrijke zaak. Ik heb nimmer op het standpunt gestaan van den vrijhandel in den dogmatischen zin van het woord. Ik ben nooit van oordeel geweest, dat men in elk geval een misdaad begaat, wanneer men aan het tarief van invoerrechten, hetzij in zijn geheel, hetzij op bepaalde punten, een beschermend karakter geeft. Daarom te meer kan ik zeggen, dat een herziening van het tarief van invoerrechten, zooals de Regeering meent, dat tot stand moet worden gebracht, een belangrijke zaak is, en dat het in hooge mate wenschelijk is, dat over deze zaak, zonder dat er eenige praepjudice, kan worden beslist”⁹⁾.

Uit dit citaat blijkt duidelijk, dat althans des heeren SCHOUTENS optreden niet door vrijhandelssympathieën werd beheerscht. Voor hem was de centrale vraag, of de Regeering een ruimere toepassing van artikel 1 volstrekt noodig had. De Regeering verdedigde haar verzoek met een beroep op de noodzakelijkheid, den abnormalen voorinvoer te bestrijden. Doch de heer SCHOUTEN was van oordeel, dat dit euvel even goed kon worden tegengegaan door middel van contingenteringen krachtens de Crisis-invoerwet en door middel van de z.g. navordering. De uiteenzettingen van de Regeering konden op dit punt den heer SCHOUTEN niet overtuigen. Hij wilde in volle vrijheid over de aangekondigde tariefvoorstellen beslissen. Hij achtte dit niet mogelijk, als de voor te stellen tarieven reeds in werking zijn getreden alvorens daarover in de Kamer de beraadslaging plaats heeft. Formeel zou de Kamer nog wel vrij zijn, doch materieel maakt het toch wel een belangrijk verschil, wanneer de maatregelen reeds eenigen tijd werken. En daarom bracht de heer SCHOUTEN met nog 4 Anti-Revolutionairen¹⁰⁾ zijn stem uit tegen een amendement van den heer DE GEER, dat tot strekking had de hypotheek op artikel 1 af te lossen.

De heer DE GEER had, van den aanvang van het debat af, het standpunt ingenomen, dat de Kamers der Regeering het gegeven woord moesten teruggeven. De modus-quo, door haar voorgesteld, wees hij echter af. Tijdens het debat vond hij een anderen, beteren weg. Hij stelde bij amendement voor, in artikel 1 het volgende in te voegen: „strekken, hetzij tot vermeerdering of vermindering van de inkomsten van het Rijk, hetzij tot matige bescherming van bepaalde Nederlandsche bedrijven.” Dit amendement werd tenslotte aangenomen met 44 tegen 41 stemmen¹¹⁾.

Het valt moeilijk achteraf te zeggen, wat er gebeurd zou zijn, indien het amendement DE GEER ware verworpen. Zeker is in ieder geval, dat de Ministers van Financiën en Economische Zaken krachtig hebben aangedrongen op aanneming van dit amendement. Laatstgenoemde verklaarde:

„Ik zou een enkel woord willen zeggen ten opzichte van de be teekenis van de uitspraak, die de Kamer hier gaat doen in verband met de stemming over het amendement van den heer DE GEER. Mijn ambtgenoot van Financiën heeft reeds duidelijk aangegeven, dat hij het geheel met den heer DE GEER eens is, dat het heusch hier niet alleen gaat om administratieve bezwaren, maar dat de bezwaren voor handels- en bedrijfsleven zóó groot zijn, dat het inderdaad iets anders is dan een zuivere formaliteit en het aan het werk zetten, in meerdere of mindere mate, van eenige ambtenaren.

Ik acht mij verplicht als Minister van Economische Zaken de Kamer voor te houden, dat ik die moeilijkheden zóó groot acht, dat ik mij afvraag of in verband met de moeilijkheden, die liggen op het terrein van de handelspolitiek, men überhaupt tot iets op het terrein der invoerrechten en daarmee op dit onderdeel van het program der Regeering ten aanzien van de bestrijding der werkloosheid zal kunnen komen, wanneer deze moeilijkheden blijven bestaan”¹²).

Het staat wel vast, dat verschillende leden der A. R. fractie onder dezen druk hun stem hebben uitgebracht. Niemand kan en mag hen daarover hard vallen. Maar met *De Standaard* be treuren wij wel, dat de Regeering een houding heeft aangenomen, tengevolge waarvan niet uitsluitend het punt, dat in het geding was, de beslissing van de Kamer heeft bepaald. Opmerkenswaard is in dit verband, wat *De Standaard* dan laat volgen: „Dit is te meer het geval, omdat de verwerping van het amendement-de Geer, noch voor de Regeering, noch voor het beleid dat zij voorstaat, ook maar eenige consequentie van ietwat ernstigen aard met zich zou hebben gebracht”¹³).

* *
*

De vraag, welke thans gesteld mag worden, is deze: staat de Kamer thans nog vrij tegenover de komende tariefvoorstellen? Formeel wel, doch materieel slechts ten deele. Wel mag worden geconstateerd, dat deze vrijheid bij dit debat heeft gewonnen. Had de Kamer het Regeeringsvoorstel zonder meer aanvaard, dan zou

zij zich in beginsel reeds hebben uitgesproken voor een ombuigen van de lijn in protectionistische richting. Met den meesten nadruk is nu uitgesproken, dat de Kamer zich haar beslissing over de richting van onze handelspolitiek voorbehoud. Of er ombuiging van onze handelspolitiek zal zijn, zeide de heer DE GEER, wordt niet door het amendement beslist, maar zal beslist worden door de latere wetgeving, waartegenover wij volmaakt vrij staan¹⁴). Daarom ook had de meerderheid er geen behoefte aan het amendement ter voorbereiding van een gala-debat over de handelspolitiek in de afdeelingen te onderzoeken. Zij verwierp het daartoe strekkend voorstel-JOEKES met 47—36 stemmen. De heer DE GEER liet het niet bij een enkele verklaring. Even later stelde hij nog eens vast, dat hij zich volkomen vrij voelt tegenover ieder heffingspercentage van iederen post. Moge de practische beteekenis van deze verzekeringen gering zijn, psychologische waarde hebben zij ongetwijfeld. Indien de Kamer bij gelegenheid eens van de, ook van de zijde der Regeering geproclameerde vrijheid gebruik maakt, kan haar nimmer het argument worden tegengevoerd: de tarieven werken reeds. Dit nadrukkelijk vast te stellen kan later teleurstelling voorkomen.

* *
∴

Wanneer wij nu aan het einde van ons onderzoek nagaan, wat er met het delegatie-beginsel in de Tariefmachtigingswet is gebeurd, mogen wij constateeren, dat de begrenzing der machtiging in artikel 2 gelukkig bleef behouden. De Kamer betaalde hiervoor echter wel een hooge prijs; zij stond toe, dat zij in een van haar vitale rechten werd beknot. Ook naar onze overtuiging ligt de verantwoordelijkheid voor het bestuur bij de Regeering. De Volksvertegenwoordiging, die poogt op de stoel der Regeering te gaan zitten, begaat een ernstige fout, welke zich onherroepelijk wreekt in een slap en futloos gouvernement. Maar dit beteekent niet, dat de Volksvertegenwoordiging zich nu maar gewillig van haar rechten moet laten berooven. GROEN VAN PRINSTERER heeft het ons wel anders geleerd. Hij heeft altijd onvervaard de rechten van het parlement, zoo goed als die van de Kroon verdedigd. Juiste uitoefening van beider rechten heeft nog nooit het parlementaire stelsel geschaad. Overal waar het te gronde ging, was dit een ge-

volg van hypertrophie. Indien de constitutioneele verhouding tusschen Regeering en Volksvertegenwoordiging uit het oog wordt verloren, moet een van beide kwijnen. Slechts daar bloeit het parlementaire stelsel, waar een sterke, doelbewuste Regeering een Volksvertegenwoordiging tegenover zich vindt, die zich niet alleen bewust is van haar plichten, doch ook van haar rechten.

In geheel andere bewoordingen heeft de heer SCHOUTEN bij de behandeling van de wijziging van de Tariefmachtigingswet hetzelfde gezegd. Hij stelde vast, dat de Kamer geen bezwaren heeft tegen het geven van algemeene machtigingen — welke dikwijls ook van diep ingrijpenden aard zijn — aan de Regeering, wanneer de omstandigheden vorderen, dat zij over zoodanige machtigingen moet kunnen beschikken om haar taak naar behooren te vervullen. Wanneer zij echter over zoodanige machtigingen niet moet beschikken om haar taak naar behooren te vervullen, dan is het beter, dat zoodanige machtigingen niet worden gegeven. Dat is beter, met het oog op de taak van de Staten-Generaal, maar het is ook, de heer SCHOUTEN zou bijna willen zeggen: vooral, beter met het oog op de taak, welke de Regeering zelf heeft te verrichten 15).

1) Prof. Mr. R. Kranenburg, Ned. Staatsrecht, 14de druk, deel I pag. 102.

2) Zitting 1936—1937. Stuk 414.

3) Zitting 1937—1938. Stuk 136, No. 4, pag. 2.

4) Vergelijk Zitting 1937—1938. Stuk 117, No. 2.

5) Zitting 1937—1938. Stuk 281, No. 4, pag. 3.

6) Zitting 1938—1939. Stuk 35, No. 1, pag. 5.

7) Zitting 1938—1939. Stuk 35, No. 1, pag. 5/6.

8) Zitting 1938—1939. Stuk 35, No. 5.

9) Hand. Tweede Kamer. Zitting 1938—1939, pag. 130.

10) Tegen het amendement-De Geer stemden 5 van de 16 aanwezige Anti-revolutionairen, n.l. de heeren Schouten, Smeenk, Diepenhorst, Baas en Wagenaar. De heer Terpstra was wegens ziekte afwezig.

11) Vóór het amendement-De Geer stemden de R.K., de C. H. en 11 A.R.

12) Hand. Tweede Kamer, Zitting 1938—1939, pag. 132.

13) „De Standaard” van 27 October 1938.

14) Hand. Tweede Kamer. Zitting 1938—1939, pag. 131.

15) Hand. Tweede Kamer. Zitting 1938—1939, pag. 105.

OMWENTELING IN DE VOORTBRENGING. *)

DOOR

IR. B. TER BRUGGE.

Het streven naar autarkie voor het economische leven, heeft in vele landen zowel de basis als het doel der techniek ingrijpend gewijzigd.

Tot voor betrekkelijk korten tijd vroeg de industrie vrijwel overal naar grondstoffen, die met minimumkosten producten van voortreffelijke kwaliteit konden leveren. Tegenwoordig kiest zij vooral in die staten, welke algeheele zelfvoorziening willen bereiken, het ruwe materiaal, dat het dichtst bij de poorten der fabrieken gevonden wordt, ook al verslindt de verwerking daarvan groote sommen, ook al is het eindresultaat vaak verre van volmaakt.

De productie, heet het daar, mag niet langer uitsluitend op rentabiliteit ingesteld zijn; haar voornaamste taak is het volk dat zij dient, tegen „honger en blokkade” te beveiligen. Zoo gericht, wordt verder betoogd, legt zij den grondslag voor een nieuwe samenwerking der naties; een samenwerking, niet als voorheen door gevoelens van macht en onmacht geleid, maar gedragen door het bewustzijn van wederzijdsche onafhankelijkheid.

Zij, die aldus redeneeren, wijzen op de reacties, welke de ongelijkmatige verdeling der grondstoffen over de aarde, in den loop der tijden heeft gewekt.

Een klein gedeelte der menschen maakte zich van de belangrijkste bodemschatten en natuurproducten meester. Gebied na ge-

*) Het grootste gedeelte van dit stuk is geschreven, voordat de Sudetenkwestie Europa beroerde. Hoewel wellicht sommige oordeelen in dit artikel uitgesproken, thans met recht scherper geformuleerd kunnen worden, is van een bewerking in dien zin afgezien.

bied werd veroverd, en intensief geëxploiteerd. De gelukkige bezitters verwierven zich dientengevolge rijkdom en macht. Met de toename van hun vermogen groeide echter ook de vrees, dat vermogen te verliezen. Want hun huishouding was nu geheel van de vreemde bronnen afhankelijk geworden. Vandaar dikwijls verbitterde kamp om het kostbare bezit te verdedigen; vandaar dure bewapening om te allen tijde de verbindingswegen te kunnen beschermen. De gansche internationale politiek, luidt de conclusie, werd en wordt nog door den strijd om de heerschappij over de grondstoffen en de zorg voor de eenmaal bezette territoria, beheerscht. Die zorg is — we volgen nog den gedachtengang van principiëele voorstanders der zelfvoorziening — in de laatste jaren sterk toegenomen. In de eerste plaats omdat het gevaar van gebiedsaantasting grooter werd, vervolgens ook omdat bewegingen ontstonden, die onafhankelijkheid op het terrein der voortbrenging beoogden, en dus de waarde van het bezit in gevaar brachten.

Een bedreiging vormden vooral die landen, wier bodem niet in staat is zelfs in de eenvoudigste behoeften der snel groeiende bevolking te voorzien. Dat feit dwong hen tot het nemen van krachtige maatregelen.

Japan b.v. trachtte het voedingsvraagstuk op te lossen door intensieve industrialisatie met behulp van geïmporteerde grondstoffen: katoen vooral. De inwoners van het „Rijk der Rijzende Zon” moesten nu in lange arbeidsweken tegen geringe belooning, het ingevoerde materiaal verwerken. Op die wijze werden offers van hen gevergd, die export op groote schaal mogelijk maakten, en het land de gelden verschafte, noodig om zoowel grondstoffen als levensmiddelen te koopen. Japan's positie werd daardoor echter zeer kwetsbaar: „één pennestreek, één enkele machtsdaad kon het immers door den toevoer van wol, katoen, kolen en petroleum af te snijden, prijsgeven aan den hongerdood”¹⁾ Teneinde een dergelijken, bijna doodelijken stoot te kunnen pareeren, moest het zich ook de uitgaven voor een geweldige machtsontplooiing op militair gebied getroosten. Maar zelfs die organisatie stelde het niet veilig. De eenige uitweg scheen territoriale expansie: verovering van hulpbronnen. Welke weg tenslotte ingeslagen werd. En niemand kent daarvan het eindpunt.

Voor dergelijke moeilijkheden als Japan had en nog heeft, zag

zich eveneens Italië gesteld. Ook hier armoede aan grondstoffen, ook hier de begeerte naar een „betere plaats onder de zon”, ook hier tenslotte gewelddadige uitbreiding van het gebied.

Twee machtige landen, die hun economische afhankelijkheid geducht voelden, die hun pogingen om zich van die banden te bevrijden, voortzetten en daardoor zwaren druk op de wereld uitoefenden.

Er is verschil in methode. Meer nog dan Japan (althans tot voor korten tijd) streeft Italië naar zelfvoorziening met behulp van het materiaal, dat de eigen bodem voortbrengt. De samenstelling en hoeveelheid daarvan is echter geheel ontoereikend. Autarkie zou slechts bereikt kunnen worden, wanneer het nieuwe Romeinsche imperium zijn invloedssfeer aanzienlijk vergrootte.

Datzelfde geldt in zekeren zin ook voor het Duitse Rijk. Mede door zijn rijkdom aan kolen heeft dit land echter een zeer aanzienlijken voorsprong. Het is op den weg naar autarkie het verst gevorderd. Toch uit zich ook daar het verlangen naar expansie, zoo in het stellen van den eisch tot teruggave der koloniën. Men zou kunnen zeggen, dat tegelijk in twee tegengestelde richtingen gewerkt wordt, zij het niet met dezelfde energie.

Zoo openbaart zich verzet tegen de (veronderstelde) „autocratie” in het rijk der voortbrenging. Verzet door directe aantasting van anderer domein; verzet door verbreking der banden.

* *
*

Als hoofdoorzaak van de spanningen, die de hedendaagsche samenleving kenmerken, wordt dus het bestaan van „monopolies” op het terrein der goederenvoorziening, genoemd. Monopolies, die allereerst een natuurlijke basis bezitten; de grondstoffen zijn nu eenmaal ongelijkmatig over de aarde verdeeld; klimaat, bodem, gesteldheid en andere factoren beslissen over de mogelijkheid van bepaalde cultures. Maar bovendien liggen die mogelijkheden in handen van betrekkelijk weinig producenten. „Monopolies”, verbeeldt zich een beklemd gevoel, „beheerschen zoowel onze voeding als onze kleding”¹⁾.

Om die gedachte te rechtvaardigen toonen de verdedigers der autarkie een schets van de verdeling der bodemschatten en natuurproducten, die niet nalaat indruk te maken. De Europeesche en

Amerikaansche staten moeten zich volgens hen, schikken naar het rubbermonopolie der tropen. Want de Heveaboomen groeien het best in Malakka en Nederlandsch-Indië.

Drievierde van alle *katoen* wordt in de Vereenigde Staten voortgebracht; de rest voornamelijk in Egypte en enkele andere gebieden, die onder Engelschen invloed staan.

*Rietsuiker*plantages vinden we slechts in een gering aantal landen: Cuba, Java, Britsch-Indië, de Philippijnen en Hawaiï. (De beetwortelcultuur, direct gevolg van het continentale stelsel, heeft echter een deel van Europa met betrekking tot de suiker praktisch onafhankelijk gemaakt. Merkwaardig voorbeeld van de blijvende veranderingen, die het streven naar autarkie veroorzaakt).

Palmolie, *thee*, *koffie* en *cacao* zijn eveneens tropische producten. Maar ook *tarwe* groeit niet overal. Argentinië, de Vereenigde Staten en Canada zijn nog steeds de voornaamste leveranciers (evenals vroeger Rusland), ook al neemt de verbouw van dit graan-gewas in verschillende landen toe. Millioenen menschen zijn voor hun voedselvoorziening van de Amerikaansche korenvelden afhankelijk, niettegenstaande de pogingen om het tarwemeel door andere producten te vervangen.

Met de verdeling der *energiebronnen* is het weinig gunstiger gesteld. De Vereenigde Staten, Mexico, Venezuela, Nederlandsch-Indië, Iran, Rusland en Roemenië bezitten samen de grootste hoeveelheid petroleum; de rest der wereld hangt af van de heerschers over de plaatsen, waar deze brandstof gewonnen wordt. Vooral Duitschland, Italië en Japan voelen dien band als een sterke hindernis. „Legers, vloeten, al het geld der wereld en heele volkeren zijn niets, vergeleken bij hem die over de olie de macht heeft”²⁾. Woorden, die in verschillende staten bijzonderen weerklank vinden.

Steenkool is regelmatig over de aarde verspreid. Toch zijn er groote gebieden, die dit materiaal ontberen. Zoo o. a. Italië.

Ook de *zware metalen*, de belangrijkste werkstoffen der techniek, zoeken we in menig land tevergeefs, of ze zijn er zeldzaam. Dat geldt niet alleen voor tin en nikkel (welker ertsen slechts in enkele streken voorkomen), eveneens voor koper, lood en zink. Zelfs de ijzermineralen ontbreken soms geheel.

Landen als Italië en Japan b.v. hebben gebrek aan metalen.

Duitschland moet nog vele tonnen van deze stoffen invoeren; het kon vóór de vereeniging met Oostenrijk *tien* procent van zijn behoefte aan koper dekken, en nog niet de helft van die aan ijzer; het bezit geen tin en nikkel, weinig chroom en mangaan, alleen zink en lood in groote quanta. Een belangrijk gedeelte van Europa (Rusland buiten beschouwing gelaten) is wat zijn metaalvoorziening betreft, van overzeesche gebieden afhankelijk. Daarbij komt nog de armoede aan zilver en goud.

De grondstoffenkaart der wereld vertoont dus groote „open plekken”, vooral ook in de dichtbevolkte moderne staten. Al brengt hun bodem bepaalde soorten ruw materiaal of voedingsmiddelen in voldoende hoeveelheden voort, zij voelen zich daarom niet minder gebonden. Ook op het gebied der volkshuishouding geldt de wet van het minimum. Het gemis van één grondstof kan het bezit van andere goederen bijna waardeloos maken. (Men denke slechts aan olie!). De conclusie schijnt dus onaantastbaar.

* *
*

Een reden te meer om het vrije handelsverkeer te bevorderen, zou men zoo zeggen. Zoowel koopers als verkoopers hebben toch belang bij een geregelden goederenruil, en zullen elkander dus willen dienen.

Neen, antwoorden de pleitbezorgers van de idee der autarkie, het stelsel van monopolies zet de menschen juist tegen elkaar op; het kan niet anders dan kwaad voortbrengen; het beteekent honger eenerzijds en anderzijds uitbuiting; het wekt afgunst en begeerte. En zij verbinden om dat oordeel te rechtvaardigen, hun hoorders met geheime kamers van conferentieoorden en doen hen luisteren naar booze beraadslagingen. Zij gewagen van speculaties en prijsopdrijvingen, van machtsmisbruik en geweld, van intrigues en oorlogen; zij herinneren aan blokkades en aan de ellende, die daarvan het gevolg was.

Steeds werden „pogingen” aangewend om voorgoed met de speculanten af te rekenen en allen volkeren de noodige grondstoffen te verzekeren ¹⁾, en zij mislukten. Dientengevolge heerscht in de wereld angst. Zelfs de bezitters zijn van die beroering niet vrijgebleven.

„Angst voor verlies van werkgelegenheid, verlies van klanten, van voedsel, vrijheid en menschwaardig bestaan”¹⁾).

„Angst” voor het verlies van monopolies, ter eene zijde, „angst” voor afsnijding der toevoerwegen ter andere. Koortsachtig zoeken naar afzetgebieden, dwang tot koopen, wering van mededingers op de markten, moordende concurrentie, en samenspanningen zijn van die onrust het gevolg. „De angst zweept ons voort als nooit tevoren; angst en wantrouwen vergiftigen ons leven”¹⁾; demenschheid verkeert daardoor in een toestand van ondraaglijke spanning, die zich ieder oogenblik op vreeselijke wijze kan ontladen.

Denkt niet, luidt het verder, dat het systeem van monopolies zelf voor verbetering vatbaar is. „Alle wereldomspannende plannen voor een nieuwe verdeling der grondstoffen zijn al even kinderlijk-naïef en onwaarachtig als de illusies van wereld-republieken of een paradijs op aarde”¹⁾. Wanneer de volken, die „tot nu toe in hun voedselvoorziening van vreemde machten afhangen,” zich werkelijk willen bevrijden, is er maar één uitweg: zij moeten alle onontbeerlijke goederen „òf door arbeid verkrijgen òf zelf uitvinden”¹⁾. Zoo handelend, wil men ons dus gelooven, zullen zij niet alleen hun eigen belangen dienen, maar tevens den wereldvrede. Dien „uitweg” nu, slaan op het oogenblik het Duitsche en het Italiaansche volk, door hun leiders aangevuurd, in. Duitschland omdat het de blokkade in al haar verschrikkingen gekend heeft en voor goed van dat gevaar bevrijd wil zijn. Italië, omdat dit pas den druk der sancties ondervond. In die landen verrichten, naar de voorstanders der autarkie beweren, wetenschap en techniek prachtig bevrijdend werk. Alle krachten worden verzameld, alle hulpbronnen aangeboord. Straks, heet het, zullen deze volkeren van den angst verlost zijn, zullen zij „gesterkt door het bewustzijn van volkomen onafhankelijkheid,” weer samenwerking zoeken; niet als voorheen door nood gedwongen, maar uit vrijen wil.

* *
*

Overall angst voor honger en armoede? Maar dat gevoel wordt, waar het werkelijk leeft, door beschouwingen als hier weergegeven, krachtig gevoed. Of anders gewekt. Bezitters van belangrijke grondstoffen mogen, zelfs in het recente verleden, hun afnemers dikwijls zeer willekeurig behandeld hebben, de wereldoorlog moge

voor de schaars met natuurproducten bedeelde landen, een tijd van de meest bittere ellende geweest zijn, het heeft toch ook niet aan ernstige pogingen ontbroken om de verbroken banden definitief te herstellen en den afzet van goederen krachtig te bevorderen.

Dat deze pogingen weinig succes hadden, mag zeker niet aan het feit der ongelijkmatige verdeling van de grondstoffen geweten worden, de oorzaken der talrijke mislukkingen zijn van geheel anderen aard. Wel heeft de politiek van sommige rijke staten, die aan de landen, welke betrekkelijk arm aan ruw materiaal zijn — de „have-not's” worden zij genoemd — groote hoeveelheden van dat materiaal verkochten, maar de grenzen voor afgewerkte producten hunner klanten sloten, het economisch herstel geducht belemmerd, maar ook deze handelwijze rechtvaardigt niet het oordeel, dat de verdedigers van het streven naar zelfvoorziening uitspreken.

De voorstelling alsof een kleine groep machtigen, „heerschers over primaire levensbehoeften,” een onbarmhartig spel met de menschheid bedrijft, haar ieder oogenblik met stopzetting van leveranties bedreigt, niets liever wenscht dan de aarde aan zich te onderwerpen, en in haar strijd om dat doel te bereiken, het wapen van den honger voortdurend gereed houdt, is een verwringing der werkelijkheid. Zij past echter volkomen in veler (door affecten beheerschten) gedachtengang. Een deel der wereld is ingesteld op den afweer van fictieve gevaren, of van zulke, die in de verbeelding buitensporig gegroeid zijn. Het suggereert zich (onder den invloed eener actie, die onophoudelijk het echt menschelijke instinct van zelfbehoud prikkelt) het bestaan van „demonen” aan de grenzen van zijn gebieden, en organiseert tegen deze vijanden” een „krachtige verdediging”. Naarmate dit defensieve apparaat in omvang en sterkte toeneemt, wordt ook de macht der denkbeeldige belagers grooter. Die macht immers moet het systeem rechtvaardigen; de gestalten der belagers zijn voor de leiders van het verzet onmisbaar geworden.

Een voorbeeld van een „demon” is in de autarkische landen, de „blokkade”. Het kost aan het bewind weinig moeite de bevolking tot het organiseren eener tegenactie te bewegen, omdat zij in het verleden dat kwaad heeft leeren kennen. De voortdurende herinnering aan zijn vroegere verschijning mist haar uitwerking niet.

Zij veroorzaakt gevoelens van machteloosheid en onrust, en bedoelt den wil tot bevrijding te wekken. De propaganda voor het streven naar zelfvoorziening geeft voortdurend voedsel aan den vrees voor den honger, en maakt aldus het volk tot het brengen van groote offers bereid.

Voor die vrees nu, bestaat op het oogenblik geen aanleiding. De wereld van heden kenmerkt zich door overvloed van grondstoffen, die de producenten tot het zoeken van afzetgebieden dwingen. De landen, die ruw materiaal of primaire levensbehoeften missen, mogen daardoor een afhankelijke positie innemen, de bezitters zijn niet minder gebonden. Dit geldt in het bijzonder voor die gebieden, welke zich voornamelijk in één culture gespecialiseerd hebben — zoo b.v. Cuba in suiker, Canada in tarwe, Brazilië in koffie. Zij willen niets liever dan den verkoop hunner goederen bevorderen; teveel is reeds vernietigd omdat het geen afnemers vond. Heel den „crisistijd” door was het aanbod grooter dan de vraag. De voortbrengers stuiten bij hun pogingen tot stimulatie van den export, herhaaldelijk op weigering tot koopen; een weigering, die lang niet altijd voortkwam uit onmacht.

Het antwoord, dat vooral gebrek aan deviezen (mede, wordt gezegd, gevolg van „buitenlandsche” protectionnistische maatregelen) vroegere klanten verhindert op de markten te verschijnen, kan moeilijk bevredigen. Immers het economisch nationalisme werkt deviezenschaarschte in de hand.

Kostbare handelsrelaties zijn verwaarloosd en tenslotte verbroken; de leiding eischt het geld op om de binnenlandsche productie te vergrooten en verwijdt kunstmatig het crediet; zij versnelt de circulatie van het ruilmiddel en dwingt tot dure consumptie, mede daardoor verandert de waarde der munt in ongunstigen zin. Bovendien wordt een groot gedeelte der beschikbare deviezen gebruikt om grondstoffen te koopen, die *niet* tot exportgoederen verwerkt worden. (We denken hier vooral aan de bewapening, maar ook aan de dure installaties van fabrieken, die louter in dienst der zelfvoorziening arbeiden).

Wanneer een relatief arm land zich de weelde veroorlooft zijn (weinige) geld hoofdzakelijk te besteden voor het maken van objecten, die met opzet buiten het ruilverkeer gehouden worden of daarvoor ongeschikt zijn, beneemt het zich belangrijke mogelijk-

heden om den (door aankoop van grondstoffen) slinkenden voorraad deviezen aan te vullen; het verarmt nog meer. Geen wonder, dat in zoo'n land zorgen ontstaan. Zij komen echter niet in de eerste plaats voort uit vrees voor afsnijding der toevoerwegen, maar uit het bewustzijn van dreigende onmacht tot koopen. Onmacht als *gevolg* van de gevoerde economische politiek.

Het voornaamste doel dezer politiek is immers *te allen tijde* met behulp van *eigen* bodem, de goederen te produceeren, die de inwoners behoeven; de organisatie dus van een productieapparaat, dat zelfs tijdens de meest scherpe blokkade het volk van voedsel en kleeding, en het leger van oorlogsmateriaal kan voorzien. Het leven der voortbrenging wordt geheel in dienst van de voorbereiding tot den oorlog gesteld. Daarom willen de leiders alleen die grondstoffen doen verwerken, welke geen vijandelijke macht hen ooit kan onthouden. Dus olie uit steenkool, rubber uit carbid (kalk en kool), kleeding uit hout, meststoffen uit lucht en water, enz. De verwerkelijking van vele dezer idealen kost echter schatten gelds.

In zulk een productieplan neemt het vraagstuk der koloniën niet de gewichtigste plaats in. Al waren de economische voordeelen van verlangde gebieden groot, al zouden dus millioenen aan deviezen gespaard, belangrijke hoeveelheden producten gewonnen, en mogelijkheden voor emigratie verkregen worden, de „verdedigingseconomie” zou haar voornaamste zorgen behouden. Want in oorlogstijd heeft een staat, die de verbindingswegen moeilijk kan beschermen, aan verafgelegen bezit zeer weinig.

Het is duidelijk, dat niet de vrees voor gevaren op het gebied der voedselvoorziening, die op het oogenblik van buiten zouden dreigen, het streven naar zelfvoorziening deed ontstaan en nu prikkelt, maar de gedachte aan toekomstige oorlogen. Oorlogen, die men zelf desnoods wil, wanneer op „vreedzame wijze” zekere doeleinden niet bereikt kunnen worden. Althans is het de bedoeling de beschikking te hebben over een machtsapparaat (dat te allen tijde verzorgd kan worden) om aan bepaalde eischen kracht te kunnen bijzetten ³⁾. De verbreiding van de idee der autarkie stelt echter gevaren van hongersnood en uitbuiting als zeer nabij voor.

En evenmin is het de drang naar vrediger samenleving, die het streven naar autarkie beheerscht. Ook de hongersnood naar het „eigenfabrikaat” verraaft machtsbegeerte, ook hij verwekt koorts.

De moderne economie heef „Wehroekonomie”, de wetenschap in haar dienst „Wehrwissenschaft”. Die woorden zeggen alles.

De begeerte naar expansie houdt ook in de autarkische staten niet met werken op. Zij zal zich des te sterker laten gelden, naarmate de bewoners dier economische vestingen zich van hun machteloosheid tegenover de zwakke plekken in het systeem, duidelijker bewust worden. Die zwakke plekken zijn er.

Niet ieder land bezit steenkool en zware metalen: stoffen, die de basis vormen van alle industrieën, welke de zelfvoorziening dienen. En voor zijn voedsel blijkt een belangrijk gedeelte van de wereld op de groote graanlanden en op de „Tropen” aangewezen.

Daarom reikt de begeerte steeds verder.

* *
*

Al aanvaarden wij dus de verdediging van het streven naar zelfvoorziening niet, en wijzen wij de daarin gegeven voorstellingen van de gevoelens, die de tegenwoordige wereld zouden beheerschen, af, al oordeelen wij, dat het stelsel van autarkie groote nadeelen bezit (in het bijzonder voor de landen arm aan grondstoffen), deze en andere critiek mag ons niet weerhouden ernstig kennis te nemen van de *technische* resultaten, die de arbeid in dienst van de autarkie verkregen heeft. Veel van die resultaten zijn namelijk voor de toekomst van groote beteekenis.

Misschien houden verschillende beoordeelaars van het productieproces, zooals dat in autarkische landen groeit, zich relatief te veel bezig met de bespreking van de oorzaken dezer ontwikkeling, en de bestudeering van hare financiëele consequenties en directe economische gevolgen. Allemaal zeer belangrijke vragen, die inderdaad de volle aandacht *moeten* hebben. Maar in de discussies behoort ook vooral op de technisch-wetenschappelijke prestaties geteet te worden. Hun invloed op het economisch leven is sterker dan die van overheidsmaatregelen of van de daardoor gewekte reacties. Een enkele belangrijke ontdekking veroorzaakt dikwijls grootere en snellere veranderingen op het gebied der voortbrenging, dan menselijke verordeningen, hoe ingrijpend van aard deze op zichzelf ook mogen zijn. Men denke slechts aan de „draadlooze golven”; aan dit voorbeeld kunnen vele toegevoegd worden.

Het kenmerkende van dezen tijd nu is, dat de macht van den

natuur-wetenschappelijk en technisch geschoolden mensch over de materie aanzienlijk toeneemt. De wijze, waarop hij uit eenvoudige grondstoffen samengestelde verbindingen weet te bouwen, die in het dagelijksch leven ruime toepassing vinden, moet ons met verbazing vervullen. Dit vermogen wordt in de landen, welke naar zelfvoorziening streven, dankbaar gebruikt om goederen, die zij tot voor kort moesten invoeren, zelf te maken of door andere te vervangen.

Men denke over die prestaties niet gering.

Het is zeer wel mogelijk, dat de inspanning welke die landen zich getroosten om het door hen gestelde doel te bereiken, voor hen op den duur te zwaar wordt, zoodat zij hun arbeid niet kunnen volhouden; het is zeer wel mogelijk, dat de wegen, die zij thans bewandelen, naar zeer moeilijk begaanbare gebieden leiden. Misschien is het einde een catastrofe . . . Een deel van het werk, dat zij thans verrichten, zal zijn beteekenis echter behouden; een aantal technische procedé's, die nu toepassing vinden, zullen blijven bestaan. We denken aan de fabricage der stapelvezel, van kunst-rubber, van lichte metalen, en aan die van andere stoffen. De hier genoemde industrieën hebben een vaste plaats in het leven der voortbrenging ingenomen, niet alleen in dat van Duitschland.

Niet alleen, zelfs niet in de eerste plaats.

In de Vereenigde Staten b.v. zijn enorme, zeer kapitaalkrachtige ondernemingen, die zich met de fabricage van synthetische stoffen bezighouden, en met succes. In dat land, rijk aan zekere natuurlijke grondstoffen, heeft de nieuwere toegepaste chemie een groote vlucht genomen, grooter dan in eenigen anderen staat. Daar heerscht de overtuiging, dat wij een geheel nieuwe periode in de geschiedenis der voortbrenging tegemoet gaan; een periode, die, zooals eens het tijdperk der „machine”, een ware revolutie in de productie zal teweegbrengen. Niet alleen omdat reeksen nieuwe stoffen worden gemaakt (of reeds bekende volgens geheel gewijzigde methodes), maar ook omdat belangrijke verschuivingen in het ruilverkeer zullen optreden; speciaal in de betrekkingen met de grondstoffenproduceerende landen.

Men leze eens WILLIAM J. HALE's boeiende boekje „Chemistry Triumphant”. Dit werkje dateert van 1932, eenige jaren dus voor dat het Deutsche Vierjarenplan aangekondigd werd.

„Er bestaat geen vijandschap”, schrijft hij, „tusschen den chemicus en den bewerker van het land; zij beiden spannen zich in om zoo goedkoop mogelijk in 's menschen behoeften te voorzien. Wanneer de toegepaste biologie zich ontwikkelt, zal de chemicus op zijn beurt zijn kennis gebruiken om de opbrengsten van het land te vergrooten en te wijzigen. Maar van tijd tot tijd is het het lot der chemie oude gebruiken en gewoonten te vernietigen.” En HALE wijst op de verdwijning der meekrap- en indigocultuur, op de ontwikkeling der kunstzijde-industrie, en op zooveel meer. Processen, die groote gevolgen voor bepaalde gedeelten van het agrarische gebied hebben gehad, en voortgaan met hun invloed uit te oefenen, niet alleen op het terrein der voortbrenging, maar op het gansche economische leven.

* *
*

Voor ons ligt een plaat: *acetyleenboom* is haar titel 4). De basis van dien „boom” wordt door het carbidgegas gevormd. Uit dien oorsprong gaan in alle richtingen takken, waaraan onophoudelijk zijscheuten ontstaan; de hedendaagsche techniek bouwt uit of met behulp van die eenvoudige grondstof, een indrukwekkende menigte van producten. Geneesmiddelen, verfstoffen, kunstrubber, kunstharsen, oplosmiddelen, weekmakers, lakken, enz.

Het kost weinig moeite meer van dergelijke „boomen” op te richten. Op de basis van aethyleen, van watergas, van stikstof, van cellulose, van zetmeel b.v. Takken van industrie, waarin milliarden belegd zijn, zooals de automobiel- en de electrotechnische industrie, zouden zonder de „synthetische stoffen” 5) niet kunnen bestaan.

Iedere gemakkelijk verkrijgbare grondstof tracht de techniek voor de vervaardiging van een zoo groot mogelijk aantal producten te benutten. De materiele basis der voortbrenging wordt aldus relatief minder ingewikkeld; het systeem, dat de industrie daarop bouwt, neemt echter voortdurend in omvang en vormenrijkdom toe. Eenerzijds streeft zij naar vereenvoudiging, anderzijds naar toename der verscheidenheid. De hierdoor gewekte spanning beheerscht een belangrijk deel van het economische leven.

Tegenover die moderne ontwikkeling der techniek, valt het den mensch niet gemakkelijk zijn houding te bepalen. Zij heeft hem

verrast door haar snelheid en omvang; zij plaatst hem voor een reeks moeilijke vragen.

De eerste reactie is die van wantrouwen en afwijzing geweest. De herinnering aan de surrogaten in de oorlogsjaren leefde krachtig voort; een belangrijk deel der menschheid was als door een „Ersatzpsychose” bevangen; het had geen lust aan de fabrieksproducten, die in plaats van voortbrengselen der natuur aangeboden werd. Daarbij komt, dat de eerste resultaten van sommige der nieuwere industrieën, inderdaad verre van volmaakt waren. „Duur en slecht”, ziedaar het algemeen oordeel; het publiek hield zich verre; de pogingen om de kunststoffen ingang te doen vinden, ontmoetten overal krachtigen weerstand.

Die weerstand verminderde nog maar weinig toen na lange jaren van kostbare proefnemingen, verschillende fabricagemoeilijkheden voor een belangrijk deel overwonnen waren, niet alleen goedkoopere, maar ook betere producten op de markt verschenen, de exploratie van den „eigen bodem” goede (in technischen zin) vruchten begon af te werpen. De afnemers bleven bijzonder gevoelig; kwade geruchten omtrent de eigenschappen der nieuwere stoffen verbreidden zich snel. Dat heeft b.v. het kunstzijdebedrijf dikwijls ondervonden; verleden jaar nog moesten de promotors der stapelvezelindustrie een zeer kostbare reclame-campagne organiseren om het oordeel te bestrijden, dat de door hun fabrieken afgeleverde vezels niet tegen de wasch bestand zouden zijn. (Een oordeel, dat ten aanzien van sommige soorten inderdaad niet ongerechtvaardigd was).

Het is dus zeker te begrijpen, dat in een land als het onze, hetwelk met (geïmporteerde) natuurlijke grondstoffen verweerd is, een sceptische houding tegenover de aangeduide ontwikkeling der techniek bestaat. De geforceerde verwerking en consumptie van verschillende kunststoffen in de autarkisch georiënteerde landen, sterkt het publiek in zijn achterdocht. Bovendien weet het, dat de fabricage van verschillende producten (kunstrubber b. v.) kapitaal en energie verslindt. Onwillekeurig komt de gedachte op, dat talrijke industrieën, die nu in dienst der nationale voortbrenging staan, zouden verdwijnen, wanneer de volkeren het vrije ruilverkeer weer herstelden en met elkander samenwerkten. Bestudeering van de geschiedenis der

chemische techniek maant echter tot groote voorzichtigheid in het uitspreken van oordeelen.

Vanaf de vijftiger jaren heeft zij, gesteund door de voorlichting van geleerden, wier namen in de historie zullen voortleven, naar methodes gezocht om natuurproducten door synthetische stoffen te vervangen. Niet voor een gering gedeelte is de bloei van het Duitsche industrieëele leven in den vooroorlogstijd aan haar inspanning en de daarop gevolgde overwinningen te danken.

Nemen we een voorbeeld.

Tot voor ongeveer vijfenzeventig jaar moest de menschheid zich met natuurlijke textielverfstoffen behelpen. Men had de beschikking over ruim twintig soorten: meekrap, weede, indigo, purper (de kostbaarste en mooiste verf in de oudheid, afkomstig van de pupurslak: *Murex brandaris*), cochenille, saffraan, sandelhoutverf en andere. Zij waren over het algemeen zeer duur; de verwerking daarvan eischte groote bekwaamheden; de ververs stonden in hoog aanzien. Aan deze „heerschappij” der „natuurlijke verfstoffen” (sommige ontstonden pas na de inwerking van bepaalde, reeds vroeg bekende chemicaliën) heeft de scheikunde voorgoed een einde gemaakt ⁶). Eerst door de ontdekking der anilinekleuren (omstreeks 1860), daarna door de synthese van „meekrap” (\pm 1870) en van indigo (\pm 1898). Zooals bekend worden bijna alle moderne verfstoffen uit producten der steenkolenteer bereid. Deze vroeger lastige en schadelijke afval der gasfabrieken is thans (en al sinds jaren) een onmetelijk rijke grondstoffenbron voor talrijke industrieën, met een gezamenlijken omzet van bijna een milliard. De vermaarde AUGUST WILHELM VON HOFMANN, die de geboorte de eerste anilineverfstof bijwoonde, had reeds in 1862 deze ontwikkeling in principe voorspeld. „Daar vroeger of later”, schrijft de hoogleeraar in het programma der Londensche wereldtentoonstelling van dat jaar, „steenkool als materiaal voor de fabricage van kleurstoffen al de kostbare verfhoutsoorten, die men tot dusver voor de veredeling der weefsels gebruikte, verdringen zal, en deze merkwaardige chemische revolutie geenszins op zich laat wachten, maar reeds nu bezig is zich ten volle te ontwikkelen, staan wij aan den vooravond van diep-ingrijpende wijzigingen in de handelsbetrekkingen tusschen de landen, die verfstoffen produceeren, en de landen die deze producten consumeeren.”

Inderdaad. Wie had toen kunnen denken, dat b.v. Britsch-Indië, eenmaal de belangrijkste producent van indigo — de waarde daarvan bedroeg in 1880 ruim 60 millioen gulden — in het begin der twintigste eeuw niet alleen deze cultuur geheel ten onder zag gaan, maar weldra ook synthetische indigo moest *invoeren* ?

* *
*

Waarom vestigen wij de aandacht op deze geschiedenis ? Zij bevat tal van elementen, die ook de analyse van het *hedendaagsche* economische leven ontdekt.

Een beperkt aantal grondstoffen, en de banden, die daarvan het gevolg zijn; banden, die des te sterker gevoeld worden, omdat verschillende voortbrengers hun macht misbruiken. Vandaar verdeeldheid en strijd. (De historie der ververijen geeft merkwaardige voorbeelden). De sterke afhankelijkheid dringt tot het zoeken van nieuwe grondstoffen. Na jarenlange kostbare experimenten, (alleen het onderzoek naar de synthetische indigo, dat 17 jaar duurde, verslond 18 millioen mark !) bereikt de industrie, ondanks zware tegenslagen, haar doel. Nog belemmert het wantrouwen der verbruikers (krachtig door acties van bedreigde producenten gevoed) den afzet. Nadat dit gevoel door middel van uitnemend georganiseerde reclame-campagnes weggenomen is, veroveren de nieuwe ondernemingen de markten. Maar oude cultures (meekrap, indigo) verdwijnen; het daarin belegde kapitaal is grootendeels verloren.

Ook bij diepere beschouwing van de historie der kleurstoffenindustrie, vinden we telkens analogieën met de verschijnselen van dezen tijd. De gespatieerde woorden uit het klassieke stuk van VON HOFMANN — prachtig is ook dat gedeelte waarin deze geleerde de afgewerkte producten met de onooglijke materie vergelijkt, waaruit zij zijn ontstaan — houden tevens een waarschuwing voor onze dagen in.

Bedenken we verder, dat de moderne verfstoffenindustrie talrijke andere chemische bedrijven tot grooten bloei gebracht heeft, dat haar ontwikkeling voor den afzet van textielproducten van buitengewone beteekenis geweest is, en dat ook de fabricage der synthetische geneesmiddelen voor een belangrijk gedeelte van teerproducten uitgaat, dan vervult ons verbazing over de geweldige hoeveelheid wetenschappelijken en technischen arbeid, die in slechts

enkele decennia verricht is. Een verbazing, die nog toeneemt, wanneer wij van de nieuwste toepassingen der steenkoolteerdestillaten kennis nemen. En tevens geldt die verwondering den grooten invloed, dien de aanboring der teerbron op de evolutie van het economisch leven gehad heeft en nog heeft.

Even leerzaam als de historie van de verfstoffenindustrie, is die van de bereiding der stikstofhoudende kunstmeststoffen. Omstreeks het einde der 19e eeuw gaf de bekende Engelsche natuurkundige Sir WILLIAM CROOKES uiting aan de bezorgdheid (die in veler hoofden leefde) over den spoedig te verwachten stikstofnood, welke, zoo zij werkelijkheid werd, de voedselvoorziening der menschheid in gevaar zou brengen. Het schrikbeeld der steeds armer wordende bouwlanden, dat honderd jaar eerder MALTHUS tot zijn leer inspireerde, herleefde. Wat zou er van de granencultuur worden, wanneer straks de laatste hoeveelheid salpeter uit de Chileensche velden werd gegraven?

Hier bracht de chemie redding. Zij vond de methodes om de stikstof der lucht te binden. Niet zoo heel lang geleden! De belangrijkste is slechts vijftientig jaar oud. Wie de enorme stikstofbindingsbedrijven in verschillende landen aanschouwt, de geweldige voorraden zwavelzure ammoniak, kalkstikstof en zoovele andere producten tracht te overzien, kan zich moeilijk voorstellen, dat weinige tientallen jaren geleden, het vraagstuk der stikstofvoorziening de menschheid met zorg vervulde. Dank zij vooral het werk van HABER († 1934) en CARL BOSCH, den tegenwoordigen leider der „I. G. Farben”, is dit probleem definitief opgelost. Dat ging niet zonder groote moeilijkheden, zonder aanzienlijke offers van geld en arbeidskracht — men leze eens de Nobelprijredevoering van den laatstgenoemden — het resultaat overtrof echter alle en aller verwachtingen. Een onuitputtelijke, voor ieder land toegankelijke stikstofbron werd ontsloten, het salpetermonopolie van Chili, dat eertijds een zwaren druk voor den landbouw en een knellenden band voor de beschaafde staten, maar ook een dreigend gevaar voor de welvaart beteekende, voorgoed gebroken. Merkwaardig, dat het „Haber-Bosch” procedé kort voor het uitbreken van den wereldoorlog voor het eerst in het groot toegepast kon worden; zonder het werk van deze beide mannen zou Duitschland veel eerder den strijd hebben moeten opgeven 7). De herinnering

aan deze historie vormt in dat land een zeer sterken prikkel om zich ook op andere terreinen onafhankelijk te maken.

* *
*

Wat is de beteekenis van de gekozen voorbeelden?

Het eerste leert ons, dat het aan de wetenschap niet alleen gelukt is bepaalde natuurproducten uit eenvoudige grondstoffen te bouwen of door kunstmatige van voortreffelijke kwaliteit te vervangen, maar vooral dat zij, dank zij dit werk, bepaalde gebieden van het industrieële en maatschappelijke leven tot grooten bloei heeft gebracht. Men denke ook eens aan den invloed van de verstoffeningindustrie op de ontwikkeling der textielnijverheid. De „veredelung” der steenkoolteer heeft aan honderdduizenden arbeiders in tal van industrieën werk gegeven, de waarde der jaarlijks gewonnen en bewerkte producten bedraagt vele honderden millioenen (alleen al die der synthetische geneesmiddelen overschrijdt het half milliard). Inderdaad hier heeft het wantrouwen en de spot, die de genoemde takken van bedrijf in den aanvang ondervonden — wantrouwen ook ten aanzien der financiële resultaten — plaats gemaakt voor diepe bewondering.

Het tweede voorbeeld onderricht ons omtrent het groote belang van *doeltreffende* exploitatie van algemeen toegankelijke goedkope grondstoffen. Niet alleen werd een monopolie, dat zwaar op den landbouw drukte, gebroken, maar de vinding van HABER en BOSCH bevrijdde de menschheid ook van zorgen aangaande de voedselvoorziening in de toekomst. Ieder land bezit stikstof en water. Heeft het bovendien voldoende steenkool of kan het zonder veel kosten elektrische energie verkrijgen, dan is het in staat om stikstofmeststoffen in onbepaalde hoeveelheden te maken. De beteekenis van het procedé der stikstofveredeling is niet in cijfers uit te drukken; het heeft de wereld geheel veranderd.

Het kost weinig moeite om meer voorbeelden van nieuwere industrieën te vinden, welke na periodes van moeizamen arbeid, die schatten verslond, prachtige resultaten bereikte. We denken aan het kunstzijde bedrijf, aan de zegetocht der kunstenaars en aan zooveel meer.

De historie der techniek waarschuwt ons op elke bladzijde tegen

onderschatting harer prestaties. Laten we ook niet vergeten, dat zij nog betrekkelijk jong is, en wat heeft zij al niet bereikt!

Neen, onderschatting is verkeerd, gevaarlijk zelfs. Want een sceptische en daarmede verbonden zorgeloze houding tegenover haar groeiende macht, zou voor de rijk met natuurlijke grondstoffen gezegende landen, en die, welker welvaart daarvan afhankelijk is, (zooals het onze) kwade gevolgen hebben.

Het gevaar bestaat, dat die landen aan moderne fabrieksproducten belangrijke afzetgebieden zullen moeten afstaan. De katoen wordt reeds door houtcellulose gehinderd, de rubber ontmoet hier en daar sterke mededingers (vervingen niet bakeliet en andere kunst-harsen eboniet, hebben niet mipolam, chloropreen en dupreen gebieden veroverd?) en ziet andere uit de verte naderen; zelfs de petroleumindustrie voelt zich niet geheel veilig. Nog kunnen, het is waar, verschillende concurrenten slechts met behulp van krachtigen steun der Overheid, den aanval ondernemen en volhouden, maar wie durft te oordeelen, dat zij (althans sommigen van hen) ⁸⁾ nooit zelfstandig vermogen te opereeren? Nog verslinden zij bij hun expansies vaak kapitaal en energie, maar spannen de leiders zich niet in om die vraatzucht te temperen? Zeker, er is gegronde reden om aan te nemen, dat diverse natuurlijke voortbrengselen, die zich thans moeten verweren, den strijd tot een goed einde zullen brengen; ook de macht der chemische techniek heeft haar grenzen. Maar slechts wanneer zij zich verweren!

* *
*

Gelukkig, dat de noodzakelijkheid van het organiseeren eener defensiedienst op het terrein der voortbrenging, ook door onze regeering wordt ingezien. Zij is niet blind voor het gevaar! Op de 14e algemeene vergadering van het „Internationale Landbouw-instituut”, 23-28 Mei 1938 gehouden, bracht Mr. VAN HAASTERT, secretaris van den R. K. Ned. Boeren- en Tuindersbond, namens de Ned. Regeering een rapport uit over den „invloed van industriële uitvindingen op den landbouw en den afzet der agrarische producten”.

„Wij leven”, begint dat rapport „in een tijd, waarin de uitvindingen zonder ophouden op elkaar volgen. De physische en chemische toepassingen, die de technologen in onzen tijd ontdekken,

openen iederen keer nieuwe perspectieven. Er zijn er zelfs, die omwentelingen op het gebied der voortbrenging van grondstoffen tweeweg brengen. Men herinnere zich slechts de namen van HABER, BERGIUS, BAEKELAND, FERRETTI en zoovele andere namen ^{8a}), om zich rekenschap te geven van het feit, dat grootsche resultaten op chemisch- technologisch terrein verkregen zijn, en dat onoverzienbare mogelijkheden zich wellicht in de naaste toekomst zullen verwelijken." En het geschrift wijst op de geschiedenis der stikstofmeststoffen, op den synthetischen rubber, petroleum en kleurstoffen, op de kunstzijde, kunstwol en kunstharsen.

„Deze voorbeelden", lezen we verder, „waaraan men zonder moeite nog verscheidene zou kunnen toevoegen, toonen, dat de uitvindingen, al veranderen ze het aangezicht der aarde waarschijnlijk niet, toch in ieder geval bewijzen, dat de industrie van dag tot dag meer onafhankelijk wordt van de natuurlijke grondstoffen dan men ooit heeft kunnen en durven verwachten, en dat zij de economische structuur van verscheidene landen ingrijpend wijzigen."

„Het is voor den landbouw een levensbelang ,dat hij zich de waarschuwendende lessen van hetgeen op dit gebied geschiedt ter harte neemt. Talrijke agrarische producten, rietsuiker, latex e. a. blijken veel minder onmisbaar te zijn dan men altijd gedacht heeft. Er kunnen zich catastrophes voordoen, wanneer men met de veranderingen, die zich tegenwoordig op het terrein van het industriële leven voltrekken, geen rekening houdt."

„Welke zijn nu de gevolgen van die uitvindingen? Eenerzijds verliezen bepaalde landbouwproducten hun positie als onontbeerlijke grondstoffen ⁹), omdat men voor de fabricage van industriële goederen nieuwe methodes heeft gevonden. Anderzijds worden zekere agrarische voortbrengselen door geheel andere landbouwproducten vervangen . . ." ¹⁰). Als voorbeelden kiest de opsteller van het rapport der meekrap ¹¹), en de tropische harsen.

In een officiële nota van het Ned. Indische gouvernement, die eenige maanden geleden verschenen is, zegt Mr. VAN HAASTERT voorts, heeft dit Bestuur het een en ander medegedeeld omtrent de winning van gomsoorten en harsen. Deze inzameling is steeds een aanzienlijke bron van inkomsten voor de Indische bevolking geweest. In weinige jaren tijds (1929—1936) is echter de hoeveelheid en de

waarde der genoemde producten sterk gedaald, de waarde zelfs met 78 % (van bijna *tien* millioen tot ongeveer twee millioen gulden!). De kunst-harsen zijn van dien achteruitgang de hoofdoorzaak.

„Wie durft te ontkennen,” roept de rapporteur uit, „dat op den duur ook niet de productie van katoen en schapenwol, en wellicht van vlas, hoe langer hoe geweldiger de concurrentie van kunstdraden (uit cellulose of caseïne gemaakt) zullen ondervinden? Het is mogelijk, dat verschillende weefsels, uit die draden samengesteld, niet zoo sterk zijn als de tot dusver uit natuurlijke textielgrondstoffen gefabriceerde goederen. Maar men moet bedenken, dat de chemie en de techniek niet stilstaan, en dat zij hun procedé's voortdurend verbeteren en volmaken. En vervolgens moet men zich volkomen rekenschap van het feit geven, dat de moderne consument niet langer in de eerste plaats een duurzame stof vraagt, maar een minder kostbare ¹²⁾, want hij — of liever zij! — wil de mode volgen en moet daarom dikwijls van costuum veranderen.”

* *
* *

Ook de toelichting bij dit rapport gegeven, is zeer belangwekkend.

Mr. VAN HAASTERT zegt wel, dat er geen enkele reden is om zich ongerust te maken („want de wetenschap zal nooit de agrarische grondstoffen, in den meest uitgebreiden zin des woords, kunnen missen”), maar hij laat op die mededeeling toch een ernstige waarschuwing volgen.

„Het is noodig, dat de landbouwers tijdig op de hoogte gebracht worden van de veranderingen en verplaatsingen, die op het terrein van de agrarische productie dikwijls zeer duidelijk waar te nemen zijn. Een gewaarschuwd man geldt voor twee. Alleen zoo kunnen zij zich aan de nieuwe eischen en behoeften aanpassen.”

Terecht stelt de genoemde deskundige de vraag, of de belanghebbenden (en hun adviseurs) zich wel voldoende van al die veranderingen bewust zijn. Er bestaat, heet het, immers nog altijd twijfel aan de duurzaamheid van de pogingen om zich onafhankelijk op het gebied der voortbrenging te maken. Men denkt dat deze pogingen, wyl zij een gevolg zijn van de belemmeringen van den

internationalen handel ¹³), in kracht zullen afnemen, naarmate die hindernissen zullen weggenomen worden. Maar wij moeten ons ernstig afvragen of wij zulk een bevrijding in den eersten tijd wel waarlijk kunnen verwachten „Onze arme wereld is ver van den idealen toestand van het vrije ruilverkeer verwijderd; het meeren- del der volkeren heeft zich op zijn nationale economische terrein teruggetrokken, en de exploitatie van zijn eigen bronnen met kracht en nauwgezetheid aangevat, teneinde aldus een zoo groot mogelijke onafhankelijkheid te bereiken. Het vrije ruilverkeer is bijna geheel verdwenen en door een ander ideaal vervangen, dat van „self-supporting”. Dat is een ideaal, dat overigens moeilijk te realiseeren is, vooral voor zekere landen, die arm aan mineralen en koloniale gebieden zijn; men probeert het echter ernstig.”

„Vergeeten we niet, dat de kwestie van economische onafhankelijkheid niet alleen een economische, maar ook een sociale en zelfs een politieke zijde heeft. Vandaar de enorme krachtsinspanning om het begeerde doel te bereiken.”

Maar, vervolgt Mr. VAN HAASPERT zijn betoog, laten we veronderstellen, dat zij, die zeggen, dat het streven naar autarkie in een nabije toekomst verdwijnen zal, gelijk hebben, zullen dan de surrogaten (men neme dit woord vooral niet in ongunstigen zin (*schr.*)), die in dien tusschentijd gevonden zijn, op hetzelfde oog- neblik ter zijde worden gesteld?

Wij gelooven daar niets van, wijl men ruimschoots tijd zal hebben de surrogaten door het publiek te doen waardeeren, dat immers het nieuwe product met het oude heeft kunen vergelijken en vaststellen, dat het daarmede gelijkwaardig is, of het zelfs overtreft. Verder, omdat de producenten de kwaliteit der vervangende stoffen hebben kunnen verbeteren, en de productiekosten zeer aanzienlijk verlagen, zoodat de prijs onder die der vroeger gebruikte goederen daalt. Die laatste omstandigheid is van zeer veel belang.

De glorierijke voortgang der surrogaten, die hun waarde hebben bewezen, houdt niet op bij de grenzen der landen, die geen neiging tot autarkie toonen, en overvloed van natuurlijke grondstoffen bezitten. Het is niet waar, roept Mr. VAN HAASPERT uit, dat slechts de landen, die arm aan grondstoffen zijn, kunststoffen produceeren. Ziet slechts naar Engeland, dat katoen in overvloed heeft, maar niettemin steeds grootere hoeveelheden synthetische

vezels van steeds betere kwaliteit maakt. (Nog beter had Mr. v. H. als voorbeeld de Vereenigde Staten kunnen kiezen).

„Het proces is nog in volle ontwikkeling, een ontwikkeling, toegegeven! Maar in onze dagen zijn er evoluties, die soms van een dusdanig karakter zijn, dat zij geheel het effect van een revolutie hebben. De wereldproductie van kunstvezels is van 200 mill. K.G. in 1930, tot 571 mill. K.G. in 1936 gestegen, dus bijna verdriedvoudigd” (In 1937 was zij nog weer veel grooter, \pm 700 mill. K.G.). „En „het leven gaat voort,” bijna iedereen dag kondigen zich nieuwe producten aan: na den kunstzijdedraad het lanital, de lactofil, de carmofil, de gelcofil, de neofil” (en niet te vergeten de nieuwste soorten stapelvezels, de vele soorten *vistra*, enz) ¹⁴). In bijna ieder land, ook in de rijkere, zijn nieuwe industrieën gevestigd.

De rapporteur wijst „hen, die nog twijfelen aan den vastbesloten wil van zekere landen om zich vrij te maken van het buitenland,” op een buitengewoon interessant Italiaansch werk: „L'indipendenza economia italiana” (Wij willen nog noemen het pas verschenen werk van ANTON LÜBKE „Das Deutsche Rohstoffwunder”: inderdaad de moderne ontwikkeling doet als een wonder aan ¹⁴). En hij vervolgt:

„Het is duidelijk, dat een groot deel der industriële uitvindingen hun terugslag op het gebed van de agrarische voortbrenging zullen hebben. Economische profeten hebben berekend, dat de wereldproductie van synthetische vezels in 1939 de hoeveelheid van *een millioen ton* zal overschrijden ¹⁵). Die hoeveelheid vertegenwoordigt bijna 5 millioen balen katoen, dat is meer dan een derde van de gemiddelde jaarlijksche katoenoogst in de Vereenigde Staten.”

„Waarheen zal die weg leiden? en in welke mate zullen de oude textielgrondstoffen, en vooral de katoen, vervangen worden door de synthetische vezels? ziedaar vragen, waarop het thans nog niet mogelijk is een definitief antwoord te geven. Maar de algemeene neiging gaat klaarblijkelijk naar een groeiende productie en toenemend verbruik van kunstvezels, gezien de neiging tot economische autarkie, die in de gansche wereld heerscht.”

„Zullen wij op dit gebied ook een evolutie beleven, als met de synthetische stikstofmeststoffen plaats gevonden heeft, of met den kunstrubber? Zij schijnt nog tamelijk ver in het verschiet te liggen,

maar vanaf dit oogenblik moet iedere rationeele economische politiek, die zich met de katoen bezig houdt, met die mogelijkheden rekening houden om ze te zijner tijd naar hun juiste waarde te schatten."

„Daarom", besluit Mr. VAN HAASTERT zijn betoog, „doen wij het voorstel, dat dit probleem, in zijn ganschen omvang, door het „Internationale Landbouwinstituut" zal bestudeerd worden, en hebben wij de eer om het volgende voorstel eener resolutie aan het oordeel der vergadering te onderwerpen:

„De algemeene vergadering, beveelt (gehoord het rapport dat door de Nederlandsche regeering ingediend is, hetwelk betrekking heeft op den invloed der industrieële uitvindingen op den landbouw en den verkoop van agrarische producten) de studie van dit gansche probleem aan, en besluit de resultaten van die studie in een rapport vast te leggen, dat gepubliceerd zal worden, terwijl, na de publicatie van dat rapport de „Revue Internationale d'Agriculture" voort zal gaan met regelmatig mededeelingen te doen om degenen op de hoogte te houden, die in dit probleem belangstellen."

* *
*

Wij meenden goed te doen na onze beschouwingen, den inhoud van het regeeringsrapport en de toelichting van den rapporteur, weer te geven. Niet genoeg kan ook ons land van den ernst van het probleem doordrongen worden! Zijn alle groepen dat? De meeningen van sommige landbouwkringen over de toekomst der melkwol, en vele andere oordeelen, verhinderen hier een bevestigend antwoord. Wat beteekenen echter eenige jaren van proefnemingen, van mislukkingen desnoods! Ook hier kan de dag aanbreken, waarop alle moeilijkheden overwonnen zijn. En dan zullen weer velen moeten bekennen, dat zij groote kansen ongebruikt voorbij hebben laten gaan. Mr. VAN HAASTERT heeft het zoo juist gezegd: Nog veel te sterk heerscht de overtuiging, dat met de handelsbelemmeringen ook de nieuwe industrieën zullen verdwijnen. Het verband tusschen die twee, is veel zwakker dan gewoonlijk gedacht wordt. Het moge waar zijn, dat het oprichten van handelsbarrières een sterke prikkel geweest is voor het zoeken naar andere grondstoffen en productie-methodes, ook zonder dezen stimulans zou de chemische techniek zich verder ontwikkeld hebben, misschien in een

langzamer tempo, wie zal het zeggen? Vergeten we niet, dat in den tijd van het vrije ruilverkeer veel voorbereidend werk werd verricht, dat ook toen fabrieken van kunststoffen bestonden. Het onderzoek der z.g. macromoleculen (waaruit ook de rubber opgebouwd is) heeft dank zij de Röntgenstralen (en het gebruik van andere hulpmiddelen) belangrijke resultaten opgeleverd, zij vormen de hechte wetenschappelijke basis der tegenwoordige kunststoffen-industrieën. De structuur van die basis wordt door handelspolitieke maatregelen niet beïnvloed. Trouwens het feit, dat (zooals reeds gezegd) in de Vereenigde Staten de arbeid op dit terrein het verst gevorderd is, moest voldoende zijn om aan de verwachtingen aangaande een verdwijning der bedoelde procedé's, een einde te maken.

Aan de toekomst der kunststoffen mag dus niet getwijfeld worden. Beteekent dat den ondergang der „oude" natuurproducten? ¹⁷⁾ Dat gevaar zou zeker dreigen, wanneer verschillende „cultures" zich beperkten tot de *voortbrenging*, ook al waren zij in staat de kwaliteit hunner producten nog aanzienlijk te verbeteren, ook al zouden zij de kostprijzen hunner goederen nog sterk kunnen drukken.

Dezelfde wetenschap, die de bereiding van verschillende synthetische stoffen geleid heeft, is echter ook een machtig wapen in de handen van de producenten der oude natuurlijke grondstoffen. Want zij kunnen, gebruik makend van de kennis, die omtrent den bouw van ingewikkelde organische verbindingen verkregen is, trachten meer doeltreffende methodes voor de verwerking van hun goederen te vinden. Zooals trouwens bij rubber en hout al geschiedt. Het antwoord op de exploratie van den „eigen bodem" in de autarkische landen, moet zijn een onderzoek naar nieuwe technische toepassingen voor de thans bedreigde grondstoffen.

Dat onderzoek werd tot nu toe meest overgelaten aan de verwerkers: aan industrieën, die lang niet altijd belang hebben (en zeker niet *behoeven* te hebben) bij het voortbestaan der verschillende cultures. Hierin zal verandering moeten komen: de „rubber" heeft dit al geruimen tijd geleden ingezien.

Wanneer het al op het oogenblik aan de techniek gelukt, zelfs met behulp van moeilijk (ook in economischen zin) te verwerken grondstoffen, producten van bijzondere kwaliteit te leveren, dan moet het toch zeker mogelijk zijn om uit het voortreffelijke ma-

teriaal der cultures, in het bijzonder van de tropische en subtropische, stoffen van groote waarde te bouwen. Zooals hier en daar reeds plaats vindt.

De landbouw heeft samenwerking met de techniek dringend noodig. Dat begrijpt men in Amerika heel goed. „Chemieurgy” heet daar een beweging, die zich tot doel stelt landbouwproducten, welke niet als voedingsmiddel en voor voedingsdoeleinden worden gebruikt, door ontwikkeling van geschikte procedé's industriëel te benutten. Vooral in het Zuiden der U. S. A. is die beweging sterk; de industrie geeft nieuwe impulsen aan den landbouw; deze wordt daar niet door de voortschrijdende techniek gehinderd, maar gediend. Dat geldt zoowel voor de suiker-, de katoen- en de rijstcultuur. Ontelbare mogelijkheden zijn er voor landbouwafvalproducten in de kunstharsindustrieën (in het algemeen die der plastische massa's). Het ideaal van Ford autocarrosserieën van soja-boonendoppen te bouwen (daar werd natuurlijk weer om gelachen!) is hem diepe ernst. Want de cellulose der soja-boonen en van verschillende graangewassen, het „*waardevolle kaf*”, is een der beste grondstoffen. „Een nieuwe dag” riep FORD uit, „waarbij industrie en landbouw onafscheidelijk met elkaar verbonden zullen zijn, nadert.”

Van veel belang is, de bovenstaande voorbeelden laten het reeds zien, dat de afval nuttig verwerkt wordt. Ook daar heeft men den draak meegestoken; de mesthoopsnuffelaars steunpilaren der economische samenleving? . . . Weest voorzichtig met het oordeel!

Van het doeltreffend gebruik der afvalstoffen hangt tegenwoordig de rentabiliteit van een groot aantal, zoo niet alle, industrieën af *); ook de landbouw zal daarmee gediend zijn, vooral de tropische. Welke beteekenis heeft tegenwoordig niet het *celotex*, met behulp van de vroeger vrijwel waardelooze suikerrietstengels gemaakt? En het zaagsel in de industrie der plastische massa's?

Voor alle dingen is noodig, dat de producenten zelf onderzoekingslaboratoria begeeren. Zij, die tot voor betrekkelijk korten tijd een geheel onafhankelijke positie innamen — de wereld had hen alle noodig — zijn nu tot verweer gedwongen. Dat men dit ook inziet

*) Men leze vooral het pas verschenen werk van Dr. CLAUS Ungewitter „Verwertung des Wertlosen”.

en de consequenties daaruit trekke! Ook ten aanzien van de prijsbepaling.

Want indien de toekomst van verschillende natuurlijke voortbrengselen — nemen we als voorbeeld weer katoen — afhangt van het vinden van nieuwe toepassingen in de chemische industrie (en wij meenen, dat dit inderdaad het geval zal zijn) dan is het duidelijk, dat hun waarde nooit boven een bepaald bedrag kan stijgen. Immers als cellulose-grondstof heeft b.v. de katoen steeds rekening te houden met de concurrentie van het hout. Kunstmatige prijsverhoogingen en restrictiebepalingen bevorderen den neergang van deze stof, in plaats van haar cultuur te redden. Want zij versperren den weg naar de chemische industrie.

Tot op zekere hoogte geldt dit ook voor rubber, sommige graansoorten en andere zetmeelhoudende gewassen. Het is vooral Dr. WILLIAM HALE, die in zijn reeds eerder genoemde boekje, op dit vraagstuk de aandacht vestigt. Zijn oordeel, dat de chemische waarde der agrarische producten eens (en die dag is, zegt hij, niet ver) hun prijzen zal bepalen, is ernstige overdenking waard.

Het spreekt vanzelf, dat op dit terrein ook een taak voor de Overheid ligt. De individueele producent en zelfs groepen van producenten, kunnen niet de laboratoria en technische installaties geheel bekostigen, die voor het zoeken naar nieuwe toepassingen noodig zijn. In het bijzonder is hier een taak voor het Indisch gouvernement weggelegd. De consequentie van de begeerde politiek is de industrialisatie der agrarische landen; vooral ook van die, welke in de tropen liggen. De fabricage van plastische massa's zou daar zeker kans van slagen hebben.

Niet zoo heel lang geleden heeft het Bataviaansch Nieuwsblad in een artikel aandacht aan deze kwestie gewijd¹⁸⁾. De schrijver, de heer RITMAN, wees er op, dat industriëele ondernemingen in verschillende landen, hoe langer hoe meer ingenieurs, technologen en chemici in dienst nemen, wier taak uitsluitend bestaat in het zoeken naar nieuwe procedé's of naar verbetering der bestaande. Er is zodoende, heet het, een soort van technische opsporingsdienst aan de industrie toegevoegd. Hoe kan, vraagt het blad, Indië daarvan mede profiteren? Indië, luidt het betoog, kan wel zeer goedkoop blijven produceeren, maar dat voordeel zal in ernstige

mate teloor gaan, wanneer het niet tevens een zoo goed mogelijk product voortbrengt. Indië levert echter in hoofdzaak natuurproducten (zij het dan ook min of meer afgewerkte) en wanneer de techniek elders er in slaagt zoo'n product synthetisch na te bootsen en tevens te verbeteren — de homogeniteit van de samenstelling b.v. zal bij het synthetisch product altijd wel grooter zijn — dan wordt het een kwade concurrent van het natuurproduct. Maar de techniek staat voor niets en het zal zeker ook wel in haar vermogen liggen om iets te vinden, waardoor het natuurproduct kwalitatief niet achter raakt. Het „Handelsblad”, waaraan dit stuk ontleend is, voegt daar o. m. aan toe:

„Wel, ook ons komt dat waarschijnlijk voor . . . Nu redeneert de schrijver verder zoo: Indië is niet voldoende geoutilleerd om zoo'n rustelooze opsporing van mogelijke toepassingen der techniek op de agrarische productie, zelf aan te kunnen pakken. Nederland is het wel. Ziehier dus bij uitnemendheid een onderwerp van samenwerking tusschen Nederland en Indië”. Het Amsterdamsche dagblad meent dan (in tegenstelling met den heer R.) dat het onderzoekingswerk niet *centraal* moet geschieden, maar in de fabrieken zelf, en besluit:

„Het komt ons dus voor, dat men in beginsel zou moeten aannemen, dat de technische exploratie ten behoeve van Indische producten in Indië zelf ter hand moet worden genomen, gelijk ook immers al is geschied door het prachtige werk van het Suikerproefstation te Pasoeroean en door andere dergelijke instellingen zooals het Rubberproefstation te Medan enz. Doch waar dit niet kan, zou mitsdien de hulp van de techniek in het moederland moeten worden ingeroepen . . .”

„Wij kunnen dus met de denkbeelden van het B. N. niet *geheel* meegaan. Maar zijn grondgedachte — het belang van de techniek voor de industrie, óók voor de agrarische industrie en voor de zuivere landbouwproductie, in Indië, lijkt ons actueel en juist. Wes-halve wij wat aandacht er voor hebben gevraagd.”

De lezer merkt: hier en daar ziet men de beteekenis van het vraagstuk, dat ons bezig hield, in. Het is heel jammer, dat woorden als de aangehaalde, nog te weinig weerklink vinden.

Rest ons de vraag of de ontwikkeling, die in dit artikel geschetst is, het economisch welzijn der menschheid zal bevorderen. Anders geformuleerd: of de tegenwoordige evolutie der techniek heilzaam werkt.

Het is moeilijk om deze vraag met een eenvoudig ja of neen te beantwoorden.

Dat die groei schadelijke gevolgen heeft, is zeker. Immers zij heeft de wereld der voortbrenging in een groot aantal zelfgenoegzame gebieden gescheurd. Het streven naar autarkie ontleent haar energie aan de macht der techniek; het is *technisch* mogelijk om bijna elk product in ieder land van eenige ontwikkeling, te maken. Daarom verwijdert de wereld zich steeds verder van het ideaal van het vrije ruilverkeer.

Er zijn meer bezwaren.

Het kapitaal-intensieve karakter der moderne industrie (dat haar veel meer gevoelig maakt voor de conjunctuur), het (economisch) slijtageproces, waaraan haar installaties lijden, leggen aan het „geld” zware beproevingen op. Het noodzakelijk gevolg daarvan is, dat zijn structuur en zijn functies veranderen. Landen als Italië en Duitschland zijn daarvan het bewijs.

De werking van al deze factoren tast de internationale relaties tusschen de verschillende „geldsoorten” aan, hun onderlinge verhouding dreigt geheel „fictief” te worden.

Het oordeel, dat het streven naar autarkie den vrede dient, dat het welslagen daarvan de samenwerking tusschen de volkeren zou bevorderen, vindt in geen enkel feit rechtvaardiging. Wel het tegendeel! Men zou de gebeurtenissen van den laatsten tijd overdenkend, eerder tot de conclusie komen, dat wederzijdsche afhankelijkheid betere waarborgen biedt. Een bezwaar van de huidige techniek, is ook, dat zij op bepaalde terreinen „roofbouw” bedrijft. Niet alleen kapitaal en energie, maar ook zekere grondstoffen verteert. Zoo b.v. de steenkool. Men heeft berekend, dat een vrij geringe toename van het verbruik (met eenige procenten) de levensduur der voorraden tot op eenige honderden jaren verkort. Ook voor verschillende metalen is de toekomst naar veler oordeel niet zonder dreiging. Tegenover deze (en andere) nadeelen staan ongetwijfeld voordeelen. De menschheid heeft de beschikking over talrijke nuttige goederen verkregen; veel materiaal, dat tot voor

kort vrijwel waardeloos was, vond toepassing. Men kan zeggen, dat daardoor het „levenspeil” verhoogd is. Het gevaar bestaat echter, dat dit hoe langer hoe meer den kwaden invloed der na-deelig werkende factoren zal ondervinden. Hebben de landen, die het verst op den weg naar autarkie gevorderd zijn, het levenspeil der bevolking omhoog zien gaan? Welk nut geven al de uitvin-dingen, wanneer de volken steeds meer „opzichzelf” gaan leven?¹⁹⁾ Welke voordeelen, wanneer zij hun grootere zelfstandigheid ge-bruiken door aan andere landen hun machtseischen te stellen?

De vraag dringt zich op of de moderne ontwikkeling der tech-niek niet een aantasting van de scheppingsorde beteekent, of het leven der volkeren niet (mede) beheerscht *moet* worden door den wil tot uitwisseling van goederen, die b.v. door hun aard, aan bepaalde gebieden gebonden zijn.

* *
*

Laten wij het ditmaal bij deze enkele opmerkingen over het probleem der techniek mogen laten.

Om een inzicht in dit vraagstuk te krijgen, is het o. i. noodig, dat eerst kennis genomen wordt van de verschillende nieuwere industrieën.

Zij konden ditmaal slechts vluchtig behandeld worden.

Welke ook het antwoord moge zijn, dat de vragen, hier gesteld, ontvangen, het komt ons voor, dat middelen tot verweer tegen de dreigende verdringing van sommige natuurproducten, geboden en geoorloofd zijn. En dat de tijd tot het toepassen daarvan dringt²⁰⁾.

¹⁾ De aantekeningen met 1) aangeduid, zijn aan het boek van ZISCHKA „Wetenschap vernietigt monopolies”, ontleend.

²⁾ Woorden van een medewerker van SIR DETERDING, door ZISCHKA aangehaald. Vgl. ook de woorden van WILSON „De wereldbeteekenis van een volk zal van zijn olieschatten afhangen” (eveneens aan Z. ontleend).

³⁾ Dit oordeel is in den laatsten tijd wel bevestigd. In dit stuk is de principiële zijde van het vraagstuk der autarkie niet behandeld (een enkele opmerking daarover aan het slot), evenmin de wereldbeschouwing, welke het leven der voortbrenging in de autarkische landen beheerscht. (Men zie over autarkie: Autarkie, in de A. R. Staatskunde van Nov. 1933, (het artikel van Dr. J. A. NEDERBRAGT).

⁴⁾ Voor een populaire beschrijving van verschillende synthetische industrieën mogen we verwijzen naar artikelen in „Op den Uitkijk” (Zomer en Keuning, Wageningen) vanaf Febr. 1938.

⁵⁾ Het is moeilijk om het begrip synthetische stoffen goed te omschrijven. Het gaat hier om producten, die uit of met behulp van eenvoudige stoffen in fabrieken worden gemaakt. Zoo b.v. bakeliet uit phenol en formaline; „rubber” uit acetyleen. Maar ook kunstzijde wordt wel tot deze groep gerekend, hoewel zij geen synthetische stof is. Immers zij wordt uit de cellulose van het hout gemaakt; hierbij vindt een soort „afbraak” plaats. Toch kan kunstzijde een „kunstvezel” genoemd worden. Zij is tenslotte een chemisch product („Op den Uitkijk”, Juni en Aug. 1938).

⁶⁾ „Op den Uitkijk”, Maart en April 1938.

⁷⁾ FRITZ HABER (ook Nobelprijswinnaar) was een Jood. Zijn werk is van ontzaglijke beteekenis voor Duitschland geweest. Daarom werd het hem na de „Machtübernahme” vergund, zijn positie te blijven bekleeden. HABER weigerde en vestigde zich in Zürich, waar hij reeds in 1934 overleed.

⁸⁾ Er zijn industrieën van synthetische stoffen, die met groote kosten zullen blijven werken, en die alleen uit militaire overwegingen in stand worden gehouden. Daartoe moet ook die van de synthetische benzine worden gerekend. Maar daar staat tegenover, dat de steenkolenvoorraad der aarde veel grooter is dan die van petroleum, zoodat wellicht eenmaal die dure, oneconomische bedrijven voor de vloeibare brandstoffen moeten zorgen.

^{8a)} BERGIUS is o.m. de man van het „kraakproces”, dat zware olie in benzine omzet, en dat der synthetische benzine, BAEKELAND van het bakeliet, FERRETI van de melkwol.

⁹⁾ Zoo b.v. de meekrap, waaruit de alizarine vroeger gewonnen werd.

¹⁰⁾ Hier mogen we ook wel noemen de vervanging van katoen door hout.

¹¹⁾ Omstreeks 1860 was nog $2\frac{1}{2}$ % der Ned. cultuurgronden door de meekrapteelt in beslag genomen.

¹²⁾ Beter ware het wellicht hier te spreken van een meer aantrekkelijke. Want katoen is goedkooper, kunstzijden stoffen bekoren echter meer.

¹³⁾ Deze stelling is o. i. niet geheel juist. Zie later.

¹⁴⁾ De tusschen haakjes geplaatste opmerkingen zijn aan dit betoog toegevoegd.

¹⁵⁾ Mr. VAN HAASTERT heeft vooral het oog op het nieuwste kunstzijde product: de celwol (niet een soort wol, zooals hij zegt en de naam zou doen vermoeden). Celwol bestaat niet zooals echte wol uit „eiwitten”, althans uit stikstofverbindingen; zij bestaat uit zuivere cellulose, zoals de kunstzijde (Die laatste stof is weer geen nagemaakte zijde; ook zijde is een „eiwit”).

¹⁶⁾ Mr. VAN HAASTERT citeert hier een deskundige.

¹⁷⁾ De „oude” want, zooals eerder gezegd, in de kunstzijdeindustrie b.v. heeft de eene natuurlijke grondstof (hout) een andere (katoen) vervangen.

¹⁸⁾ Ontleend aan het „Algemeen Handelsblad” van 19 April, avondblad.

¹⁹⁾ De vraag of en in hoeverre autarkie voor verschillende volken te bereiken is, hebben wij nu laten rusten.

²⁰⁾ Nadat het artikel geschreven was, kregen wij kennis van een stuk in „Koloniaal Studïën” (Augustus 1938) van de hand van Ir. N. H. BLOMMENDAAL. Het was niet meer mogelijk dat zeer belangwekkend en van groote deskundigheid getuigende opstel in ons artikel te verwerken. Een enkel citaat moge hier volgen, mede om aan te toonen, dat er eenige overeenstemming bestaat tusschen den inhoud van het stuk van den heer BLOMMENDAAL en beschouwingen door ons (weer)gegeven.

„De uitspraak”, luidt het, „lijkt niet te gewaagd, dat de synthetische rubber voor het natuurproduct een zeer reëel gevaar beteekent, dat niet te licht mag worden aangeslagen.

In hoeverre dit gevaar door producenten van ruwe rubber en hunne deskundige voorlichters tijdig is onderkend, kan hier als nutteloos buiten be-

spreking blijven. *Wel moge er op gewezen worden dat research voor gezamenlijke rekening der producenten, met als doelstelling verbetering van de eigenschappen van het natuurproduct, het zoeken naar nieuwe afzetmogelijkheden door gewijzigde afleveringsvormen of het bereiden uit rubber van afgeleide producten met nieuwe perspectieven, zich nooit in de onverdeelde belangstelling heeft mogen verheugen van die producenten, die tevens consument waren. Hoe begrijpelijk zij overigens is, getuigt deze houding aan den anderen kant van kortzichtigheid. Het blijft slechts te betreuren, dat men dit terrein voor vruchtbare economische samenwerking braak heeft laten liggen."*

(Tot de mataschappijen, die zowel producent als consument van rubber zijn, behoort „Ford”).

Verder zegt Ir. BLOMMENDAAL:

„Zelfs al zouden alle handelspolitieke en monetaire belemmeringen worden opgeheven, dan zou dit nochtans aan het wezen van dezen ontwikkelingsgang niets vranderen (die der synthetische producten). *Het tempo zou er mogelijkerwijze slechts door vertraagd kunnen worden.*" (Men vergelijkte deze uitspraak met die op pag. 23 in ons artikel gegeven).

„Het synthetisch product zal dan ook blijvend een volkomen reëel en onafwendbaar gevaar vormen voor het toch reeds economisch zoo kwetsbare Ned.-Indië. Dit probleem raakt niet alleen hen, die in de toekomstige welvaart van dit land belang stellen, maar het houdt ten nauwste verband met de bestaansvoorwaarden van allen, die hier (Ned.-Indië) leven en werken. De verantwoordelijkheid hiervoor zal hoofdzakelijk terugvallen op het *Europeesche element* in deze samenleving."

„Ok hier is de beste verdediging de aanval. Research op de breedst mogelijke basis ter verbetering van het voortbrengsel, zoo mogelijk leidende tot nieuwe hiervan afgeleide voortbrengselen met voor den consument aantrekkelijke eigenschappen, is het aangewezen middel om den afzet te behouden, ja zelfs uit te breiden tegen de vorderingen van het synthetische product in (v.g. pag. 24)."

Niet genoeg kan worden gewezen op de groote beteekenis van de „Centrale Organisatie voor het Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek". Het stemt tot blijdschap, dat de heer Schouten zich een warm verdediger dezer organisatie toonde in zijn beschouwingen bij de behandeling der begrooting van Onderwijs en Economische Zaken.

Tenslotte nog de opmerking van den heer BLOMMENDAAL:

„Industriële research kost geld, zelfs veel geld, maar geld, dat besteed moet worden aan de technische paraatheid van Ned.-Indië (en ons land, *Schr.*) op straffe van in den strijd met het synthetische product of met de voortbrengselen van andere productiegebieden, vroeg of laat ten onder te gaan."

Op enkele feiten van den laatsten tijd moge hier nog gewezen worden. De directeur der Staatsmijnen (Prof. F. K. TH. VAN ITERSOM) is naar Ned. Indië vertrokken om de mogelijkheid van de vestiging eener chemische industrie te onderzoeken. De directeur der A.K.U. (Prof. DE VOOYS) interesseert zich voor de cellulose winning in Indië. En zoo is er meer.

ORDENING VAN HET VERKEER

DOOR

J. P. B. TISSOT VAN PATOT.

A. ALGEMEENE INLEIDING.

Binnenkort zal onze volksvertegenwoordiging moeten beraadslagen over twee wetsontwerpen, die ook buiten de parlementaire sfeer belangstelling verdienen. Net alleen omdat de wetsontwerpen, die regeling van het personenvervoer met auto's ¹⁾ en uitbreiding van de machtiging voor ordening van het goederenvervoer ²⁾ beoogen, voor alle bij het verkeer betrokkenen — en dat zijn bijna alle Nederlanders — van groot belang zijn, maar ook omdat het ordeningsstreven hier gedeeltelijk tot een concrete uitwerking wordt gebracht.

Doel en noodzaak van de ordening van het verkeer.

Het doel van de ordening van het verkeer is harmonisatie der verkeersverhoudingen, zoodanig, dat een economisch, in het algemeen belang werkend en duurzaam verkeersapparaat verkregen wordt. Dat de tegenwoordige toestand verre van dit ideaal verwijderd is, kan een reeds oppervlakkige beschouwing leeren. De wanverhouding tusschen de gevraagde diensten en het bestaande verkeersapparaat is bijna in iederen verkeerstak statistisch aan te wijzen. De financiële uitkomsten — een maatstaf, die wel niet alles, maar wel veel zegt — zijn over de geheele linie bedroevend. Het tekort der spoorwegen is de zwarte vlek op onze Staatsbegroting; de noodlijdendheid der meeste tramwegen is een cauchemar voor obligatie- en aandeelhouders, waaronder vele overheidslichamen; de binnenvaart kan met moeite door kapitaalintering haar bedrijf gaande houden; de autobusdienstondernemingen, hoewel het meest beschermd, lijden onder de ongeregel-

de concurrentie der wilde bussen; de vrachtauto-ondernemingen werken dikwijls voor een appel en een ei en zijn hun economisch leven geen dag zeker, ook al vermindert hun technisch apparaat door faillissement in capaciteit niet.

De harmonie tusschen vraag naar en aanbod van verkeersdiensten is verre te zoeken en de harmonie tusschen opbrengst en kosten is sinds lang veelal verdwenen. Indien de Overheid niet reeds hier en daar de helpende hand geboden en ingegrepen had, was van een in het algemeen belang werkend verkeersapparaat — dat dan bloot gesteld zou zijn aan het individualistische mededingingsstreven — en van eenige duurzaamheid der verkeersvoorziening in het geheel geen sprake meer.

Men mag zich als verkeersconsument wel gelukkig prijzen, dat de Overheid zich niet geheel ter zijde gehouden heeft en althans poogt de wilde vaart en de regelmatige autobusdiensten in het leven te houden. Want de drie doeleinden: economie in het verkeer, functioneering in het algemeen belang en duurzaamheid, zijn in onze huidige economische en maatschappelijke orde van groot gewicht.

Onder de *economie van het verkeer* kan men verstaan het be-wijzen van verkeersdiensten tegen zoo gering mogelijke offeringen en in juiste verhouding ten opzichte van andere economische behoeften van ons volk. Het verkeer is een uitermate belangrijke schakel in ons economisch, sociaal en cultureel leven. Geen der bestaande middelen van verkeer kunnen wij naar hun aard misbaar achten. De qualiteit van hun diensten, hoe verschillend zij naar en binnen iedere verkeerssoort ook zijn, ontmoet een zoo belangrijke behoefte dat stopzetting der productie ons leven in vele opzichten zou ontwrichten. Daar het verkeer derhalve in onze productie en in onze consumptie een belangrijk deel onzer economische prestaties beslaat en daarin zeer aanzienlijke investaties van kapitaal en arbeid moeten worden aangewend, is het duidelijk, dat op dit gebied een verspilling van economische krachten noodzakelijk een grooten omvang van tegen ons welvaartsstreven in gaande gevolgen medebrengt. De opofferingen op dit gebied van ons economisch handelen dienen dus zoo gering mogelijk te zijn.

Maar bij deze wenschelijkheid t. o. v. de economie van het ver-

keer blijft het niet. Ook de verhouding met de andere velden van ons nationaal economisch handelen dient harmonieus te zijn. Ten opzichte van deze gebieden dient de productie der verkeersdiensten zoo goed mogelijk geproportionneerd te zijn. Immers, de niet alleen theoretisch, maar ook practisch gelimiteerd aanwezige economische krachten dienen naar qualiteit en quantiteit zoo zuiver mogelijk over de productie van *al* onze behoeften verdeeld te worden. M. a. w. men zal zooveel mogelijk dienen te voorkomen, dat het schema onzer behoeftenvoorziening scheef getrokken wordt. Een overmatige omvang en uitbreiding van ons verkeersapparaat zouden economische krachten onttrekken aan de bevrediging van onze andere behoeften en daarmede, niet alleen verspilling op het eene gebied, maar ook ontbering op het andere terrein ten gevolge hebben.

De wenschelijkheid van een goede harmonie tusschen prestaties op verkeers- en op ander economisch gebied klemt nog te meer omdat het verkeer in het algemeen slechts een dienende functie bezit t. o. v. die andere gebieden. Het verkeersapparaat heeft slechts een secundaire, een helpende functie in ons economische leven. Het verkeer is slechts middel en geen doel. De andere economische behoeften bepalen grootendeels de diensten, die van het verkeersapparaat worden gevraagd, en een te groote verkeersvoorziening wordt om die reden alleen reeds een haast grotesk verschijnsel.

Dat het voor den consument van gewicht is, dat de verkeersbedrijven *in het algemeen belang functionneeren* behoeft geen breedvoerige uiteenzetting. Wij mogen hier verwijzen naar hetgeen wij daaromtrent reeds eerder in dit tijdschrift hebben gepubliceerd³⁾. Daarbij werd toen aangevoerd, dat het algemeen belang ten nauwste betrokken was bij de veiligheid van het verkeer, bij de wettelijke aansprakelijkheid van den vervoerder, bij een gelijke behandeling van alle verzenders. Ook wezen wij er toen op, dat militaire belangen bij het verkeer nauw betrokken zijn en dat de verkeersbediening de ontwikkeling van gebiedsdeelen kan bevorderen en schaden. Daaraan behoeft weinig toegevoegd te worden.

De *duurzaamheid* der verkeersvoorziening behoeft, gezien het

bovenstaande, geringe aanduiding. Ons geheele persoonlijke en zakelijke leven is met een duurzame functioneering der verkeersmiddelen ten nauwste verbonden. Ons geheele leven is min of meer ingesteld op het betrouwbare en continue gebruik der openbare middelen van vervoer. Niet alleen de forens, maar ook de stedeling neemt de duurzaamheid der openbare verkeersvoorziening als een natuurlijkheid aan in zijn maatschappelijk leven. En de vestiging van industrieën hangt ten nauwste samen met de aanwezigheid van verkeerswegen en met de continuïteit van de daarop plaatshebbende verkeersdiensten. Stagnatie en plotselinge interruptie zouden fnuikend en verlamdend werken voor ons geheele industriele apparaat en dit tenslotte tot stillegging doemen ⁴⁾.

Is ingrijpen door de Overheid noodzakelijk?

Nadat wij de desiderata voor een goede verkeersvoorziening hebben aangegeven, moet de vraag gesteld worden of het ingrijpen van de Overheid op verkeersgebied noodzakelijk is. Wij meenen deze vraag bevestigend te moeten beantwoorden, zoowel op grond van theoretische overweging als van practische ervaring. De noodzakelijkheid heeft echter ten aanzien van de boven aangegeven drie richtsnoeren een verschillende klem.

Bezien wij eerst de wenschelijkheid van een *economisch verkeer*, dan kan de vraag opkomen of ten aanzien van dit punt het ingrijpen van de Overheid wel zoo noodzakelijk is. Men kan zich immers een regulator denken, welke buiten de Overheid om zorgt voor een automatische aanpassing tusschen vraag en aanbod, en tusschen verkeers- en andere diensten.

In een samenleving bijv., waarin het economisch leven berust op individueele contracten, treedt de prijs als richtsnoer en derhalve ordenend op. In een dergelijke economische orde zou de prijsvorming dus ook de economische activiteit op verkeersgebied regelen. Sinds lang is dit niet meer het geval.

Het valt buiten het bestek van dit artikel hierop uitvoerig in te gaan ⁵⁾. Aangestipt moge worden, dat de techniek en de tot grootbedrijven leidende efficiency de investatie van groote kapitalen veroorzaken. Dit brengt mede een grooten omvang van vaste lasten, welke op de bedrijven rusten, ook al produceeren zij niet tot hun optimaal productie-vermogen. Deze „Produktionsbereit-

schaft" noopt nu tot een zoo groot mogelijke productie. Men zal haar zelfs uitbreiden, indien de prijs van het product slechts een klein gedeelte boven de directe kosten uit komt. Bedrijven met dergelijke groote vaste lasten zullen daarom de neiging vertoonen met hun prijzen te zakken tot het niveau, waarop nog juist de directe kosten worden gedekt.

Het zal duidelijk zijn, dat een dergelijke ontwikkeling op den duur uitloopt op kapitaalintering en tenslotte op faillissement. Aldus roept het kapitalisme krachten op, die ten slotte desorganiseerend en chaotisch werken ⁶⁾.

Voorbeelden van bedrijven met groote vaste lasten vormen bij uitstek verschillende verkeersbedrijven. De spoorwegen werken met ongeveer 60 à 70 % vaste kosten, niet alleen vanwege de kapitalen, geïnvesteerd in hun baan, maar ook door de investaties in rollend en vast materieel. De scheepvaart — hoewel zij niet voor eigen wegen behoeft te zorgen — kent ook veel vaste lasten, in het bijzonder de beurtvaart. De auto-ondernemingen, die evenmin kapitaal in wegen behoeven te investeren, kennen ook hun vaste lasten, al beloopt zij niet een dergelijk hoog percentage als bij de spoorwegen het geval is.

Ook bij de prijspolitiek der verkeersbedrijven zal men dus de neiging kunnen ontmoeten de prijzen naar beneden te laten limiteeren door de directe kosten, zonder dat men aan de algeheele vergoeding van alle opofferingen toekomt. Dit door de concurrentie gestimuleerd verschijnsel, dat destructief werkt op een verkeersvoorziening, zien wij bij alle soorten verkeersbedrijven, zoowel te land als te water, zoowel in particuliere als in Overheidsbedrijven.

Het gevolg van concurrentie tusschen groote bedrijven met veel vast kapitaal op een dergelijken voet is op den duur meestal samenwerking in plaats van mededinging. De vorm van deze samenwerking kan velerlei zijn; de combinatiemogelijkheden ter beperking of ter uitwieding van concurrentie zijn schier onbegrensd ⁷⁾. Voorbeelden in onze verkeersgeschiedenis, die deze ontwikkeling van concurrentie naar combinatie aangeven, liggen voor het grijpen. De geschiedenis der afzonderlijke spoorwegmaatschappijen, die elkander eerst fel, later zwakker beconcurrerden, vindt haar afsluiting op 1 Januari 1938 in de ééne en ondeelbare onderneming N.V. Nederlandsche Spoorwegen. De concentratie in de

scheepvaart ontmoet men het meest in de beurtvaart; in de wilde vaart komt zij minder voor en dat is juist een der punten, waarop haar bestaan steeds kwetsbaar is geweest⁸⁾. In de autobedrijven doet zich concentratie minder voor, gelijk ook, gezien de verhouding tusschen vaste en directe lasten, te verwachten is. Echter kunnen wij bij de geconcessioneerde busdiensten het verschijnsel der concentratie van tijd tot tijd opmerken.

Dat echter de harmonisatie van het verkeer niet door de particuliere combinaties tot stand kan worden gebracht, vindt haar oorzaak in het ontbreken van een der voorwaarden voor combinatie, n.l. een betrekkelijk gering aantal bedrijven. Het kleinbedrijf overheerscht nog in het autovervoer en in de scheepvaart; het aantal eenmansbedrijven is talloos. Zelfs deskundigen durven zich aan geen schatting te wagen. Vrijwillige prijsafspraken en concurrentie-overeenkomsten zijn daarom bij de versplinterde bedrijfsvormen in twee van de drie verkeerssoorten onmogelijk.

Kunnen particuliere combinaties geen economische voorziening in de plaats van de huidige, oneconomische stellen en wil men een zoodanige voorziening desniettemin toch bereiken, dan blijft niets anders over dan ingrijpen van de Overheid. Gezien echter de schakeering in omvang en aard der verkeersdiensten en eveneens gezien de bestaande veelheid der kleine bedrijven is het o. i. echter wenschelijk, dat dit ingrijpen zoo veel mogelijk bij de particuliere organisatie aansluit, de particuliere bedrijfsvoering zoo veel mogelijk respecteere m. a. w. zich tot het strikt noodige beperke⁹⁾.

De noodzakelijkheid van het ingrijpen van de Overheid spreekt veel directer en duidelijker waar het gaat om de functionneering van het verkeersapparaat *in het algemeen belang*. Hier is bemoeiing van de Overheid onontkoombaar, omdat zij het algemeen belang personificeert. Zij zal de voorzieningen ten bate van dat belang moeten treffen, en zal schade moeten voorkomen, die particulier winstbejag aan dat belang kan berokkenen.

Nu is het algemeene belang bij de eene soort verkeersbedrijven nauwer betrokken dan bij de andere soort en derhalve zal de Overheid voor haar direct gerief, in het belang van het algemeen, verschillende eischen aan verschillende verkeersbedrijven moeten stellen. Defensieve voorwaarden worden den spoorwegen veel meer

opgelegd dan aan de scheepvaart of aan de vrachtauto-ondernemingen. Ter verkrijging van een economisch verkeer ware het derhalve gewenscht, dat het algemeene belang van het Nederlandsche volk in een speciale, gevarieerde subsidie aan de verschillende verkeersbedrijven tot uitdrukking kwam. Dit zou een zuiverder verhouding en een beter inzicht in de economie der verkeersbedrijven te weeg brengen.

Het ingrijpen van de Overheid ter bevordering van de *duurzaamheid* der verkeersvoorziening schijnt verder van de hand te liggen en minder noodzakelijk te zijn dan de bemoeiing ten bate der vorige desiderata. Toch zal het, na lezing van hetgeen reeds omtrent het belang der duurzaamheid opgemerkt werd, duidelijk zijn, dat van particuliere zijde de bevordering der duurzaamheid niet te verwachten is. Integendeel! Een vrije, particularistische verkeersbediening zal het tegendeel van duurzaamheid te zien geven. De verkeersbedrijven zullen op een-dags-vliegen gelijken en geen behoorlijken grondslag voor een economische organisatie vormen. Overheidsingrijpen is derhalve ter bereiking van dit ideaal, evenals bij de bevordering van de economie van het verkeer en van een functioneering in het algemeen belang in onze gecompliceerde samenleving onontkoombaar.

De noodzakelijkheid door de Overheid in het verleden erkend.

De Overheid heeft bijna altijd de noodzakelijkheid van bemoeiing met het verkeer erkend. Maar slechts ten deele! Ingrijpen van de Overheid ter bevordering van de economie van het verkeer is reeds in verre tijden aanwezig. De postdiensten genoten meestal een monopolie. De beurtdiensten ten tijde van de republiek hadden eveneens een monopolioïde positie. Hun aantal werd door een vergunningsstelsel beperkt en hun tarieven waren veelal aan de goedkeuring van de Overheid onderworpen. Zelfs het van 1829 tot 1880 geldende „reglement op de dienst der openbare middelen van vervoer te lande” bevatte de bepaling, dat de mededinging een „passende” moest zijn. Daarop volgt een onbesliste politiek ten aanzien van de spoorwegen, waar concentratie en concurrentie tot 1917 beide leidende beginselen waren.

In het algemeen belang heeft de Overheid steeds tal van maat-

regelen genomen. Stadskeuren, provinciale reglementen, wetten en verordeningen poogden dit belang te beschermen. Consequent is de Overheid niet steeds geweest en de gebondenheid der bedrijven van de verschillende verkeerssoorten loopt nogal uiteen.

De maatregelen ter bevordering van de duurzaamheid waren niet zoo talrijk en meestal incidenteel. In vroeger eeuwen was de maatschappelijke en economische samenleving ook niet in die mate met het verkeer verbonden als thans het geval is.

Beziet men de ontwikkeling in de twintigste eeuw — de eeuw, waarin bevolkingsaanwas en industrieele ontwikkeling naar massa-productie kenmerkende verschijnselen zijn — dan bemerkt men, dat het ingrijpen van de Overheid steeds dieper gaat, ook al laat de ontwikkeling vele leemten zien.

De spoor- en tramwegen, die de hoofdvervoermiddelen van personen geworden zijn, vertoonen het ingrijpen van de Overheid ten bate van de verkeerseconomie in geringe mate, omdat de inperking der concurrentie reeds uit den aard dezer met veel vast kapitaal werkende bedrijven voortvloeide.

In het goederenvervoer scheen het ingrijpen ook al minder noodzakelijk, omdat de steeds toenemende omvang van het vervoer een eventueele overmatige capaciteit versluisde. Van tijd tot tijd gaf de toestand der schippersbevolking een aanwijzing, dat de ontwikkeling van de capaciteit van en van de vraag naar scheepsruimte elkander niet dekten.

Anders worden de verhoudingen bij de opkomst van de nieuwe bedrijfsmachine, den auto, in zijn gedaante van autobus en vrachtauto. Om slechts één groot verschil met de andere verkeersbedrijven aan te geven, wijzen wij er op, dat in tegenstelling met het railverkeer bij autobedrijven van een investatie van groote kapitalen geen sprake is, ten eerste omdat de vervoerseenheid, waarmede zij reeds economisch kunnen exploiteeren veel kleiner is; ten tweede omdat zij niet zelf voor een verkeersweg behoeven zorg te dragen, maar het (voor zijn nieuwe functie overigens onvoldoende) bestaande wegennet kunnen gebruiken en ten derde omdat zij de vaste inrichtingen tot een minimum kunnen verminderen. Ten opzichte van het verkeer te water gelden de hierboven aangegeven verschillen eveneens, maar in mindere mate.

Het ingrijpen der Overheid ten bate van het algemeen belang was voor de komst van den auto ongeveer gelijk aan dat van de 19de eeuw. De spoor- en tramwegwetten bleven onveranderd. Alleen op één nieuw punt kwam de zorg van de Overheid uit, n.l. op het stuk van de dienstvoorwaarden van het personeel (na de staking van 1903).

De komst van den auto was op dit stuk niet minder dan revolutionnair! In tegenstelling met de oudere vervoermiddelen kon ieder — bekwaam of onbekwaam — zich op het vervoer toeleggen. Voor de veiligheid van het verkeer bestonden geen voldoende regels, een regeling der wettelijke aansprakelijkheid was niet aanwezig, een gelijke behandeling van alle verzenders was onbepaald en onafdwingbaar, een regeling der dienstvoorwaarden ontbrak. M. a. w. het algemeen belang werd in het geheel niet door de Overheid behartigd.

Op het stuk der duurzaamheid van de verkeersbediening gaf de 20ste eeuw geen verandering in de houding der Overheid te zien. De opkomst van den auto bracht echter de duurzaamheid der verkeersvoorziening — zoowel die welke hij zelf, als die welke de bestaande verkeersmiddelen schiepen — in permanent gevaar.

Hoe reageerde de Overheid op de nieuwe constellatie?

De reactie van de Overheid op de komst van den auto kan men snel, noch methodisch noemen. Niet snel, omdat de noodzakelijke maatregelen te lang achterwege bleven en ten slotte achter de ontwikkeling aandraafden. Niet methodisch, omdat de Overheid, den aard van de wijzigingen in het verkeersapparaat niet doorziende¹⁰⁾, slechts systeemloos hier en daar ingreep. Deze karakteristiek zal uit het volgende blijken.

a. Instelling van de z.g. commissie-Patijn (1923).

Doel: instelling van een onderzoek aangaande de vraag of en in hoever maatregelen noodig zijn om te bevorderen, dat de land- en waterwegen en de spoor- en intercommunale tramwegen op de meest economische wijze dienstbaar worden gemaakt aan het vervoer van reizigers en goederen. Werkzaamheid: gering. Leidraad veelal: financiën van de Overheid.

b. Wijziging van de Wet openbare vervoermiddelen (1926).

Inhoud: Invoering van door Gedeputeerde Staten te verleenen vergunningen voor het vervoer van personen met autobussen. Verdiensten: bevordering van een economisch verkeer door de maatstaf van de vervoersbehoeften, behartiging van het algemeen belang en van een duurzame verkeersvoorziening. Gebreken: te groote provinciale invloed, vrij laten van het andere vervoer van personen met auto's en veronachtzaming van het vervoer van goederen.

c. *Ontwerp tot regeling van het goederenvervoer per auto (1933).*

Oorzaak: „de vrijgelaten ontwikkeling heeft geleid tot wilde concurrentie, die tempering behoeft”. Inhoud: binding van het beroepsvrachtautovoer aan centraal te verleenen vergunningen; voorkeursrecht aan spoorwegen. Einde: geen wet geworden door kabinetswisseling. Waardeering: het bevorderde de desiderata hierboven genoemd; was echter wat eenzijdig.

d. *Evenredige vrachtverdeling (1933).*

Inhoud: de daartoe aangeboden hoeveelheid goederen wordt zoo evenredig mogelijk over de schepen in de wilde vaart verdeeld. Waardeering: geen ordening; bestendigde overcapaciteit.

e. *Tariefvrijheid der spoorwegen (1934).*

Inhoud: spoorwegen ontslagen van publicatieplicht en niet meer verplicht afzenders gelijk te behandelen. Waardeering: door den nood ingegeven; tegen het algemeen belang ingaande.

Overzien wij deze historie, dan blijkt, dat de economie van het verkeer slechts bevorderd werd bij een gedeelte van het reizigersvervoer per auto. Bij het autobusvervoer werden ten bate van het algemeen belang maatregelen getroffen betreffende de veiligheid (dienst- en rusttijden der chauffeurs) en de gelijke behandeling der consumenten. De maatregelen voor andere verkeersmiddelen streden tegen de economie (de evenredige vrachtverdeling) of tegen het algemeen belang (de tariefvrijheid der spoorwegen). Systeemloos en partieel greep de Overheid in.

De verkeerspolitiek der laatste jaren.

Aan de stelselloosheid en aan de partieele ordening wordt echter in de laatste jaren langzamerhand een einde gemaakt. Bij de instelling van het Verkeersfonds (1935) — dat aan het zelfde euvel

mank ging als de politiek van de juist daarvoor liggende jaren, omdat men de financiën der Overheid in het verkeerswezen ordenend dacht te kunnen doen werken — verneemt men klanken, welke in de richting van een algeheele regeling van het vervoer wijzen.

Minister COLIJN ontvouwt daarna de beginselen van de verkeerspolitiek der regeering in zijn rede in de Eerste Kamer op 27 Febr. 1935. Deze beginselen zijn voor de verdere ontwikkeling der wetgeving van zooveel belang gebleken, dat wij hen hieronder vermelden:

„De kern van de verkeerspolitiek van de richtlijnen, die de Regeering heeft getrokken, is deze:

1. dat het geheele verkeer als een eenheid behoort te worden gezien;
2. dat niet kan worden toegelaten, dat het particuliere verkeer het verkeer van de spoorwegen zou afroomen in streken met groote verkeersdichtheid en het verlies opleverend vervoer in streken met een geringere verkeersdichtheid zou laten voor de spoor;
3. dat met de spoorwegen sterk concurrerende vervoermiddelen door concessies gebonden zullen moeten worden, zoowel voor het goederenverkeer als voor het personenverkeer;
4. dat er een zeer sterke beperking van onrendabele spoorweglijnen zal moeten komen;
5. dat in streken, die niet door het ingekrompen spoorweg- of tramwegnet worden bediend, andere verkeersmiddelen de plaats moeten innemen, die, indien noodzakelijk, door subsidies ten laste van het verkeersfonds zelfs kunnen worden gesteund;
6. dat na voltooiing der onderhanden zijnde kanalen geen nieuwe zullen worden aangelegd, indien deze de positie van het verkeersfonds zouden verslechteren, en
7. dat er voor het verkeer op den weg geen monopolies zullen worden verleend.”

Hetgeen thans volgt is niet anders dan een uitwerking van deze beginselen. Ongelukkigerwijze vroeg de regeering de machtiging om maatregelen der coördinatie te nemen, desnoods in afwijking van bestaande wetten, in een wetsontwerp met een financieel karakter: de wet tot verlaging der openbare uitgaven (1935).

Toen de regeering na de aanvaarding van het ontwerp, een, zij het ook ten opzichte van het voorstel ingeperkte, basis verkregen had, werkte zij haar bevoegdheden uit ten opzichte van het reizi-

gersvervoer. Het „reglement autovervoer personen (R.A.P.)”, daterend 12 Januari 1937 (S. 562), streefde er, in tegenstelling met de regeling van 1926, ernstig naar het *geheele* vervoer van personen met auto's door middel van vergunningen *centraal* te regelen.

Er zou veel goeds te zeggen zijn over het R.A.P. Men zou uitvoerig kunnen wijzen op de mogelijkheid, die het schiep de capaciteit der verkeersmiddelen bij de behoeften aan te passen en de opofferingen voor de verkeersvoorziening zoo gering mogelijk te maken. Men zou ook kunnen aanstippen de talrijke voorwaarden, die in het algemeen belang aan de vergunningen worden verbonden en men zou kunnen bespreken de duurzaamheid der verkeersvoorziening, die uit de bescherming der geconcessioneerde bedrijven voortvloeit.

Er zou ook veel kwaads te zeggen zijn van het R.A.P. B.v. over de uit de te veel beperkte machtigingsbasis voortvloeiende onmogelijkheid rechtspersonen strafrechterlijk te vervolgen, waardoor een lek ontstond, dat spoedig gevuld werd door een steeds toenemend aantal „wilde” autobusdiensten. Deze autobusdiensten zonder vergunning roomden niet alleen het verkeer der spoorwegen, maar ook dat van geconcessioneerde collega's af en kwamen dus rechtstreeks in strijd met de zeven-punten-van-Dr. COLIJN. Men zou ook uitvoerig het noodwetje kunnen bespreken, dat de regeering, nadat de Hooge Raad art. 2 van het R.A.P. onverbindend had verklaard, indiende en dat, na in wezen door de Tweede Kamer totaal gewijzigd te zijn, het lek wellicht dichten en daarmee het vergunninglooze autobusvervoer onmogelijk maken zal ¹¹⁾.

Thans staan wij voor de regeling van het reizigersvervoer bij de Wet (W.A.P.) en van het goederenvervoer bij algemeenen maatregel van bestuur. Om deze laatste mogelijk te maken, moet de basis uitgebreid worden, waartoe een wijzigingsontwerp van de Wet tot verlaging der openbare uitgaven (1935) aanhangig is gemaakt. De coördinatie van het goederenvervoer ontstaat dus uit een financieele wet. Wij betreuren dit „vitium originis” en hopen, dat de regeering op de basis van een van deze bezuinigingswet loggemaakt machtigingsontwerp de regeling van het goederenvervoer aanvatte! De financieele zuurdesem ware voor goed uit te bannen!

Houding tegenover ordening in het verkeer in het algemeen.

Dr. COLIJN heeft in 1934 in de Tweede Kamer bij de algemeene beschouwingen er op gewezen ¹²⁾, dat de organische ordening van het bedrijf door de regeering behoort te worden voldaan:

- a. het initiatief moet opkomen uit de maatschappij zelf en
- b. het algemeen belang mag daarbij niet in het gedrang komen.

In de Eerste Kamer geeft Dr. COLIJN later „ordening” gedefinieerd als een poging om het toegespitste individualisme te temperen” en het te vervangen door samenwerking van de bij het bedrijf betrokkenen met gelijktijdige ontlasting van de bemoeiing van den Staat met het bedrijfsleven.

Daar tusschen in ligt de vermaarde, voor de captains of industry te Amsterdam gehouden, rede, welke tegen ordening gekeerd scheen. Wie echter de rede van den minister-president in de Eerste Kamer naleest, ziet hierin een aanvulling in positieven zin, waarvan men het betreuren kan, dat zij niet eerder, bij een vorige gelegenheid gegeven werd ¹³⁾.

Kan men dus de houding van Dr. COLIJN in 1935 tegenover ordening in het algemeen als wikkend en wegend karakteriseeren, ten aanzien van de ordening in het verkeer is zijn gedrag veel recoluter. Het bewijs daarvoor achten wij te vinden in de hiervoor in extenso opgenomen 7 punten, gepubliceerd in zijn rede in de Eerste Kamer van 27 Febr. 1935. Hier wordt niet meer bedachtzaam, wikkend en wegend voorwaarts gegaan, maar hier zijn de richtlijnen getrokken en staat het plan van ordening zoo vast, dat een te benoemen nieuwe Minister van Waterstaat zijn zetel alleen zal verkrijgen, indien hij het plan aanvaardt.

Maar niet alleen in de faits et gestes van dezen anti-revolutionnairen staatsman vinden wij redenen om aan te nemen, dat de ordening van het verkeer bij antirevolutionnairen geen principieele tegenkanting ondervindt. Ook in het verleden kan men een grond vinden voor deze veronderstelling. En wel in het feit, dat de Minister, door wiens toedoen na jarenlange afzijdigheid van de Overheid de ordening van het verkeer van Overheidswege opnieuw zijn intrede deed, een bewindsman van anti-revolutionnaire huize was. Immers Mr. H. VAN DER VEGTE, die de Wet openbare vervoermiddelen in 1926 zoodanig wijzigde, dat het vervoer van reizigers met autobussen aan een vergunningsstelsel onderworpen werd, en

die zodoende de drie desiderata nastreefde, heeft daarmee de eerste pogingen gedaan om tot een althans gedeeltelijk harmonische verkeersvoorziening te komen. Van hem zijn de reeds in 1926 gesproken woorden: „Waar het verkeer en de verkeersbelangen steeds moeilijker en ingewikkelder worden, moet de Overheid hier, meer dan tot dusver geschiedt, leiding geven. De tegenwoordige ongebreidelde concurrentie op dit gebied leidt maar al te vaak tot economische verspilling en tot schade van het publiek”.

Wij willen na deze aanduiding van de houding der anti-revolutionairen in het algemeen, nader ingaan op de thans aanhangige wetsontwerpen en zien waarin deze bezwaren ontmoeten. Daarbij zullen wij niet op iedere slak wat kritisch zout deponeren — men kan deze detailcritiek vinden in de voorloopige verslagen. Maar wij willen ons bepalen tot eenige hoofdpunten, welke van algemeen belang zijn en dan achtereenvolgens letten op: doel, inhoud en voorwaarden voor ordening en de voorgestelde middelen.

B. BESPREKING DER WETSVORSTELLEN.

I. Doel en inhoud van de ordening van het verkeer.

Dr. COLIJN heeft — zooals wij in het eerste deel van dit opstel memoreerden — het doel en den inhoud van ordening in het algemeen gedefinieerd als een poging om het toegespitste individualisme te temperen en het te vervangen door samenwerking van de betrokkenen bij het bedrijf met gelijktijdige ontlasting van de bemoeiing van den Staat met het bedrijfsleven.

Passen wij deze definitie op de verkeersvoorziening toe, dan ligt allereerst de vraag voor de hand of er in het verkeerswezen een toegespitst individualisme bestaat.

De uiteenzettingen in het eerste deel laten geen andere beantwoording van deze vraag toe dan met een overtuigd: „Ja”! Het individualisme uit zich ongetwijfeld op het gebied der bedrijfsorganisatie (men denke aan de eenmans-scheepvaart- en autobedrijven), maar vertoont zich toch wel het scherpst op het terrein der mededinging. Deze veroorzaakt, wat de Engelschman noemt

een „cut-throat-competition”, die kapitaal-vernietiging ten gevolge van productie tegen uitsluitende vergoeding der directe kosten) en onderbroken verkeersbediening veroorzaakt.

Het individualisme jongleert met de in het verkeer zoo noodige economie, het bekommert zich niet om het algemeen belang, het spot dikwijls met de veiligheid, het maakt de aansprakelijkheid tegenover derden van geenerlei waarde en het behandelt de verzenders verschillend. Tempering van dit individualisme is het doel van de ordening van het verkeer. Daarbij kunnen bevorderd worden: de economie, de functioneering in het algemeen, belang en de duurzaamheid der verkeersvoorziening.

II. Voorwaarden voor ordening.

Aan de voorwaarde dat het initiatief uit de maatschappij opkome, kan een ordening van het verkeer niet voldoen. De versplintering en het particularisme der bedrijven maken een *algemeen* initiatief voor ordening van het verkeer onmogelijk. Houdt de Overheid derhalve aan deze voorwaarde vast, dan zal zij niet tot ordening kunnen overgaan òf zij zal zich tevreden moeten stellen met een drang naar ordening in een belangrijk deel der bedrijven. Het eerste lijkt ons, uit hoofde van het directe belang, dat Overheid en gemeenschap bij een harmonisatie der verkeersverhoudingen bezitten, niet gewenscht. Dientengevolge blijft voor de Overheid geen andere mogelijkheid over dan genoeg te nemen met een gevoel, dat wel niet algemeen, maar toch wel wijd verbreid is. Men zou het zelfs op grond van het directe belang van de Overheid kunnen begrijpen, dat zij zelf het initiatief voor ordening greep.

Van een veel verbreid verlangen in het bedrijfsleven, kan echter zeer wel gesproken worden. De invoering van een vergunningsstelsel voor autobusvervoer werd zelfs min of meer geïnstigeerd door den „Bond van Nederlandsche autobusdienstondernemers”. Voor ordening van het goederenvervoer spraken zich uit een commissie-TEN HOPE ¹⁴⁾ en een commissie-GROSHEIDE, waarin alle verkeerssoorten vertegenwoordigd waren, terwijl ook de Bond van Bedrijfsautohouders in Nederland niet afwijzend staat tegenover ordening zoowel van het goederen- als van het reizigersvervoer ¹⁵⁾.

Dat het algemeen belang bij ordening van het verkeer in het gedrang zal komen, is geen noodzakelijk gevolg, omdat het algemeen belang juist een der redenen voor ordening en voor ingrijpen van de Overheid is. Natuurlijk is het mogelijk, dat bij de concreetisering van de ordening en bij de keuze en werking der middelen tot oredning het algemeen belang geschaad wordt. Dit moet en kan ook ondervangen worden, indien men aan het uitgangspunt blijft vasthouden.

III. De voorgestelde middelen.

A. Het vergunningsstelsel.

1. Voordeelen.

Zowel het wetsontwerp tot regeling van het autovervoer van personen (W.A.P.) als de machtigingswet voor de coördinatie goederenvervoer van het pogen de ordening te bereiken door een vergunningsstelsel. De W.A.P. geeft een breede uitwerking van een dergelijk stelsel en noemt vergunningen voor autobusdiensten in één en in meer dan één gemeente, voor groepsvervoer (vervoer van beperkte groepen van personen) in één en in meer dan één gemeente, voor ongeregeld vervoer (gelegenheidsvervoer zonder toeristisch karakter), voor toerwagenritten (gelegenheidsvervoer met toeristisch karakter) en voor huurauto's. De machtigingswet wil eveneens alle vervoer van goederen aan een vergunning binden en kent vergunningen voor vervoer krachtens overeenkomst en voor eigen vervoer.

Het eerste voordeel, dat genoemd kan worden, is dat het vergunningsstelsel een instituut scheidt, dat de gemakkelijke overbrenging van den wil der Overheid inzake de ordening van het verkeer in de practische bedrijfsvoering der particuliere ondernemers mogelijk maakt. Bij de verleenning der vergunning kunnen voorwaarden gesteld worden, welke een economische in het algemeen belang functioneerende en duurzame verkeersvoorziening bevorderen.

Daarmede is tevens het tweede voordeel aangeroerd. Het vergunningsstelsel kan gezondmaking der vervoersverhoudingen

krachtig bevorderen, n.l. door te streven naar verdichting van het verkeer.

Nu is het merkwaardig, dat de M. v. T. van de machtigingswet, in tegenstelling met de M. v. T. van de W.A.P., in het geheel niet over de dichtheid van het verkeer spreekt. Merkwaardig is dit, omdat ten aanzien van de dichtheid op het oogenblik het reizigersverkeer, zoodra het lek in het R.A.P. gedicht is, er veel gunstiger voorstaat dan het goederenverkeer. De verklaring van dit stilzwijgen moet men wellicht zoeken in het feit, dat de machtigingswet ook voorstelt de evenredige vrachtverdeeling te handhaven. De E.V. is immers een voorbeeld van bestendinging der capaciteit en van het zoeken van soelaas in eenvoudige verhooging van het tarievenpeil, waardoor de nood wel gefixeerd, maar niet opgeheven wordt. Ten gevolge van dit stilzwijgen blijft men in het onzekere omtrent de politiek, die men bij de vergunningverleening t. o. v. dit punt zal nastreven. Hanteert men het vergunningsstelsel direct in de richting van capaciteitsbeperking, dan dreigt het gevaar, dat men gevestigde belangen schaadt en een onteigening zonder schadevergoeding zal toepassen. En gebruikt men het vergunningsstelsel eerst op den langen duur voor beperking der capaciteit b.v. doordat men de verleening van nieuwe vergunningen stop zet totdat er meer evenwicht in de verhouding vraag-aanbod van verkeersdiensten is ontstaan, dan zal de economie in het verkeer nog lang op zich laten wachten.

In dit verband moet nog opgemerkt worden, dat de W.A.P., evenals de machtigingswet, geen schadeloosstelling bij niet-verlenging kent. Hierin dient voorzien te worden. Wellicht zou een schadeloosstellingsfonds, te voeden door bijdragen van alle verkeerssoorten, die bij verdichting van het verkeer gebaat worden, uitkomst kunnen brengen? In Zwitserland is iets dergelijks, maar te eenzijdig werkend, voorgesteld ¹⁶).

2. *Verleening der vergunningen.*

De verkeerspolitiek zal practisch moeten worden uitgewerkt bij de vergunning-verleening en het is ook op dit punt, dat de voorloopige verslagen de meeste informatieve en critische opmerkingen maken.

Welke zijn nu de richtsnoeren van de vergunningverleening? Het

ligt voor de hand, dat zij dezelfde moeten zijn, welke hier boven uitvoerig zijn besproken, n.l. een economische, het algemeen belang dienende en duurzame verkeersvoorziening. De wetsontwerpen zelf bevatten nagenoeg geen richtlijnen. Deze zijn veel meer te vinden in de toelichtende memories. Dit valt te betreuren, omdat deze memories noch voor de vergunning verleene-, noch voor de beroepsorganen dwingende regels voor de verleeningspraktijk vormen. Dientengevolge wordt het moeilijk om tegen beslissingen in een of andere richting te ageeren. De maatstaven, waaraan de beschikkingen getoetst kunnen worden, ontbreken immers.

Een der maatstaven is *verdichting van het verkeer*. De M. v. T. van de W.A.P. die het diepst op de praktijk ingaat, spitst de toepassing van dit beginsel toe in de vraag hoe de houding bij de vergunningverleening moet zijn, wanneer verschillende vervoersondernemingen hetzelfde traject wenschen te bedienen. De Minister laat zich dan bijna uitsluitend leiden door zijn wensch het verkeer zooveel mogelijk te verdichten; m. a. w. een verdubbeling van diensten zal worden afgewezen.

Dit richtsnoer lijkt ons volkomen juist. En wel om de reden, die wij in het begin van dit opstel hebben genoemd: de opofferingen dienen zoo gering mogelijk te zijn. Het richtsnoer is bovendien reeds in de zeven-punten-van-Dr. COLIJN genoemd en later herhaaldelijk gerepeteerd, zonder dat het aangevochten is. Het is daarom teleurstellend, dat desondanks in de M. v. T. zeer vele leden zich afkeerig van de practische toepassing van dit theoretisch juiste beginsel hebben betoond.

Dit afkeer is ongetwijfeld ten deele veroorzaakt door de inconsequentie, die in de M. v. T. te lezen staat en die dan onbedoeld wel veel kwaad heeft gesticht. De Minister wijst bij de afwijzing van de duplicatie van verkeersdiensten op uitzonderingsgevallen, bijv. wanneer in het vervoer tusschen groote bevolkingscentra naast de spoorverbinding levensruimte bestaat voor de inlegging van een niet geheel parallelen autobusdienst. Als er in dat geval een autobusdienst zou worden toegelaten, zou de vergunning veelal eerder aan den ondernemer van den spoorweg of aan een daarmede samenhangende of samenwerkende ondernemer dan aan een anderen ondernemer worden gegeven. Met deze verklaring is niet alleen de consequente toepassing van het beginsel van verdichting van

het verkeer, zonder voldoende motiveering prijsgegeven, maar ook zijn de stemmen los gemaakt over het vraagstuk: *particulier- en overheidsbedrijf*. Zeer vele Kamerleden zijn immers volgens het V. V. beducht voor bevoordeeling van semi-publieke verkeersondernemingen.

Men kan tegen publieke en semi-publieke ondernemingen een principieel bezwaar inbrengen, terwijl men meestal ook een praktische bedenking aanvoert.

Het principieele bezwaar is, dat de Overheid zich met publieke bedrijven begeeft op het terrein, dat niet het hare, maar van het particuliere initiatief is. T. o. v. verkeersbedrijven geldt dit bezwaar niet in die mate als bij andere economische werkzaamheid het geval is. Dit vloeit reeds voort uit het feit, dat de Overheid zeer nauw bij de verkeersvoorziening betrokken is. Dit blijkt voldoende uit de reeds bestaande publieke verkeersbedrijven: we wijzen op veerdiensten en op de posterijen, welke zelfs een monopolie bezitten; een toestand, die zich bij autobus- en vrachtauto-exploitatie wel nooit zal voordoen, ook al zouden de Overheid en de ondernemingen, waaraan zij financieel verbonden is, zich in veel ruimere mate dan thans het geval is, op exploitatie van verkeersdiensten werpen. Een regel, geldend voor alle gevallen, is moeilijk te geven. Men zal zich tevreden moeten stellen met de verzekering, dat de regeering het particulier initiatief zooveel mogelijk kansen wil geven.

Het praktische bezwaar is, dat Overheidsdiensten niet lenig genoeg zijn en licht verstarren. De practijk heeft bewezen, dat een dergelijke ontwikkeling alleen toe te schrijven is aan de personen, die de leiding in handen hebben. Ons P.T.T.bedrijf, onze Indische staatsspoorwegen, de Pruisische spoorwegen zijn en waren voorbeelden van lenige, efficiënte bedrijven, die open stonden voor de wenschen van het publiek en voor de invoering van nieuwigheden. En onze Nederlandsche Spoorwegen kunnen thans hieraan wel worden toegevoegd.

Ook al geldt o. i. bij het vraagstuk Overheid en vervoer het theoretische bezwaar niet in zijn volle gewicht en mist het praktische bezwaar voldoende grond, en ook al zijn wij huiverig voor een algemeen regel, toch is het mogelijk nog eenige opmerkingen te maken, welke nader op de zaak ingaan.

a. Een der richtsnoeren der Overheid voor verkeersordening is het algemeen belang. Dit algemeene belang moet ook richtinggevend zijn bij de vraag Overheids- of particulier bedrijf. Nu krijgt de Overheid de gelegenheid door middel van het vergunningsstelsel het algemeen belang bij particuliere bedrijven door tal van bepalingen (voorwaarden) te behartigen. Het algemeen belang moet dus wel zeer zwaar zijn, wil het directe voorziening door de Overheid rechtvaardigen.

b. Een der richtsnoeren bij verkeersordening is ook, dat bestaande rechten niet meer dan noodig ingekort mogen worden. Kunnen bestaande publieke of semi-publieke bedrijven op het tijdstip van de invoering van een vergunningsstelsel rechten laten gelden op verkeersverbindingen, die zij exploiteeren, dan geldt ook hier wat reeds opgemerkt is, n.l. dat deze rechten niet ontnomen mogen worden zonder schadeloosstelling. Deze rechten zijn rechten op vervoersbediening. Met welk technisch hulpmiddel dit geschiedt (met een langs rails of een langs den gewonen weg voortbewegend rijtuig) is onverschillig. Indien dus een tram- of spoorwegonderneming een reeks stations sluit en het zelfde verkeer voortaan over den gewonen weg met autobussen of met vrachtauto's bedient, mag men hier niet een vergunning weigeren, omdat het een semi-publiek bedrijf betreft. Ook de rechten van semi-publieke bedrijven dienen geëerbiedigd te worden. Men kan die rechten — ten einde speculatie op dezen stelregel door oprichting van diensten vlak voor de in werking treding van de wet of het reglement te contrarieeren-fixeeren op b.v. het jaar, waarin Dr. COLIJN zijn zeven punten aan de publiciteit prijs gaf, b.v. 1935.

3. *Voorwaarden, aan de vergunningen te verbinden.*

De voorwaarden, die aan de verschillende vergunningen krachtens de W. A. P. kunnen worden verbonden, loopen uiteen. Wij noemen: wettelijke aansprakelijkheidsverzekering, vervoersplicht, en in het algemeen: voorwaarden in het algemeen vervoersbelang of ter verzekering van een goede uitoefening van den dienst. Terecht wordt in het V. V. gevraagd of deze formulering niet een te groote vrijheid laat en waarom men niet de meer beperkende bepalingen van het R. A. P. overgenomen heeft.

De machtigingswet onderscheidt vergunningen voor vervoer

krachtens overeenkomst, voor zuiver en voor gemengd eigen vervoer. Aan elk dier vergunningen kunnen verschillende voorwaarden worden verbonden ¹⁷⁾). Ook kunnen nog regelen worden gesteld voor zoover de doeltreffende coördinatie van het vervoer van goederen zulks vereischt. De machtiging gaat ten gevolge van haar onbepaaldheid wel zeer ver. Zelfs kan men vragen waarom bepaalde voorwaarden nog worden opgesomd als een dergelijk elastisch lid een zoo ruime verbinding van voorwaarden mogelijk maakt.

Een bepaling omtrent de verzekering tegen de gevolgen van wettelijke aansprakelijkheid missen wij noode. De Minister verklaart wel haar niet noodig te hebben, maar waarom hij haar in de W. A. P. wel onmisbaar acht, blijkt niet ¹⁸⁾).

Deze voorwaarden kunnen allen in het algemeen belang en ter bevordering van een economische en duurzame verkeersvoorziening worden gebruikt. Onbegrijpelijk is, dat — terwijl de machtigingswet het mogelijk wil maken aan de vergunningen voorwaarden te verbinden omtrent de dienst- en rusttijden van hen, die het vervoer verrichten, — de W. A. P. dergelijke bepalingen niet kent. Ten behoeven van het chauffeurend personeel is een dergelijke bepaling voor reizigers- en goederenvervoer van even veel gewicht, maar ten aanzien van menschenlevens is zij bij het reizigersvervoer veel belangrijker dan bij het goederenvervoer. Daar ontbreekt zij echter juist.

De sociale bepaling in de machtigingswet gaat echter nog niet zoo ver als bij de spoor- en vele tramwegen het geval is. Deze kennen immers een uitgebreid reglement dienstvoorwaarden waarin de salarissen en loonen zijn vastgelegd. In het weg- en scheepvaartverkeer ontbreekt iets dergelijks. De exploitatie van het railvervoer wordt dientengevolge gedrukt door bepalingen, die de andere verkeerssoorten niet kennen.

Ook voor het *eigen vervoer* kan een vergunning verplicht gesteld worden. In het Verloopig Verslag op de machtigingswet wordt daaromtrent de vraag gesteld of dit niet in strijd komt met de toezegging der regeering in 1935 gedaan, dat het gebruik van een auto uitsluitend voor eigen behoefte niet aan een vergunning zal worden onderworpen. Oogenschijnlijk lijkt het alsof de regeering haar toezegging niet gehandhaafd heeft. Maar dit is niet veel meer dan schijn. Wie de bepaling daaromtrent (art. 6)

goed leest, bemerkt, dat het zuiver eigen vervoer wel een vergunning noodig heeft, maar ook, dat deze vergunning niet geweigerd mag worden. Dientengevolge is de vergunningverleening voor zuiver eigen vervoer niet anders dan een inschrijvingsplicht. Het is jammer, dat de Memorie van Toelichting aan deze term niet de voorkeur gegeven heeft boven die van vergunningsplicht. Er ware veel misverstand voorkomen!

De voorwaarden hebben dan ook geen andere dan een administratief en een sociaal karakter en doen niet meer dan de contrôle op de naleving van alle vergunningen vergemakkelijken, en de veiligheid van het verkeer bevorderen. Het onzuivere eigen vervoer kent eenige voorwaarden meer, hetgeen logisch is. Dit vervoer nadert naar den aard het vervoer krachtens overeenkomst, dat zwaardere voorwaarden kent.

Wij missen echter een bepaling, dat een vergunning voor eigen vervoer geweigerd zou worden, indien de aanvrager vroeger een vergunning misbruikt heeft door ander vervoer te dekken. Er is hier een leemte, die o.i. aanvulling behoeft.

4. *Organen bij verkeerscoördinatie.*

Bij ordening van het verkeer zal het, evenals bij ordening in het algemeen, gewenscht zijn de organisaties van de bedrijven *in* te schakelen. Toch mag dit bij het verkeer niet leiden tot een (gedeeltelijk) *uitschakelen* van het algemeen belang. De W. A. P. kent de volgende organen, die vergunningen verleenen: commissie voor de vergunningen, rijksinspecteur, inspecteur-generaal van het verkeer, burgemeester en wethouders. Hieromtrent is op te merken, dat het gewenscht is, vergunningverleening en contrôle op de naleving te splisten, ook in de organen. Dit houdt in, dat de rijksverkeerinspectie geen zelfstandige macht ontvange naast de commissie voor de vergunningen. Ook de vaststelling van de voorwaarden, — die tot nu toe veelal door den rijksinspecteur geschiedde — behoort bij de commissie voor de vergunningen thuis.

In art. 9 maakt de W. A. P. de instelling van een *bedrijfscommissie* mogelijk, die geheel of gedeeltelijk zal worden samengesteld uit ondernemers van personenvervoer per auto. Deze commissie zal in voor te schrijven gevallen in de gelegenheid *moeten* worden gesteld haar advies uit te brengen, vóór een beschikking

omtrent een aanvraag genomen wordt. Deze commissie is dus een *officieel* adviseerende instantie, die over het wel of wee van de aanvragers en auto-ondernemingen een groot, zoo niet een beslissend woord zal spreken!

Ons bezwaar is, dat de samenstelling van een dergelijke commissie niet geheel aan de Overheid mag worden overgelaten, opdat niet het ondernemersbelang overheersche en het algemeen belang daardoor in den hoek geduwd worde. Er zijn immers nog andere belangen, die bij de ordening betrokken zijn. Bijv. militaire en niet te vergeten sociale belangen. Het is te betreuren, dat in deze commissie vertegenwoordigers van werknemers niet wettelijk een plaats ontvangen. Dit zou wel geheel in de lijn van de bedrijfsradenwet liggen, welke men in de ordening zoekt na te leven. Ook de vertegenwoordigers van het railvervoer hebben in deze commissie geen officieele plaats, hoewel zij toch ook in de positie zijn om advies over hen treffende beslissingen uit te brengen.

Opmerkelijk is, dat de M. v. T. omtrent deze bedrijfscommissie niets vermeld, terwijl even te voren de commissie voor het personenvervoer uit B. B. N. kringen — dus een belangengroep — op instelling van een bedrijfscommissie krachtig aangedrongen heeft. Dit maakt ons voor een vrije samenstelling van deze commissie nog huiveriger.

Als organen, waarop men zich kan beroepen, noemt de W. A. P. verschillende lichamen. *De* belangrijke plaats neemt hierbij de Kroon in! Dit lijkt ons niet erg gelukkig. De Minister zal immers advies moeten ontvangen van den inspecteur-generaal van het verkeer. De rijksinspecteur — ondergeschikt aan dezen adviseur — kan echter ambtshalve in beroep gaan. Dit leidt er toe, dat de inspecteur-generaal de voogd over de vergunningscommissie gaat spelen, en de uiteindelijke beslissing bij den Minister — den chef van den inspecteur-generaal — komt te liggen.

Niet alleen, dat de Minister onmogelijk alle gevallen zelf kan beoordeelen en van de finesses op de hoogte kan zijn, ook de mogelijkheid van politieke beïnvloeding in dit economische vraagstuk doet ons omzien naar een andere instantie, bij wie men in beroep kan gaan. Waarom niet een raad van beroep ingesteld, bestaande uit eenige juristen en verkeersdeskundigen? In Engeland

bestaat een dergelijk instituut reeds lang en waarborgt daar een rechtvaardige beslissing in zaken, waarin het om het „to be or not to be” van ondernemingen kan gaan.

Tot nu toe hebben wij alleen de W. A. P. gezien. De machtigingswet spreekt n.l. alleen over de vergunning verleende instantie. Over een bedrijfscommissie spreekt zij niet. Alleen bevat de M.v.T. de zinsnede: „medewerking van organisaties der vervoersbedrijven bij de uitvoering der regeling zal waar mogelijk worden bevorderd.” Hoe dit zal geschieden, blijft in het duister. Wij hopen, dat het algemeen belang hiër op voldoende wijze tot zijn recht zal komen. Merkwaardig is echter wel, dat de wet geen beroepsinstantie noemt. Wij achten dit een leemte, die zeer noodzakelijk moet worden aangevuld, zelfs zoo noodzakelijk, dat wij tot verwerping zouden adviseeren indien dit achterwege zou blijven.

B. Het tariefstelsel.

Behalve door middel van een vergunningsstelsel denkt de regeering een gezondmaking der verkeersverhoudingen te bevorderen door het stellen van voorwaarden aangaande de tarieven der verschillende verkeersbedrijven.

Een dergelijke bemoeiing met de tarieven is van groot belang. Zij beslist over het bestaan van verkeersbedrijven en over het leven van de ondernemingen, die van die bedrijven gebruik maken. Het vraagstuk van het niveau der tarieven verdient derhalve alle aandacht.

Herinnerd zij hierbij aan de opmerking van dr COLIJN aangaande ordening in het algemeen ¹⁹⁾: „Eveneens zal er tegen gewaakt dienen te worden, dat de technische vooruitgang wordt geremd, omdat de prijzen vaak gebaseerd zullen worden op de bestaansmogelijkheden van de niet in de beste condities verkeerende ondernemingen.”

Deze waarschuwing bedoelt niet alleen een technische vooruitgang mogelijk te blijven maken, maar ook het belang van den consument te behartigen. Immers bij de tarievenstelling staan de producenten van de verkeersdiensten tegenover de consumenten, d. w. z. de gebruikers der verkeersmiddelen. Bij een vrije concurrentie komen de verschillende belangen meestal tot een bevre-

digend evenwicht. Bij kartelleering echter en bij beperking van het aantal ondernemers is het gevaar groot, dat deze éénsgezind front zullen maken tegen de consumenten. Verleent de Overheid den producenten bovendien nog bescherming door de onderling vastgestelde tarieven bindend te maken door middel van een voorwaarde, aan de vergunning verbonden, dan zal, indien daar niet voor gewaakt wordt, de consument het slachtoffer worden.

De regering heeft zich indertijd bij monde van Dr. COLIJN tegen een dergelijke politiek krachtig verzet. Hij verklaarde²⁰), dat de regering niets voelt voor de gedachte van hen, die van de ordening gebruik zouden willen maken om den baas te spelen op het gebied der volkseconomie en die, toegerust met wetgevende bevoegdheid, de volksgemeenschap als een soort melkkoe zouden willen gebruiken.

Deze stelregel zal ook moeten gelden bij de bemoeiing van de Overheid met de tarieven der verkeersbedrijven. Ook hierbij zal zij den middenweg moeten vinden tusschen de belangen van consument en producent en zal zij het algemeen belang in het oog moeten houden. Wij zijn er ons bewust van, dat het aangeven van dezen regel gemakkelijker is dan de toepassing in de practijk. Uit de opmerkingen in het eerste deel van dit opstel kan men de moeilijkheden aflezen. Het zal moeilijk zijn het juiste deel van de vaste kosten, die iedere verkeersonderneming kent, over iederen verkeersdienst om te slaan. Veel zal afhangen van voor ieder geval weer anders uitvallende schattingen en van factoren als vervoershoeveelheid, belading, bijkomende diensten (bestellen, inklaren e. d.). Dit alles beïnvloedt het tarief van gezonde ondernemingen op verschillende wijze.

Waarom dan, gezien de vele moeilijkheden, toch een bemoeiing van de Overheid met de tarieven? De M. v. T. van de machtigingswet geeft als grond aan: „Daar van het voorschrijven van vergunningen op zichzelf niet spoedig een gezondmaking van de vervoersverhoudingen te verwachten is . . .”. Wij zouden het nog sterker willen uitdrukken. O. i. kan men het argument van een *spoedige* saneering rustig ongebruikt laten. Zonder vaststelling van tariefgrenzen zal men *nooit* tot een gezondmaking van de verkeersverhoudingen geraken. Ook al zou men het aantal bedrijven beperken, dan ware het nog niet waarschijnlijk dat de bezitters

van vergunningen elkander zouden vinden, gezien hun groote getal en hun veelal individualistische „instelling”. En al kwamen de bedrijven wel vrijwillig tot overeenstemming, dan *nog* zou de Overheid moeten ingrijpen, teneinde den consument in het algemeen belang tegen „uitmelking” te beschermen.

Toe te juichen valt het, dat de regeering thans de gelegenheid krijgt de verandering van art. 31 der spoorwegwet practisch ongedaan te maken. We hebben deze wijziging beoordeeld als door den nood ingegeven, maar ook als een perfectionneering van den concurrentiestrijd. Dat deze verscherping thans bij een tarieven-overeenkomst uit den weg geruimd kan worden, is een correctie, die bij *alle* vervoerders instemming zal vinden.

„Een tarieven-overeenkomst”, aldus kenschetsten wij de regeling der tarieven. De bedoeling van den Minister in het machtigingsontwerp is niet geheel duidelijk. Vermoedelijk zal men de ondernemers van verkeersbedrijven stimuleeren onderling tarievenovereenkomsten af te sluiten, en de nakoming van deze overeengekomen tarieven als voorwaarde aan de te verleenen vergunningen voor vervoer krachtens overeenkomst verbinden. Hoe de bemoeiing van de Overheid met de tarieven in het reizigersverkeer zal geschieden, zal in een ons nog onbekenden algemeenen maatregel van bestuur worden neergelegd.

Een vaststelling van te *hooge* tarieven kan haar correctie vinden in een „vlucht” in het eigen vervoer, terwijl tegen het dikwijls gehoorde bezwaar, dat tariefstelling zal leiden tot verstarring, aangevoerd kan worden, dat dit gevolg niet te vreezen is, daar de bedrijven bij vastgestelde tarieven hun inkomsten niet kunnen vermeerderen, maar wel hun kosten zullen kunnen verminderen en daarom hun bedrijf zoo efficiënt mogelijk zullen inrichten.

Is het echter juist reeds direct tot vaststelling der tarieven en tot koppeling van dit tariefstelsel aan het vergunningsstelsel over te gaan? Het tarief moet de opofferingen van den producent goed maken. De opofferingen van den producent staan thans echter nog niet vast. Integendeel, wil ordening in het verkeer volledig zijn, dan dienen maatregelen genomen te worden betreffende de dienst- en rusttijden van het personeel in de bedrijven van de verschillende verkeerssoorten. Dan dienen de arbeidsvoorwaarden zooveel

mogelijk en uniform geregeld te worden. Dan is een uniform bevrachtingscharter wenschelijk. Dan moet een regeling der aansprakelijkheid uitgewerkt en ingevoerd worden. Elk van deze wenschen brengt bij invoering kosten voor de verkeersbedrijven mede, die hun uitdrukking moeten vinden in den prijs, d.w.z. in het tarief.

Begint men thans, terwijl nog zooveel geregeld moet worden, met tarievenvaststelling, dan zullen deze steeds met de invoering van een der bovengenoemde regelingen gewijzigd moeten worden. Het rijtijdenbesluit kan alle tot dusver vastgestelde tarieven onderstboven werpen. Indien men nu weet, dat men thans reeds drie jaar bezig is om tot overeenstemming in zake het tarievenvraagstuk te komen, dan is het te voorzien, dat directe invoering moeizamen arbeid in het verleden ten deele ongedaan en in de toekomst wederom noodig maken zal.

C. Algemeene opmerking: De groote bevoegdheid van de Kroon.

De groote bevoegdheid van de Kroon treft men in de W.A.P. voornamelijk aan in hetgeen bij algemeen maatregel van bestuur kan worden geregeld. Dit gebied is zeer uitgebreid en omvat:

1. de vaststelling en aankondiging van de dienstregeling;
2. de vaststelling en aankondiging van de tarieven;
3. de vaststelling en aankondiging van de daarbij behorende vervoersvoorwaarden;
4. hetgeen verder in het belang van een behoorlijke uitoefening van den dienst in acht moet worden genomen;
5. de verstrekking van gegevens betreffende het vervoer van den dienst.

Deze bevoegdheid is o. i. te groot. Deze artikelen laten veel toe, zonder dat redres mogelijk is. Een nadere stipuleering van hetgeen het sub 4 genoemde omvat, ware in ieder geval wenschelijk.

Bij de machtigingswet geeft de onbepaaldheid der machtigingen een nog grootere bevoegdheid aan de Kroon. Wij wezen reeds op het caoutchouc-artikel, dat men voorwaarden aan de vergunningen kan verbinden betreffende „hetgeen verder voor een doeltreffende coördinatie van het vervoer van goederen wordt vereischt.”

Ook de nieuwe regeling van de evenredige vrachtverdeeling wordt aan de Kroon overgelaten. Over dit onderwerp heeft men een vijfjarige ervaring met een wet. Wat is er dan tegen de vervangende regeling aan de volksvertegenwoordiging althans over te leggen?

Een derde punt, waarop de Overheid groote bevoegdheid heeft, is de beslissing over de al of niet toelating en de toelatingsvoorwaarden van tusschenpersonen (art. 8). Wij kunnen ons voorstellen, dat de werkzaamheid van deze tusschenpersonen ook aan regelen gebonden moet worden, maar is dit niet anders mogelijk dan door een blanco-machtiging?

Is het gevaar niet groot, dat men door al deze blanco-volmachten in het grijs der toekomstige verkeersontwikkeling geraakt, terwijl in deze ingewikkelde materie een helder licht zoo noodig is?

Bilthoven, 10 Januari 1939.

¹⁾ Ontwerp van wet betreffende het vervoer van personen met motorvoertuigen (Bijlagen handelingen Staten-Generaal 1938/39, nr. 149).

²⁾ Ontwerp van wet tot wijziging en aanvulling van de zesde, negende en tiende afdeling van de Wet van 29 November 1935 (*Staatsblad* no. 685) tot verlaging van de openbare uitgaven, zoomede regeling van de intrekking der Wet van 5 Mei 1933 (*Staatsblad* no. 251). (Bijlagen handelingen Staten-Generaal 1937/38, nr. 510).

³⁾ Zie: „Het verkeersvraagstuk in Nederland” in de „Anti-revolutionaire Staatkunde”, Juli-Aug. 1935.

⁴⁾ De jongste koude-periode heeft de waarde van de continuïteit der verkeersvoorziening wel zeer duidelijk bewezen.

⁵⁾ Men zie b.v.: prof. mr. F. DE VRIES: *Regeling of vrijheid*. In: *Jaarboek der Nederlandsche Handelshoogeschool 1934—1935*. En prof. dr. P. LIEFTINCK: *De toekomst der wereldmarkthuishouding* (Groningen enz., 1935).

⁶⁾ In dit verband komt de vraag op of deze ontwikkeling niet mede veroorzaakt is door het gebrek aan een Christelijk hanteeren der economische machten, die den mensch in handen gegeven zijn. M.a.w. of Christenen zich wel bewust zijn van den zin en het doel van hun economisch handelen. Het rentmeesterschap over de economische krachten, het volstreckte dienen der gemeenschap, het besef, dat het ook bij de productie niet om meer mag gaan dan om het dagelijksch brood van „heden”, het zijn gedachten, die mede aan een Christelijke economie ten grondslag moeten liggen en welke o.i. vooraf behooren te gaan aan het vraagstuk der organisatie van ons economisch leven (i.e. ordening en coördinatie). Deze armoede aan bezinning van hetgeen Christus op economisch gebied van ons vraagt, deze economische „wereldgelijkvormigheid” is bedroevend en wij zijn daarom dankbaar, dat Ir. B. TER BRUGGE op het laatste congres der Calvinistische Studenten-Beweging dit onderwerp, zij het in ander verband, naar voren heeft gebracht.

⁷⁾ Zie: R. LIEFMANN: *Kartelle, Konzerns und Trusts* (Stuttgart, 1930)

en het prae-advies van den heer Ir. G. A. KESSLER over het moderne kartelwezen en de naar aanleiding daarvan op den 29sten accountantsdag (1 Oct. 1938) gehouden debatten (Maandblad voor accountancy en bedrijfshuishoudkunde", nr. 11, bijlage).

8) Zie: Dr. JOH. J. HANRATH: De Nederlandsche beurtvaart. In: „Tijdschrift voor economische geographie”, 1938.

9) Om deze redenen moet men o.i. afwijzen een nationalisatie der verkeersbedrijven, zooals deze in de lijn der socialistische politiek ligt en nog onlangs in: „Het plan van den arbeid” is geformuleerd.

10) Nog in 1932 moest achter de regeeringstafel verklaard worden, dat een diepgaande studie van het geheele verkeersvraagstuk ontbrak!

11) Ons ontbreekt de ruimte op de juridische zijde van het lek in het R.A.P. in te gaan. Wie zich daarover wil oriënteren, leze het artikel van Prof. mr. M. H. BREGSTEIN: „De strijd tegen de „wilde autobussen” in: „Economisch-Statistische Berichten”, 1938 (blz. 904). De behandeling van het noodwetje in de Tweede Kamer vond plaats op 23 Dec. 1938.

12) Men kan het nalezen bij Dr. BEEKENKAMP, in zijn boek „Ordering” blz. 87 e.v.

13) T. a. p. blz. 90.

14) Zie: Mr. G. H. A. GROSHEIDE: „Nogmaals de Nederlandsche Binnenscheepvaart” in „A. R. Staatkunde”, Sept. 1937, blz. 400 e.v.

15) Zie hiervoor: de verschillende rapporten der commissie-ODU, gepubliceerd in „De Bedrijfsauto”, 1938.

16) Zie: een artikel van schrijver dezes in: „Binnenscheepvaart”, 29 October 1938.

17) Art. 5 en 6 luiden gedeeltelijk:

Artikel 5. 1. Aan de vergunning voor vervoer van goederen krachtens overeenkomst kunnen voorwaarden worden verbonden betreffende:

- a. de tarieven,
 - b. de dienstregeling dan wel het aantal uit te voeren ritten of vaarten,
 - c. den te volgen weg of het gebied, waarbinnen het vervoer zal worden verricht,
 - d. de te bezigen vervoermiddelen en hun lading,
 - e. de samenwerking met andere vervoerondernemingen,
 - f. het verstrekken van gegevens betreffende het vervoer,
 - g. het bezigen van vervoerdocumenten en vergunningsbewijzen,
 - h. de dienst- en rusttijden van degenen, die het vervoer verrichten,
 - i. de geschiktheid van de personen bedoeld onder h, de omtrent den staat van het materieel te stellen eischen en het toezicht daarop, en hetgeen voorts voor de veiligheid van het verkeer wordt vereischt,
 - j. de medewerking aan het toezicht op de naleving van de voorwaarden der vergunning,
- en hetgeen verder voor een doeltreffende coördinatie van het vervoer van goederen wordt vereischt.

Artikel (6). 1. Een vergunning voor eigen vervoer wordt niet geweigerd, indien naar het oordeel van Ons of de door Ons aangewezen autoriteit wordt beoogd vervoer van goederen van of naar werkplaatsen, opslagplaatsen, magazijnen of winkels tot het eigen bedrijf behoorende met eigen vervoermiddelen en eigen personeel. Een dergelijke vergunning kan worden ingetrokken, indien zij is gebezigd ter dekking van vervoer, waarvoor zij niet is verleend.

2. Aan de vergunning voor eigen vervoer kunnen voorwaarden worden verbonden betreffende:

- a. het bezigen van vergunningbewijzen,
- b. de dienst- en rusttijden van degenen, die het vervoer verrichten,
- c. de geschiktheid van de personen bedoeld onder b, de omtrent den staat van het materieel te stellen eischen en het toezicht daarop, en hetgeen voorts voor de veiligheid van het verkeer wordt vereischt,
- d. het verstrekken van gegevens betreffende het vervoer,
- e. medewerking aan het toezicht op de naleving van de voorwaarden der vergunning.

3. Behalve de in het vorig lid genoemde voorwaarden kunnen aan een vergunning, voorzoover deze betrekking heeft op eigen vervoer, dat niet voldoet aan de omschrijving van het eerste lid van dit artikel, voorwaarden worden verbonden betreffende:

- a. het aantal uit te voeren ritten of vaarten,
 - b. het gebied, waarbinnen het vervoer zal worden verricht,
 - c. de te bezigen vervoermiddelen en hun lading,
- en hetgeen verder voor een doeltreffende coördinatie van het vervoer van goederen wordt vereischt.

¹⁸⁾ Men zie omtrent de w. a. verzekering: H. H. W. SCHRAMEIER VERBRUGGE: *Schade in het verkeer* (Rotterdam, 1938).

¹⁹⁾ Geciteerd bij Dr. C. BEEKENKAMP. *Ordering* (blz. 86).

²⁰⁾ Zie: Dr. C. BEEKENKAMP, t. a. p. blz. 92.

LIJST VAN GESCHRIFTEN BETREFFENDE LEVEN EN ARBEID VAN Dr. A. KUYPER

SAMENGESTELD DOOR

D. GROSHEIDE.

Inleiding.

Bij de voorbereiding van de Kuypertentoonstelling bleek al spoedig, dat geschriften over leven en arbeid van Dr. A. KUYPER in zoo overvloedige mate aanwezig waren, dat er niet aan gedacht kon worden alles te exposeeren. Besloten werd toen later tot volledige publicatie van het verzamelde over te gaan. Met dit artikel wordt aan dit voornemen uitvoering gegeven en tevens wat na de tentoonstelling nog werd opgespoord vermeld. Een stevigen grondslag voor de bewerking vormde de bibliografie van Dr. J. C. RULLMANN. De resultaten van zijn arbeid werden ook in deze lijst verwerkt, althans wat betreft afzonderlijke geschriften. Artikelen uit tijdschriften op te nemen viel buiten mijn bestek. Ter voorkoming van misverstand wil ik er op wijzen, dat soms over een geschrift wordt aangeteekend: Bij KUYPERS . . . , terwijl dit werk van Dr. KUYPER eerst daarna is verschenen. Deze schijnbare tegenstrijdigheid valt daaruit te verklaren, dat vele van KUYPERS werken gebundelde artikelenreeksen zijn en vanzelf terugslag op zulke artikelen ook voor ze in boekvorm het licht zagen mogelijk was.

Uiteraard viel buiten RULLMANN'S bibliografie wat betrekking had op het optreden van Dr. KUYPER, maar geen onmiddellijk verband hield met publicaties van zijn hand. Eveneens wat verscheen naar aanleiding van een los artikel in *De Standaard* of *De Heraut*. Getracht is ook dat hier te geven. Volledigheid is niet bereikt: de samenstelling van een *bibliografie* vereischt meer tijd, dan voor het opstellen van deze *lijst* beschikbaar was. Nog meer systematisch onderzoek en nadere bestudeering van het gevondene behooren daaraan ook verbonden te worden.

Het is ook mogelijk, dat men een titel mist, die aan den samensteller van deze lijst niet onbekend is. Gegeven de innige verbondenheid van Dr. KUYPER met het kerkelijke en staatkundige leven van zijn tijd, is het soms moeilijk te bepalen of een bepaald geschrift al dan niet kan worden opgenomen. Met name geldt dit van de kerkelijke kwestie en het ministerie-KUYPER. Een zekere willekeur was hier niet te vermijden. Daar voorts voor de geschiedenis van den schoolstrijd ¹⁾, de spoorwegstaking ²⁾ en de Doleantie ³⁾ reeds opgaven aanwezig waren, kon hier de kring nauwer getrokken dan voor bijv. de gezangen-kwestie, de verhouding tot de Roomschen of de wijziging van de H. O.-wet.

Een eenigermate bevredigende indeeling in rubrieken, aanvankelijk voorgenomen, bleek ten slotte niet te vinden. Vandaar dat de titels vermeld zijn naar jaar van verschijnen en bij meer dan een nummer op een jaar vervolgens alfabetisch.

Aan het einde volgen nog enkele aantekeningen over publicaties van Dr. KUYPER: een toegift.

Allen, die bij het samenstellen van deze lijst op een of andere wijze hulp hebben geboden, moge ik daarvoor hier nog eens hartelijk danken. In het bijzonder, om dien met name te noemen, Prof. Dr. A. GOSLINGA.

Afkortingen.

- A.G.A. = Archief van de gemeente Amsterdam.
 B.K.S. = Bibliotheek van de Dr. Abraham Kuypertichting te 's Gravenhage.
 B.T.S. = Bibliotheek van de Theologische Hoogeschool te Kampen.
 B.V.U. = Bibliotheek van de Vrije Universiteit te Amsterdam.
 K.B. = Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage.
 P.B.Z. = Provinciale Bibliotheek van Zeeland te Middelburg.
 U.B.A. = Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.
 U.B.G. = Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Groningen.
 U.B.U. = Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Utrecht.
 W.F.B. = Eigendom van den Heer W. F. Beeremans te Haarlem.
 F.W.G. = Eigendom van Prof. Dr. F. W. Grosheide te Amsterdam.
 D.C.H. = Eigendom van den Heer D. C. Haak te Berkel (Z.-H.).
 J.H.K. = Eigendom van Mejuffrouw J. H. Kuypert te 's Gravenhage.
 J.C.R. = Ex libris Dr. J. C. Rullmann.
 J.W. = Eigendom van Prof. Dr. J. Waterink te Amsterdam.

¹⁾ D. LANGEDIJK, *Bibliographie van den schoolstrijd, 1795—1920*. 's Gravenhage 1931.

²⁾ A. J. C. RÜTER, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*. Leiden 1935.

³⁾ D. GROSHEIDE, *Catalogus van geschriften en stukken betreffende de Doleantie* (1936, verkrijgbaar bij den Heer J. H. Kok te Kampen).

Lijst van geschriften over Dr. A. Kuypers.

- D. Chantepie de la Saussaye*, De crisis. Kerkelijke tijdsvragen, vrijmoedig beoordeeld. Rotterdam, W. Wenk, 1868. (B.V.U.)
Aant. Bij Kuypers *Kerkvisitatie te Utrecht*.
- C. S. Adama van Scheltema*, Openbare brief aan Dr. A. Kuypers naar aanleiding zijner brochure *Kerkvisitatie te Utrecht* in 1868. Amsterdam, H. Höveker, 1868. (U.B.A.)
- A. Jansen*, Eenheid in de opvoeding noodzakelijk en met behoud van de openbare school mogelijk. Met een naschrift ter beantwoording van Dr. A. Kuypers Beroep op het volksgeweten. Rotterdam, D. J. P. Storm Lotz, 1869. (U.B.A.)
- W. C. Knottenbelt*, De kerkvisitatie en eenige andere kerkelijke zaken, naar aanleiding van Dr. A. Kuypers *Kerkvisitatie te Utrecht* in 1868, geschiedkundig toegelicht. Leiden, S. C. van Doesburgh, 1869. (B.V.U.)
- Johannes*, Dichtregelen [opgedragen aan Dr. A. Kuypers bij zijn vertrek uit Utrecht] 31 Juli 1870. Utrecht, H. Melder, 1870.
Aant. Volgens Rullmanns *Bibliografie* I 95.
- B. Bolleman van der Veen*, Open brief aan den Heer A. Kuypers, Theol. doct. en predikant te Utrecht. Leeuwarden, J. Swarts, 1870. (U.B.U.)
Aant. Bij Kuypers brief aan den schrijver geplaatst achter *De strijd over het vrije beheer te Sneek*.
- W. G. van Fastenhout*, Open brief aan de redactie van Den Standaard door een lid der vereeniging „Tot bevordering van zelfstandig godsdienstig leven”. Naar aanleiding van eene beschouwing in dat blad over die vereeniging. Amsterdam, E. S. Witkamp, 1872. (U.B.A.)
Aant. In denzelfden tijd als deze brochure verscheen er ook een van een mijnheer Rijnders. Zie *De Standaard*. Zondagsnummer van 22 Dec. 1872, no. 39*: „Door de heeren Fastenhout en Rijnders is ons de zeldzame eer aangedaan, dat een artikel uit onze vorige kolommen in twee afzonderlijke vlugschriften besproken wordt.”
- H. Uden Masman Jr.*, Het modernisme, een fata morgana op Christelijk gebied. Lezing van Dr. A. Kuypers beoordeeld. Groningen, van Bolhuis Hoitsema, 1872. (J.C.R.)
- L. C. Weldrager*, Bedenkingen tegen de memorie van den Amsterdamschen kerkeraad der Nederduitsch Hervormde Gemeente, inzake het adres van de heeren G. H. Kuiper c.s., voor den kerkeraad gesteld door Dr. A. Kuypers. Amsterdam, J. H. en G. van Heteren, 1872. (U.B.A.)
- J. H. Gunning Jr.*, De Heilige Schrift, Gods Woord. Antwoord aan Dr. A. Kuypers, predikant te Amsterdam, op zijn Confidentie. Amsterdam, Höveker en Zoon, 1873. (B.V.U.)
- Aart Admiraal*, Dr. A. Kuypers is geen vertegenwoordiger van het Nederlandsche volk. Een woord ten gunste der kinderen en gemeentekassen. Schoonhoven, S. en W. N. van Nooten, 1875. (B.T.S., U.B.A.)
- G. Doedes*, Wijziging der gedragslijn op kerkelijk gebied. Brief aan Dr. A. Kuypers, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Utrecht, Kemink en Zoon, 1875. (B.V.U.)
- G. J. Grashuis*, Voor of tegen restitutie? Leiden, S. C. van Doesburgh, 1875.
Aant. Geschreven naar aanleiding van hoofdartikelen in *De Standaard* van Maart 1875. (B.V.U.)
- J. Visser*, De staat kan, mag en moet schoolmeesteren! Een uitspraak van De Standaard bestreden. Sneek, T. S. Feenstra, 1875. (U.B.A.)
- J. J. van Toorenenbergen*, Hoe een deel der Dordtsche nalatenschap verzaakt werd. Een woord van tegenweer. Rotterdam, W. Wenk, 1879. (B.T.S.)

- Aant. Bij Kuypers *De Leidsche professoren en de executeurs der Dordtsche nalatenschap*.
- H. *Beuker*, Een zestal bezwaren tegen den grondslag der Vrije Universiteit, ingebracht en gehandhaafd op de eerste en tweede meeting te Amsterdam. Amsterdam, B. H. Blankenberg Jr. 1880 (B.V.U.)
Aant. Bij Kuypers *Strikt genomen*.
- A. W. *Bronsveld*, De „bede” van Dr. A. Kuyper afgewezen. Utrecht, C. H. E. Breijer, 1880. (B.T.S., B.V.U.)
Aant. Bij Kuypers *Bede om een dubbel corrigendum*.
- F. E. *Daubanton*, Open brief aan Dr. A. Kuyper, hoogleeraar te Amsterdam, gericht. Zwolle, W. J. Berends J.Jz., 1880. (B.T.S.)
Aant. N.a.v. de veroordeeling in *De Heraut* (Sept. Oct. 1880) van de dissertatie van Dr. J. Th. de Visser.
- J. *Eigeman*, Onze verdere verantwoording. Nog een enkel woord over de Dordtsche kwestie. Rotterdam, J. A. G. van Dobben, 1880. (B.V.U.)
Aant. Naar aanleiding van een artikel van Dr. Kuyper in *De Heraut* van 13 Juni 1880.
- Dr. A. Kuyper, of centralisatie van magt in staat en kerk. Overgedrukt uit het Dagblad van Zuid-Holland en 's Gravenhage, van 13 en 14 Mei 1880. (B.K.S.)
- L. *Lindeboom*, Heb de waarheid en den vrede lief. Open brief aan Dr. A. Kuyper, hoogleeraar aan de Vrije Universiteit op Gereformeerden grondslag, en redacteur van *De Heraut*. Almede aan de *Heraut*-lezers en alle Gereformeerden in den lande. Leiden, D. Donner, 1880. Met bijlagen. (B.V.U.)
Aant. Tenminste twee drukken. Bij Kuypers *Strikt genomen*.
- Loopend blad. Een zestal brieven ter bestrijding der „Vrije Universiteit” door Een minnaar van waarheid. (In antwoord op het Vliegend blad door den Man van het drievoudig snoer). Amsterdam, Weytingh en Brave, 1880. (B.V.U.)
- De Schriftbeschuwing van Dr. A. Kuyper in hare bedenkelijke strekking voor de gemeente des levenden Gods. Door den schrijver van *De Evangelische geschiedenis*, een verlichtsel der Oud-Christelijke symboliek. Leeuwarden, H. van Belkum Kz., 1881. (J.C.R.)
Aant. Bij Kuypers *De hedendaagsche Schriftrcritiek*. Schrijver is Ds. U. W. Thoden van Velzen. Zie, *Biographisch woordenboek van Protestant-sche Godgeleerden in Nederland* in voce Kuyper (Abraham) blz. 369 noot.
- F. E. *Daubanton*, De Theopneustie der Heilige Schrift. Referaat op de jaarlijksche vergadering der Predikanten-vereeninging, den 26en April 1882, te Utrecht gehouden. Utrecht, Kemink en Zoon, 1882. (B.V.U.)
Aant. Bij Kuypers *De hedendaagsche Schriftrcritiek*.
- J. J. *van Oosterzee*, Theopneustie. Brief aan een vriend over de ingevang der Heilige Schriften. Utrecht, Kemink en Zoon, 1882. (U.B.A.)
Aant. Bij Kuypers *De hedendaagsche Schriftrcritiek*.
- H. *Pierson*, De Bijbel op de school met den Bijbel. 's Gravenhage, W. A. Beschoor, 1882. (B.V.U.)
Aant. Tegen wat Dr. Kuyper in *De Standaard* heeft geschreven i.v.m. de z.g. Leeuwarder motie.
- J. J. *Prins*, Apologetische polemiek. Leiden, A. H. Adriani, 1882. (U.B.A.)
Aant. Bij Kuypers *De hedendaagsche Schriftrcritiek*.
- H. J. *Betz*, Hun program. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1883. (U.B.A.)
Aant. Bij Kuypers *Ons Program*.
- G. G. *Gijben*, Kerkformatie. Een woord aan mijne rechtzinnige medeleden in de Nederlandsche Hervormde Kerk. Leiden, D. Donner, 1883. (B.V.U.)
Aant. Mede over opmerkingen van Dr. Kuyper in *De Heraut*.

- H. op 't Holt*, De Evangelische gezangen den oorlog of een oude strijd hervat. Tweede druk. Kampen, G. Ph. Zalsman, 1883. (J.W.)
Aant. In 1874 verscheen de eerste druk. Voor het verband van deze en andere brochures over de gezangenkwesitie met uitlatingen van Dr. Kuyper zie men Rullmanns *Bibliografie* II 103 v.v.
- A. *Littooy*, De Theopneustie (of Goddelijke ingeving) der Heilige Schrift. Leiden, D. Donner, 1883. (B.V.U.)
Aant. Bij Kuypers *De hedendaagsche Schriftecritiek*.
- S. *van Velzen*, Open brief aan Professor A. Kuyper in zake het ambt der overheid. Leiden, D. Donner, 1883. (B.V.U.)
Aant. N.a.v. opmerkingen in *De Heraut* over art. 36.
- W. *des Bergeries*, Een woord inzake De Heraut en de voorrede-Jehova Tsidkenu. Amsterdam, Scheffer en Co., 1884. (B.K.S.)
Aant. Een verweer tegen de opmerkingen van Dr. Kuyper in *De Heraut* (nr 315) over de voorrede van Ds. H. A. J. Lütge bij den derden druk van de Nederlandsche vertaling van *Jehova Tsidkenu*.
- H. J. *Betz*, Beginselen of woorden? 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1884. (B.K.S.)
Aant. Bevat o.m. het antwoord op de critiek van *De Standaard* op schrijvers *Hun program*.
- P. G. *Datema*, Verijddeld of verblind? Dr. Kuypers poging om art. 36 onzer belijdenis te ontzenuwen in 't licht gesteld. Weesp, R. Bakker, 1884. (B.T.S., B.V.U.)
Aant. N.a.v. artikelen van Dr. Kuyper in *De Heraut* van eind 1883 en begin 1884.
- G. G. *Gijben*, Kerkorde en kerkwezen. Gevolgd door een open brief aan Prof. A. Kuyper. Schiedam, Gebr. van Noortwijk, 1884. (B.T.S., B.V.U.)
Aant. Tegen artikelen in *De Heraut* van 4 en 11 Maart 1883.
- G. G. *Gijben*, Dankbaar maar niet voldaan. Beschouwingen over en naar aanleiding van het Tractaat van de reformatie der kerken van Dr. A. Kuyper. Kampen, J. H. Bos, 1884. (B.T.S., B.V.U.)
- S. *van Velzen*, Verdediging en toelichting van eene zinsnede uit artikel 36 der Nederlandsche Geloofs Belijdenis. Vooraf gaat een antwoord aan Prof. A. Kuyper. Leiden, D. Donner, 1884. (D.C.H.)
Aant. Repliek.
- Een winteravondgesprek over de Evangelische Gezangen bij de Ned. Herv. Gemeente in gebruik. Middelburg, F. P. d'Huy, 1884. (B.V.U., Doleantie-archief)
- D. *Boonstra*, Ter verantwoording. Een woord over de gezangen aan de Ned. Herv. Gemeente van Wanswerd en Jislum. Arnhem, H. B. Breijer, 1885. (B.V.U.)
- J. J. *van der Grient Azn*, De aanvallen op het gebruik van de gezangen der Ned. Herv. Kerk afgeslagen, of de gezangenquaestie toegelicht door Bijbel, historie en kerkrecht. Amsterdam, F. W. Egeling, 1885. (B.V.U.)
- J. H. *Gunning Jr.*, „De heelen en de halven”. Een woord aan de Hervormde Gemeente te 's Gravenhage, ook naar aanleiding der weigering van de Kloosterkerk. 's Gravenhage, W. A. Beschoor, 1885. (B.V.U.)
Aant. N.a.v. een artikel in *De Standaard* van 17 Juni 1885.
- J. H. *Gunning Jr.*, De „Vrije Universiteit” en de Nederlandsche Hervormde Kerk. Met een naschrift over de brochure: Bedoeld noch gezegd van Dr. A. Kuyper. Utrecht, Kemink en Zoon, 1885. (B.V.U.)
- A. *Littooy*, „Onze gescheiden broeders hadden ook moeten blijven”. Is dat waar? Middelburg, F. P. d'Huy, 1885. (B.V.U.)
Aant. Mede tegen verschillende uitspraken van Dr. Kuyper in *De Heraut*.

- A. *Loois*, Open brief aan Prof. Dr. A. Kuyper te Amsterdam, behelzende eenige bedenkingen tegen „den strijd der plichten” als argument om te blijven in de Hervormde Kerk. Middelburg, F. P. d’Huy, 1885. (B.T.S.)
- L. *Schouten Hzn.*, Open brief aan een vriend naar aanleiding van het „vijftal opmerkingen” over de dusgenaamde „gezangen-quaestie”, voorkomende in het weekblad *De Heraut* van Zondag 8 Febr. 1885. Utrecht, Kemink en Zoon, 1885. (D.C.H.)
Aant. Tenminste drie drukken.
- L. *Schouten Hzn.*, Hebben de Gezangen regt van bestaan in onze kerk? Een woord aan Dr. A. Kuyper. Utrecht, Kemink en Zoon, 1885. (U.B.A.)
- L. *Tinholt*, Een twistappel en zijne wegruiming. Een voorslag tot oplossing der onderwijskwestie, tegen bestrijding verdedigd. Utrecht, C. H. E. Breijer, 1885. (K.B.)
Aant. De bestrijding kwam o. a. van *De Standaard*.
- Veritas*, „Gewogen en te licht bevonden” of Dr. A. Kuypers leer van de particuliere genade aan de Heilige Schrift getoetst. Amsterdam, M. S. Bromet, 1885. (B.V.U.)
Aant. Bij *Uit het Woord*. Tweede serie, eerste deel.
- M. A. G. *Vorstman*, Dr. A. Kuypers laatste vlugschrift beoordeeld. Gouda, G. B. van Goor Zonen, [1885]. (K.B.)
Aant. Bij *Kuypers Bedoeld noch gezegd*.
- B. A. *van Doorn*, De kerkelijke kwestie van liberale zijde beschouwd. Amsterdam, J. H. en G. van Heteren, 1886. (B.V.U.)
- B. A. *van Doorn*, Critiek over eenige geschriften in zake den strijd op kerkelijk gebied. Amsterdam, J. H. en G. van Heteren, 1886. (B.V.U.)
Aant. Bij *Kuypers drie brochures Het conflict gekomen*.
- J. H. *Gunning Jr.*, Mede-getuigenis inzake het kerkelijk incident te Amsterdam. ’s Gravenhage, W. A. Beschoor, 1886. (B.V.U.)
- Ph. J. *Hoedemaker*, Open brief aan Dr. A. Kuyper, naar aanleiding van het conflict tusschen het classicaal bestuur en den Amsterdamschen kerkeraad, in zake het beheer. Utrecht, C. v. Bentum, 1886. (B.V.U.)
- Is het naar Gods Woord Zondag 14 Februari 1886 een bidstond te houden? Eene vraag aan Dr. A. Kuyper door een lid der Ned. Herv. Kerk. Amsterdam, F. W. Egeling, 1886. (B.V.U.)
- Open brief over de kerkelijke kwessie te Amsterdam aan Prof. A. Kuyper deur ’n Zuid-Beveland’r die de kerke lief eit. Tholen, J. C. M. Pot, 1886. (B.V.U.)
- A. J. *Westhoff*, Kijkjes achter de schermen. Onthulde geheimen inzake het Amsterdamsche kerkvoogden-oproer. Amsterdam, A. W. Bruna, 1886. (B.V.U.)
- H. *Beuker*, Een en ander over de vraag: waarom kunnen de wederzijdsche deputaten niet samenkomen? Aan Chr. Gereformeerden en Doleerenden. (Overgedrukt uit „De Vrije Kerk”). Leiden, D. Donner, 1888. (B.V.U.)
Aant. Naar aanleiding van een artikel in *De Heraut* van 23 Sept. 1888.
- Ed. *Böhl*, Zur Abwehr. Etliche Bemerkungen gegen Professor Dr. A. Kuypers Einleitung zur seiner Schrift: Die Incarnation des Wortes (De vleeschwording des Woords). Amsterdam, Scheffer en Co., 1888. (B.T.S.)
Aant. Nog in 1888 verscheen dit geschrift in het Nederlandsch, vertaald onder toezicht van den schrijver. (B.V.U.)
- „Wat staat ons te wachten?” Eene toelichting uit Indië van de koloniale staatkunde der Anti-Revolutionaire partij. Met eene inleiding en aantekeningen medegedeeld door Th. Ch. L. Wijnmalen. Amsterdam, J. A. Wormser, 1888. (B.T.S.)
Aant. Bij *Kuypers Ons Program*. Herdruk van artikelen uit het *Bataviaasch Nieuwsblad*.

- W. H. de Beaufort*, Tegen Dr. A. Kuyper. Een woord van zelfverdediging en nadere toelichting. Amsterdam, P. N. v. Kampen en Zoon, 1889. (B.V.U.)
Aant. Bij Kuypers *Eer is teer*.
- A. *Bloot*, Het assurantiewezen, beschouwd in het licht van Gods Woord en van de Christelijke leer. Middelburg, K. le Cointre, 1889. (P.B.Z.)
Aant. Zie M. van Haften, *Verzekering en Voorzienigheid*. Amsterdam z. j., blz. 8; „... reeds in 1888 [heeft Dr. Kuyper] ter verdediging van het verzekeringswezen een viertal ongetitelde artikelen geschreven in het kerkelijk weekblad *De Heraut*. Tegen deze artikelen was de bovengenoemde brochure van Bloot gericht, al blijkt dit ook niet met zooveel woorden uit den tekst. Openlijk twistgeschrijf over deze aangelegenheid werd destijds zorgvuldig vermeden; alleen werd het Beknopt Overzicht der brochure, waarop wij boven doelden, als onderteekend ingezonden in *De Heraut* opgenomen zonder eenige commentaar, maar met het uitdrukkelijke opschrift: Buiten verantwoordelijkheid der redactie.” (Zie ook blz. 57/8).
- A. J. Th. *Jonker*, Calvinistische ingenomenheid met Rome, aan Kalvijn zelven getoetst. Rotterdam, J. M. Bredée, 1889. (B.V.U.)
- W. H. de Savornin Lohman*, Dr. A. Kuyper. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink, 1889. (B.V.U.)
Aant. Verschenen in de serie *Mannen van beteekenis*. Zie ook *De Heraut* no. 579, bijvoegsel.
- F. M. *ten Hoor*, Afscheiding en Doleantie in verband met het kerkbegrip. Leiden, D. Donner, 1890. (B.V.U.)
Aant. Bij Kuypers *Tractaat van de reformatie der kerken*.
- Bij de stembus van 1891. Bekende en onbekende zaken. Eene herinnering in het bijzonder voor de leden der Nederlandsche Hervormde Kerk door een Hervormd Nederlander. Amsterdam, F. W. Egeling, 1891. (B.V.U.)
- Gewraakt! Een woord van verweer en verantwoording tegen den hoofdredacteur van De Standaard en aan het Christelijk Nederland. (Naar aanleiding van De Standaard van 5 Juni 1891). Utrecht, C. H. E. Breijer, 1891, (B.V.U.)
- F. M. *ten Hoor*, Afscheiding of Doleantie. Een woord tot verdediging en nadere toelichting. Leiden, D. Donner, 1891. (B.K.S.)
- Dr. Kuyper in tegenspraak met Groen van Prinsterer. Een waarschuwend woord vóór de verkiezing in Juni 1891 door een Hervormd predikant. Amsterdam, F. W. Egeling, 1891. (J.C.R.)
Aant. N.a.v. Kuypers *Maranatha*. Schrijver is Dr. Ph. J. Hoedemaker. Zie Dr. Ph. J. Hoedemaker 1868—1908. *Gedenkboek ter gelegenheid van zijn 40-jarige ambtsbediening*. Leiden 1908. blz. 222, 253.
- Open brief aan den redacteur van De Standaard, alsmede aan den Heer Jb. van Oversteeg, lid van de commissie van advies en contrôle van Patrimoniums orgaan door Patrimoniums afdeling Haarlem. Haarlem, Jac. Post, [1891]. (B.V.U.)
- Politiek panorama. Een woord aan Nederlands Protestanten, door een Hervormd Nederlander. Arnhem, A. Meijer, [1891]. (B.V.U.)
- Ultramontaansche candidaten. Een ernstig woord aan de Anti-Revolutionaire kiezers. Rotterdam, Th. Kol, [1891]. (B.K.S.)
Aant. Tenminste vijf duizendtallen.
- A. *van Daehne van Varick*, Anti-Revolutionaire bedenkingen tegen democratie medegedeeld aan Dr. A. Kuyper. 's Gravenhage, W. A. Beschoor, 1892. (J.C.R.)
- B. *Cuperus*, Grensbepalingen. Opmerkingen naar aanleiding van Dr. Kuypers rede over Verflauwing der grenzen. Zutphen, W. J. Thieme en Cie, 1893. (J.C.R.)

- J. Kuiper*, Tweeërlei staatsbeschouwing. Een woord van ernstig bezwaar tegen het streven van Dr. A. Kuiper. Sneek, J. Campen, 1893. (B.K.S.)
- J. Kuiper*, Een nieuwe koers onder een nieuwe leus. Een woord aan Dr. A. Kuiper, de Anti-Rev. partij, Patrimonium en aan alle Christenen in Nederland. Bolsward, K. Falkena Bz., 1894. (J.C.R.)
- A. F. de Savornin Lohman*, Eene valsche leuze. 's Gravenhage, C. Blommendaal, 1894. (B.V.U.)
- A. S. Talma*, Mammonkiesrecht of mannenkiesrecht? Rede gehouden te Dordrecht op 23 April 1894. Vlissingen, P. G. de Vey Mestdagh en Zoon, 1894. (B.V.U.)
Aant. Rede ter aanbeveling van Dr. K. als Kamercandidaat.
- H. Pierson*, Een heele of een halve Christus? Rotterdam, A. ter Weeme, 1895. (J.C.R.)
Aant. Bij Kuypers *De Christus en de sociale nooden*.
- F. E. Daubanton*, Kuypers Encyclopaedie uiteengezet en beoordeeld. Utrecht, Kemink en Zoon, 1896. (U.B.U.)
- L. Lindeboom*, Bewaart het pand u toebetrouwd of de geruststelling in Opleiding en Theologie onderzocht en gewogen. Een woord aan de kerkeraden en aan de leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland. Kampen, G. Ph. Zalsman, 1896. (B.V.U.)
- M. Noordtjij, D. K. Wielenga, H. Bavinck en P. Biesterveld*, Opleiding en Theologie. Kampen, J. H. Kok, 1896. (B.V.U.)
Aant. Opgesteld door Prof. Bavinck. Zie J. H. Landwehr, *In memoriam. Prof. Dr. H. Bavinck herdacht door een zijner oud-leerlingen*. Kampen, 1921, blz. 46; V. Hepp, *Dr. Herman Bavinck*. Amsterdam, 1921, blz. 228/9.
- M. Noordtjij, D. K. Wielenga, H. Bavinck en P. Biesterveld*, Nadere verantwoording. Kampen, J. H. Kok, 1896. (B.V.U.)
- A. Anema*, Calvinisme en rechtswetenschap. Een studie. Amsterdam, W. Kirchner (Firma Fernhout), 1897. (B.V.U.)
Aant. Bij Kuypers *Encyclopaedie*. „Wie nu nog eens zien wil wat jubel ons toen bezielde, hoe intens wij toen leefden, hoe wij ons toen door hem den weg zagen gebaad voor een grootsche toekomst, bladere nog eens in wat ik toen schreef.” (A. Anema, *Dr. A. Kuiper*, in: *Stemmen des tijds*, 10e jrg (1920—1921), 2e deel, blz. 122). Zie ook *De Heraut* no. 1008.
- H. Bavinck*, Het vierde eener eeuw. Rede bij gelegenheid van het vijf en twintig-jarig bestaan van De Standaard. Kampen, J. H. Bos, 1897. (B.V.U.)
- Gedenkboek. Opgedragen door het feestcomité aan Prof. Dr. A. Kuiper, bij zijn vijf en twintig-jarig jubileum als hoofdredacteur van De Standaard. Amsterdam, G. J. C. Herdes, 1897. (B.V.U.)
- W. Mulder*, De leer van Dr. Kuiper lijnrecht in strijd met de Gereformeerde beginselen. Een als eerste aangegeven toon. Amsterdam, 1897.
Aant. Volgens opgave van Bouma's Boekhuis te Groningen.
- D. Batjes*, Het Unie-rapport voor schoolwetswijziging en de er tegen ingebrachte bedenkingen. Herziene overdruk uit het Christelijk Schoolblad. 's Gravenhage, C. Blommendaal, 1898. (U.B.A.)
- A. F. de Savornin Lohman*, De waarheid bovenal. Utrecht, Kemink en Zoon, 1899. (B.V.U.)
Aant. Bij Kuypers *Band aan het Woord*.
- H. Dijkstra*, De zendingszaak. Een verzoek om eenige revisie. Open brief aan Prof. Dr. A. Kuiper. Amsterdam enz. Høveker en Wormser, 1900. (B.V.U.)
Aant. Bij Kuypers *Drie kleine vossen*.
- H. Huysman*, Eenige grondwaarheden der Christelijke godsdienst, in overeenstemming met Gods Woord, de belijdenisschriften, Calvin en andere

- onzer Geref. vaders, en daarmede vergeleken de beschouwingen van Dr. Kuyper. Appingedam, W. van der Ploeg, 1900. (B.V.U.)
Aant. Tenminste twee drukken.
- Th. F. Bendsdorp, C.ss.R.*, Pluriformiteit. Een fundamenteele misvatting van Dr. A. Kuyper of een hopeloos pleidooi. Eene studie over Dr. Kuypers pluriformiteitsstelsel. Benevens een antwoord van en aan Dr. Kuyper. Amsterdam, G. Borg, 1901. (B.V.U.)
Aant. In 1916 verscheen een tweede druk.
- Ph. J. Hoedemaker*, Artikel 36 onzer Nederduitsche Geloofsbelijdenis tegenover Dr. A. Kuyper gehandhaafd. (Beoordeeling van de opstellen in De Heraut over Kerk en staat). Amsterdam, J. H. van Dam, 1901. (B.V.U.)
Aant. Bij Kuypers *De gemeene gratie*.
- J. A. Levy*, De beteekenis der verkiezingen. Rede, uitgesproken in eene openbare vergadering, gehouden op den 31 Mei 1901. 's Gravenhage, Gebr. Belinfante, 1901. (K.B.)
Aant. Uitgave van de afdeling Amsterdam van de Liberale Unie. — „De geheele toon der rede is meer een poging tot refutatie van Kuyper's uitingen op de deputaten-vergadering dan een met overtuiging uitgesproken geloof aan een liberale zegepraal” (Dr. N. Japikse).
- L. L. C. M. van Outhoorn*, Le nouveau régime au pays des Gueux. Paris, Bureau de La Revue (ancienne Revue des Revues), 1901. (U.B.A.)
Aant. Overgedrukt uit *La Revue* (ancienne *Revue des Revues*).
- L. H. Wagenaar*, Gods lankmoedigheid over Nederland. Een roepstem tot bekeering. Tijdprek bij het optreden van het ministerie-Kuyper over Lukas 13 : 1—9. Middelburg, K. le Cointre, 1901. (D.C.H.)
Aant. Tenminste vier drukken.
- Anne Anema*, Staatkundige rondblik. Wageningen, N.V. Drukkerij „Vada”, 1902. (B.V.U.)
Aant. Over de verhouding van de A.R. partij tot het ministerie-Kuyper.
- A. A. W. Hubrecht*, De evolutie in nieuwe banen. Redevoering uitgesproken op 20 Maart 1902. Utrecht, Stoomdrukkerij „De Industrie”, J. v. Druten, 1902. (U.B.A.)
Aant. Bij Kuypers *Evolutie*.
- W. de Jonge*, Het object der Theologie als wetenschap volgens de Encyclopaedie van Dr. A. Kuyper Sr., en faculteit of school. Groningen, Jan Haan, 1902. (K.B.)
- P. J. Troelstra*, Sociaal Christendom. Bijdrage tot den strijd over de verhouding van Christendom en socialisme. Amsterdam, Brochurenhandel der S.D.A.P., [1902]. (B.V.U.)
Aant. Met gebruikmaking o.a. van verschillende citaten van Dr. Kuyper wil de schrijver aantonen, dat het Christendom niet vijandig staat tegenover de socialistische opvattingen, en dat Christenen, die hierover anders oordeelen, dit doen krachtens hun maatschappelijke positie.
- H. de Wilde*, Dr. A. Kuyper in zijn beteekenis voor de politieke ontwikkeling van het Nederlandsche volk. Wageningen, N.V. Drukkerij „Vada”, 1902. (F.W.G.)
Aant. Tenminste drie drukken. Bovendien opgenomen in schrijvers *Dr. A. Kuyper als leider van het volk en als minister*.
- Anne Anema*, Bijzondere universiteiten. Een woord naar aanleiding van het aanhangig hooger-onderwijs-ontwerp. Wageningen, N.V. Drukkerij „Vada”, 1903. (B.V.U.)
- P. Brouwer*, Open brief aan de Heeren A. P. Staalman en Mr. T. de Vries. Wageningen, N.V. Drukkerij „Vada”, 1903. (B.V.U.)
Aant. Over de houding van de geadresseerden tegenover het ministerie-Kuyper.

- P. van Geer*, Ons hooger onderwijs. Naar aanleiding van het ingediende wetsontwerp. Leiden, A. W. Sijthoff, 1903. (B.V.U.)
- Jan van Gelre*, Leiding. Een woord, mede naar aanleiding van Prof. Fabius' brochure Beginnselen en eischen. Wageningen, N.V. Drukkerij „Vada”, 1903. (B.T.S.)
- L. M. Hermans*, Van de dorpspastorie naar het Torentje. Leven en lotgevallen van Doctor Abraham Kuyper. Anti-Revolutionair heldendicht. Rotterdam, Mazereeuw en Bouten, [1903]. (A.G.A.)
- L. M. Hermans*, De schuldige zijt gij! Open brief aan Dr. Abraham Kuyper, minister van Binnenlandsche Zaken. Rotterdam, Coöperatieve Drukkerij, [1903]. (U.B.G.)
- L. M. Hermans*, In Abrahams schoot. Koalitie-gedichten uit het politieke Kanaän. Met 110 afbeeldingen van Alb. Hahn. Bijvoegsel: Brief van Abraham (den geweldige) over de theorie der dwangwetten. Amsterdam, D. Buys Dz., [1903]. (U.B.A.)
- A. E. J. Holwerda*, Bijzondere universiteiten en bijzondere professoren. Een studie over hooger onderwijs. Leiden, Boekhandel en drukkerij voorheen E. J. Brill, 1903. (B.V.U.)
- F. Domela Nieuwenhuis*, De revolutionaire Dr. A. Kuyper contra den reaktionairen minister Kuyper. Verkrijgbaar Willemsparkweg 199 en bij L. de Boer, Nieuwe Leliestraat 107 te Amsterdam, [1903]. (B.T.S.)
- J. van Rees*. Open brief aan den Wel Ed. Hooggel. Heer Dr. A. Kuyper, oud-hoogleraar aan de Vrije Univ. te Amsterdam naar aanleiding van de dienstweigering van Jan P. Terwey. Uitgave van het Landelijk comité zaak-Terwey, secretariaat Amersfoort, 1903. (U.B.A.)
Aant. Tenminste vier drukken.
- J. J. de Roode*, De interpellaties over de spoorwegstaking. Amsterdam, Brochurenhandel der S.D.A.P., [1903]. (K.B.)
Aant. Op den omslag de plaat: Kuyper die den arbeider wort.
- De ware schuldigen. Debat tusschen Mr P. J. Troelstra en Dr. Abr. Kuyper over de oorzaken en gevolgen der Aprilstaking, gehouden in de Tweede Kamer op 30 Juni en 1 Juli 1903, met een inleiding en naschrift van Mr. P. J. Troelstra. Amsterdam, Brochurenhandel der S.D.A.P., [1903]. (K.B.)
- F. W. Baumgarten*, Eenige opmerkingen over artikel 24 en 25 van Het werk van den Heiligen Geest door Dr. A. Kuyper. 1904.
Aant. Volgens *De Heraut* no. 1398.
- G. J. P. J. Bolland*, De grondslag der „Vrije” Universiteit. Een woord van voorlichting. Leiden, A. H. Adriani, 1904. (U.B.A.)
- G. J. P. J. Bolland*, De grondslag der „Vrije” en „De Tijd”. Een wederwoord. Leiden, A. H. Adriani, 1904. (U.B.A.)
- J. E. W. Duyts*, Mammon of Christus? Wie van hen bracht ons Kuyper-ministerie aan het bewind? Amsterdam, Brochurenhandel der S.D.A.P., [1904]. (U.B.A.)
- D. P. D. Fabius*, Effectus civilis voor vrije universiteiten. Rede, gehouden in eene samenkomst, belegd door studenten der Universiteit van Amsterdam in de aula dier universiteit, den 17den Februari 1904. Leiden, D. Donner, 1904. (B.V.U.)
- F. H.*, Vrij hooger onderwijs. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1904. (B.T.S.)
- Albert Hahn*, Onder zwart régime. Twaalf karikatuur-teekeningen in kleuren. Rotterdam, H. A. Wakker en Co, [1904]. (U.B.A.)
- F. H. van Leeuwen*, De politieke dampkring worde gezuiverd. Gedachten over de huidige staatkundige verhoudingen in Nederland. Dordrecht, J. de Zeeuw, 1904. (B.V.U.)
Aant. Tenminste twee drukken.

- J. A. Levy*, Bijzondere universiteiten. Rede gehouden in de algemeene vergadering der kiesvereniging „Vooruitgang” te Amsterdam den 2den Februari 1904. Met naschrift (Prof. Holwerda's brochure). 's Gravenhage, Boekh. v.h. Gebr. Belinfante, 1904. (B.V.U.)
- Jac. van Oversteeg*, Wettige bezwaren of liberale kleinzigeligheid? Een woord naar aanleiding van de hooger-onderwijs-debatten. Amsterdam, W. Kirchner, 1904. (U.B.A.)
- C. J. J. Westermann*, De Overijselsche kwestie. Amsterdam, J. H. de Bussy, 1904. (K.B.)
- C. J. J. Westermann*, Nog eens de Overijselsche kwestie. Amsterdam, J. H. de Bussy, 1904. (K.B.)
- H. de Wilde*, Rechts of links. Een woord tot de kiezers. Wageningen, N. V. Drukkerij „Vada”, 1904. (B.V.U.)
- Alle man in 't geweer! Eene wapenschouwing bij rechts en links door M. van den Berg, Ds. J. H. Houtzagers, Ds. S. Huismans, J. Keuning, J. W. Mekking, Dr. J. C. de Moor, G. van Noort, Ds. J. W. A. Notten, Ds. J. L. Pierson, Mr. N. de Ridder, J. Schouten, B. van der Schuur, G. F. Wamelink, D. Wouters e. a. [Bijeengebracht door J. Schouten]. Wageningen, Nederbragt en Co, 1905. (K.B.)
- Anne Anema en J. Limburg*, Het ministerie-Kuyper. Baarn, Hollandia-drukkerij, 1905. (B.V.U.)
Aant. *Pro en contra*, serie I no. 4.
- J. J. Bajema*, Oproeping tot een heiligen strijd. Tijdpreek naar Judas vs 3b. Tot behoud, moge 't zijn, van ons huidig ministerie. Goes, Oosterbaan en le Cointre, 1905.
Aant. Volgens *De Heraut* no. 1432.
- H. Bavincx*, Christelijke en neutrale staatkunde. Rede ter inleiding van de deputatenvergadering, gehouden te Utrecht, op 13 April 1905. Hilversum, Witzel en Klemkerk, 1905. (B.V.U.)
- M. van den Berg*, Wat kiest ons volk in Juni? Wageningen, Nederbragt en Co, 1905. (B.K.S.)
- M. Beversluis*, De val van Dr. Kuyper een zegen voor ons land en volk. Oud Beijerland, Firma W. Hoogwerf Az., 1905. (A.G.A.)
- A. Brummelkamp*, Het ministerie-Kuyper. Een terugblik. Leiden. D. Donner, 1905. (J.H.K.)
- S. H. Buytendijk*, Rechts of links? Een politiek advies. Utrecht, Firma erven J. Bijleveld, [1905]. (B.V.U.)
- J. E. W. Duys*, Overzicht der stemmingen in de Tweede Kamer, gedurende de jaren 1901—1905, benevens een aanhangsel bevattende de voornaamste stemmingen gedurende de jaren 1897—1901. Alfabetisch en systematisch gerangschikt. Amsterdam, Brochurenhandel der S.D.A.P., [1905]. (U.B.A.)
- J. H. Eykman*, Het samengaan met Rome. Een waarschuwend woord. Amsterdam, J. H. van Dam, 1905. (B.T.S.)
- D. Hans*, „De man der kleine luyden”. Rotterdam, Vrijzinnig politieke propagandaclub, [1905]. (U.B.A.)
Aant. Tenminste twee drukken.
- Heeft het ministerie-Kuyper zijne beloften vervuld? Eene gewichtige vraag met het oog op de aanstaande verkiezingscampagne. 's Hertogenbosch, G. Mosmans Zoon, 1905. (W.F.B.)
- A. E. J. Holwerda*, Wie zijn wij zelf? Een woord tot zijn mede-intellectueelen, ook naar aanleiding van de onderwijsnovelle. Leiden, Boekhandel en drukkerij voorheen E. J. Brill, 1905. (B.V.U.)
Aant. Derde druk met: *Kunnen wij niet anders worden?*

- A. E. J. *Holwerda*, Kunnen wij niet anders worden? Een woord vooral tot zijn liberale landgenooten. Leiden, Boekhandel en drukkerij voorheen E. J. Brill, 1905. (B.V.U.)
Aant. Zie de aantekening bij het vorig nummer.
- J. *Kok*, „Een misschien van een misschien.” Iets over wedergeboorte en doop. Groningen, Firma G. J. Reits, 1905. (B.T.S.)
- Marnix*, Open brief aan Z.Exc. Dr. A. Kuyper, minister van Binnenlandsche Zaken. Leiden, Wierda's Boek-, kunst- en muziekhandel, 1905. (U.B.A.)
Aant. Over het staatstoezicht op de krankzinnigenzorg. Schrijver is de heer J. W. Spin. Zie de alphabetische catalogus van de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam.
- R. P. J. *Tutein Nolthenius*, De stille stem. Waarom moeten de ware liberalen Dr. Kuyper steunen? Een ernstig woord aan alle huisvaders. Zutphen, Firma J. H. A. Wansleven en Zoon, 1905. (B.V.U.)
Aant. Tenminste twee drukken.
- N. *Oosterbaan*, Het wetsontwerp-Kuyper (lager onderwijs) en zijne bestrijders. Goes, enz. Oosterbaan en le Cointre, [1905]. (U.B.A.)
- H. de *Wilde*, Dr A. Kuyper als leider van het volk en als minister. Wageningen, Nederbragt en Co., 1905. (A.G.A.)
- Adel Ankersmith*, Sub specie aeternitatis. Rotterdam, Meindert Boogaardt Jun., 1907. (B.V.U.)
Aant. Bij Kuypers *Bilderdijk in zijn nationale beteekenis*. Schrijver van deze brochure is de heer H. Mulder. Zie P. J. Risseeuw, *Christelijke dichters van dezen tijd*. Kampen, 1931, blz. 117/118.
- J. W. *Jonker*, Naar aanleiding van Dr. Kuypers Om de oude wereldzee. Amsterdam, van Holkema en Warendorf, 1907. (J.C.R.)
- D. P. D. *Fabius*, Staatkundige gedachten. Twee brieven van Dr. A. Kuyper besproken. Kampen, J. H. Bos, 1908. (B.V.U.)
Aant. De brieven van Dr. Kuyper zijn opgenomen in *De Standaard* van 17 Jan. en 27 Jan. 1908.
- Kuyper-gedenkboek 1907, bevattende een overzicht van de feestviering op 29 October 1907 ter gelegenheid van den zeventigsten verjaardag van Prof. Dr. A. Kuyper, oud-minister van Binnenlandsche Zaken te 's Gravenhage. Benevens een verzameling van tal van couranten-artikelen uit binnen- en buitenland dat jubileum betreffende. 's Gravenhage, Z. uitg., 1908. (J.H.K.)
- A. B. *Davids*, Een Midden-eeuwer in onze dagen (Dr. A. Kuyper). Baarn, Hollandia-drukkerij, 1909. (B.V.U.)
Aant. Geschreven naar aanleiding van het hoofdstuk „Het Joodsch probleem”, voorkomend in Dr. Kuypers werk *Om de oude wereldzee*.
- J. van *Delft*, Waarom gezwegen? Nog een woord naar aanleiding van de Kuyper-zaak. Leiden, H. Buurman, [1909]. (K.B.)
- B. D. *Eerdmans*, De Theologie van Dr. A. Kuyper. Leiden, S. C. van Doesburgh, 1909. (K.B.)
- Dr Kuyper in de caricatuur. Platen van Johan Braakensiek, Albert Hahn, Louis Raemakers, Orion, Patrick Kroon, J. Linse, Toon van Tast, Chris Kras Kzn., enz. Met eene brief aan de uitgevers van Dr. A. Kuyper. Amsterdam, van Holkema en Warendorf, 1909. (B.V.U.)
Aant. In 1937 verscheen een „nieuwe, herziene uitgave” bij Bosch en Keuning te Baarn (Libellenserie nr. 216/217).
- Vrede in de politiek? Berijmd verslag van 'n politieke vredesconferentie door den Een, met prentjes van den Ander. Amsterdam, H. J. W. Becht, 1909. (A.G.A.)

- J. A. de Wilde*, Den leider trouw! Een woord naar aanleiding van den politieken moordaanslag op Dr. Kuypers. Goes, Oosterbaan en le Cointre, [1909]. (B.V.U.)
Aant. Tenminste twee drukken. Over de decoratiezaak.
- E. van Dieren*, Kleine Nederlanders! Amsterdam, van Holkema en Warendorf, 1910. (B.V.U.)
Aant. Over de decoratiezaak.
- M. A. Keller*, Pro en contra over een belangrijke kwestie, of wat deze en gene sprak en schreef over den onderstelden Ridderorde-verkoop door Dr. A. Kuypers, oud-minister van Binnenlandsche Zaken en minister van staat. Apeldoorn, Stoomdrukkerij Nieuwe Apeldoornsche Courant, z. j. (A.G.A.)
- E. Polak*, Het lintje. De feiten der Kuypers-zaak. Amsterdam, Brochurenhandel der S.D.A.P., 1910. (K.B.)
- H. Bavinck*, Modernisme en orthodoxie. Rede gehouden bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 October 1911. Kampen, J. H. Kok, 1911. (B.V.U.)
- B. D. Eerdmans*, „Moderne” orthodoxie of „orthodox” modernisme. Baarn, Hollandia-drukkerij, 1911. (B.T.S.)
- C. B. Hylkema*, Oud- en Nieuw-Calvinisme. Een vergelijkende geschiedkundige studie. Haarlem, H. D. Tjeenk Willink en Zoon, 1911. (B.V.U.)
- Joh. C. Hoos*, De sikkel in het graan. Opwekkend woord tot onze „Jonge Liberalen”. Rede, gehouden op 20 Mei 1913 bij de oprichting van de Vrijzinnige Propagandaclub „Ridderkerk” te Ridderkerk. Rotterdam, Nijgh en van Ditmars Uitgevers Mij, 1913. (K.B.)
Aant. Bij Kuypers *De meiboom in de kap*.
- L. J. Hulst en G. K. Hemkes*, Oud- en Nieuw Calvinisme. Tweeledige inlichting voor ons Hollandsche volk over het oude en nieuwe Calvinisme en de kerk. Grand Rapids, Mich., Eerdmans-Sevensma Co., 1913. (B.T.S.)
- Over waarheid, zekerheid, weten, gelooven, enz. Eene discussie naar aanleiding van Dr. Kuypers pluriformiteitsstelsel, gevoerd in het Christelijk Schoolblad, tusschen den Heer D., mederedacteur van genoemd blad, den Heer C. N. Nijpjes en Th. F. Bendsorp C.ss.R. Utrecht, Wed. J. R. van Rossum, 's Hertogenbosch, C. N. Teulings, 1913. (F.W.G.)
Aant. Uitgaven van de Apologetische Vereen. „Petrus Canisius” no. 52.
- P. Tideman*, De meidoorn in de kap. N.V. Haarlemsche drukkers en uitgevers maatschappij voorheen Gebroeders Nobels, [1913]. (D.C.H.)
Aant. Bij Kuypers *De meiboom in de kap*. Tenminste twee drukken.
- B. J. Esser*, De Goddelijke leiding in de zending. Beantwoording der vraag of de Gereformeerde Kerken in Nederland een nieuw zendingsveld in de Buiten-bezittingen zullen zoeken. Rotterdam, Drukkerij „Libertas”, 1914. (B.V.U.)
Aant. Zie *Acta* van de Generale Synoden der Gereformeerde Kerken in Nederland, gehouden te 's Gravenhage 16 Juli, 10 September en 17 October 1912 en van 27 October tot 6 November 1914. Rotterdam, z. j., blz. 83 en 277 vv.
- Daan van der Zee*, Openingsrede voor het 2e Christelijk sociaal congres, in aansluiting met de rede gehouden door Dr. A. Kuypers bij de opening van het 1e Christelijk sociaal congres op 9 November 1891, en bekend onder den titel Het sociale vraagstuk en de Christelijke religie. Schiedam, N.V. Drukkerij „De Toekomst”, 1914. (D.C.H.)
- A. Anema, H. Bavinck, P. A. Diepenhorst, Th. Heemskerk en S. de Vries Czn*, Leider en leiding in de Anti-Revolutionaire partij. Amsterdam, W. ten Have, 1915. (B.V.U.)
Aant. Tenminste twee drukken. Schrijver van de brochure is Prof. Bavinck, zie: V. Hepp, *Dr. Herman Bavinck*. Amst. 1921, blz. 326.

- Th. Famulus (Th. F. Bendsorp C.ss.R.)*, Dr. A. Kuyper over de wonderen van Lourdes. Amsterdam, N.V. R.K. Boek-Centrale, 1915.
Aant. Volgens Bendsorps *Apologetica* (III. 757). Bij het artikel in De Heraut van 26 Sept. 1915. Het bestreden artikel uit de reeks „Van de voleinding” is niet opgenomen in de uitgave in boekvorm.
- Th. Heemskerck*, Een woord over de genummerde driestarren van Dr. Kuyper. Rotterdam, Drukkerij „Libertas”, 1915. (B.V.U.)
Aant. Bij Kuypers *Starrentritsen*.
- H. Koffyberg*, Gij, Calvinisten . . . Open brief aan de Anti-Revolutionaire partij over de oorlogs-beschouwing van De Standaard. Amsterdam, W. ten Have, 1915. (B.V.U.)
Aant. Tenminste twee drukken.
- H. Koffyberg*, „Opruiing”? Open brief aan Dr. A. Kuyper, hoofdredacteur van De Standaard, naar aanleiding van de critiek op mijn brochure: Gij, Calvinisten. Amsterdam, W. ten Have, 1915. (B.V.U.)
- Onze partij en haar leiding. Een woord naar aanleiding der brochure: Leider en leiding in de Anti-Revolutionaire Partij. (Overdruk van enkele hoofd-artikelen, verschenen in het Chr. Dagblad: Nieuwe Haagsche Courant). 's Gravenhage, N.V. Chr. Dagblad Nieuwe Haagsche Courant, 1915. (B.V.U.)
- Spero*, De sjéool en de nederdaling ter helle. Nijverdal, E. J. Bosch Jbzn, 1915. (B.V.U.)
Aant. Bij Kuypers *Van de voleinding*.
- J. Sebestyén*, Dr. Kuyper Abrahám. Különlenyom at a Protestáns Szemle 1916. Evi 4. Füzetéböl. Hornyánsky Viktor, Budapest, Kiadja a Szerző (J.H.K.)
- J. C. Sikkel*, In heilige roeping. De leidingskwestie in de Anti-Revolutionaire partij. Amsterdam, W. ten Have, 1916. (B.V.U.)
- H. Visscher*, Na eer en staat. Maassluis, Maassluische boekhandel en drukkerij, 1916. (B.V.U.)
Aant. Over de leiding van de A.R. partij.
- H. S. S. Kuyper*, De Kuyper-legende (anno 2917). Kampen, J. H. Kok, [1917]. Niet in den handel. (J.H.K.)
- Nog in den band van voorheen. Uitgave van het Studentencorps aan de Vrije Universiteit, 1917. (B.V.U.)
Aant. Hierin: T. Ferwerda, *Professor Kuyper*; A. Kuyper, *Nog in den band van voorheen*.
- Willem Willemsz*, 1837—29 October—1917. Dr. A. Kuyper. Amsterdam, W. ten Have, 1917. (J.C.R.)
- W. F. A. Winckel*, Leven en arbeid van Dr A. Kuyper. Amsterdam, W. ten Have, [1919].
- C. P. I. Dommissie*, Rede uitgesproken in de vergadering van den raad der gemeente Maassluis, op den avond van Vrijdag 12 November 1920, ter nagedachtenis van Dr. A. Kuyper. Z. uitg., [1920].
- H. van Dijk*, Wagen Israëls en zijne ruiteren. Eene smartelijke, maar treflijke scheiding. Predicatie over 2 Kon. 2 : 12a. Ter gedachtenis, uit liefde en toewijding aan onzen zeer geliefden leermeester en leidsman, Dr. A. Kuyper, in Jezus ontslapen den 8sten Nov. 1920. Apeldoorn, A. Gunnink (Eerste Apeldoornsche Schrijfkamer), 1920.
- D. B. Hagenbeek*, Aan den berg Hor. Gedachtenisrede op den eersten rustdag na het overlijden van Dr. A. Kuyper gehouden in de Gereform. Kerk (Kuiperstraat) te Vlaardingen. Vlaardingen, Dorsman en Odé, 1920.
- R. C. Verweyck*, Dr. A. Kuyper in Jezus ontslapen. Baarn, E. J. Bosch Jbzn, 1920.

- W. J. Aalders, Dr. A. Kuyper. Haarlem, De Erven F. Bohn, 1921. (K.B.)
Aant. Overdruk-uitgaaf *Onze Eeuw* no. 4.
- J. J. Rammelman *Elsevier-Kuyper*. Herinneringen uit de kinder- en jongelingsjaren van Dr. Abraham Kuyper bijeenvergaderd door zijn eenig overgebleven zuster. Kampen, J. H. Kok, 1921.
- Gedenkboek ter herinnering aan het overlijden van Dr. A. Kuyper en de sprake die daarbij uit de pers voortkwam. Amsterdam, W. ten Have, 1921.
- H. S. S. en J. H. Kuyper, De levensavond van Dr. A. Kuyper. Kampen, J. H. Kok, 1921.
- H. S. S. en J. H. Kuyper, Herinneringen van de oude garde aan den levensarbeid van Dr. A. Kuyper verzameld en van toelichting voorzien. Amsterdam, W. ten Have, 1922.
- H. Colijn, Levensbericht van Dr. A. Kuyper. Kampen, J. H. Kok, 1923.
Aant. Overgedrukt uit de levensberichten van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1922—1923.
- J. C. Rullmann, Kuyper-bibliografie. Eerste deel (1860—1879). Met een inleidend woord van H. Colijn. 's Gravenhage, Js. Bootsma, 1923; Tweede deel (1879—1890). Kampen, J. H. Kok, 1929.
Aant. Voortzetting in de jaargangen 40, 41, 42, 43 en 44 van het *Gereformeerd Jongelingsblad*.
- W. Kolffhaus, Dr. Abraham Kuyper 1837—1920. Ein Lebensbericht. Elberfeld, Buchhandlung des Erziehungs-Vereins, Chr. Buyer, G.m.b.H., 1924.
Aant. Een tweede druk verscheen in 1925.
- K. Schilder, Dr. A. Kuyper en het „Neo-Calvinisme” te Apeldoorn veroordeeld? (De rectorale rede van Docent J. J. v. d. Schuit). Delft, W. D. Meinema, 1925.
Aant. N.a.v. Prof. v. d. Schuits *De religieuze psychologie en de bekeering*.
- J. J. van der Schuit, De religieuze psychologie en de bekeering. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Theologische School te Apeldoorn op 15 Sept. 1925. Dordrecht, D. J. van Brummen, 1925.
Aant. O.a. over „de psychologische fout van Kuypers richting”: de leer van de dormante (sluimerende) wedergeboorte, waarop later de bekeering zal volgen.
- J. J. van der Schuit, Dr. A. Kuyper en de sluimerende wedergeboorte. Dordrecht, D. J. van Brummen, 1926.
- Seerp Anema, Davidisch of Salomonisch. Kampen, J. H. Kok, 1927.
Aant. In Dr. Kuyper is aan de kerk van het nieuwe verbond haar Davidsfiguur gegeven en onder zijn leiding maakte ze een Davidische periode door, maar thans staan we reeds vrij ver in de Salomonische.
- H. Enserink, Dr. A. Kuyper Sr. als drankbestrijder. Uitgave van den Provinciaal Bond Groningen van afdelingen van de Gereformeerde Vereeniging voor Drankbestrijding, [1927].
- W. Kolffhaus, „Um die Zukunft des Volkes”. Ein Blatt aus dem Lebensbuch Dr. Abram Kuypers. Barmen, Schriftenverlag des Verbandes evangelischer Schulgemeinden und Schulvereine, E.V., 1927.
Aant. Over den schoolstrijd.
- J. C. Rullmann, Abraham Kuyper. Een levensschets. Kampen, J. H. Kok, 1928.
- P. A. Diepenhorst, Dr. A. Kuyper. Haarlem, De Erven F. Bohn N.V., 1931.
Aant. Volksuniversiteitsbibliotheek no. 50.
- In Dr. Kuypers lijn. Redevoeringen van Z. Exc. Mr. Th. Heemskerk, Prof. Dr. P. A. Diepenhorst en Z. Exc. Dr. H. Colijn, uitgesproken in de herdenkingsamenkomst ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van het Dagblad De Standaard op Maandag 4 April 1932, met beschrijving van dezen feestavond. Amsterdam, N.V. Dagblad en drukkerij De Standaard, 1932.

- J. R. Slotemaker de Bruine*, Abraham Kuyper oder Staatsmann und Christ. Berlin, Acker-Verlag, 1932.
Aant. No. 7 van de serie *Führer und Freunde*.
- A. J. C. Rüter*, De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland. Leiden, E. J. Brill, 1935.
- O. de Moor en A. M. de Moor-Ringnalda*. Een Maassluiser jongen wordt minister-president. Het leven van Dr. Abraham Kuyper. Nijkerk, G. F. Callenbach, [1936].
- J. J. van der Schuit*, Afscheiding-Doleantie getoetst aan het handboek van het kerkrecht der Doleantie. Apeldoorn, Drukkerij Jonker, [1936].
Aant. Bij Kuypers *Tractaat van de reformatie*.
- A. C. de Gooyer en Rudolf van Reest*, Kuyper de Geweldige... van dichtbij. Baarn, N. V. Bosch en Keuning, 1937.
- F. W. Grosheide*, Kuypers geloofsstuk. Rede, ter herdenking van het eeuwfeest van Dr. Kuypers geboortedag, in een daartoe belegde openbare zitting van den senaat der Vrije Universiteit, uitgesproken. Kampen, J. H. Kok, 1937.
- V. Hepp*, De basis van de eenheid der wetenschap. Referaat voor de twee-entwintigste Wetenschappelijke samenkomst der Vrije Universiteit op 30 Juni 1937. Assen, G. F. Hummelens Boekhandel en electr. drukkerij N. V., 1937.
Aant. Bij Kuypers *Encyclopaedie* — „Hoewel Prof. Hepp voornamelijk zijn eigen beschouwing voordraagt, geeft hij toch ook waardevolle opmerkingen aangaande Kuypers voorstelling”. (Prof. Ridderbos).
- Dr. A. Kuyper. Gedenkboek uitgegeven bij gelegenheid van de herdenking op 29 October 1937 van het feit, dat Dr. A. Kuyper honderd jaar geleden te Maassluis geboren werd. Kampen, J. H. Kok, 1937.
- J. K. van Loon*, Dr. Abraham Kuyper geleidelijk geleid. Een kort levensbeeld. Amsterdam, De Standaard, 1937.
- K. Sietsma, G. C. Berkouwer en J. D. Boerkoel*, Kuyper als dogmaticus, polemist, schrijver van stichtelijke lectuur. Aalten, N. V. De Graafschap, 1937.
Aant. Overdruk van het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*.
- C. Smeenk*, De sociale denkbeelden van Dr. A. Kuyper. Referaat toogdag 9 October 1937 te Delft. Uitgave van de Anti-Revolutionaire Jongeren Actie.
- Leroy Vogel*, Die politischen Ideen Abraham Kuypers und seine Entwicklung als Staatsmann. Würzburg, Buchdruckerei Richard Mayr, 1937.
- J. Ridderbos*, Dr. Kuyper en de wetenschap. Aalten, N. V. De Graafschap, 1938.
Aant. Eerst verschenen in het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*.
- Niet aan één jaartal verbonden zijn de verzamelde werken:*
- Th. F. Bensdorp C.ss.R.*, Apologetica. Verzameld en ingeleid door M. Stoks C.ss.R. Drie deelen. Amsterdam, N. V. De R. K. Boek-Centrale, 1918, 1920, 1922. (B.V.U.)
- A. F. de Savornin Lohman*, Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie. In opdracht van den schrijver verzorgd door H. van Malsen. Ingeleid door J. Th. de Visser. [Eerste deel]. Leiding en splitting der Anti-Revolutionaire Partij. 's Gravenhage, C. Blommendaal, [1932]. (U.B.A.)

Onbekend is het jaar van verschijnen van:

H. Brink, Protest tegen het Romantisme en Kuiperiaantisme, of het Christelijke Romantisme onzer tijd, het kerkisme. Z. uitg. en jaartal. (B.T.S.) Aant. Deze brochure verscheen in Amerika; de schrijver ervan woonde te Cleveland, Ohio.

C. R. de Klerk, Van Doctor Kuyper, Meester Bilderdijk en Vader Cats. Aant. Volgens *Gereformeerd Jongelingsblad* 23 Juli 1937, jrg. 48 no. 45.

Varia:

Eén zucht beheerscht mijn leven! Lied voor mezzo-sopraan of bariton en harmonium of orgel van P. Anders. Woorden van Dr. A. Kuyper. Oss, J. C. Willemsen, z.j. (J.H.K.)

„Het lied van de vlokken” van *Bart van de Veluwe* (naar de *Heraut*-meditatie van 25 Febr. 1901) voor gemengd koor, solo, orgel of piano door *F. G. Beversluis N.Hzn.* Oud-Beijerland, A. v. d. Sluis, 1905. Aant. Volgens *De Heraut* no. 1456.

* * *

H. de Lange e. a., Tekstregister [op de werken van Dr. A. Kuyper.] Z. uitg. 1897. (B.V.U.)

Titel-register op *De Heraut*. No. 1—1300. 7 December 1877—7 December 1902. Kampen, J. H. Kok, 1902. (B.V.U.)

A. Rolloos en H. Hasper Jr., Tekstregister op de werken van Dr. A. Kuyper. Niet in den handel, 1906. (B.V.U.)

Volledige lijst der boeken en geschriften van Dr. A. Kuyper verschenen gedurende de jaren 1860—1915 en geplaatst naar het jaar van uitgave. Kampen, J. H. Kok, 1915. (B.V.U.)

* * *

Korte schets uit het leven van *Pieterella Baltus* of de geestelijke moeder van Dr. A. Kuyper. Geb. 6 Dec. 1830. Overl. 17 Maart 1914 te Beesd. Door een vriend. Leerdam, Ph. M. van Kralingen, 1914. (K.B.)

Aant. Schrijver van dit boekje is de heer P. H. S. van Krieken. Zie H. S. S. en J. H. Kuyper, *Herinneringen van de oude garde*. Amst. 1922, blz. 10.

C. Veltenaar, *De Groote Kerk te Maassluis*. Rotterdam, Drukkerij Libertas, 1917. (K.B.)

Aant. Ter begeleiding van het schilderstuk door het Maassluische comité aangeboden aan Dr. A. Kuyper op zijn 80sten verjaardag, de kerk voorstellende.

Aanteekeningen over publicaties van Dr. A. Kuyper.

1. Aan de lijst van geschriften van Dr. Kuyper kan nog worden toegevoegd:

a. Inleidend woord bij: G. Kramer, *Het verband van doop en wedergeboorte*. Nagelaten dogmenhistorische studie. Breukelen, U. M. „De Vecht”, 1897. (B.V.U.)

b. Publiek vermaak. Asterisken en artikelen over het ook destijds aan de orde zijnde vraagstuk geschreven door Dr. A. Kuyper en Dr. F. L. Rutgers in *De Standaard* (1880—81). Amsterdam, N. V. Dagblad en Drukkerij De Standaard, z. j.

2. Eveneens kan waarschijnlijk nog worden toegevoegd:

Open schrijven van het bestuur der Patroonsvereniging aan de Christelijke patroons in Nederland. Z. uitg. 1892 (D.C.H.)

Aant. Zie *Anti-Revolutionaire Staatkunde* 6e jrg (1930) blz. 502.

3. Ook als afzonderlijke publicatie is te beschouwen:

Lettre à Messieurs les délégués de la presse étrangère. Gedateerd: Londres le 18 août 1898. 5 blz. hs in facsimile. (B.V.U.)

Aant. Over het niet aanwezig zijn bij de inhuldiging van H. M. de Koningin. Zie ook het „kort woord van opheldering” in *De Heraut* no 1077.

4. In Kuypers „Het modernisme. Een fata morgana op Christelijk gebied” (Amsterdam, 1871) blz. 66 noot 25 hooren we nog van een andere publicatie: De Protestantenvbond is de mislukte poging, om tastbaren vorm aan het beweren te geven, dat de modernen de echte zonen der Hervorming zijn. Dit beweren is een vergrijp aan de historie, dat kundige mannen zelfs tot bewuste schending der geschiedenis verleidt. Ergerlijk geschiedde dit vooral in No. 9 van de „Moderne Traktaatjens”, een feit, dat mij te bedenkelijker voorkwam, daar dit blaadje voor onkundigen geschreven was. In No 2 van de „Anti-moderne Traktaatjens”, die bij Swaan te Arnhem het licht zien, heb ik daarom naar de vatbaarheid des volks deze volksmisleiding bestreden.

5. Uit C. Lindeboom, „Historisch-critisch overzicht van de traktaat-uitgaven in Nederland” (Breukelen 1903), blijkt blz. 89, dat Dr. Kuyper copie heeft geleverd voor de traktaten van het Gereformeerd Traktaatgenootschap „Filippus”.

6. Als traktaat mag ook worden beschouwd een aantal bladzijden met het opschrift: Kerkelijk conflict te Amsterdam, waarin de vragen besproken worden: Wat kan een ouderling bij de aanneming doen? en: Wie had gelijk in de zaak der attesten? Dit zijn uit Kuypers „Het dreigend conflict” (Amsterdam 1886) resp. de bladzijden 12—20 en 44—46. (D.C.H.)

7. Als bijlage bij Kuypers „Het vergrijp der zeventien ouderlingen (Amsterdam 1872) is te beschouwen:

Officieele bescheiden uit het archief van den kerkeraad der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Amsterdam. Eerste stuk. I. De kwestie der „aanneming tot lidmaat”. — Tweede stuk. Idem 2 en II De kwestie „in zake de godsdienstonderwijzeres C. Mouris”. (Op last van den bijzonderen kerkeraad uitgegeven). Amsterdam, H. de Hoogh en Co., 1872 (U.B.U.)

Aant. De uitgave is verzorgd door Dr. Kuyper en N. M. Feringa.

8. Na de afsluiting van Rullmanns bibliografie zijn nog verschenen:

a. Twaalf oud-patriarchen. Met een woord ter inleiding van H. H. Kuyper. Kampen, J. H. Kok, 1936.

b. Briefwisseling van Mr. G. Groen van Prinsterer met Dr. A. Kuyper, 1864—1876. Bewerkt door A. Goslinga. Kampen, J. H. Kok, 1937.

9. Moeten we — met catalogus no. 23 van Bouma's Boekhuis te Groningen — het stukje vóór in R. Polman, „Het huwelijk en zijne voltrekking” (Groningen 1885), dat ondertekend is: Dr. A. Kuyper, beschouwen als een woord vooraf door laatstgenoemde geschreven? Waarschijnlijk niet. De inhoud van het stukje doet vermoeden, dat we hier met een aanhaling uit een van Kuypers geschriften of artikelen te doen hebben. Ook ondertekende Dr. Kuyper meestal tout court: Kuyper.

Addenda.

G. M. den Hartogh, Eén uitgangspunt, één weg, één doel! Blijf de A. R. partij inzake het gezantschap bij het Vaticaan in de lijn van Groen en Kuyper? Kampen, J. H. Kok, [1926].

Aant. Herdruk, met enkele wijzigingen, van twee artikelen uit *Anti-Revolutionaire Staatskunde*.

P. Kasteel, Abraham Kuyper. Kampen, J. H. Kok, 1938.

Fülöp Ferenc, Krisztus Királyságáért. Kuyper Abrahám élete és munkássága. Kolozsvár, Ifjú Erdély Kiadása, 1939. (B. V. U.).

HET PRINCIPE VAN DE VRIJE SCHOOL EN OVERHEIDSBEMOEIING INZAKE HET LAGER ONDERWIJS

DOOR

L. VAN KLINKEN

„Wie over onderwijs-vernieuwing spreekt, zal zich de grenzen der staatsbevoegdheid voor den geest moeten plaatsen. Dit geldt in alle omstandigheden en in alle tijden. De Overheid vindt naast zich het gezin en de kerk, om slechts deze twee te noemen; en wie zich bezint op de paedagogische taak, kan de vraag niet ter zijde laten, waar de bevoegdheid van den eenen en van den anderen kring aanwezig is.

Deze gedachte, die in uw kring sinds jaar en dag vleesch en bloed is, heeft in den laatsten tijd aan belangrijkheid gewonnen, nu door de gansche wereld heen de idee van den totalitair staat zich op den voorgrond heeft gedrongen. Nog minder dan vroeger kan men thans onderwijsproblemen behandelen zonder zich te herinneren, dat de staat noch alvermogen noch albevoegd is.”

Prof. Dr. J. R. SLOTEMAKER DE BRUÏNE,
minister van O., K. en W. 1938 ¹).

„Vrijheid van onderwijs moge in theorie mogelijk zijn zonder de Vrije school, maar de Vrije school is de beste waarborg voor de vrijheid van onderwijs.”

Mr. J. TERPSTRA, oud-minister van O., K. & W., 1928 ²).

„De Vrije school regel, de Openbare school niet anders dan aanvulling.”

Art. XIII van *Ons Program*, 1916 en 1934.

Het was te verwachten, dat de inspectoriale Leidraad — het z.g. Leerplan-WELLING — aanleiding zou worden tot een onderwijs-debat, waarin àl de schoolvragen van voorheen, en wel inzonderheid die naar de verhouding van Staat en School, opnieuw in discussie zouden komen.

In de eerste plaats: omdat de historie ons heeft geleerd, dat er achter elke schoolhervormingsactie in den regel iets meer zit dan alleen maar het streven naar een simpele technisch-didactische

verbetering. De wijziging van koers in de didactiek toch is doorgaans het gevolg van dieper-liggende oorzaken; van „beginselen”, wier werking wel niet steeds aanstonds is te onderkennen, maar die zich dan toch op den duur openbaart, en dan blijkt resultaat te zijn van een zeer bepaalde „wereld- en levensbeschouwing”.

In de tweede plaats: omdat een groot gedeelte van ons volk den tijd toen *Marchant en marche* was, nog niet is vergeten; te meer, nu het tot de ontdekking komt, dat diens geestelijke nalatenschap op verre na niet nog blijkt geliquideerd te zijn.

In *De School met den Bijbel* van 5 Mei '38 schreef N. N.:

„In het Noorden van ons land is iets bezig te gebeuren, dat in de lage landen aan de zee een novum is. Daar trekt zoowaar een hoofdinspecteur van het lager onderwijs de vier noordelijke provincies door en spreekt over onderwijszaken met de onderwijzers”.

Omtrent dat (romantisch!) gebeuren worden we dan nader ingelicht: dat zich nl. uit de gezamenlijke inspecteurs een commissie had gevormd, welke onder leiding van den hoofdinspecteur het vraagstuk van een modelleerplan in studie zou nemen.

Het voorloopig resultaat was: „*Leidraad* voor de vakken lezen, schrijven, rekenen en nederlandsche taal,” opgezet naar het voorbeeld van het zgn. *Belgisch Leerplan*. Wel acht N. N. „den toestand, dat we van inspectiewege geïnstrueerd (= geadviseerd, v. Kl.) worden”, niet de meest ideale, maar gemis aan „een instantie, die over even bekwame mannen beschikt als de inspectie”; van mannen, die „als vrijgestelden van het bijzonder onderwijs heel de schoolorganisatie met leerplan en methodes moeten opbouwen op een goed gegrond fundament”, noodzaakt hier om toe te grijpen. N. N. besloot zijn artikel met de conclusie: „Hoofdzaak is, dat de vrije school van deze inspectoriale bemoeiingen niets kwaads te duchten, doch wel veel goeds te verwachten heeft. Wie hier van staatspaedagogiek spreken, richten een houwitsers op een muis”.

In dienzelfden tijd ongeveer — kort te voren: 20—22 April — werd op de ErnstSilleme-hoeve te Lage Vuursche onder presidium van KEES BOEKE de *Internationale Paedagogische Conferentie* gehouden, waar niet alleen het didactisch vraagstuk, maar ook de kwestie van de Overheidsbemoeiing inzake het onderwijs in discussie werden gebracht. Merkwaardiger wijze vermocht deze conferentie het Openbaar onderwijs nog niet aanstonds zoo te mobiliseeren als men zou hebben verwacht.

Het kon dan ook op zijn minst niet anders dan verwondering wekken, dat juist *De School met den Bijbel*, na de reclameslag van N. N., heel de beweging aanstonds flink den wind in de zeilen blies, om daardoor blijkbaar den inspectorialen Leidraad in den kring van het Protestantsch-Christelijk althans een *Blijde Incomste* te verzekeren.

De introductie had evenwel een ietwat tragisch-comisch effect, doordat ze bevorderde wat ze wilde voorkomen: N. N.'s artikel had geesten opgeroepen, die het juist had willen bezweren. Argelooze wandelaars op het paedagogisch erf waren door zekere suggesties bijtijds gealarmeerd. Een niet geringe verdienste van dit anonym stuk!

Inmiddels had de inspectoriale Leidraad ook de aandacht getrokken van de groote pers. Zoo verscheen in het Juni-nr. van de *Stemmen des Tijds* een artikel: *De eisch van vooruitziende onderwijspolitiek en de Protestantisch-Christelijke partijen*, van Dr. PHILIP J. IDENBURG.

Dat artikel bracht aanstonds meer rumor in casa.

Dr. IDENBURG oordeelt, dat „de actueele nooden en behoeften van ons onderwijs” roepen om uitbreiding van Staatsbevoegdheid inzake het lager onderwijs. „Ons schoolwezen is doortrokken van individualistische gevoeligheden, het bezit een ongekende hoeveelheid heilige huisjes, waaraan geen gezag schijnt te mogen geraken. Het wordt tijd, dat daartegenover de eisch der gemeenschap duidelijk hoorbaar wordt gesteld en doorvoegd”.

Zonder meer was het duidelijk, dat hier opnieuw de netelige kwestie van de verhouding van Staat en School in discussie werd gebracht. Dr. IDENBURG oordeelt, dat deze verhouding niet „eens en voor al”, met een beroep op zgn. „Ordinanties Gods”, is vast te stellen.

Dan is het *De Standaard*, die — eerst in haar artikel: *De Staat en de School*; daarna in: *Reeds op weg*³⁾ — IDENBURG's opvatting bestrijdt, „omdat deze lijnrecht ingaat tegen hetgeen de H. Schrift ons leert omtrent de roeping van de Overheid, en daarom ook tegen het Antirevolutionair en Christelijk-Historisch politiek program, dat in gehoorzaamheid aan de Schrift is opgebouwd”. De inspectoriale bemoeiing werd geacht te zijn „een ongeoorloofd ingrijpen van de inspectie, dus van de arm der Overheid”.

„Onze schoolbesturen moeten zorgen, de verkregen vrijheid van onderwijs te handhaven, vooral de vrijheid om alle vragen, ook die van organisatorischen en technischen aard, te toetsen aan de „wereldbeschouwing”, aan de beginselen, waarop hun onderwijs berust. Wij mogen daarbij niets buitensluiten, ook al zouden wij vrijwillig en uit overtuiging op dezelfde wijze gaan doen als een ander, die van een tegenovergesteld principe uitgaat. Laten wij waakzaam blijven!”

Was het muisje reeds gesignaleerd door N. N. dan toch gevaarlijk?

In *De Nederlander*⁴⁾ repliceert Dr. IDENBURG met: *Staat en School; een vraagstuk, dat nieuwe overweging verdient*. In een drietal Stellingen geeft de schrijver een résumé van zijn opvatting:

1. „Wij erkennen ons onvermogen om principieel, eens en voor al, positief vast te stellen, hoever de Staat ten opzichte van de school mag en moet gaan”.

2. „Negatief is er voor de staatsbemoeiing met het geestelijk leven van ons volk, zooals deze zich in de onderwijszorg openbaart, een zeer bepaalde grens. (Die grens ligt nl. daar, waar de gehoorzaamheid aan God aan de gehoorzaamheid aan de Overheid halt toeroept. Daar, waar „het geweten, dat het vermoeden van achtbaarheid niet mist” in verzet komt.)

3. „Er blijft voor de Overheid, die zich van deze grens met de van haar verlangde omzichtigheid verre houdt, ook op het stuk van het onderwijs nog een belangrijk arbeidsveld over. Wij moeten ook inzake het onderwijs geven aan den keizer wat des keizers is. Op die taak moeten wij niet kleinzielig gaan beknibbelen”.

Als garantie tegen misbruik — dat ook volgens Dr. IDENBURG „voor de deur ligt”! — ziet hij in „de beginselen van ons staatsbestuur met zijn openbaarheid, contrôle en vrije critiek” voldoende waarborg, al zal niettemin „opvoeding van ons volk in principieelen zin” noodig blijven.

Zoo was het aspect en zoo was de stand der discussie toen de *Paedagogische Conferentie voor het Christelijk onderwijs* werd gehouden van 27 tot 29 October, eveneens op de Ernst Sillem-hoeve.

Hoewel het Openingswoord van Minister Slotemaker de Bruïne ⁵⁾ bijzonder helder en zuiver praeludieerde op wat stellig verwacht kon worden van een bespreking der toen reeds aanhangige onderwijsvragen, en daarbij met name in de magistrale redevoering van Prof. Dr. J. WATERINK een discussiebasis was gegeven voor principieele vragen, bleef — gevolg van tijdsgebrek ook al — de bespreking in hoofdzaak beperkt tot het didactisch vraagstuk. Dat er niettemin pogingen werden gedaan, de discussie op wat breeder basis en op wat hooger niveau te brengen, legde opnieuw getuigenis af van het feit, dat „beginselen zich nimmer terzijde laten stellen”.

Men was het niet eens, ook al schéén men het wel eens.

„Waar beginselen in het spel zijn baten narcotische middelen niet”. (Dr. KUYPER op de vermaarde C.N.S.-vergadering van 1869).

„Beginselen zijn krachtens hun wezen tyranniek”. (Minister SLOTEMAKER DE BRUÏNE in zijn Openingswoord v. d. Paed. Conf. v. h. Chr. Ond., 1938.)

Het was toch inmiddels reeds gebleken, dat *de Leidraad slechts een acte was van een wel-doordacht, wel-voorbereid en duchtig gepropageerd plan de campagne*, welks uitwerking en doorwerking van verstrekkende beteekenis zou kunnen worden voor de toekomst van de Vrije school.

De Leidraad dreigt reeds nu — spijt de verzekering van het tegendeel — uit te groeien tot een gedetailleerd Leerplan. Er verschenen sinds *Monografieën voor de Nieuwe Doe-School*. Voordien waren er reeds methodes verschenen, waaraan de samenstellers van den inspectorialen

Leidraad — allen uit de school van KOHNSTAMM: het Nutsseminarium — niet vreemd zijn. Meerdere volgden: liefst nog wel bij tweeën of drieën tegelijk. Er schijnt periculum in mora te zijn!

De geschiedenis, hoe kort ook nog maar, heeft reeds bewezen — nu er meer teekening komt in de huidige onderwijsbeweging — dat de Leidraad maar niet een „technisch-didactisch” geschriftje is, dat we zouden moeten waardeeren los van ons „paedagogisch totaal”, los van onze „wereld- en levensbeschouwing”.

't Gaat niet meer — althans niet in de eerste plaats — om „de knikers”, maar ook om „het recht van 't spel”.

Het Openingswoord voor de Paedagogische Conferentie voor het Chr. onderwijs was dan ook wel zéér ad rem!

De vraag naar de verhouding van Staat en School is thans (weer!) actueel. De idee van den „totalitair Staat” bleef maar niet bij een idee, doch kreeg in de geestelijke verwarring van onzen tijd, samengaande met een sociale ontreddeering over bijna de geheele wereld, kans zich te realiseeren. En dat nergens meer en meer intensief dan juist op het terrein van opvoeding en onderwijs. Wie de jeugd heeft, heeft immers de toekomst! Trouwens: het paedagogisch erf is alle eeuwen door de geestelijke proeftuin geweest, waar de onderscheiden religieuze-wijsgerige-politische beginselen werden uitgestrooid en op hun praktische bruikbaarheid beproefd.

Hier mogen we herinneren aan het woord van LOHMAN: „De doorwerking van een beginsel, ook van een verkeerd beginsel, is geweldig”.

Dat moet ons uitdrijven, om opnieuw ons te bezinnen op de vraag, in hoeverre en op welke wijze wij onze beginselen inzake opvoeding en onderwijs — die we toch hebben! — in de moderne samenleving kunnen beleven.

Dat daarbij in de eerste plaats thans de verhouding van Staat en School „nieuwe overweging” verdient, zooals *De Nederlander* schreef, staat ook voor ons vast.

Als gebruikelijk in A.R. kring zullen we eerst aansluiting zoeken bij wat ten aanzien daarvan reeds overwogen is.

Hier: *de bekende Onderwijsparagraaf, artikel XIII van Ons Program*. Dat is het kernachtig résumé van wat wij wenschten en nog wenschen inzake de schoolpolitiek.

Historisch belast als dit artikel is, dienen we er wel eerst op te letten *onder welke omstandigheden het werd opgesteld en uit welken gedachtenkring de Vrije School is geprojecteerd.* ⁶⁾

Wat het eerste betreft: ze herinnert ons den bangen tijd van KAPPEYNE. Het is „een monument uit den schoolstrijd” (Dr. COLIJN). Resultaat van de worsteling tusschen den Staat en de levensvragen der maatschappij.

Heel dit artikel is een vlammend protest tegen het Staatsmonopolie

inzake onderwijsverzorging. De leidende gedachte is, dat het onderwijs *vrij* behoort te zijn, d. i. zich naar *eigen aard* moet kunnen ontwikkelen. Daarbij gaat het uit van *het primaat van ouderrecht en ouderplicht*.

Het is die gedachte, welke KUYPER in het debat met KAPPEYNE ⁷⁾ — in de Kamerrede van 7 Dec. '74 — naar voren bracht, toen hij „a body corporate”: een organisatie van Vrije Groepsscholen, bepleitte als het meest geschikte schoolstelsel voor ons land. Het is dezelfde gedachte, welke in '78 in het toenmalig art. XII in het partij-program der A.R. werd vastgelegd. Met dit verschil evenwel, dat in genoemde Kamerrede aan den Staat t. a. v. het onderwijs meerdere bevoegdheid werd toegekend dan in het onderwijsartikel van Ons Program.

Het spook van KAPPEYNE?

Wat het tweede aangaat: hier ligt de moeilijkheid in de verscheidenheid van opvatting van „Vrijheid” enerzijds, in divergentie van meening t. a. v. de taak van de school anderzijds.

Korthedshalve bepalen we ons hier tot de opvatting van KUYPER en LOHMAN; ook al, omdat in wezen het debat tusschen *Standaard* en *Nederlander* een voortzetting is van dat tusschen deze „Twee Helden”, zij het dan ook getransponeerd in het vlak van een anderen tijd en onder een ander politiek aspect.

Uit de sfeer der schoolpolitiek van GROEN en THORBECKE—VAN DER BRUGGHEN bracht KUYPER den strijd voor de Vrije school (welke voorheen niet anders was geweest dan een onderdeel van het duel tusschen de beide grootmachten: Kerk en Staat) over op het breede terrein van het politieke-sociale leven door zijn beroep op de vrijheidsrechten van den onderdaan. In dien zin, dat voor KUYPER het onderwijs niet allereerst een politieke, maar *een sociale kwestie* is. In de Kamerrede van Dec. '74 stelt hij dan ook op den voorgrond, dat het hem niet te doen is om de uitsluitende verdediging van de belangen der Chr. Nationale school, maar om de volksschool in het algemeen. Vandaar ook zijn pleidooi voor een Vrije Corporatie van scholen, waarbij het maatschappelijk initiatief worde geprikkeld, en alzoo de ouders, als eerst-verantwoordelijken voor de opvoeding hunner kinderen, daadwerkelijk worden ingeschakeld in het paedagogisch bedrijf. Het ging KUYPER dan ook — althans niet in eerste instantie — om de rechtsgelijkheid, maar om „*de vrijmaking van het onderwijs*”, conform zijn beginsel van „Souvereiniteit in eigen kring”.

Om: „Gods heil'ge ordinantiën
In huis en kerk, in school en staat,
Ten spijt van 's werelds remonstrantiën,
Weer vast te zetten — 't volk ten baat”.

Bij LOHMAN heeft het begrip „Vrije school” een veel engere beteekenis. Gevolg van ander politiek inzicht. De onlangs gepubliceerde correspondentie ⁸⁾ vooral licht ons hieromtrent nader in. In het jaar '77 schreef LOHMAN aan KUYPER o. a.: „M. i. is het een uit revolutionaire voor-

stellingen ontstaan, verkeerd denkbeeld, dat alle partijen een uit haar beginsel ontspruitend program moeten hebben", en later: „*Daar is tusschen ons beiden een vrij diep verschil*, geloof ik. Dat verschil is, dunkt mij, dit. Ik ben een vijand van plannen maken. Naar mijn overtuiging ligt de leiding van de wereld geheel in Gods hand, en heeft de mensch niets te doen, dan het werk dat voor de hand ligt; dat werk bestaat in verkondiging door daad en woord van de ons door God geopenbaarde waarheid; in den regel slechts in kleine kringen; slechts waar de wereld, de Staat, een *belemmering* in den weg stelt, kan het des Christens roeping zijn, ook op het Staatsgebied op te treden. In ons land: omdat de Staat de school overheerscht en door aan de Kerk wereldsche voordeelen aan te bieden; in de Oost, omdat daar de vrije prediking verhinderd wordt, enz. . . .

Maar *direct* behoeft de Christen zich met die Staatsontwikkeling niet in te laten. Daarom kan m. i. de christen de vorming van Staatspartijen, het maken van plannen en het vaststellen van programma's veilig overlaten aan hen, die meenen, dat zij, en niet God de wereld bestuurt. Ik stel in die dingen weinig belang en ontvang van alle programma's die *algemeene beginselen* bevatten, denzelfden indruk.

Geenszins ben ik daarom politicophoob. Waar een *belemmering* is, daar treedt de Christen ook op Staatsgebied op. Maar dan is ook de aanval tegen die belemmering het eenige doel zijner politiek. In ons land dus: bestrijding van de Staatsschool".

Daarom ook drong LOHMAN, toen eenmaal de Staatsschool was ontkerkend, aan op het stichten van Scholen met den Bijbel, en moest voor ouders, die zulk een school begeerden — wijl gelijkgerechtigde burgers des lands immers, en ook belastingbetalers! — daarvoor de benodigde gelden uit de schatkist des lands worden uitgerekte. Niet bij wijze van aalmoes, maar als behoorend tot hun staatsburgerlijke rechten. Voor LOHMAN — „wien rechtvaardigheid tot een passie was geworden" — is de schoolstrijd steeds geweest enkel een pleidooi voor de ouderrechten met rechtsgelijkheid ten aanzien van de publieke kas als doel.

Binnen het kader van deze „*feitelijk-historische-staatsrechtelijke beschouwing*" (Dr. SCHOLTEN) moeten we ook plaatsen de bekende woorden uit LOHMAN's Unie-rede van het jaar 1917: „Vraagt men mij nu: is, indien de voorstellen der Onderwijscommissie (van de Bevredigingscommissie nl.) wet worden, de schoolstrijd uit, dan antwoord ik met beslistheid: ja, Ik zou niet weten, wat wij, als Christenen, als protestantsche Christenen althans, anders zouden kunnen verlangen. Uit is dan de schoolstrijd. Maar niet de strijd over datgene waarom het ten slotte te doen is. Niet de strijd voor de beginselen, die naar onze overtuiging aan alle duurzame ontwikkeling ten grondslag liggen. Niet de strijd, noodig, om het Evangelie te brengen aan alle creaturen".

We herinneren er aan:

Ten eerste, dat LOHMAN dit zeide, toen de schoolwet-1920 er nog niet

was, en er uiteraard over die wet en haar toepassing in de practijk nog niet te praten viel.

Ten tweede, dat het toen in de verste verte nog niet te bevroeden was wat wij thans op politiek erf zien gebeuren.

Nu de pacificatie-wet bijna twintig jaren heeft doorgewerkt, zijn we in staat te beoordeelen, wat ze heeft beteekend voor ons onderwijs en voor ons volksleven.

Ook t. a. v. wat we wèl en wat we niét kregen met betrekking tot de Vrije School.

We verkregen wèl — als was het dan niet voor de volle honderd procent — financiële gelijkstelling, maar *de „Vrije school” bleef als vastgekoppeld aan de Openbare*: voor wat de exploitatie betreft, maar ook wat het schooltoezicht aangaat.

Het eerste enthousiasme luwde dan ook al gauw.

Zoo werd in 1925 op de jaarvergadering van *Gereformeerd Schoolverband* — de onderwijsorganisatie, die als het geweten van ons Christelijk onderwijs steeds de wacht betrok bij het beginsel — reeds de vraag naar herziening van de Lager Onderwijswet in bespreking genomen.

„In 1920”, schreef de heer J. VAN ANDEL, „is *de bijzondere school georiënteerd naar de openbare*, en dit beteekent „gelijkstelling”, maar het had ook anders gekund, nl. dat de openbare school was georiënteerd naar de bijzondere, met name voor zoover betreft haar financiële voorziening. Niet de Staat betale alles, maar de Staat trede slechts aanvullend op, en ga uit van het juiste beginsel, dat opvoeding niet minder dan voeding allereerst de taak der ouders is.

Wij breken niet de staf over wat in '20 gebeurd is, aanvaarden dit veeleer als *een noodzakelijke schakel in de ontwikkeling der dingen*, maar achten ons niet verantwoord den huidigen toestand als de meest gewenschte te aanvaarden. Is men eenmaal op verkeerd spoor, dan weet niemand, hoe verder de gang zijn zal. De wet is nu gegeven door een Rechtsch ministerie, maar de politieke wind kan draaien en de geest van het Departement van Onderwijs wordt straks wellicht in andere richting gestuurd dan nu.”

„Wij meenen,” vervolgt VAN ANDEL, „dat de vooropstelling van het openbaar onderwijs en de voortdurende tegenstelling: openbaar en bijzonder onderwijs dient te verdwijnen. Overheidsonderwijs blijve alleen beperkt tot die kinderen, over wie blijikbaar nie-

mand zich ontfermt. Die kinderen zullen zeker moeten geholpen worden en er ligt in dit helpen van het zwakke en verwaarloosde een roeping voor de Overheid, maar wij hebben er bezwaar tegen op deze *uitzonderingspositie* de lager-onderwijswet te baseeren" 9).

Ook de kwestie van *het eigen schooltoezicht* — waarover reeds in 1910 door WIRTZ, ook in de kring van G. S. V., was gesproken, kwam in dien tijd weer ter sprake. In 1924 verscheen nl. van de Commissie van Uitvoering (de auctor mentalis was weer WIRTZ) opnieuw een brochure over het schooltoezicht 10).

Intusschen zijn we al weer meer dan tien jaar verder, en zijn wij thans in staat de schoolkwestie, in verband met de huidige schoolwetgeving, onder een ander aspect te zien.

En dat niet onder een gunstiger belichting.

De vrees, dat „*de geest van het Departement*” wel eens uit een andere richting kon komen dan ze was in den tijd rond 1920, bleek niet ongegrond te zijn. De zgn. Vrijzinnigheid, die steeds een veel te groote rol heeft gespeeld in onze schoolwetgeving en nu voor enkele jaren — toen nl. *Marchant en marche* was — weer een schoolactie en scène zette, bleek maar al te zeer een gevaarlijke „departementale geest” . . . die, gelukkig, op tijd werd onderkend. De aanslag op de Vrije school werd voorkomen.

En ook, al schreef Dr. SCHOLTEN nog het vorig jaar, dat er „voorloopig geen aanleiding is, om de Vrije school op zich zelf in lijfsgevaar te zien,” gebeurtenissen van recenten datum hebben bewezen, dat we toch steeds op lijfsbehoud hebben bedacht te zijn. Als we lezen, wat o. a. de Inspecteur van het B. L. O. schreef in het *Onderwijsverslag — 1938*), dat het wel „verklaarbaar, maar naar zijn meening niet tolereerbaar is, dat gepoogd wordt op meerdere plaatsen gelijktijdig twee of drie scholen op te richten, die organisatorisch bezien, tot één zouden moeten worden teruggebracht”, dan constateeren we hier, in 1938, van déze vrijzinnigheid: nog niets geleerd en nog niets vergeten 11).

„Vrijzinnigheid is géén vrijheidszin” (GROEN VAN PRINSTERER).

En de vraag komt bij ons op, of we, gelet op zulke inspectoriale bemoeiingen en het feit, dat de Openbare school thans nog niet een derde deel van de schoolkinderen betreft, *een re-organisatie van ons onderwijs niet wenschelijk is; zoo, dat elk der beide*

richtingen kome tot een *eigen* en *wettelijk gesanctioneerde schoolorganisatie*, met een *eigen schooltoezicht*.

Nu we hoe langer hoe meer afdwalen van de grondslagen eener Christelijke samenleving, is het dringend noodzakelijk de allereerste beginselen, „waar Woord en Schepping van getuigt”, weer in herinnering te brengen. Zulk een *primum principium* is, dat we, zoodra we ons gaan bezinnen op opvoeding en onderwijs, ons uitgangspunt hebben te nemen in het gezin. Krachtens Goddelijke aanwijzing toch is het gezin de eerste opvoedingsgemeenschap, en zijn de ouders de ééerst-aangewezenen en de ééerst-verantwoordelijken voor de lichamelijke en de geestelijke verzorging van hun kinderen. Hun opvoedingsplichten en -rechten ontvangen de ouders in beginsel dan ook niet van een ander, b.v. van den Staat, evenmin als zij hun kinderen van den Staat hebben ontvangen. Kinderen, zegt de H. Schrift, zijn een erfdeel des Hééren: als zoodanig ook hebben de ouders in de allereerste plaats hun kinderen te beschouwen. Daaruit volgt ook, dat de ouders van de opvoeding van hun kinderen voor alles verantwoording schuldig zijn aan God.

Dat beginsel, dat „axioma” is, zegt Dr. COETZEE¹²⁾, „baie eenvoudig” — maar niettemin van fundamenteele beteekenis voor héél onze beschouwing omtrent opvoeding en onderwijs.

Allereerst, wat betreft het karakter van de school, daarna ook met betrekking tot de vraag in welke verhouding de school behoort te staan tot de *Kerk* en tot den *Staat*.

Immers: in een primitief gemeenschapsleven moge de gezinsopvoeding nog voldoende zijn, in de moderne en zoo uiterst gecompliceerde maatschappij is de school eenvoudig een onmisbaar instituut.

Uit deze noodzakelijkheid, uit dit „*feit*” mag evenwel nooit een „*norm*” worden afgeleid voor de opvoeding. Wat *is* (de zgn. „concrete situatie”) kan en mag zonder meer nooit aanwijzing of regel zijn voor wat *behóórt te zijn*. Al is het, dat de ouders, de natuurlijke opvoeders, voor verreweg het grootste deel — om welke reden dan ook — niet meer in staat zijn zèlf hun kinderen op te voeden en te onderwijzen, nimmer mag daaruit afgeleid, dat zij dáárom behooren afstand te doen van hun primaire rechten en plichten, en

het gezin moet ophouden de primaire opvoedingsgemeenschap te zijn.

Niettemin moeten we ook willen opmerken de aanwijzing van de „historie” en van de „cultuur”: dat o. a. tengevolge van de maatschappelijke ontwikkeling de ouders van lieverlede steeds meer genoodzaakt zijn geworden, een *deel* van hun taak over te dragen aan „een ander”. Uit dien nood is de school ontstaan. De school is dus krachtens haar oorsprong en wezen niet anders dan een *noodhulp* ¹³⁾; een hulp evenwel, die wegens de voortgaande ontwikkeling van de maatschappij en verdeeling van allen arbeid thans onmisbaar is geworden.

In die ontwikkeling is ook begrepen, dat door den economischen en geestelijken nood ten gevolge van de wereldoorlog het staats-socialistisch streven niet weinig werd versterkt, en er toe heeft geleid, dat de school wel moest doen „wat des gezins” was, wilde men de kinderen niet aan hun lot overlaten. Waarvan weer het gevolg is, dat velen in onzen kring zeggen *practisch* niet anders te kunnen, hoezeer ze *principiëel* die practijk ook veroordeelen.

Hier is een merkwaardige contradictie in den kring van hen, die toch Gods Woord erkennen als regel voor héél hun leven. Verklaar! Ook *tolereerbaar*? De verhouding van Gezin en School, zelfs waar die beide eensgeestes zijn — en dat is toch voor ons een *conditio sine qua non*! — is daarom in het licht van de huidige schoolorganisatie een vraag, welke om principiële bezinning vraagt en maar niet zoo op grond van allerlei utiliteits- en noodzakelijkheidsoverwegingen terzijde mag worden gesteld.

„De School moet het doen!” mag niet het archimedisch middelpunt van ons paedagogisch handelen zijn. Te meer niet, als we daarbij constateeren, dat voor velen de Staat via de school zijn invloed behoort te doen gelden.

Hetgeen niet wil zeggen, dat het kind, in geval van onmacht van het gezin, maar aan zijn lot moet worden overgelaten. Integendeel: dan heeft de gemeenschap i. c. ook de Staat — maar deze niet in de eerste plaats! — een taak om in die nood te voorzien. Sociale verzorging . . . maar *via het gezin*; zóó dus, dat de ouders daarbij niet worden uitgeschakeld. De opvoeding, in welk instituut of op welke wijze ook georganiseerd, behoort allereerst rekening

te houden met de authentieke aanwijzingen en gegevens voor wat betreft de plaats en de taak van de ouders in het opvoedingsplan ¹⁴).

Aan die primordiale rechten mogen Staat noch Kerk iets te kort doen. Alle krenking van Gods waarheid, heeft GROEN VAN PRINSTERER terecht eens opgemerkt, werkt nadeelig op elk terrein van het leven, en blijkt de historie niet het minst op dat van opvoeding en onderwijs.

Aangezien we ons hier moeten beperken tot de verhouding School en Staat — incl. die van Gezin en School — zullen we de vraag, welke taak de Kerk hier heeft, hoe belangrijk ook, terzijde moeten stellen.

Bij het licht van Schrift en Historie (en daarbij vooral de historie van het heden) zullen we ons opnieuw hebben te bezinnen op de „opvoedkundige functies” van den Staat ¹⁵). Die noodzakelijkheid is een nood geworden, nu hoe langer hoe meer blijkt, dat er vrij wat meer nazaten van KAPPEYNE zijn dan men aanvankelijk bij de pacificatie van 1920 zou hebben mogen verwachten. We herinneren hier slechts aan wat er op het onlangs gehouden congres van de Vrijzinnig-Democratische partij ter zake van het onderwijs is gezegd en zelfs bij motie is uitgesproken: dat het in de eerste plaats de taak van de Overheid is inrichtingen van onderwijs te openen; waaraan was toegevoegd, dat „aan de bijzondere scholen van Overheidswege in beperkte mate steun *kán* worden verleend” ¹⁶).

Bovenal past ons waakzaamheid nu immers over de gansche wereld de idee van den totalitair Staat zich op den voorgrond heeft gedrongen. Er heeft in de laatste jaren in den strijd rond de staatsidee een merkbare frontverandering plaatsgevonden, waarvan we ons wel terdege bewust moeten zijn, willen we niet in paedagogicis zien gebeuren wat onlangs plaats greep op politiek gebied: gelijkschakeling („Anschluss!”) op commando.

In dat licht ook is Dr. IDENBURG's derde Stelling (zie boven) waarin uitgesproken wordt, dat de Overheid in haar „opvoedkundige taak” moet uitgaan van een bepaalde overtuiging zeer bedenkelijk!

Als we dan daarbij nog vernemen, hoe achter het front, waar de

Christelijke (Calvinistische) staatsidee en de idee van den totalitaireren Staat elkaar bekampen op leven en dood en „zonen van hetzelfde huis” — nu in Christelijken kring BARTH en BRUNNER hoe langer hoe meer invloed kregen — met elkaar in schermutseling raken, is het duidelijk, dat het vraagstuk van de verhouding van Staat en School opnieuw overweging behoeft.

Daarbij dient in de eerste plaats *de scherpe tegenstelling* tusschen de Christelijke (Calvinistische) staatsidee en de idee van den totalitaireren Staat onze aandacht.

De Calvinistische staatsidee hangt onverbrekkelijk samen met zeer bepaalde grondgedachten; niet anders is het met de totalitaire staatsidee. Daarom dienen we de resp. grondgedachten eerst goed te kennen.

Welnu: dé grondgedachte van het Calvinisme is „het generaal-kosmologisch beginsel van de souvereiniteit Gods”. (Kuyper). Dat wil zeggen: de rechtstreeksche souvereiniteit van dien God, Die Zich in Zijn Woord geopenbaard heeft, over alle dingen, in welk verband en op welk terrein ook.

Die gedachte heeft CALVIJN reeds, maar vooral toch KUYPER voor wat betreft haar consequentie t.a.v. het staatkundig leven, als bij geloofsintuïtie gegrepen. Daarna heeft hij die grondgedachte trachten uit te werken voor de verschillende levensgebieden: voor huis en school, voor kerk en staat. De groote inzet van zijn leven was: „Gods ordinanties” op te sporen bij het zoeklicht van Boven en deze „ordeningen des Heeren” „in 't volk zoo helder te graveeren tot weer dat volk voor God zich buigt”.

Die levens-ordeningen zijn er! Het geloof in die ordinanties Gods was voor KUYPER, en is voor elken Calvinist, niet anders dan de onwrikbaar in het hart gefundeerde overtuiging, dat in alle geschapen leven een van God voor dat leven bestelde wet ligt; niet wetten van het leven, maar wetten vóór het leven. Die ordinanties zijn „Gods dienstknechten” (Ps. 119).

Het centrale in het Calvinisme is: *de religie*. Godsdienst is voor den Calvinist maar niet „een telescopisch gluren naar een Dieu fainéant”, noch ook een vernuftig mozaïek-spel met star dogmatisch-godsdienstige begrippen, maar de ademtocht voor zijn ziel en de Goddelijke stuwkracht in zijn denken en handelen, in héél

zijn leven. De volstrekte gehoorzaamheid aan Gods Woord, dit „formeel principie der reformatie”, is al-beheerschend voor den Calvinist.

Uit den religieuzen wortel komen dan ook de grondgedachten van het Calvinisme op, of om in jong-Calvinistischen stijl te spreken: „In Christus Jezus vinden alle tijdelijke aspecten van onzen kosmos hun boven-tijdelijke eenheid en religieuze zin-vervulling”. Daarom ook gaat het Koningschap van Christus over elk ding en over elken levenskring. Er is, naar Kuyper's woord, geen duimbreed op heel het erf van dit tijdelijk leven, waarvan Christus niet zegt: *Mijn!*

Deze belijdenis van de absolute souvereiniteit Gods mag wel worden genoemd: hoeksteen en fundament van het Calvinisme.

Doordat God alles schiep en draagt door het Woord van Zijn kracht, bestaat al het geschapene in organischen samenhang en bestaat ook het menschelijk geslacht als een levenseenheid („uit eenen bloede”), waarin elk „ding” en elk „mensch” en elken „levenskring” „naar zijn aard” d. i. naar zijn ingeschapen levenswet bestaat en zich ontsluit.

Het is hier, dat KUYPER — ná de belijdenis van Gods absolute souvereiniteit over al het geschapene, en daaruit *afgeleid* — komt tot de: souvereiniteit in eigen kring, de door God geordineerde levenswet voor elken levenskring.

Nu zijn er onderscheiden levenskringen, verschillende samenlevingsverbanden, elk met een eigen structuur, zooals: gezin, kerk, staat, school, bedrijfsgemeenschappen, enz. Elk van deze levenskringen nu ontleent zijn levenswet aan een hoog gezag in eigen boezem, dat KUYPER aanduidde met: „Souvereiniteit in eigen kring”.

Het gehoorzamen aan die levenswet is de hoogste *vrijheid* tevens! In de bekende rede: *Vrijheid*, uit het jaar 1873, waarin KUYPER reeds praeludeerde op de magistrale rede ter inwijding van de Vrije Universiteit op 20 October 1880 — lezen we: „Vrij zou onze maatschappij dan worden en vrij onze persoon in haar, want vrij is elk, die, gebonden door eigen levenssfeer, al het hem vreemdsoortige kan weerstaan. Onvrij is de visch, al ligt hij ook ongebonden op het drooge, en vrij maakt ge hem juist door hem te binden en te omsluiten in het water”.

De „sovereiniteit” van „den eigen kring” is dan ook *naar twee zijden begrensd*.

Ten eerste: in *verticaal* verband, doordat al de kleine „sovereinen” (ook de Staat!) ieder afzonderlijk en gezamenlijk slechts bestaan bij de gratie van den Oppersten Souverein: God, den Almachtige, Schepper van hemel en aarde. Dit sluit dus *verantwoordelijkheid* in! De ouders zijn daardoor in hun gezin maar niet „heer en meester” over hun kinderen, met wie zij naar eigen willekeur zouden kunnen handelen, maar slechts „rentmeesters” van een „kapitaal”, over welks beheer zij verantwoording schuldig zijn aan God. Dit geldt mm. ook ten aanzien van de andere levenskringen.

Ten tweede: in *horizontaal* verband, doordat de levenskringen elkaars „sovereiniteit” inperken, zooals van elk *lid van het gezin* in en door het gezin-zelf de „sovereiniteit” van zijn *persoon* is ingebonden. De leden van de diverse samenlevingsverbanden, en deze op hun beurt evenzoo, staan niet los-naast-elkaar-gecoördineerd zonder meer, maar zijn *organisch* in een groote levensgemeenschap begrepen. Het is daardoor dan ook, dat elk „deel” (levenskring) juist binnen het „totaal” (de organische eenheid van het menschelijk geslacht) bestaanbaar is, maar ook slechts verstaanbaar wordt. Als keerzijde van de *Sovereiniteit in eigen kring* benoemt DOOYEWEERD dit als: de *universaliteit* in eigen kring.

In het rijke, volle leven staat immers niets op zich zelf. Ook in het menschelijk leven niet: het kind, geboren in de primaire gemeenschap van het gezin, wordt successievelijk opgenomen in de andere levenskringen: kerk, school, maatschappij, enz.

Zoo leven wij voortdurend in verschillend gestructureerde levenskringen en daardoor ook telkens onder wezenlijk verschillende verhoudingen, al is het ook, dat in laatste instantie deze alle onderworpen zijn aan de eene „verhouding” (men excuseere het woord!) waarin de mensch behóórt te staan tot zijn Schepper.

Wat nu de onderlinge verhouding van de onderscheiden levenskringen betreft, die kan niet anders zijn dan die van *sovereiniteit in eigen kring*.

In de concrete werkelijkheid valt het evenwel niet mee elk der kleine „sovereinen” de *juiste plaats* aan te wijzen in het geheel

van het menschelijk leven. Naast principieel inzicht is daarvoor haast een meer dan Salomo's wijsheid noodig. We hebben, we wezen daar reeds op, noch in de H. Schrift, noch in de Historie (als b.v. in wat het Calvinisme in het verleden tot stand bracht) een codex van uitspraken, welke we voor het *heden* zonder meer zouden kunnen toepassen.

Toch mogen we b.v. inzake de verhouding Staat en School een principieele onderwijspolitiek nooit inruilen tegen een opportunitiepolitiek, welke tenslotte zou uitloopen op verflauwing van alle grenzen.

Hoe moeilijk het in de practijk ook moge zijn, niets en niemand ontslaat ons van de *roeping* om zich op de juiste plaats-bepaling en op de afgrenzing van de wederzijdsche bevoegdheid voortdurend *principieel* te bezinnen. Eer dat weer „der Calvinisten schuld om wrake zou roepen!” (KUYPER).

Immers: de „sovereine kringen” zijn *onderling onvervangbaar*, omdat hun „structuur-principes” niet tot elkander zijn te herleiden.

De Staat kan en mag daarom niet doen wat „des kerkerads” is, en omgekeerd: dus geen Staatskerk, maar evenmin een Kerkstaat.

Staat noch Kerk mogen doen „wat des gezins” is. Deze beide grootmachten in het menschelijke leven mogen ook niet de school annexeren ten eigen bate: daarom geen Staatsscholen, maar evenmin Kerkelijke scholen.

Hetgeen natuurlijk wederzijdsche waardeering en noodzakelijkheid van samenwerking, waar ook maar mogelijk en zelfs geboden, *niet* uitsluit. Zoo hebben de „sovereinen”, die ieder voor zich, maar dan toch ook gezamenlijk de opvoeding van het kind, elk op zijn wijze, hebben te behartigen, zich met elkaar te verstaan. Zelfs als men van te voren weet, dat juist dan a.h.w. de moeilijkheden zich van alle kanten opdringen!

De onderscheiden levenskringen hebben zoowel elkaars territoir te eerbiedigen als zichzelf te respecteeren: zoo mag de school noch de staat via de school de primordiale rechten van de ouders en van het gezin aantasten; maar ook de ouders en het gezin hebben de bevoegdheid van de school, waar deze aanwezig is, te erkennen. Ook die van de staat! De staat toch heeft — zooals is uitgedrukt in

art. 195 der Grondwet — ook hier een zelfstandige taak (rechten en plichten). Gelijk trouwens van A. R. standpunt steeds is erkend.

Hier raken we de kern van de vraag: welke is *de juiste plaats van den staat* te midden van de andere „sovereinen”.

Het is déze vraag, waar ook Kuyper reeds in zijn dagen mee heeft geworsteld en die nu weer onlangs ook in eigen kring opzettelijke aandacht had.

Het is bekend, dat KUYPER om aan te duiden het wezen en de bevoegdheid van den staat o.a. sprak van „het chirurgisch verband”; een beeld, dat bedoelde duidelijk te maken, dat de Staat tot taak heeft door bescherming van het door de zonde ziek geworden menschelijk leven te beschermen.

Toen daarop de opmerking werd gemaakt, dat deze wijze van voorstellen toch wel al te mechanisch is, als strijdend ook met de eenvoudige waarheid, dat ook het staatsleven toch *leven* is, heeft KUYPER later zijn eigen beeldspraak aangevuld en gecorrigeerd, omdat „het chirurgisch verband” maar slechts ten deele uitdrukte wat hij bedoelde te zeggen omtrent den aard en de bevoegdheid van het staatsgezag. Hij gebruikt dan een ander beeld: het verschijnsel der „coägulatie”, nl., dat bij verwonding of insluiting van gif het lichaam zelf middelen ter bewaring voortbrengt. Gelijkssoortig verschijnsel ziet hij niet slechts in de natuur, maar ook in het geestelijk leven.

En dan wijst hij op de *conscientie*. De conscientie, het geweten behoort bij onze natuur, maar ze is krachtens goddelijke ordinarie een na de zonde in ons waarschuwend en bestraffend „hulpmiddel” om kracht bij te zetten in den strijd tegen elken zondigen macht.

Evenwel niet zoo, dat we in het geweten een „stem Gods” zouden mogen beluisteren, een onfeilbaar rechter van wat goed en kwaad is. Verre van dat: Gods Woord als richtsnoer en maatstaf voor héél ons leven blijft primair.

Zoo kwam KUYPER tot het vaststellen van de volgende beginselen omtrent het wezen en de bevoegdheid van den staat. Ten eerste: dat de staat niet uit de schepping is, maar eerst door de zonde en vloek noodzakelijk is geworden; ten tweede, dat aan dien staat een bepaalde taak is gegeven, niet tot overheersching van

het leven, maar om de ontplooiing van elken levenskring mogelijk te maken; ten derde, dat die taak ook de grens stelt van zijn macht, wat wij uitdrukken door nevens de souvereiniteit van het staatsleven te stellen de souvereiniteit in elken anderen levenskring; ten vierde, dat de staat een tijdelijke gave Gods is, die verdwijnt als met de komst van Christus deze tijdelijke wereld haar einddoel heeft bereikt.

Resumeerende mogen we dan ook zeggen, dat — lettende op bovenvermeld verticaal en horizontaal verband — juist in het Calvinistisch beginsel *het eeuwenoude probleem van Gezag en Vrijheid*, schier op elk terrein en in elk verband, de richting aanwijst, waarin de oplossing zal moeten worden gezocht.

Een *beginsel* immers is maar een *begin*; máár een begin dat beslissend is voor heel den te volgen weg!

Lijnrecht tegenover de Christelijke (Calvinistische) staatsidee staat de humanistische staatsleer, welke juist in onze dagen als totalitaire staatsidee zoo zeer op den voorgrond treedt. Natuurlijk dienen we ook dit geestelijk creatuur te zien „in de lijn der geslachten”. En wel zóó, dat de heidensche totalitaire staatsidee via de 18-eeuwsche „Aufklärung”¹⁷⁾ in het nationaal-socialisme en fascisme weer begon te herleven¹⁸⁾.

Het is zaak op deze historische ontwikkeling goed te letten.

In de theorie van „het contract sociaal” (LOCKE, ROUSSEAU), doch vooral in MACHIAVELLI's en HOBBS' leer der „Staatsraison”, waarbij alle vrijheid en privé-belang van „het individu” a.h.w. werd opgelost in het staatsverband, werd den weg gebaad voor het moderne staatsabsolutisme. Hier is de staat de „Leviathan”, zooals HOBBS zijn werk over de staatstheorie noemt: de hoogste macht in de menselijke samenleving, waaraan alle andere „verbanden” — voorzoover nog mogelijk: de centenaarszware Staatswals heeft vooraf alles genivelleerd! — hoogstens nog onzelfstandige deelen kunnen zijn.

Gelijk in het heidensche Romeinsche wereldrijk in den Divus Augustus eenmaal de absolute staatsidee vergoddelijkt werd, zoekt ook het moderne staatsabsolutisme zich theologisch te „begründen”: men spreekt in die kringen reeds van de „theonome” cultuur en van den „theonomen Staat”. Uit den religieuzen wortel komen de grondgedachten van het Calvinisme op, niet anders — maar in

wezen geheel anders! — is het met grondgedachten van de autarke, moderne staatsidee.

Dat is de heillooze consequentie. De mensch is nu eenmaal van „Gods geslacht” en zal er daarom steeds naar streven zijn stelsels ook religieus te verantwoorden. De vergoddelijkte staatsidee voorziet, nadat eerst de „officieele” godsdienst is dood gerationaliseerd, in een religieuze behoefte. Het vacuum moet gevuld. Voor een groot deel is dan ook daaruit juist te verklaren de ontzaglijke opgang en de devote vereering van de massa voor den „Homo politicus”, den dictator.

Daar is het gedaan met de „sovereiniteit in eigen kring”; daar ontvangt de „democratie” haar doodsteek; daar wordt de persoonlijke vrijheid, de gewetensvrijheid, in bloed gesmoord.

Terecht kon dan ook KOHNSTAMM als zijn overtuiging uitspreken, „dat de rechtssovereiniteit van den humanist op den duur geen beschutting zal bieden; alleen de erkenning van Gods soevereiniteit zal grenzen kunnen afbakenen en tegenover de aanspraken van den Staat het recht van andere levensterreinen kunnen handhaven” 19).

„Dit woord: *Sovereiniteit in eigen kring*, schreef hij in zijn *Democratie in de branding* brengt den naam van den man in herinnering, die meer dan een menschenleeftijd geleden beter dan eenig ander in Nederland het wezen der democratie heeft begrepen. En slechts met weemoed kunnen wij heden KUYPER'S vertoog over *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheid* lezen, bij de gedachte wat er van de democratie in ons land had kunnen worden zoo de liberale leiders dier dagen iets van zijn bedoelingen hadden verstaan.”

Nooit te voren is de noodzakelijkheid en waarschijnlijk ook de mogelijkheid van toepassing (voor wat ons land aangaat!) zóó gebleken als in de geestelijke verwarring van onzen tijd. *Instinctieve Calvinistische tendenzen* in ons volksleven bleken door der tijden nood weer gewekt. Het Calvinisme is in sommige kringen thans niet weinig in eere. Nu de *Democratie* zich ziet bedreigd, zoekt ze heul bij het Calvinisme 20).

De levens-vernieuwende kracht van het Calvinistisch beginsel is nog lang niet uitgeput.

Ook niet t. a. v. de zgn. oplossing van den schoolstrijd!

Keeren we nu terug tot het geruchtmakend artikel van Dr. IDENBURG.

Hier wordt KUYPER gerangschikt onder de categorie van denkers, die „uitgaande van de eigenaardige idee, welke de verschillende gebieden geacht wordt te beheerschen „eens en voor al” tot een juiste afbakening van de resp. bevoegdheden te komen.” Bedoelde „eigenaardige idee” is dan de „Souvereiniteit in eigen kring”.

Hoewel Dr. IDENBURG deze terminologie minder juist acht, meent hij toch, dat „zulk een bezinning op de bestemming van bepaalde cultuurgebieden zeker niet zonder waarde is. Zij kan ons helpen om door het trekken van hulplijnen in onze gedachten orde te brengen in het samengestelde beeld der hedendaagsche cultuur. Zij leert ons de daarin voorkomende verschijnselen en krachten naar hun verschillende grondmotieven te rangschikken”.

Bij deze formeele waardeering blijft het dan ook.

Immrs: „normen voor de werkzaamheid van den staat worden op deze wijze niet verkregen. Daartoe is het niet voldoende het zuivere wezen van den staat en van de school en eventueele andere gebieden te doorgronden, doch moeten wij met het aldus gewonnen levensinzicht terugkeeren tot de werkelijkheid van het moderne cultuurleven. Dan blijkt, dat wij de feitelijke samenhang der maatschappij niet begrijpen, wanneer wij haar beschouwen als de weerspiegeling van abstracte denkbeelden, maar dat het er juist op aankomt de veelvuldige wisselwerking van krachten en de doorenmengeling van velerlei motieven te leeren zien, waarvoor wij ons bij de aanraking met de concrete situatie zien gesteld. Daarom geeft KUYPER's tot op zekere hoogte wellicht verhelderende constructie ons *niet de oplossing voor de grensproblemen, welke de feitelijke beweging der menschen en dingen doet opkomen*”.

Dr. IDENBURG kan het daarom beter vinden met LOHMAN.

„KUYPER was dogmaticus, LOHMAN historicus”.

Den laatsten „verdroot het (ook), wanneer aan zuiver menscheelijke constructies eeuwigheidswaarde werd toegekend”. In navolging van LOHMAN waarschuwt hij dan voor een lichtvaardig beroep op „wat Gods Woord ons zegt”.

In *De Nederlander* (van 5 Nov. l.l.) bestrijdt dan Dr. I. wat De Standaard schreef terzake van de „eeuwige beginselen van het Woord Gods” (ordinantiën Gods) voor het leven, zooals die door

GROEN VAN PRINSTERER en KUYPER zijn beleden en zooals zij kracht boden tot den strijd voor de vrijheid van onderwijs". De schrijver oordeelt, dat zulke ordinantiën niet aanwijsbaar zijn. „Niet, omdat Gods Woord niet ook voor ons het licht is waarbij we willen leven, maar wel, omdat wij bezwaar hebben tegen het gebruik van het Woord als wetboek en handboek der staatsleer".

Hier constateeren we, wat we in 't begin reeds terloops opmerkten, hoe in het debat tusschen *De Standaard* en *De Nederlander* de oude controverse in de correspondentie: LOHMAN-KUYPER, weer in 't geding is.

„Hij" (LOHMAN), zegt Dr. KASTEEL, „schijnt soms *een Barthiaan avant date*"! ²¹).

Dat het Calvinisme den Bijbel zou beschouwen als „wetboek en handboek der staatsleer" is intusschen nooit gezegd, noch bedoeld! Dr. IDENBURG kan beter weten. Niemand en geen enkele wetenschap, zelfs niet de theologie, heeft in den Bijbel een codex van uitspraken, welke op elke willekeurige concrete situatie zou passen als een sleutel op een slot.

Wel verre van doctrinair te zijn, schreef reeds KUYPER in 1874: „Het Calvinisme is geen starre, onbeweeglijke macht, die reeds bij CALVIJN haar laatste consequentie, haar volle afronding gevonden had. Integendeel, het is een beginsel, dat eerst allengs zijn kracht openbaart, voor elke eeuw een eigen gedachte heeft, in elk land een eigen vorm weet aan te nemen, en juist in deze rusteloze gedaanteverwisseling zijn ontwikkelingsproces voortzet".

Daarnaast heeft juist de Calvinist een open oog voor „het sociologisch gegeven".

De tweede naam van de partij: Christelijk-Historisch wijst daar reeds op. Dit „*historisch*" toch duidt o. a. aan, „dat we maar niet willekeurig „scheppen" en „herschepjen" kunnen, dat wijzelf, mèt de toestanden waaronder we leven „product zijn van een verleden, dat, onafhankelijk van onzen wil en buiten ons toedoen, geschapen is door Hem, in Wien wij leven, ons bewegen en zijn" (Kuyper).

Een goed Calvinist let daarom juist op aanwijzingen van tijd en omstandigheden, omdat hij zich niet wil vastbijten in een ideologie, die valt buiten de wereld van de werkelijkheid. Mits goed ver-

staan, is elk Calvinist dan juist op staatkundig gebied een Real-Politiker!

Intusschen is niet deze vraag allereerst in het geding. Dit raakt meenen wij, voornamelijk de al of niet, de meer of mindere erkende *autoriteit van de Heilige Schrift over héél het leven*.

Voor den Calvinist is het Woord van dien God, Die „den hemel, de aarde en al hun heir schiep,” a priori van beteekenis voor héél het leven. Diensvolgens is voor hem *de religie ook niet partiëel* (alleen maar waarde hebbend op één terrein: de kerk) *maar universeel*: zijnde héél de wereld en gehéél het leven haar gebied.

Wat nu verstond KUYPER en verstaan ook wij onder: een ordinantie Gods? Boven gaven we reeds het antwoord: de door God bestelde orde voor al het geschapene, „de heil’ge orde dezer wereld”, die wij, beperkte schepselen als we zijn, wel niet steeds opmerken, maar waarvan ieder, die zich buigt voor de autoriteit der H. Schrift, toch het onwrikbare getuigenis in zijn hart heeft.

Die „ordinanties” liggen niet, evenmin als de „dogma’s”, maar kant en klaar geformuleerd in de H. Schrift. Gelijk de geloovige bij zijn bezinning op den inhoud van de H. S. de drang in zich voelt, wijl geloofsbehoefte, de daargegeven openbaring te reproduceeren en saam te vatten in het „dogma”, zal ook de Christen-staatsman — zij het, dat in de H. S. de Openbaring t. a. v. het staatkundig leven niet zoo gedetailleerd is — diezelfde behoefte hebben ook deze Openbaring te reproduceeren in een „dogma” voor het politieke leven. Want, ordinantie en dogma beteekenen hetzelfde: waarheden die objectief vast staan, d. w. z. die onafhankelijk van ons goedvinden als majesteitelijke normen voor héél ons leven autoriteit hebben. Het zijn ordeningen des Hééren.

Zulk een ordinantie nu is: de erkenning van Gods souvereiniteit over héél het leven, over àlle dingen, in welk verband en op welk terrein ook. Maar welk dogma ook en welke ordinantie ook, ze wordt alleen *door het geloof* aanvaard.

Gelijk onze belijdenisgeschriften het zoo klassiek schoon zeggen in art. 13 van de Ned. Geloofsbelijdenis en in Zondag 10 van de Heidelberger Catechismus.

Op grond van die belijdenis is het Barthianisme — zoowel het Barthianum D 3, als het Barthianume purum — niet aanvaardbaar ²²).

Het valt niet moeilijk in te zien, dat de Barthiaansche-Brunner-sche staatsopvatting een rol speelt in Dr. IDENBURG's beschouwingen. Niet nog in zijn consequenten vorm; integendeel, hier wordt nog getracht de „dialectische spanning” te overbruggen door wèl te streven naar een „verzoening” of anders gezegd: We constateeren een merkwaardige cirkel-redeneering, waarbij twee aan elkaar tegengestelde richtingen zich moeten bewegen in dezelfde baan, hetgeen noodzakelijkerwijze wel moet uitloopen op kortsluiting.

Met een aldus aan Schrift en Historie gewonnen inzicht willen we nu terugkeeren tot *Artikel XIII*, de bekende onderwijsparagraaf in *Ons Program*: nagaan wat het wèl en wat het niét zegt. We zullen dan tevens gelegenheid hebben hier en daar een „aanteekening” te plaatsen bij de door Dr. IDENBURG gewenschte schoolpolitiek.

a. Zij wil, dat de Staat (voorzoover ontstentenis van veerkracht bij de burgerij hiertoe niet noodzaakt) het beginsel late varen, alsof de Overheid geroepen zou zijn, om van harentwege onderwijs te doen geven.

Deze beginselverklaring gaat terecht voorop: ze is het primum principium in onze schoolpolitiek. Waarom wordt hieraan een zoo *principieele* waarde toegekend? „Immers, omdat zij een negatie is van de door vele vrijzinnigen voorgestane stelling, dat aan de Overheid toekomt de leiding van de geestelijke ontwikkeling des volks. Een stelling, die ook op *religieuze* gronden elk antirevolutionnair principieel bestrijdt.” (LOHMAN). En de historie — ook weer van recenten datum: o. a. het amendement-Deventer op de jaarvergadering der V. D. Bond — heeft ons geleerd, dat we voortdurend positie moeten nemen tegen het beginsel van het staats-monopolie inzake het onderwijs.

Hier staat *beginsel* tegenover *beginsel*.

Men versta deze zinsnede in het onderwijsartikel evenwel niet verkeerd.

In de eerste plaats zegt ze *niet*, dat de Overheid onder geen beding ooit „van harentwege” onderwijs zou hebben te geven. Het tusschen haakjes gevoegde zegt immers: voorzoover althans ontstentenis van veerkracht bij de burgerij haar daartoe *niet nood-*

zaakt. Financiële onmacht der ouders zou de Overheid zelfs kunnen verplichten *wèl* voor het onderwijs te zorgen. Maar, dat is dan een abnormale toestand. Daarom ook zij de Overheid er steeds op bedacht, in dezen het „particulier initiatief” te prikkelen en moet zij elke ontplooiing daarvan helpen bevorderen. Het is een nationaal belang de volkskracht in juiste banen te leiden. Ook daarom zag KUYPER de zaak van het onderwijs steeds als een *sociale* kwestie.

In de tweede plaats, dat elke Overheidsbemoeiing daarom nog niet veroordeeld is; ook dan niet, indien de Overheid zelf zou uitgaan van de leuze: de Vrije school regel, de Overheidsschool niet anders dan aanvulling. Immers: het is thans uitgesloten, dat elke ouderkring het onderwijs aan zijn kinderen zelf geheel zou kunnen bekostigen. De ontwikkeling van ons schoolwezen is, in verband met tal van sociaal-economische omstandigheden, zoo geworden, dat ook het vrije onderwijs van staatswege financieel gesteund moet worden. Veel nakomelingen van de „enthusiaste geesten” uit KUYPER'S dagen, die droomden van een Vrije school, onberoerd van eenige Overheidsbemoeiing, zullen er dan in onze dagen ook niet meer gevonden worden. Hoever die steun — welke toch altijd het karakter van „noodhulp” moet dragen — nu gaan moet, is niet in een wetsartikel vast te leggen. Ook hier heeft de Overheid, als steeds, te rekenen met den bepaalden tijd en met de concrete, actueel aanwezige omstandigheden.

Mits maar *niet* uit dien noodtoestand worde afgeleid, dat de Overheid tot plicht heeft *kosteloos onderwijs* te verstrekken. Men herinnere zich, hoe in de zeventiger jaren door de liberalen (o.a. ook door KAPPEYNE) dat beginsel is verdedigd.

Intusschen is gebleken, dat „de veerkracht der burgerij” *wèl* is te kort geschoten. Een der gevolgen van de Schoolwet-1920 is ook geweest, dat wat de financiële verzorging van het onderwijs aangaat, het „particulier initiatief” vrijwel tot nul is gereduceerd.

En: „een veerkracht”, die tot op den laatsten cent op de Overheidsklassen steunt, is een waardeloos attribuut” (Dr. COLIJN).

Daarom moet die veerkracht weer opzettelijk geprikkeld: niet alleen bij de voorstanders van het bijzonder onderwijs, maar ook bij hen, die hun liefde hebben verpand aan het openbaar onderwijs.

Maar hoè?

Dr. COLIJN oordeelt, dat hier *het Gewijzigd Unie-Rapport* nog steeds de juiste oplossing aan de hand doet. „Men vereenvoudige het type van de gewone lagere school; vereenvoudiging in den zin van mindere kostbaarheid. Alles wat nog openbare school is, worde overgedragen aan een oudercommissie, en verder sta het ieder vrij, buiten de openbare kas om, de inrichting der scholen, tot wier verzorging men geroepen is, zoo hoog op te voeren als men wil. Van de publiekekas blijven beide typen *gelijke* behandeling onder vinden.”

„Dat is een logisch uitvloeisel van de omstandigheid, dat het geven van onderwijs van nature *niet* tot de taak der Overheid behoort”²³).

II. (Zij wil, dat de Staat) voorkome, dat de overheidsschool, voor zoover noodig, tot propaganda van godsdienstige of tegen den godsdienst gekeerde begrippen misbruikt worde; en alzoo aan alle burgers, onverschillig welke hunne godsdienstige of opvoedkundige zienswijze zij, inzake het onderwijs gelijke rechten gunne.

Deze zinsnede dienen we niet los te maken van de voorafgaande, en is als deze ook principieel èn historisch sterk belast. Men herinnere zich weer, hoe èn GROEN èn KUYPER èn LOHMAN hebben geprotesteerd de Overheidsschool, die niet anders was dan „de gepriveligerde secteschool van een zeker godsdienstig stelsel”. Hoe ook KAPPEYNE zijn onderwijsplan aankondigde als „doortrokken van de moderne levensbeschouwing”.

Het is nu eenmaal zoo, dat de Overheid, die óók *verantwoordelijk* is voor het peil van het volksonderwijs en die *betaalt*, daarom „*waarborgen*” wil. Hier juist knelt „de zilveren koorde”. Vandaar ook de in onze wetgeving sinds lang klassieke formule: „het onderwijs is vrij, behoudens...” ...enkele behoudens. Dat is vooral begonnen na '89, toen we den eersten stap hebben gezet op den subsidie-weg. En sinds vermeerderden de waarborgen. Thans zijn we reeds zoo ver, dat de bijzondere school, zal ze aanspraak kunnen maken op de rijkssubsidie aan niet minder dan . . . een dertigtal voorwaarden („waarborgen”) moet voldoen!

Dit omvat ook voorwaarden t.a.v. de deugdelijkheid van het onderwijs, èn het doel van het onderwijs, èn het aantal leer-

vakken, en het aantal uren, dat onderwijs gegeven moet worden in de wettelijk verplichte vakken, enz. enz.

Verder: wáár, en dan nog hoé, plegen in ons land kwesties als „Fransch op de lagere school”, ja dan neen, vóór of ná het zesde leerjaar); de leerlingenschaal; die en die spelling te worden behandeld en beslist? ²⁴).

In heel onze Schoolwetgeving vinden we nog de restanten van het Staatsmonopolie. Terecht mocht dan ook Prof. WATERINK op de Paedagogische Conferentie zeggen, dat men in plaats van nog te waarschuwen tegen Staatspaedagogiek beter (bedoeld is: juist.) deed te erkennen, dat we die reeds hebben.

Sinds jaren zijn we al bezig den keizer *meer* te geven dan „wat des keizers” is. Als dan ook Dr. IDENBURG het pleit voert voor „de Overheid, die inzake het onderwijs moet uitgaan van een bepaalde overtuiging,” is dat hier een *spelen met vuur*. Ten eerste toch hebben we — en dat is de les der historie — jarenlang een Overheid gehad met wél een overtuiging, zelfs met een zéér bepaalde, waaraan toch ook Dr. IDENBURG nog wel heugenis zal hebben. En ten tweede — als wij nu ook eens „waarborgen” mogen vragen! — is onze vrijheid bij de door Dr. IDENBURG genoemde garanties: openbaarheid van ons staatsbestuur, contróle en vrije critiek, *niet* voldoende gewaarborgd. Gelet vooral op de suggestie van den tijdgeest.

Men wachte zich voor hen die roepen: Vrede, vrede — en geen gevaar!

De Staat en zijn dienaren zijn nu eenmaal behept met een expansie-zucht, waarvoor men op zijn hoede moet zijn. Daardoor ook zullen juist de beste inspecteurs bij het rijksschooltoezicht hier vervallen in „les défauts de leur qualités”. We zien nu reeds, dat de Leidraad — op zichzelf toch vrij „onschuldig” — blijkt een onderdeel te zijn van een breedopgezette en complete didactiek, waaraan zeer bepaalde paedagogische beginselen ten grondslag liggen. Afgedacht nog van het gevaar, dat op deze wijze, nl. geïnstrueerd van inspectiewege, juist de vrije ontwikkeling van de didactiek en methodiek *buiten* den inspectiekring niet weinig zal zijn gehandicapt.

Dat deze zinsnede in het A.R. onderwijsprogram alleen spreekt

van een „godsdiensstige en opvoedkundige zienswijze”, welke door de Overheid dienen geëerbiedigd te worden, en niet van een „politieke zienswijze,” kan niet zonder reden zijn. De Overheid toch mag niet toelaten het geven van onderwijs, waarbij leeringen worden verspreid, die „strijdig zijn met de goede zeden of aansporen tot ongehoorzaamheid aan de wetten des lands.” Het is dan ook van beteekenis, dat in artikel 10 der L. O.-wet van 1920 reeds een dusdanig verbod is opgenomen. De urgentie daarvan is thans nog grooter dan voorheen.

Hier zou de vraag gedaan kunnen worden, of door zulk een bepaling de Overheid niet te kort doet aan de gewetensvrijheid van bepaalden harer onderdanen.

Het antwoord op deze vraag geeft artikel IV. van Ons Program, nl. onder letter e. waar gezegd wordt, dat de Overheid alleen in de conscientie, „die het vermoeden van achtbaarheid niet mist en haar uitspraak geen afbreuk doet aan de vervulling van de noodzakelijke Overheidstaak”, een grens heeft te erkennen voor haar macht. Nu behoort ongetwijfeld tot de noodzakelijke, ja, tot de Goddelijke roeping der Overheid de handhaving van het gezag en het waken voor de goede zeden.

Niet alleen op „het publieke terrein des levens”, maar zeer stellig ook in de school.

Natuurlijk blijft hier dan nog de zeer delicate taak naar het onderzoek der „achtbaarheid” van eventueele gewetensbezwaren.

Deze moet getoetst aan de duidelijke uitspraken van de H. Schrift.

En verder: „*De overheid heeft óók haar geweten*” (Mr. TERPSTRA).

III. Haar devies blijft: dat de vrije school regel moet zijn, en dat de openbare school niet anders mag zijn dan aanvulling.

De derde zinsnede hebben we te beschouwen als *de conclusie* getrokken uit de voorafgaande alinea.

Door de Vrije school toch wordt aan het particulier initiatief gelegenheid gegeven zich te ontwikkelen. Dan ook kan de Overheid zich des te beter terugtrekken van het terrein, dat van nature niet tot haar bevoegdheid behoort.

Door de Vrije school alleen is het mogelijk, dat het onderwijs zich meer en beter kan *aanpassen bij den geest van het gezin*. Dat

is een groot voordeel: alleen als gezin en school éénsgeestes zijn mag verwacht worden, dat het onderwijs ook een zoo groot mogelijk opvoedend rendement geeft, zoodra de ouders daadwerkelijk worden in georganiseerd in het paedagogisch bedrijf.

Door de Vrije school is *de gewetensvrijheid, en daardoor ook de ware democratie, het best gewaarborgd*. Bij staatspaedagogiek bestaat steeds het gevaar, evenzeer als bij clericale overheersching, dat de school gebruikt wordt als propagandamiddel voor een bepaalde geestesrichting. Dat dit gevaar niet denkbeeldig is, weten we maar al te goed uit onze eigen schoolgeschiedenis, en wordt in onzen tijd op wel heel drastische wijze in het buitenland gedemonstreerd: (Onder de leuze: Opvoeding dóór de Staat vóór de Staat.)

Daarom: *Vrijheid van onderwijs moge in theorie mogelijk zijn zonder een Vrije school, maar de Vrije school is de beste waarborg voor de vrijheid van onderwijs!*

„Maar”, hooren we de voorstanders van „neutraal” onderwijs met bezorgdheid vragen: „hoe wordt het dan met onze Openbare school?”

We zouden allereerst willen opmerken — wat VAN ANDEL in '25 reeds deed —: jarenlang is de Openbare school de „norm” geweest voor de Bijzondere school (gevolg van het beginsel der staatspaedagogiek), het kàn ook ánders, nl. dat de Openbare school zich oriënteere naar de Vrije school. Niet wat het beginsel betreft (de voorstanders van de Vrije school zullen niet vervallen in de liberale fout!) maar voorzover het de financieele voorziening aangaat. Gezien de sterkte-verhouding, waaruit blijkt dat thans de Openbare school ver in de minderheid is, zou zulk een re-organisatie van ons onderwijsstelsel alleszins billijk zijn.

Daarbij: de geestelijke voordeelen van de Vrije school zijn zoo evident, dat deze ook bij vele voorstanders van het Openbaar onderwijs niet onopgemerkt bleven. Het streven om te komen tot de Vrije school als *regel* voor onderwijswetgeving mag dan ook niet gequalificeerd als „een geraffineerde poging om de ouders der Openbare school het hoofd op hol te brengen” (*De Bode*), maar is veeleer en juist in het welbegrepen belang van de Openbare school zelf. Te meer, nu deze op meer dan één wijze in de impasse is geraakt.

Sinds enkele jaren hebben dan ook enkelen wel ingezien, dat

het daar anders móet. Zoo schreef het *Algemeen Handelsblad*: „De verhoogde belangstelling voor het onderwijs is een onmiskenbaar feit; meer en meer dringt de vraag naar voren, of niet op de eerste plaats het onderwijs is een zaak der ouders, en eerst daarna van den staat. Het is een vraag, vol van de zwaarste onderwijs- en staatkundige problemen. Maar hoe het antwoord ook zij, de ambtenarenschool gaat ten einde.”

De Haagsche Post schreef: „De ouders — althans die der Openbare school — zijn steeds vrijwel als quantité négligeable beschouwd. En wie hebben meer belang bij goed onderwijs dan juist zij?” ²⁵).

Daarbij bleek ook „het” beginsel der „neutraliteit” een geestelijk onding, een restant uit een naief verleden. Wel kweelt *Volksonderwijs* nog maar steeds door over de hooggeprezen „neutraliteit”, zij die dieper nadenken en hun oogen niet sluiten voor de concrete werkelijkheid, hebben de illusie al lang prijsgegeven. Men leze slechts wat KOOS VORRINK schreef over dat troetelkind van Volks- onderwijs! ²⁶).

Er zal dus niet anders opzitten, dan dat de Openbare school worde „omgeschakeld” in een Vrije school. Alles wat nog Openbare school is worde overgedragen aan de bestaande of in het leven te roepen oudercommissie, en verder trachte men te komen tot een *eigen* schoolorganisatie.

„Om het verwijt te ontgaan, dat we een voor de hand liggende bedenking geheel over het hoofd zagen”, zegt Dr. COLIJN, „laten we niet na er op te wijzen, dat de Openbare school dan waarschijnlijk het „magerste” type zou worden. Wij gelooven dit ook, al zou het niet pleiten voor de offervaardigheid van hen, die gloeien van liefde voor de school waaraan „de natie gehecht” is (was). Wij aanvaarden dit gevolg. Wij gevoelen niet de minste behoefte om die stoot te ontwijken. Zelfs pareeren we hem niet. Die toestand is een logisch uitvloeisel van de omstandigheid, dat het geven van onderwijs van nature *niet* tot de taak der Overheid behoort, en dat niet alle burgers evenveel belangstelling voor hun beginsel toonen te bezitten” ²⁷).

Ongetwijfeld mag van dwang van Overheidswege geen sprake zijn.

Maar het valt overigens niet in te zien, waarom het Openbaar

onderwijs, juist waar de werkelijke liefde voor het beginsel en offervaardigheid in eigen kring zoo veel te wenschen overlaat, zou moeten blijven, 't koste wat het wil.

„Het Openbaar onderwijs is voor ons geen „heilig huisje”, dat tot elken prijs in stand gehouden moet worden” (Mr. TERPSTRA) ²⁸).

De vraag zou thans gedaan kunnen worden — hoezeer men ook de leidende gedachte: onderwijsgeven van nature géén Staatszaak! — beaamt, of de bewoordingen van Artikel XIII voor onzen tijd nog wel als de meest juiste weergave kan worden geacht van wat wij nú wenschen t. a. v. het onderwijs. Dr. H. COLIJN heeft hierop geantwoord:

„Die formuleering zou o. i. wel voor eenige verbetering vatbaar zijn, omdat zij de taak der overheid bij de onderwijsvoorziening (er staat „voorziening”, niet „richting” — v. Kl.) wel wat *te* veel op den achtergrond houdt, maar de onderwijsparagraaf van Ons Program is zoozeer een monument uit onzen schoolstrijd, dat we haar slechts in het geval van alleruiterste noodzaak gewijzigd zouden willen zien en, waar die *noodzaak* niet aanwezig is, haar daarom onveranderd handhaven. Wat trouwens zonder eenig bezwaar kan, wijl de *leidende* gedachte op ondubbelzinnige wijze tot uitdrukking werd gebracht” ²⁹).

Dié noodzaak is er thans o. i. niet.

Wel is er noodzaak, dat zij, die prijs stellen op „Vrijheid”, beseffen, dat deze alleen mag worden uitgebalanceerd met als tegenwicht: verantwoordelijkheid voor zichzelf en voor de gemeenschap. En voor wie roepen om „Democratie”, doch maar steeds kloppen aan de deur van den grooten Philantroop: De Staat, dat zij zichzelf in boeien slaan.

Indien niet, dan geeft al het geroep om vrijheid en democratie niets en zal men geen verweer hebben tegen de machtige suggestie van den tijdgeest. Vergeten we het niet: de idee van den totalitair Staat is voor een groot deel ook verklaarbaar als reactieverschijnsel.

Inzoverre ook is Dr. IDENBURG's pleidooi voor meer „ordering” begrijpelijk: er is inderdaad een onverantwoordelijke differentiatie in ons onderwijs; er zijn „principes” gelanceerd, welke niet meer waarde hadden dan een „persoonlijke meening” op zijn best,

of een „hobby” op zijn slechts. Daardoor ook is ons onderwijs schrikbarend duur geworden.

Doch aan wie de schuld? Voor een groot deel immers gevolg van overschatting van theoretische kennis en schoolintellect; ten koste zelfs van intuïtief levensinzicht en instinctieve vakhandigheid. De publieke oponie vooral is nog als doordrenkt van een devotie voor het „Weten”: vrucht van de „Aufklärung”, welke in de School een panacee ziet tegen alle mogelijke sociale ongerechtigheid en alle denkbare volks- en tijdskwalen.

Er is ook een „paedo-cratie” die nauw verwant is aan didactuur!

Maar: waar ligt de grens der Overheidsbemoeiing?

Door wie of wat wordt de „neutraliteit” dier grens gewaarborgd?

Door wie en hoe worden eventuele grensincidenten opgelost?

Ziedaar vragen, welke inderdaad niet „eens en voor altijd” zijn te beantwoorden.

De beantwoording van deze vragen vereischt naast en behalve een grondig principieel inzicht óók kennis van de voor handen zijnde werkelijkheid en van de actueele nooden van dezen tijd.

In verband hiermede is de vraag: of, gezien het principe van de vrije school, het huidig schoolstelsel nog wel het meest geschikt kan worden geacht, in feite de prealabele kwestie.

Immers heel de beweging rond den Leidraad heeft ons geleerd — voorzoover we het sinds enkele jaren al niet wisten — dat ons schoolstelsel niet deugt.

Het is evident: „Openbaar” zoowel als „Bijzonder” onderwijs behooren te komen tot een wettelijk gesanctioneerde *eigen* schoolorganisatie en eene *eigen* schoolinspectie. Pas dan immers kan elk der beide richtingen zich „vrij” ontwikkelen, „naar haar aard”.

Maar is zulk een reorganisatie binnen de thans vigeerende wetgeving en op de basis van den historisch geworden en den nu bestaanden toestand wel *mogelijk*?

Deze vraag eischt terecht nadere overweging. Daarom volgt nu: eerst in *enkele hoofdlijnen* bestek en teekening van het o. i. meest geschikste schoolstelsel voor ons land; dan: enkele opmerkingen over de mogelijkheid van de practische uitvoerbaarheid van het reorganisatie-plan.

Ons ideaal blijve de zgn. *Vrije Groepsschool* voor elk der richtingen zooals we die thans kennen: „Neutaal”, Protestantisch-Christelijk en Rooms-Katholiek. Daarin toch kunnen al de verschillende zelfstandige- en medewerkingsrechten (en plichten!) der ouders zich het best en op de meest gewenschte wijze realiseeren. Dat kan geschieden als volgt:

De eerste vorm van groepsvorming moet zijn *de Oudervereeniging*, omdat de school haar uitgangspunt behoort te nemen in het gezin. Deze oudervereeniging kiest uit haar midden *een Ouderraad* (Bestuur), welke alleen de uitvoerende en de controleerende macht uitoefent namens de Oudervereeniging. Het is wenschelijk, althans bij eenigszins groote scholen, dat leden van den Ouderraad onder elkaar overeenkomen tot verdeeling van functies: dus subcommissies resp. voor het benoemen van personeel en toezicht, voor financiële zaken, voor tuchtgevallen. Deze subcommissies vormen geen autonome kringen in den Ouderraad, maar blijven ingeschakeld in het geheel en zijn daaraan verantwoording schuldig.

De ouderraden vereenigen zich — in federatief verband — tot *districtsraden* of *Schoolraden*, waarin, buiten de representanten uit den Ouderkring, óók vertegenwoordigers van de *Overheid* en (eventueel van de *Kerk*) zitting hebben.

Doordat het opgroeiend kind langzamerhand deel krijgt aan verschillende „sovereine” samenlevingsverbanden, is samenwerking, althans samenspreking, tusschen de bedoelde kringen gewenscht, zoo niet vereischt.

Het hoogste „opvoedkundig” gezag is *de Onderwijsraad*. De districtsraden vormen zooveel als de verbindingsschakel tusschen de Ouderraden en dezen Onderwijsraad.

Zij verrichten allerlei arbitrage-werk: contrôle betreffende de oprichting van scholen (b.v. in verband met locale omstandigheden), kwesties van schorsing en ontslag, zaken van financiële aard. Maar de Onderwijsraad, samengesteld op de wijze als bij de Schoolraden, is zooveel als *de Paedagogische Centrale*. Hij is de eigenlijke en verantwoordelijke wetgevende macht voor het onderwijs, zonder zich intern te bemoeien met het fundamenteel beginsel, waarop een bepaalde school rust. Hij geeft slechts *richtlijnen aan voor de algemeene onderwijspractijk*.

Naast den Onderwijsraad zij er *een administratief lichaam*: het

onderwijsdepartement, dat wel in voortdurend contact met den Onderwijsraad zich toch uitsluitend beperkt tot administratief werk. Men zou ook hier tot verdeeling van arbeid kunnen komen door het instellen van verschillende afdelingen: resp. voor het wettelijk controleeren van het leerplan, voor de regeling der examens, voor de inspectie, enz.

Omdat elke vraag en elk advies van den Onderwijsraad noodzakelijkerwijze administratieve werkzaamheden met zich brengt, behooren de beide hooge colleges: de Onderwijsraad en het administratieve College met elkaar saam te werken.

Beide staan onder beleid van den *Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* ³⁰).

Dit, wel heel beknopt, overzicht van het „nieuwe” schoolstelsel beoogt tweeërlei: ten eerste, dat de ouders meer daadwerkelijk worden ingeschakeld in het paedagogisch bedrijf; ten tweede, dat de Onderwijsraad, over welks functie men thans nog wel eenigszins in het onzekere verkeert, een zeer bepaalde opdracht krijgt; en wel zoo, dat het eigenlijk opvoedkundig beleid los komt te staan van het departementaal ambtenaarsbeheer.

Dit voorstel is in wezen niet anders dan wat reeds KUYPER beoogde met zijn „*a body corporate*” in de Kamerrrede van 7 December 1874 en sluit zeer nauw aan bij het *Gewijzigd Unie-Rapport*.

Het overzicht van het re-organisatie-plan kon daarom zoo beknopt zijn, omdat we *in de feitelijke en thans bestaande school-organisatie reeds tal van contactpunten* hebben met wat wij wenschen inzake een ander schoolstelsel.

Daarom pleiten we ook *niet* voor een fundamenteele nieuwbouw — gesteld dat ware mogelijk! — maar voor een re-organisatie op de basis van het historisch gegevene. In hoofdzaak verdere uitbouw. „De politieke strijd heeft misschien te eenzijdig den nadruk gelegd op de beteekenis van materieele gelijkheid voor beide groote takken van volksonderwijs. Dat deze *gelijkheid* echter slechts nut heeft als voorwaarde voor de paedagogische *verscheidenheid* van de scholen van verschillende richting is daardoor te veel uit het oog verloren. Het is de noodzakelijke voortzetting van KUYPER's

arbeid, daarop in de toekomst den vollen nadruk te doen vallen." (Dr. H. COLIJN).

Wat het *Bijzonder*, het confessioneel onderwijs aangaat: Protestantsch en Rooms-Katholiek, hier heeft men — als de Staat zich wat terugtrekt — wel voldoende aansluiting met het voorgestelde reorganisatie-plan, om dit zonder al te veel wetsrompslomp als een niet al te ver verwijderd ideaal in de werkelijkheid te mogen zien.

Wat het *Openbaar*, het niet-confessioneel onderwijs aangaat: in elke omgeving, waar er thans een school bestaat, zou men via de thans wettelijk ingestelde Oudercommissie kunnen komen tot een Oudervereeniging, en ook in dien weg kunnen geraken tot een eigen, vrije corporatie van groepsscholen. Het nieuwe K. B. — regeland de inrichting en bevoegdheid van Oudercommissies — dat op 1 November j.l. in werking trad, moge een krachtige stimulans in die richting zijn.

Verder verdient het aanbeveling, dat er een meer systematische en nauwer contact kome tusschen den Onderwijsraad en het als zoodanig buiten hem staand wetenschappelijk paedagogisch onderzoek, b.v. door een federatief verband ook (met medewerking van den Minister van O., K. en W.) tusschen de verschillende instituten voor empirisch-paedagogisch onderzoek.

Of we nu naief genoeg zijn om te gelooven, dat zulk een reorganisatie-plan nu morgen aan den dag werkelijkheid zal zijn?

Stellig niet! We bieden het in de eerste plaats ter overweging aan: niet meer dan een „voorslag”. Misschien, dat het nu juist „het sociologisch moment” is tot reorganisatie van ons onderwijs over te gaan.

In elk geval biedt het belangrijke voordeelen boven wat we nu hebben.

Ten eerste: zullen de ouders meer worden erkend in hun rechten en plichten. Het wordt tijd, dat men nu eindelijk eens kome tot *ontvoogding der Openbare School*. Ook háár voorstanders dienen *mondig* verklaard. Zoo kan een niet te onderschatten volkskracht via het particulier initiatief ons volksonderwijs weer ten goede komen.

Ten tweede: de Vrije school kan zich gemakkelijker dan de Overheidsschool aanpassen bij de paedagogische richtingen.

Ten derde: — last not least — het zal op den duur beteekenen een niet onbelangrijke besparing op de rijksuitgaven voor het onderwijs.

Mocht de reveille-stoot uit het Noorden van ons land daartoe hebben gestimuleerd, dan zou reeds daarom de inspectoriale Leidraad een ongekend succes zijn geworden, en de hoofdinspectie conform artikel 180 van de thans nog vigeerende onderwijswet op ongemeene en verrassende wijze hebben bijgedragen tot „de verbetering en de bloei van het lager schoolwezen.”

Openbaar en Bijzonder onderwijs — om nog even in den ouden stijl te spreken — beide richtingen, tot zegen.

En daardoor juist van *nationale* beteekenis!

1) Referatenbundel: *Onderwijsvernieuwing*, Goes 1938.

2) Artikel *Staat en School* in het Gedenboek van de A.R. partij. (Schrift en Historie) Kampen 1928.

3) Nrs. van 7 Oct. en 1 Nov. '38.

4) Nr. van 5 Nov. '38.

5) Zie Aant. 1.

6) Dr. L. W. G. SCHOLTEN. Rede: *Wat wij wenschten en wat wij kregen ten aanzien van de Vrije School*. (Correspondentieblad van 12 Mei 1938).

7) De magistrale redevoeringen uit dien tijd zijn te vinden in *Eenige Kameradviezen* uit de jaren 1874 en 1875. Amsterdam 1890. — De voornaamste driestarren in *De Schoolkwestie I—IV*. Amsterdam 1875.

8) Dr. P. KASTEEL, *Abraham Kuypers*. Kampen 1938.

9) *Volksschool of Staatsschool*. No. 23 der Uitgaven van Geref. Schoolverband. Amsterdam 1925.

10) *Schooltoezicht*: No. 5 der Uitgaven van G.S.V. Verder: *Eigen Schooltoezicht*: No. 21, 1924.

11) Zie het verslag van het *Vrijzinnig-Democratisch Partijcongres* in De Standaard van 28 Nov. '38. In de inmiddels ingestelde *Onderwijscommissie*, die in opdracht heeft om te onderzoeken „welke bepalingen van de Lager Onderwijswet verandering behoeven, opdat de openbare school niet achtersta bij de bijzondere” heeft o. a. ook zitting de heer WELLING, de auctor mentalis van den bekenden Leidraad.

12) *Vraagstukke van die Opvoedkundige Politiek*, door Dr. CHR. COETZEE. Potchefstroom. 1939.

13) Dr. J. WOLTJER. *Wat is het doel van het Christelijk Nationaal Schoolonderwijs*.

14) J. SCHOUTEN, *Sociale voorzieningen in en voor de school*. 1938, in het 48ste Jaarverslag van den Schoolraad.

15) Dr. COETZEE, a.w. bl. 78 vv.

16) Zie aant. 11.

17) Mijn: *Een diagnose van de hedendaagsche schoolziekte*. Kampen 1938.

18) Dr. H. DOOYEWEERD. *De Christelijke Staatsidee*. Utrecht—Rotterdam. 1936. (Een A.R.J.A.-uitgave).

Vgl. Dr. J. RIDDERBOS. *De Overheid en de Wet Gods*. A.R. Staatskunde, 3-mnd. orgaan. Achtste jrg. Kampen 1934.

Dr. V. H. RUTGERS. *Ethics and the State*. A.R. Staatskunde. 3-mnd. orgaan. 1938.

¹⁹⁾ *De Opbouw* van Febr. '38.

²⁰⁾ Opnieuw is hierbij „het verband tusschen *Reformatie* en *Revolutie*” in discussie gebracht. Dr. MENNICKE spreekt in *De Toekomst der Vrijheid* — Amsterdam, 1936; bl. 33 — zelfs van een „onmiskerbare relatie”. Ook KOHNSTAMM: in *Democratie in de Branding* — Amsterdam, 1938, bl. 87 — acht dat verband „onafwijsbaar”.

Vgl. Dr. A. A. VAN SCHELVEN. *De Reformatie en de Revolutie*. A.R. Staatskunde, 1ste en 2de jrg. Dr. A. KUYPER. *Het Calvinisme: Het Calvinisme en de Staatskunde*. (De Stone-lezingen uit het jaar 1898).

²¹⁾ a.w. bl. 200.

²²⁾ Dr. H. DOOYEWEERD. *De Wetsbeschouwing in Brunner's boek: „Das Gebot und die Ordnungen”*. — A.R. Staatsk, 3-mnd. orgaan. 1935. (Negende jg.) Verder: Dr. G. C. BERKOUWER. *Karl Barth*. Kampen. 1936.

²³⁾ Dr. H. COLIJN. *Saevis tranquillus in undis*. Toelichting op het Anti-revolutionair Beginselprogramma. Bl. 293. Amsterdam 1934.

²⁴⁾ Dr. H. COLIJN, a.w. bl. 293: het oordeel van *De Nederlander* van 16 Dec. 1920.

²⁵⁾ Mr. J. TERPSTRA, a.w. bl. 118.

²⁶⁾ KOOS VORRINK. *Om de mensch der nieuwe gemeenschap*. Amsterdam 1933. „Neutraliteit in de opvoeding bestaat niet. Deze opvatting kan alleen huldigd worden door menschen, wier eenige overtuiging is, dat alle meeningen van evenveel waarde zijn, hetgeen beteekent een geestelijke verflakking, die met den geestelijken dood gelijk staat. De „neutrale” opvoeder kan alle kanten uit. Hij kent geen geestelijke waarden: hij is een geestelijk houdinglooze” (bl. 170).

Vgl. *Rapport der Onderwijscommissie van de S.D.A.P.* (1924) (Mr. J. TERPSTRA. *Een socialistisch Onderwijsrapport*, A.R. Staatskunde, 1ste jrg.).

Idem: *De Pacificatie van 1920*. Rapport van de Bond van Ned. Onderwijzers met pleidooien voor en tegen. Ondertitel: *De verplichte neutrale Staatschool*. Amsterdam 1928. Spijt de bekende „Groninger motie”, spijt ook VORRINK en THYSSEN, heeft De Bond in zijn gelederen nog drommen nazaten van KAPPEYNE... die het gedruisch der tijden nog maar niet schijnen te hooren.

²⁷⁾ a. w. bl. 392.

²⁸⁾ *Staat en School*, bl. 17.

²⁹⁾ a. w. bl. 283 en 286.

³⁰⁾ Dit voorstel is georiënteerd aan de „Opvoedkundige Politiek” van Dr. COETZEE, a. w.: *Vrye Skole en Partikulier inisiatief*.

Vgl. *Unie-Program* van 3 April 1933, dat in hoofdzaak een doublure is van het *G. U. R.* van het jaar 1900. Het daartusschen liggend *Rapport der Commissie inzake het G. U. R.* van 27 Febr. 1919 is dus daarmee vrijwel vervallen. Zie over een en ander *De Schoolstrijd* van Dr. D. LANGEDIJK. Den Haag 1935.

³¹⁾ Hand. v. d. Mij der Ned. Letterkunde en *Levensberichten*: A. KUYPER, bl. 55. Leiden 1923.

DAS NATÜRLICHE RECHTSBEWUSZTSEIN UND DIE ERKENNTNIS DES GEOFFEN- BARTEN GÖTTLICHEN GESETZES *)

VON

PROF. DR. H. DOOYEWEERD.

Seit der Patristik und der mittelalterlichen Scholastik hat sich dem christlichen Denken das merkwürdige Problem aufgedrungen, welches wohl als das eigentliche Grundthema dieser Tagung angesehen werden darf, und einen dialektischen Charakter annehmen musz, so oft es von einem dualistischen Standpunkt gestellt wird. Ich meine die Frage bezüglich des Verhältnisses der Natur zur Gnade. Die Reformation ist dieses Problem nicht los geworden. Auch im reformierten Denken machte es sich geltend bei der Erwägung der sogenannten Erkenntnisquellen des geoffenbarten Willens Gottes. Gottes Willen, so sagt man hier, wird erkannt aus dem Worte Gottes und aus dem „Lichte der Natur“ oder aus der „Schöpfung, Unterhaltung und Regierung der Welt“.

Dasz inzwischen bei der zur Zeiten auch in umgekehrter Ordnung vorkommenden Erwähnung dieser beiden Erkenntnisquellen auch im genuin reformierten, an CALVIN'S Anschauung orientierten, Denken an einer dialektischen Entzweiung gedacht würde, musz bestimmt in Abrede gestellt werden. Von einem wahrhaft dialektischen Verhältnisse könnte ja erst dann die Rede sein, wenn zwischen Gottes Offenbarung in seinem Worte und seiner Offenbarung in der Natur der Schöpfung eine Kluft angenommen würde, welche im Rahmen der göttlichen Schöpfungsordnung entweder gar nicht, oder nur durch eine künstliche Vermittlung der Vernunft, etwa

*) Vortrag, gehalten für die theologische Konferenz in Zürich am 28 Februar 1939.

im Wege des römisch-katholischen Stufenschemas zu überbrücken wäre.

Das Wort „dialektisch“ wird hier von mir also nicht in dem engeren prägnanten Sinne der dialektischen Theologie, sondern in breiterem, auch die Vernunftdialektik umfassenden Sinne verstanden.

In seinem glänzenden Buche *Das Gebot und die Ordnungen* hat BRUNNER dem Thema Natur und Gnade eine dialektische Fassung im ersteren prägnanten Sinne gegeben, und zwar im Sinne eines für die Vernunft unlösbaren Widerspruches zwischen Gottes Schöpfers- und Gottes Erlösungswillen, oder zwischen Gebot und Ordnung. Schöpfung und Erlösung sind hier die beiden dialektischen Pole, welche nicht in ruhigem kontinuierlichem Uebergang mit einander in Berührung kommen, sondern nur blitzartig durch eine sprunghafte Entladung der göttlichen Erlösungsgnade in diskontinuierlicher Kommunikation treten können. Die Natur ist die Region des Gesetzes, der starren Ordnungen, welche als solche dem Liebesgebot des göttlichen Erlösungswillens radikal widerstreiten, und darum im Glauben, das ist nach BRUNNERS Auffassung im nur kontingent aktuellen Wirken Gottes, von innen aus durchbrochen werden sollen. In dieser Auffassung BRUNNERS ist Luthers dualistische Konzeption von Gesetz und Evangelium mit KIERKEGAARDS dialektischer Todeslinie zwischen Zeit und Ewigkeit durchsetzt und zu einer schroffen Antinomie in Gottes Willen verschärft.

Ich sollte jetzt meinen: Wenn wahrhaft diese dialektische Spannung zwischen der Natur der göttlichen Schöpfung und dem christlichen Glauben existierte, so sollte man sie wenigstens mit unzweideutigen Stellen aus Gottes Wort selbst belegen.

Widrigenfalls droht immer die Einmischung philosophischer Spekulation im Herzen der christlichen Glaubenslehre.

Diese Glaubenslehre ist ja wahrhaftig nicht bloß Erlösungslehre; ohne die Schöpfung kein Sündefall des Geschöpfes und keine Fleischwerdung des Wortes! Aber die heilige Schrift gibt gar keinen Anlaß zu einem dialektischen Thema Schöpfung und Erlösung, Natur und Gnade. Sie lehrt auch im Römerbrief keine Herabsetzung des Gesetzes als Schöpferswillen Gottes, und mit nichten einen inneren Widerstreit zwischen Gebot und Ordnung.

Das Liebesgebot ist nach Christi unzweideutigem Worte nicht die

Aufhebung und Zerbrechung, sondern vielmehr die Erfüllung, die Sinn-erfüllung des Gesetzes.

Es ist für die Ordnungen des zeitlichen Lebens genau dasselbe, was das *Herz* als religiöser Konzentrationspunkt nach der subjektiven Seite für die zeitliche menschliche Existenz in der Vielheit und Verschiedenheit der kosmischen Lebenssphären bedeutet. Das geoffenbarte Gebot ist das Herz oder die Seele des Gesetzes, wie das Herz als religiöse Wurzel der Existenz das Zentrum, die Seele des menschlichen Leibes, hier genommen im Sinne des ganzen Gefüges der menschlichen Funktionen in allen zeitlichen Sphären seiner Existenz.

Gottes Wort hat uns nur einen radikalen Risz und Gegensatz in der Schöpfung geoffenbart: das ist der Risz im Herzen der ganzen Schöpfung gezogen durch den Ungehorsam des Menschen angesichts Gottes Gebot und den Unglaube angesichts Gottes Wort.

Als der Mensch glaubte selbständig, unabhängig von Gottes Gnaden und gleich Gott zu sein, da stürzte er herab von seiner Königsstelle und der Abfall im Herzen, in der Wurzel, im religiösen Konzentrationspunkt seiner ganzen von Gott geschaffenen Natur, verursachte das radikale Verderbnis der Natur und damit den Heimfall der ganzen im Menschen konzentrierten Schöpfung an die verwesende Wirkung der Sünde.

Aber Gottes Treue hat die Werke seiner Hände nicht sich selbst überlassen. Das Wort, durch welches alle Dinge geschaffen sind, ist Fleisch geworden, es ist geworden zur zweiten, zur Leben erweckenden Wurzel der Natur; und es hat die ganze Natur wieder im Herzen auf Gott zurück bezogen, obgleich bis zum Ende aller Dinge die böse Wurzel der Sünde im erbitterten Kampfe mit dem Reich Gottes ihre verwesende Wirkung in die Welt behalten wird.

Das ist die Erlösung, das grosze Faktum von nicht nur soteriologischer, sondern von wahrhaft kosmischer Bedeutung, das ist nicht ein Ereignis, das sich ausser der Natur in einer ganz anderen überzeitlichen Region der Gnade abspielen sollte; sondern es ist die radikale, weil in der Wurzel angreifende und heilende Wiederherstellung der Natur.

Das ist, sollte ich meinen, die schlichte, von keiner Spekulation getrübe, unermeszlich reiche und triumphierende Sprache von

Gottes Wort. Das Erlösungswerk Christi ist kein halbes, kein geteiltes: Es umspannt die ganze in Adam abgefallene Natur. Nur die Sünde bleibt im Streit mit der Natur bis zum letzten Tage. Die Gnade in Jesu Christo stellt die wahre Natur wieder her.

Woher stammt also die innere Dialektik des Themas Natur und Gnade in der christlichen Gedankenwelt? Das wird nur verständlich im Lichte der ganzen Entwicklungsgeschichte des unglückseligen Versuches den biblischen Schöpfungsgedanken mit der philosophischen Physislehre der griechischen Metaphysik und später des modernen Humanismus in Einklang zu bringen.

Ein untauglicher Versuch in strengsten Sinne des Wortes! Denn der platonisch-aristotelischen, sowohl wie der modern humanistischen Metaphysik fehlte gerade die nur im Glauben in Gottes Worte aufgeschlossene Erkenntnis des wahren Wesenszentrums der Natur, des Herzens, aus welchem die Ausgänge des Lebens sind.

Sie hatten ihren Ausgangspunkt in der Nous, der Vernunft, und hypostasierten die Ratio zur Wesensform, bzw. zum Zentrum der menschlichen Existenz.

Und noch immer spukt diese althergebrachte metaphysische Anthropologie, welche die menschliche Natur als eine vernünftigt-sittliche im Kern und Wesen zu treffen meint, in der christlichen Gedankenwelt, leider auch in der reformierten, herum.

Die römisch-katholische Vermittlungsphilosophie hat niemals die innere Antinomie, die unerträgliche Spannung zwischen der aristotelischen Physislehre und dem biblischen Schöpfungsgedanken empfinden können. Hatte sie ja zuvor ihre Lehre von der Schöpfung und vom menschlichen Sündefall dieser Physislehre angepasst. Die Natur der Schöpfung hatte sie in der aristotelischen Gedankenspur aus der göttlichen Vernunft entspringen und in der menschlichen Ratio als *lex naturalis* einverkörpern lassen.

Wenn nur das Paulinische Wort vom Gesetze, das den Heiden im Herzen geschrieben ist, dieser rationalistischen Physislehre angepasst wurde, war alles in schönster Ordnung: *καρδία* sollte an dieser Stelle einfach Intellekt bedeuten und jetzt war die Brücke zur heidnischen Naturrechtslehre und natürlichen Theologie fertig gestellt. Der Sündefall wurde als Verlust eines *donum superadditum* gedeutet und sorgfältig von dem Kern der menschlichen Natur abgeschieden. Das radikale Verderbnis

der Natur hat der Katholizismus niemals anerkannt. Die Sünde entspringt der thomistisch-aristotelischen Psychologie nach nur aus dem niederen Begehungsvermögen, welches die Leitung des Intellekts verschmährt, aber sie kann die Wurzel, die Radix, das Zentrum der menschlichen Natur, die Vernunft, nicht verderben.

Die Natur hat ihre Eigenmächtigkeit, ihre Autonomie, sie wird von der Heilswirkung der durch die Kirche vermittelten Gnade nur zur höheren Stufe der Vollendung, zur übernatürlichen Form aufgehoben.

Ganz anders verhält sich aber die Sache im reformatorischen Denken. Hat doch die Reformation die biblische Lehre des radikalen Verderbnisses der Natur vom Anfang an gegen den Katholizismus wieder aufgenommen, eine Lehre, welche durch die gleichzeitige Anerkennung der konservierenden Wirkung der sgn. gratia communis mit nichten aufgehoben wird. Ist ja die letztere im biblischen Sinne nur auf die zeitliche Ordnung, nicht auf die religiöse Wurzel der Schöpfung bezogen. Aber wie ist es dann möglich gewesen, dasz die Reformation, ungeachtet dieses biblischen Standpunktes, in der Physislehre die scholastische Auffassung vielfach beibehalten hat? Im Lutheranismus möchte dies zu erklären sein aus der Nachwirkung des schroffen Dualismus zwischen Natur und Gnaden, Gesetz und evangelischer Freiheit, welcher schon im spät-mittelalterlichen Nominalismus zur Zertrümmerung der realistisch-thomistischen Vermittlung und zur Proklamation der vollständigen Unabhängigkeit der natürlichen Vernunft in weltlichen Sachen führte.

LUTHARDT hat im seinem Werke über *Die Ethik Luthers* S. 76 ff. offen anerkannt, dasz in LUTHERS Gegenüberstellung der Innerlichkeit des Gnadeslebens und der Äüszlichkeit des Weltlebens wie es auf der Schöpfung beruht, statt „Schöpfung“ richtiger „Vernunft“ zu lesen wäre.

Der Calvinismus dagegen hat, wenigstens in seiner führenden Richtung, diesen dualistischen Nominalismus entschieden verworfen, und damit zugleich die Unabhängigkeit der naturalis ratio von der Offenbarung Gottes in seinem Worte. Desungeachtet fing man auch hier, namentlich unter den theologischen Nachfolgern Kalvins, wieder an, die scholastische Philosophie der reformato-

rischen Glaubenslehre an zu passen, und die biblische Lehre vom Herzen als Wurzel, Kern, und religiösem Zentrum der menschlichen Natur geriet fast ganz in Vergessenheit. Das Herz im Sinne des bekannten Wortes des Predigers: „Wahre dein Herz über alles, was zu wahren ist, denn aus diesem sind die Ausgänge des Lebens“ wurde im Rahmen der scholastischen Psychologie zum Begehrungsvermögen gerechnet und als Sitz und Sammelpunkt der Affekte, Gefühle und Triebe gedeutet.

Inzwischen hat in späterer Zeit die nominalistische Richtung im protestantischen Denken, welche durch Philippus Melancthon anfänglich in die Bahnen einer eklektischen stoisch-aristotelischen Schulphilosophie geleitet war, sich allmählich aus der Umklammerung von der Scholastik befreit. In folgenrichtiger Durchführung des nominalistischen Dualismus zwischen Natur und Gnade wurden die sgn. profanen Wissenschaften aus der beengenden Umklammerung durch die Theologie gelöst und auf eigenen Füßen gestellt. Die notwendigen philosophischen Grundlagen begann man jetzt der modernen humanistischen Philosophie zu entlehnen, welche ja selbst der Emanzipation der Natur vom Bande mit dem christlichen Gnadereiche entsprossen war. Und von jetzt an wird das philosophische Denken des Protestantismus ein wahrer Tummelplatz von humanistischen Ideen und einander bekämpfenden Gedankenströmungen.

Als die humanistische Philosophie sich endgültig von der kirchlichen Glaubenslehre losgesagt hatte, offenbarte sich in ihrer religiösen Grundlage ein ganz anderes dialektisches Motiv, als das was die mittelalterliche Philosophie entwicklungsgeschichtlich bewogen hatte. Die Spannung zwischen Natur und Gnade hat einem neuen inneren Gegensatz Platz gemacht: der Grundantinomie zwischen dem neuen Persönlichkeitsideal mit seinem religiösen Grundgedanken der sittlich-religiösen Autonomie und dem neuen, an die moderne mathematische Naturwissenschaft orientierten, Wissenschaftsideal. Das letztere hat seine religiöse Wurzel im ersteren, ist vom Persönlichkeitsideal selbst hervorgerufen, doch musste bei seiner folgerichtigen Durchführung die Idee der menschlichen Freiheit und Autonomie aufheben. In Leibniz' Theodicee welche noch die alten Termini Natur und Gnade beibehalten hat, sind diese Wörter schon ganz im Sinne des neuen humanistischen Dilemmas

gedeutet. Nachdem der englische Empirismus die Grundlagen von Wissenschafts- und Persönlichkeitsideal im Kausalitätsprinzip und Substanzbegriff untergraben hatte, wurde der transzendente Kritizismus Kants als die grosse Lösung des althergebrachten Problems vom Verhältnis des Glaubens zum Denken begrüzt. KANT sollte der Philosoph des Protestantismus sein, so wie THOMAS AQUINAS der Philosoph des Katholizismus. In Wahrheit hat KANT nur die Ur-Antinomie in der religiösen Wurzel des Humanismus aufgedeckt und durch eine *actio finium regundorum* den einander bekämpfenden Motiven des Wissenschafts- und Persönlichkeitsideals jedem ein abgesondertes Gebiet vindizieren wollen. Dasz mit diesem neuen Dualismus das Grundproblem nicht gelöst war, hat sich bald aus der Weiterentwicklung der humanistischen Philosophie im deutschen Idealismus auf der einen Seite, im schroffen historischen Materialismus, Biologismus und Positivismus auf der anderen Seite ergeben.

Der Siegeszug des irrationalistischen humanistischen Historismus zertrümmerte die Grundlagen des modernen humanistischen Glaubens: die natürliche Vernunft mit ihren ewigen Ideen von Naturrecht, natürlicher Moral und natürlicher Gotteserkenntnis wurde in der rastlosen Dynamik des historischen Lebensstromes relativiert und von den Ankern losgeschlagen.

NIETZSCHE und KIERKEGAARD wurden die Propheten der neuen Lebens- und Existenzphilosophie, welche nach der Katastrophe des grossen Weltkrieges besonders in Deutschland eine führende Rolle im philosophischen Denken erwarb.

Die menschliche Natur wird in diesem modernen, von KIERKEGAARDS Glaubensdialektik gelösten, im Wesen historistischen Irrationalismus nicht länger in metaphysischen Vernunftideen, sondern in einem metaphysischen Freiheitserlebnis im ganz relativen historischen Dasein konzentriert gedacht. Nur das kontingente metaphysische Erlebnis der Freiheit und Souveränität in der rastlosen Bewegung der Geschichte bleibt als Residuum des stolzen Persönlichkeitsideals behalten.

Mit allen diesen humanistischen Gedankenströmungen hat der christlichen Glaubenslehre treu gebliebene Protestantismus in seinen philosophischen Ansichten Bündnisse zu schlieszen versucht. Die dualistische Konzeption von Natur und Gnade hatte ja die

natürliche Vernunft in den sogenannt rein weltlichen Sachen der Wissenschaft und Philosophie auf sich gestellt und dem nominalistischen Subjektivismus überlassen.

Man hat versucht eine reinliche Scheidung zwischen die formale Methode und die materielle Gedankenwelt der humanistischen Philosophie zu machen. Mein hochgeschätzter Kollege Emil Brunner meinte zum Beispiel: In der Moral- und Rechtsphilosophie könnte der Christ vorzüglich den formellen kantischen Begriffs- und Ideenapparat benützen, nur sollte er allen materiellen Inhalt der Kantischen Ideenwelt, welche das Gepräge des humanistischen Autonomiestolzes an der Stirne trägt, beiseite lassen und Kants kritische Transzendentalmethode nur formal folgerichtig anwenden, um die Grenzen der natürlichen Vernunft der ganz anderen Glaubenswelt gegenüber zu wahren. Leider ist diese Lösung nicht neu. Schon die reformierten Scholastiker VOETIUS c.s. versuchten eine Grenzscheidung zwischen eine bloz formale und eine materielle Benützung der traditionellen, aus heidnischen Quellen entsprossenen Schul-Philosophie.

Die aristotelische Lehre der *formae substantiales* schien ihnen ein vorzügliches Gerüst für die theologische Dogmatik und der holländische Theolog VOETIUS verteidigte sie leidenschaftlich gegen die Cartesianer REGIUS c. s., welche diese Lehre bekämpften. Aber dieses formelle Gerüst war mit dem materiellen Gedankeninhalt unzertrennlich verbunden. Schon die formellen Fragestellungen der scholastisch-aristotelischen Philosophie waren einer religiösen Grundanschauung entsprossen, welche der christlich-reformatorischen schnurstracks zuwiederlief. Mit den substantiellen Formen wurde auch die philosophische Physislehre rezipiert, und eine rationalistisch-spekulative Logoslehre, welche den biblischen Schöpfungsgedanken in ihren Konsequenzen geradezu denaturieren musste.

Kann man in Ernst meinen, dass die Sache sich anders verhalten würde angesichts der kritischen Transzendental-philosophie KANTS, der Existenzphilosophie HEIDEGGERS, oder der Zeit-Ewigkeitsdialektik KIERKEGAARDS?

Man sollte sich von der Geschichte doch besser belehren lassen! Der Kompromisz zwischen christlichem Glauben und humanistischer Philosophie hat im christlichen Denken die dialektische Span-

nung im Thema Natur und Gnade nicht nur nicht gemildert, sondern durchaus verschärft, weil er das christliche Denken überdies in die unlösbare Antinomie der humanistische Weltanschauung verwickelt hat.

Ich möchte aus meinen bisher entwickelten Gedanken die folgenden zusammenfassenden Schlüsse ziehen:

1° Der vermeintliche Dualismus von Natur und Gnade, Schöpfung und Erlösung, ist in Wahrheit nichts anders als der innere Widerspruch zwischen einer falschen philosophischen Physislehre und dem biblischen Schöpfungsgedanken. Die Schrift kennt nur den Gegensatz zwischen dem Sündereich und dem Reiche Gottes, zwischen Unglaube und Glaube. Wo im Bibel vom natürlichen, im Sinne des von Gott abgefallenen, Menschen gesprochen wird, sollte man diese spezifische Bedeutung des Wortes nicht mit dem biblischen Schöpfungsgedanken vermischen.

2° Die menschliche Natur ist als göttliches Geschöpf nicht in der vermeintlich autonomen Vernunft, sondern in einer religiösen Wurzel des Lebens, im Herzen zentriert. Diese religiöse Zentrierung der menschlichen Natur ist auch durch den Sündefall nicht aufgehoben. Das Herz ist das religiöse Zentrum des menschlichen Selbst- und Gottesbewusstseins geblieben. Das nicht im Christo eingepflanzte Herz ist aber zum Götzendienst abgefallen, hat mit der wahren Gotteserkenntnis auch die wahre Selbsterkenntnis verloren, und bleibt auch in diesem Abfall die verborgene Quelle aller natürlicher Akte, das Denken einbegriffen.

3° Es gibt folglich keine wahrhaft autonome Philosophie und Wissenschaft. Die natürliche Aktivität ist stets religiös verwurzelt. Das Schlagwort der Autonomie der Vernunft ist nur der schlagende Ausdruck eines unkritischen Dogmatismus in der Wissenschaft, entsprossen aus manglender Selbsterkenntnis.

4° Es gibt keine Eigengesetzlichkeit der „Natur“ in diesem Sinne, dass die zeitlichen Ordnungen ganz unabhängig vom religiösen Grundgebot sein sollten. Gottes Treue handhabt zwar seine zeitliche Weltordnung wider die Hybris der Sünde, allein diese Weltordnung ist und bleibt gerade als Schöpfungsordnung auf das religiöse Grundgebot, als ihre Wurzel und Sinn-erfüllung bezogen.

Demzufolge bleibt die menschliche Aktivität gerade gesetzwidrig insoweit sie die Ordnungen als ein eigenmächtiges natürliches

Gefüge betrachten würde. Der Sinn der göttlichen Ordnungen wird ja in dieser Auffassung völlig denaturiert und das göttliche Gesetz selbst rächt diese falsche und sündige Haltung des Menschen ihm gegenüber, indem es den Sünder zu Sklave seiner falschen Gesetzmäßigkeit herabsetzt.

5° Ab zu weisen ist die Auffassung BRUNNERS, der christliche Glaube sei für die Erkenntnis der natürlichen Ordnungen nur regulativ, nicht konstitutiv. Diese Auffassung hängt aufs innigste zusammen mit der übrigens auch von BRUNNER verworfenen antiken und humanistischen Physiklehre, welche in Widerstreit mit der göttlichen Schöpfungsordnung die Vernunft zum Wesenszentrum der menschlichen Natur hypostasiert.

6° Die vermeintliche Spannung zwischen Denken und Glauben ist in Wahrheit nur eine Spannung im inneren des Glaubens, nämlich zwischen dem Vernunftglauben, und dem Glauben in Gottes Wort.

Ich brauchte diese, selbstverständlich sehr knapp und schematisch gehaltene, Einleitung M. H., um das spezielle Thema meines Vortrages, „Das natürliche Rechtsbewusstsein und die Erkenntnis des offenbaren göttlichen Gesetzes“ sofort in richtiger Beleuchtung zu setzen. Man soll sich doch am ersten verständigen über die Vorfrage, in welchem Sinne wir den Ausdruck „natürliches Rechtsbewusstsein“ zu verstehen haben. Und ich meine: die wahrhaft biblische, reformatorische Anschauung kann nur diese sein, dass das natürliche Rechtsbewusstsein, in welchen Formen es sich auch offenbare, niemals als ein autonom-vernünftiges, sondern immer als ein religiös verwurzelt gegeben ist. In diesem Sinne ist auch das bekannte Paulinische Wort zu verstehen, dass Gottes Gesetz den Heiden, welche das dem Volke Israel gegebene Gesetz nicht haben, im Herzen geschrieben ist.

Und auch die ganze Geschichte der Rechtsentwicklung bei den Völkern ist ein durchgehender Beleg für die Wahrheit dieser Anschauung.

Nur die philosophische Spekulation über das natürliche Rechtsbewusstsein hat aus mangelnder Selbsterkenntnis diesen Sachverhalt auf den Kopf gestellt, und die natürliche Vernunft zur Quelle der Gesetzeserkenntnis gemacht.

Und es ist gerade die rechtsphilosophische Spekulation über

das natürliche Rechtsbewusstsein, welche jetzt unsere Aufmerksamkeit fragt.

Denn die wissenschaftliche Deutung des natürlichen Rechtsbewusstseins ist, das möchte ich nötigenfalls mit Nachdruck betonen, auch vom christlichem Standpunkte, Sache der Rechtsphilosophie und nicht der Theologie. Einer Ueberspannung des genuin theologischen Untersuchungsgebietes sollte gerade vom reformierten Standpunkt nicht Vorschub geleistet werden. Denjenigen, welche die, auf die natürlichen Ordnungen bezogene Wissenschaft nur der vom Glauben gelösten Vernunft zuweisen und als wahrhaft christliche Wissenschaft nur die dogmatische Theologie und die theologische Ethik gelten lassen möchten, liegt selbstverständlich die Versuchung nahe, der Theologie auch die Aufgabe einer christlichen Philosophie zu überweisen. Man mag dann vielleicht das Wort „Philosophie“ in diesem Zusammenhang nicht lieben, aber wenn der Theologie zum Beispiel der sogenannt spezifisch christliche Teil der Anthropologie oder Soziologie überantwortet wird, und ihr die Aufgabe zufallen sollte diesen Teil mit der „rein natürlichen“ anthropologischen bzw. soziologischen Erkenntnis zu einer inneren Einheit zu verschmelzen, dann kann ich nicht einsehen, dass der Theologe hier etwas anderes als Philosophie treiben sollte.

Nun braucht aber die Theologie als Wissenschaft selbst eine philosophische Grundlage, welche sie nicht wieder aus sich selbst schöpfen könnte. Denn überall, wo die Grundlegung, der innere Zusammenhang und die Grenzscheidung der Wissenschaften zu Rede kommt ist eine genuin philosophische Fragestellung gegeben.

Philosophie und Theologie haben beide als Wissenschaft ihre notwendigen, religiösen, überwissenschaftlichen Voraussetzungen im Glauben des Herzens. Ich nenne diese religiösen Voraussetzungen ausdrücklich *notwendige*, weil die radikale Erkenntniskritik, welche die wahre, nur aus Gottes Wortoffenbarung zu schöpfen, *Selbsterkenntnis* voraussetzt, uns die notwendige religiöse Bedingtheit des theoretischen Denkens enthüllt hat. Das Selbst, im Sinne des religiösen Konzentrationspunktes der ganzen menschlichen Existenz, lässt sich mit nichts aus dem Erkenntnisprozess ausschalten. Denn jede theoretische Reduktion setzt das Ich als Aktzentrum voraus. Eine theoretische Abstraktion wie die kantische

transzendente Denk-einheit, läßt gerade das Ich, als Bezugszentrum des Denkens theoretisch unbestimmt. Und das ist auch nicht anders möglich, weil ja dieses unreduzierbare Ich das Denken transzendiert, und die Einheit der ganzen Existenz bedeutet, welche Einheit sich nur in der religiösen Konzentration aller zeitlichen Funktionen auf den überzeitlichen Ursprung der Schöpfung aktualisiert. Gerade dieser Sachverhalt erklärt die notwendige religiöse Bedingtheit des theoretischen Denkens. Das Dogma der Autonomie der natürlichen Vernunft ist selbst keine immanent-theoretische Voraussetzung der Wissenschaft, sondern, wie ich schon früher bemerkte, ein verstecktes Glaubensdogma von über-theoretischem religiösem Charakter. Denn mit diesem Postulat bekennt sich der Denker zum Glauben an die Unbedingtheit und Selbstgenügsamkeit des Denkens, das bedeutet eine religiöse Stellungnahme des Denkers im Zentrum seiner Existenz. Angesichts ihrer religiösen Voraussetzungen sind also Theologie und Philosophie vollkommen in derselben Lage.

Die erstere kann inzwischen vom christlichen Standpunkte nur als Fachwissenschaft in Betracht kommen. Nur die Vernunftspekulation, wie sie in der metaphysischen *Theologia naturalis* getrieben wurde, kann die Theologie als höchsten Zweig der Philosophie betrachten.

Vom christlichen Standpunkt dagegen, wo die notwendige religiöse Bedingtheit der Vernunft anerkannt ist, soll man die Grenze zwischen der wissenschaftlichen Erkenntnis und ihren religiösen Glaubensvoraussetzungen nicht verwischen.

Wissenschaftliches Denken ist immer gegenständliches, die verschiedenen modalen Aspekte der zeitlichen Wirklichkeit auseinander und sich gegenüberstellendes Denken. Eine Wissenschaft, welche einen spezifischen Aspekt dieser Wirklichkeit zum Gegenstand hat, ist immer Fachwissenschaft. Nu hat aber die zeitliche Wirklichkeit ihren modalen Grenzaspekt in dem Gebiete des pistischen, in der modalen *Glaubensfunktion*, welche als solche mit der religiösen Wurzel der Existenz, dem Herzen, mit nichten verquickt werden soll.

Die zeitliche Wirklichkeit fungiert in diesem Grenzaspekt entweder als Subjekt (wie der Mensch), oder als Objekt (wie die nicht im Selbst- und Gottesbewusstsein konzentrierten Geschöpfe).

In diesem letzten Aspekt hat die Wirklichkeit ihre Grenzfunktion zwischen Ewigkeit und Zeit: die pistische Funktion gehört unzertrennlich zur Natur der Schöpfung.

Nun kann die Theologie die Offenbarung Gottes in seinem Worte und ihre Wirkung in Kirche, Dogma und Amt nur in diesem zeitlichen Grenzaspekt wahrhaft *wissenschaftlich* untersuchen, sei es auch in stetiger Bezugnahme auf die anderen kosmischen Aspekte, wie die moralischen, juristischen, sprachlichen, historischen, logischen, u. s. w. Sie soll sich aber in dieser wissenschaftlichen Tätigkeit selbst vom wahren christlichen Glauben bestimmen lassen, welcher nur durch den Geist Gottes im Herzen der christlichen Gemeinde erweckt wird. Der kindliche Gemeinschaftsglaube des Herzens, der sich pistisch im Bekenntnis äuszert, läßt sich mit nichten von der theologischen Wissenschaft bestimmen. Er geht unbedingt als Gottesgabe voran und bestimmt vielmehr die Grundlage und Richtung der wissenschaftlichen Bestrebungen.

Es gibt keine undogmatische Theologie. Die letztere besteht nur im dogmatischen Glauben des Unglaubens, der den Weg der Selbstkritik nicht zu Ende gegangen ist.

Die christliche Theologie bleibt also — ungeachtet des Grenzcharakters ihres modalen Blickfeldes — *Fachwissenschaft*, und gerade als Fachwissenschaft hat sie auszer den notwendigen religiösen überwissenschaftlichen, auch ihre philosophischen Voraussetzungen.

Denn nur der Philosophie fällt die unumgängliche Aufgabe zu, die von den Fachwissenschaften abstrahierten modalen Aspekte des Kosmos im theoretischen Blickpunkt des Sinn-zusammenhanges und der Sinn-totalität zu fassen.

Nur sie kann daher, als Philosophie der Theologie, auch die notwendigen philosophischen Voraussetzungen der Theologie als Fachwissenschaft, ihre Grenzen und ihre Stelle im Ganzen der menschlichen Erkenntnis theoretisch untersuchen. So ist zum Beispiel die theoretische Analyse der modalen Struktur des pistischen Aspektes Sache der Philosophie, und nicht der theologischen Wissenschaft. Ebenso ist die Analyse der modalen Struktur des juristischen Aspektes Sache der Philosophie, und nicht der Rechtswissenschaft.

Denn die Fachwissenschaften untersuchen nur die Wirklichkeit

innerhalb eines besonderen Aspektes; der grundlegende *Begriff* dieses Aspektes aber ist ihre philosophische Voraussetzung.

Ich stelle also fest: Wenn auch die Theologie das natürliche Rechtsbewusstsein berücksichtigt, und ich möchte ihr das Recht dazu sicher nicht absprechen, so kann sie doch den Rechtsbegriff und die Rechtsidee, welche in der wissenschaftlichen Interpretation dieses Rechtsbewusstseins vorausgesetzt sind, nur der Rechtsphilosophie entlehnen, so wie sie ihre soziologischen Grundbegriffe nur der Sozialphilosophie entlehnen kann. Ich habe früher festgestellt, das Rechts- und Sozialphilosophie selbst ihre Grenze finden in ihren notwendigen religiösen Voraussetzungen, welche nur im Glauben erkennbar sind. Dies bedeutet die Absage an das unkritische Postulat der Denkautonomie. Wenn man aber vom entgegengesetzten Standpunkt die Rechtsphilosophie zur autonomen natürlichen Erkenntnis rechnet, und die Möglichkeit einer christlichen Rechtsanschauung in Abrede stellt, so sollte man doch nicht die neu-kantische Rechtsphilosophie oder den modernen Rechtshistorismus für christlicher halten als die althergebrachte scholastische oder humanistische Naturrechtslehre.

Und nicht anders verhält sich die Sache im Bereich der Sozialphilosophie, welche gleichfalls nicht aus der Theologie zu schöpfen ist, obgleich die letztere — besonders in ihrem sgn. ecclesiologischen Teil — ohne sozialphilosophischen Grundlagen nicht arbeiten kann.

Die althergebrachte metaphysische Naturrechtslehre ist in der gegenwärtigen Rechtsphilosophie — mit selbstverständlicher Ausnahme der neu-thomistischen — vollständig diskreditiert. Historismus und Positivismus haben ihr den Gnadenstosz versetzt, und was gegenwärtig in der humanistischen Rechtslehre noch als berechtigter Kern im Naturrechtsgedanken anerkannt wird, ist nur eine formale Idee der Richtigkeit, welche ihren Inhalt jederzeit aus den wechselnden historischen Formen des menschlichen Zusammenlebens schöpfen soll. In protestantischen Kreisen hat man die Meinung verkündet: Das Naturrecht widerstreite dem Grundgedanken der Reformation. Luther und Calvin sollten sich vom Naturrechtsgedanken prinzipiell losgesagt haben. Diese Meinung ist historisch widerlegt, und auch für KALVIN nach den gründlichen Untersuchungen BOHATECS nicht länger zu halten. Aber wichtiger ist es fest zu stellen, das die Diskreditierung des Natur-

rechts gerade unter dem Einfluss der historischen Rechtsschule in die rechtsphilosophische Anschauung speziell der lutherischen Schriftsteller aufgenommen wurde. STAHL, der große lutherische Rechtsphilosoph und Begründer der antirevolutionären Staatslehre in Deutschland, hat die Naturrechtslehre im Bausch und Bogen verworfen. In der ersten Auflage seines rechtsphilosophischen Hauptwerkes lässt er die Geschichte des Naturrechts aber mit GROTIUS anfangen! Also sein Begriff des Naturrechts ist einseitig und lässt dem großen Naturrechtsgedanken, welcher ja eine Vorgeschichte von mehr als 2000 Jahre hatte, bevor GROTIUS sein berühmtes Werk *De Jure Belli ac Pacis* veröffentlichte, einfach kein Recht geschehen. Inzwischen hat STAHL richtig gesehen, dass die traditionelle Naturrechtslehre mit dem biblischen Schöpfungsgedanken im scharfen Widerspruch geraten musste. Schon die scholastische Idee der *lex aeterna* hatte ja die ganze Weltordnung aus der „souveränen“ Vernunft, statt aus Gottes souveränem Schöpferswillen entspringen lassen.

STAHL bemüht sich also den christlichen Gedanken der Souveränität Gottes in der Rechtsphilosophie zu wahren wider die abstrakte Vernunftspekulation. Allein er hat nicht genügend beachtet, dass schon der spätmittelalterliche Nominalismus diesen Versuch gewagt hatte in seiner Lehre der *potestas Dei absoluta*. Und das humanistische Naturrecht hat seine Quellen gerade in diesem nominalistischen Subjektivismus, der sich sowohl rationalistisch als auch voluntaristisch weiterentwickeln konnte. Man sollte sich aber vom christlichen Standpunkte hüten, sich in das Dilemma Nominalismus oder Realismus fangen zu lassen. Diese ganze Fragestellung ist nicht biblischen Quellen, sondern gerade der sogenannt autonomen philosophischen Spekulation entsprossen.

Die nominalistische Tradition war gerade in lutherischen Kreisen gäng und gäbe. KALVIN dagegen hat in seiner Lehre von Gottes Schöpferswillen den Nominalismus und den Realismus mit gleicher Schärfe zurückgewiesen: „*Deus legibus solutus non exlex*“ ist die schlichte biblische Lösung, welche er gibt und dies ist ein Glaubenssatz, welcher sowohl für die realistische, als auch für die nominalistische Spekulation ein Skandalon angesichts der autonomen natürlichen Vernunft bedeutet.

STAHL hat aber nicht diese schlichte biblische Lehre seiner philo-

sophischen Rechtslehre zu Grunde gelegt. Er ist leider umgekehrt verfahren. Aufs neue sollte der biblische Schöpfungsgedanken einer autonomen philosophischen Spekulation angepasst werden. SCHELLINGS irrationalistischer romantischer Historismus, welcher auch die historische Rechtslehre angeregt hatte, wurde jetzt wider die abstakte Vernunftspekulation zu Hilfe gerufen. „SCHELLING“ so sagt STAHL selbst, „nennt seine gegenwärtige und die Christliche Ansicht der Welt die geschichtliche im Gegensatz der logischen der neueren Philosophie“. Was hat aber der idealistische Historismus mit dem christlichen Schöpfungsgedanken zu schaffen? Ist es ein Atom christlicher das menschliche Zusammenleben ganz in die historische Dynamik aufgehen zu lassen, als es in einer spekulativen Vernunftordnung zu gründen?

Seitdem fällt es inzwischen auf, dasz in der Rechts- und Staatslehre der antirevolutionären Schriftsteller, auch in Holland, die „Natur“ als Erkenntnisquelle von Gottes Willen, mehr und mehr der „Geschichte“ Platz macht.

„Es steht geschrieben und es ist geschehen“ ist das Schlagwort des berühmten holländischen Politikers und Schriftstellers GROEN VAN PRINSTERER, des seit 1848 stark von STAHL angeregten Gründers der antirevolutionären Partei in Holland.

Aber die menschliche Physis wurde man nicht los, und mit der Physis war der Naturrechtsgedanken nicht ab zu streifen. STAHL selbst hat die im biblischen Schöpfungsgedanken enthaltene Idee der göttlichen Weltordnung und des natürlichen Sittengesetzes wider den extremen Historismus geltend gemacht, auch diesen religiösen Gedanken aber leider verquiekt mit romantischer Ideen-spekulation, und romantischer Personenauffassung.

Die Sache verhält sich meines Erachtens in folgender Weise: Rechtshistorismus und juristischer Positivismus sind vom religiösen Standpunkte der Reformation vollständig ab zu lehnen, weil beide sich mit dem biblischen Schöpfungs- und Ordnungsgedanken nicht vertragen. Aber eben so wenig kann vom reformatorisch-christlichen Standpunkte die ideen-realistische Tradition des scholastischen oder die im Wesen subjektivistisch-nominalistische Tradition des humanistischen Naturrechts erneuert werden. Was vor allem not tut ist ein radikaler Bruch mit der traditionellen Physislehre, welche den genuin christlichen Schöpfungs- und Welt-

ordnungsgedanken um seinen radikalen religiösen Kern gebracht hat.

Die dualistische und dialektische Konzeption vom Verhältnis zwischen Natur und Gnade wird immer das christliche Denken irre führen, weil sie im Wesen einer unbiblischen Physislehre ihren Ursprung verdankt. Und die unbiblische Physislehre lässt sich in dieser Konzeption nicht sauber von der christlichen Glaubenslehre trennen; sie musz auf die letztere zurückwirken, was schon durch die Entwicklung der scholastischen Theologie genügsam bewiesen wird.

Wenn das wissenschaftliche Denken, wie ich zuvor betonte, immer religiös verwurzelt ist, obgleich die religiöse Grundposition durch das unkritische Postulat der Eigenmächtigkeit der Wissenschaft dem Denker verdeckt sein möge, so steht der Christen-denker rechtsphilosophisch einfach vor einem Entweder-Oder. Das ist das radikale Dilemma, das Gottes Wort uns auf jeder Seite einschärft: Niemand kann zwei Herren dienen!

Darum kann auch der neu-kantische erkenntniskritische Auffassung des Rechts als eine formale Denkkategorie, welche das historische Erfahrungsmaterial bestimmen sollte, nur entschieden verworfen werden. Nicht das natürliche Rechtsbewusstsein kann in einer vermeint transzendental-logischen Spontaneität den empirischen Erscheinungen den Rechtscharakter verbürgen. Ich wüszte nicht, wie der Christ es fertig stellen sollte diesen subjektivistischen Kritizismus, der ja im humanistischen Persönlichkeitsideal selbst seine verborgene religiöse Wurzel hat, mit dem christlichen Schöpfungs- und Weltordnungsgedanken in Einklang zu bringen. Es hat mich getroffen, dasz mein höchgeschätzte Kollege BRUNNER in seinem schon vormals erwähnten Buche das Recht als eine bloz formale, ausschlieslich vom Staate ausgehende, Ordnung im Sinne des Neu-Kantismus faszt und die nur formale Rechtsidee dieses Kritizismus mit der Glaubenstradition der Reformation in unmittelbaren Zusammenhang zu bringen versucht.

Also auch BRUNNER ist dem Irrtum verfallen, den aus der religiösen Grundlage des Humanismus erwachsenen kritischen Formalismus für christlicher zu halten als die im spekulativen Vernunftglauben gegründete Naturrechtstradition.

Und, unbemerkt, verfällt BRUNNER sebst der Vernunftspekulation

wo er die Gerechtigkeit Gottes ebenfalls nur als eine formale Grösze wörtlich in die Formel des Stammlerschen Rechtsbegriffes zu fassen versucht.

Aber die Gerechtigkeit Gottes, welche sich im unermesslichen Leiden des Gottessohnes auf Gogotha, majestätisch und erschütternd offenbart, ist doch wahrhaftig ein verzehrendes Feuer für die leeren Denkformen eines subjektivistischen Kritizismus!

Ich hoffe, M. H. im Vorhergehenden wenigstens in groszen Umrissen meinen Standpunkt der scholastischen Naturrechtslehre und der modernen humanistischen Rechtsanschauung gegenüber geklärt zu haben.

Vom reformatorisch-christlichem Standpunkte ist meines Erachtens ein prinzipieller Kompromisz zwischen christlicher Glaubenslehre und in einer un-christlichen philosophischen Physislehre gegründeter Rechtsanschauung unmöglich. Nur eine christliche Physislehre kann von diesem Standpunkte als Grundlage einer wissenschaftlichen Interpretation des natürlichen Rechtsbewusstseins in Betracht kommen.

Wie verhält sich aber auf dieser christlichen Grundlage das natürliche Rechtsbewusstsein zum geoffenbarten Gesetze Gottes?

Ich glaube, man sollte sich hüten mit dem scholastischen Physisbegriff auch die natürliche Gottesoffenbarung über Bord zu werfen. Gott hat sich vom Anfang an in seiner ganzen Schöpfung geoffenbart, in allen Werken Seiner Hände. Und das Gesetz Gottes, das im zeitlichen Kosmos in einer überreich differenzierter Weltordnung, und beileibe nicht blosz im Sittengesetze, seinen Ausdruck gefunden hat, ist im Ganzen und Teil *geoffenbartes*, der menschlichen Erkenntnis im Prinzip zugängliches, und kein *verborgenes* Gesetz. Eigenmächtig ist dieses Gesetz nur der menschlichen Sünde und Willkür gegenüber. Denn in seiner sgn. *gratia communis* hat Gott der Herr seine Weltordnung, ohne welche das Geschöpf nicht bestehen könnte, auch nach dem Sündefall gehandhabt.

Die ganze Weltordnung aber, und nicht nur das Sittengesetz, ist religiös konzentriert im Grundgebot: du sollst Gott deinen Herr dienen mit dem ganzen Herzen und mit allen deinen Kräften in der religiösen Liebesgemeinschaft.

In denjenigen zeitlichen Lebensphären aber, wo das göttliche Gesetz sich in Normcharakter von besonderer Sinn-modalität, und

nicht im Charakter eines Naturgesetzes offenbart, ist das Gesetz nur in der Form von Prinzip und Leitfaden des menschlichen Handelns in der Weltordnung einverleibt, und soll es durch menschliche Formung positiv und konkret gestaltet werden.

Auch der Dekalog ist nur ein Gesetz in prinzipieller Gestalt, und kein Kodex etwa im Sinne des bürgerlichen Gesetzbuches.

Die ganze Offenbarung Gottes nun in der Natur seiner Schöpfung in der vielfarbigen Weisheit seines Weltplanes, war im menschlichen Herzen, d. h. in der religiösen Wurzel der Schöpfung konzentriert. Aber die *revelatio naturalis* war vom Anfang an abgestimmt auf ihre Deutung durch göttliche Wortoffenbarung, welche nur im rechten Glauben in Gottes Wort zu vernehmen war. Als dieser Glaube durch den Sündefall in Unglaube umgeschlagen war, wurde auch die *revelatio naturalis* den Menschen zum Gericht und Fluch. Denn sie hatten das Gesetz Gottes im Herzen geschrieben, aber sie haben den wahren Gott in demselben nicht erkannt und verherrlicht, sonder ihr Herz den Götzen gegeben.

Dieser Abfall im Zentrum der Existenz hat auch die natürliche Erkenntnis der göttlichen Weltordnung und damit auch die Kenntnis der göttlichen *Strukturprinzipien* des Rechts verdorben.

Es sind diese göttlichen materiellen Strukturprinzipien, welche, wie gesagt, nur in dem ganzen Zusammenhang der Rechtssphäre mit dem übrigen zeitlichen Sphären des göttlichen Gesetzes gegeben sind, welche man naturrechtliche nennen könnte, in so weit sie zur Natur der menschlichen Existenz gehören, aber als solche auch im religiösen Grundgebot, und nicht in einer starren und zeitlosen Vernunft zentriert sind. Diese göttlichen Strukturgesetze obgleich sie keineswegs von überzeitlichem Charakter sind, sind dennoch in der Zeit nicht wandelbar, sondern konstant, weil sie alle variablen Rechtserscheinungen bedingen, ihren Rechtscharakter bestimmen, sie als *variable* Rechtserscheinungen erst *möglich* machen. Sie lassen sich eben darum nicht von der menschlichen Sünde und Willkür beseitigen. Wenn der irdische Rechtsformer sich über sie hinwegsetzt, schafft er kein positives Recht, sondern Gewaltdekrete, welche eine kurze Zeit sich scheinbar durchsetzen lassen, aber keine wesentliche Ordnung des menschlichen Zusammenlebens herbeiführen können.

In so weit tun auch die Heiden die *Werke* dieses grundlegenden

göttlichen Rechtsgesetzes, weil das Gesetz dem Menschen im Herzen geschrieben ist.

Allein, das modale, das heisst das die Eigenart des Rechtes bestimmende, Strukturgesetz des Rechtslebens hat in der göttlichen Weltordnung keinen starren, in sich abgeschlossenen, selbstgenügsamen Charakter.

Ist ja gerade dies die befreiende Einsicht in die göttliche Weltordnung und in die wahre Natur der Schöpfung, die Einsicht, welche durch den Glaube in Gottes Wort dem Christen wieder aufgeschlossen ist, das nichts in der Schöpfung einen selbstgenügsamen, abgeschlossenen Bestand hat, doch in der unselbstgenügsamen, auszer und über sich selbst hinweisenden Seinsweise des kreatürlichen Sinnes geschaffen ist. Nur die Sünde hat dem Menschen diese Einsicht verbaut, seinen Erfahrungshorizont abgeschlossen von der göttlichen Erleuchtung und dadurch verzerrt.

Weil alle zeitlichen Gesetzessphären nach der göttlichen Schöpfungsordnung ihre gemeinsame Wurzel im religiösen Grundgebot haben und im zeitlichem Kosmos mit Erhaltung ihres eigenen un-reduzierbaren Sinn-modus unzertrennlich mit einander verflochten sind, ist die göttliche Sinn-struktur eines jeden Gesetzeskreises in Wahrheit ein Spiegel der universellen Weltordnung und angewiesen auf stetige Aufschliessung und Durchleuchtung durch das religiöse Grundgebot.

Die Sünde aber hat sowohl in der rechtsphilosophischen Theorie als in der praktischen Formung des positiven Rechtes vielfach das innere Band des zeitlichen Strukturgesetzes des Rechts mit dem göttlichen Grundgebot verdeckt und auszer Betracht gelassen. Weil der Standort in der vergötterten, und daher verabsolutierten Vernunft gewählt wurde, war die notwendige Folge, dasz das Recht nicht mehr in seinem un-reduzierbaren Sinn und seinem organischen Zusammenhang mit den anderen zeitlichen Gesetzeskreisen erkannt werden konnte, und dasz vor allem das lebenerweckende Band mit dem religiösen Grundgebot vielfach verdeckt blieb. So ergab sich eine Erstarrung des Rechtsgedankes im denaturierten Rechtsbewusstsein, und eine innere Spannung zwischen dem positiven Rechte und dem göttlichen Grundgebot, welche — es sei wieder nachdrücklich hervorgehoben — nicht einem vermeintlichen Dualismus zwischen natürlicher Weltordnung und

Erlösungsgnade, sondern ausschliesslich dem sündigen Abfall von Gottes Gesetz ihren Ursprung verdankt.

Man soll sich also vom christlichen Standpunkte vor vielen Missverständnissen des Rechtsgedankens hüten, welchen die nicht aus Gottes Wort lebende rechtsphilosophische Theorie anheimgefallen ist.

Erstens: das Recht ist keinesfalls als solches eine eigenmächtige rein weltliche Ordnung, welche nur der Sünde zufolge in der Welt aufgenommen wäre. Diese Ansicht widerstreitet dem ganzen im Grunde religiösen Charakter des Rechts und lässt sich angesichts des christlichen Bekenntnisses bezüglich des Ursprungs des Rechtes aus der göttlichen Gerechtigkeit einfach nicht halten.

Sie ist in der staatsabsolutistischen Rechtsanschauung des Humanismus in Anknüpfung an antiken staatsabsolutistischen Ansichten aufgekommen und hat sich von dort aus insbesondere dem lutherischen Denken mitgeteilt. Von diesem Standpunkte konnte ja auch von einem genuinen inneren Kirchenrecht keine Rede sein. Die dualistische Konzeption von Natur und Gnade hat hinsichtlich dieser Frage in *Sohms* bekannter Ablehnung des Kirchenrechtes ihren schlagenden Ausdruck gefunden.

Die nur staatliche Rechtsauffassung ist inzwischen von der Soziologie fast einmütig abgelehnt und entlarft als ein abstraktes politisches Dogma, welches der Wirklichkeit des Rechtslebens in allen Teilen widerstreitet.

Die Wahrheit ist, dass das modale Grundgesetz des Rechtes sich in einen fast unübersehbaren Reichtum von Individualitätsstrukturen differenziert. Denn es gibt nur positives Recht im menschlichen Zusammenleben und das letztere ist reich geschattiert und differenziert in einer Unmenge Strukturtypen: in Ehe- und Familiengemeinschaft, Kirche und Staat, Wirtschaftsbetrieb und Schule, freier Genossenschaft und gesellschaftlichen Verkehrstypen u.s.w. Und jeder in ihrer konkreten Gestalt variablen Gemeinschafts- und Gesellschaftsform liegt ein typisches inneres Strukturgesetz zu Grunde, das sich auch im Rechtsaspekt des Zusammenlebens und zwar in einem nicht reduzierbaren Rechtstypus ausdrückt.

Diese typischen Strukturgesetze des menschlichen Zusammenlebens sind also zweitens keineswegs, wie der nominalistische Historismus geglaubt hat, bloss historische, völlig variable Formen.

Denn die variablen Formen des Zusammenlebens sind nur Gestaltungen der invariablen Strukturgesetze. Die typischen Strukturgesetze sind, eben so wenig wie das modale Grundgesetz des Rechts, der menschlichen Willkür anheimgegeben, doch, wie das letztere, in der göttlichen Weltordnung begründet, und im religiösen Grundgebot zentriert. Das modale, die Eigenart der juristischen Gesetzessphäre bestimmende, Grundgesetz des Rechts weist selbst auf diese Gesellschaftsstrukturen hin, denn der Rechtsgedanke widerspricht der Idee einer absolutistischen vom Rechte selbst nicht beschränkter Kompetenz. Und die juristischen Schranken jeder Kompetenzsphäre, auch der staatlichen, sind in den inneren Strukturgesetzen der Gesellschaft begründet.

Dies ist die Bedeutung der groszen, allen totalitären Staatsbestrebungen feindlichen, Idee der Souveränität im eigenen Kreise, welche insbesondere im holländischen Calvinismus ihren, ich möchte fast sagen, leidenschaftlichen Verteidiger gefunden hat.

Sie hat mit dem traditionellen Begriff der juristischen Autonomie, welche ja auch in der liberalistischen und thomistischen Staatstheorie anerkannt wird, nichts zu schaffen. Denn die Autonomie hat nur Bedeutung in dem Verhältnis der Teile zu ihrem Ganze und ist infolgedessen nach Umfang und Grenzen völlig vom Interesse der spezifischen Ganzheit abhängig. Die Souveränität im eigenen Kreise dagegen ist das Grundprinzip, das erst dort zu Wort kommt, wo das grundsätzliche Verhältnis zwischen radikal verschiedenen Gesellschaftsstrukturen in Frage steht, welches Verhältnis niemals das einer Ganzheit zu ihren Teilen sein kann. Nur die prinzipielle Anerkennung dieses im Bekenntnis der Souveränität Gottes begründeten Grundprinzipes auch im Rechtsleben, verbürgt der christlichen Rechts- und Staatslehre ihre feste Rüstung wider die falschen totalitären Theorien unserer Zeit. Es ist der christliche Glaube in Gottes Schöpfersouveränität, welcher diese Rüstung geschmiedet hat. Das Recht ist nicht, wie die positivistische staatliche Rechtsauffassung glaubte, eine starre Schablone, doch ein vielfärbiges Mosaik, in welchem das menschliche Zusammenleben ihre kunstvollen, in der göttlichen Weltordnung gegründeten, Individualitätsstrukturen geprägt hat.

Demzufolge gibt es im Bereich des sogenannten Privatrechtes eine grosze und reiche Verschiedenheit und innige Verflechtung

typischer Rechtskreisen, sowohl individual-, als auch sozialrechtlichen Gepräges. Das bürgerliche Recht ist nur ein einziger, nur in unzertrennlichem Zusammenhang und Verflechtung mit den anderen Rechtskreisen gegebener staatlicher Typus, der aber, wie die anderen, in dieser Verflechtung seinen eigenen Charakter nicht preisgeben kann.

Die positivistische Rechtswissenschaft hat leider unter vielen Juristen und nicht-Juristen die irrige Meinung verbreitet: es gäbe nur zwei Rechtsgebiete: das bürgerliche *oder* private und das öffentliche. Damit wurde das ganze reich differenzierte Privatrecht mit dem bürgerlichen Einzeltypus gleichgesetzt. Und weil das bürgerliche Recht — in Wahrheit eine späte Frucht des Differenzierungsprozesses in der Rechtsentwicklung — die besondere und segenreiche Aufgabe zu erfüllen hat dem individuellen Menschen als solchen eine persönliche Rechtssphäre im bürgerlichem Verkehr mit anderen zu sichern und zu verhüten, dasz er durch Ueberspannung der privaten und öffentlichen Verbands- und Gemeinschaftssphären, völlig von diesen letzteren absorbiert werden sollte — hat man das ganze Privatrecht des Individualismus verschrieen.

Der Nationalsozialismus und der Bolschewismus haben aus diesem Grunde dem bürgerlichem Rechte als Sprössling des römischen Rechtes und der liberalistischen Lehre der angeborenen Menschenrechte den Kampf auf Leben und Tod angesagt. In diesem Kampf, der auch die nicht-totalitären Staaten nicht unberührt lässt, wird die grosse Entscheidung fallen über die Zukunft unseres Rechtes. Hier kommen die weltanschaulichen Grundlagen der Rechts- und Soziallehre zu Wort. Wer dazu nichts zu sagen hat, steht hilflos in diesem Streit.

Ich frage also: wie steht der reformatorische Christ, der in der kritisch-positivistischen Rechtsauffassung die richtige reformatorische Stellungnahme Staat und Recht gegenüber zu verspüren meinte, zu dieser Frage? Welche geistigen Waffen hat er in dem historischen Riesenkampf, welcher in der heutigen Lage um die Zukunft unseres Rechtes geführt wird? Der kritische Positivismus hat ja in Deutschland und Italien dem stürmischen Andrang der totalitären völkischen bezw. etatistischen Rechtsanschauungen ohne Schwertstreich das Feld räumen müssen. Der ganze kritische For-

malismus war innerlich haltlos, ein Sprössling des inneren Verfallprozesses des deutschen Idealismus. Wie sollte der Christ sich rechtsphilosophisch in dieses fast schon verlassene Lager zurückziehen?

Die Rechtsphilosophie braucht die Hilfe einer Sozialphilosophie, denn nur mit dieser Hilfe läßt sich das höchst verwickelte Rechtsproblem unserer Zeit richtig anfassen. In der Lehre vom Rechtsbegriff und von der Rechtsidee ist dieses Problem bei weitem nicht philosophisch erschöpft.

Ich frage: Kann das reformatorische Denken seine sozialphilosophischen Ansichten dem aristotelischen Thomismus, bzw. dem modernen Humanismus entlehnen? Die Antwort ist meines Erachtens schon mit der radikalen Abweisung der unbiblischen und unreformatorischen Physislehre gegeben.

Die aristotelisch-thomistische Auffassung des Staates als Totalverband des natürlichen menschlichen Zusammenlebens ist in der spekulativen griechischen Physislehre gegründet. Der Staat sollte ja in der vernünftigen sozialen Natur des Menschen angelegt sein als *societas perfecta*. Aber schon das innere Strukturgesetz des Staates als öffentlicher Rechtsgemeinschaft von Obrigkeit und Untertäne auf der typisch-historischen Grundlage einer Organisation der Schwertmacht, widerspricht seiner Auffassung als natürliche Gemeinschaft.

Die Reformation hat, vom Anfang an, den Staat als ein Institut um der Sünde willen verstanden, das ebensowenig wie das zeitliche Kircheninstitut als Ganzheit des Zusammenlebens in Betracht kommen kann. Aber sollte man jetzt, wie BRUNNER getan hat, dem nominalistischen Historismus beifallen, der den Staat im Grunde nur als ein halb-dämonisches Machtwesen zu fassen weisz, und den Rechtsgedanken für das Staatswesen ganz sekundär nennt? BRUNNER versucht zwar diese Machtsstaatslehre dialektisch mit der Idee der Sündeordnung und einem deformierten Gemeinschaftsgedanken der Schöpfungsordnung in Verbindung zu bringen. Er hat aber das ganze Staatsleben prinzipiell vom christlichen Gemeinschaftsgedanken gelöst und musz also jeder Form der christlichen Rechts- und Staatslehre den Kampf ansagen.

Nun soll mann sich hüten den christlichen Charakter des Staates in der sündigen Aktivität der Christenmenschen zu suchen. Aber das gilt nicht nur angesichts des Staatsinstituts, sondern vielmehr

angesichts jeder Form des menschlichen Zusammenlebens, das Kircheninstitut nicht ausgenommen. Ja, wollte man den subjektiven Maszstab anlegen, so sollte man überhaupt einem Menschen den Christennamen verweigern. Nichts ist im Menschen, Gottes Gnade soll uns genügen! Nur der nominalistische Subjektivismus kann aber dem Fehler verfallen, das Grundwesen des Staates in dem subjektiven Machtshunger zu versetzen, und BRUNNER ist diesem Nominalismus nicht entgangen.

Der Staat *soll* christlich sein, weil keine einzige Ordnung in der gefallenen Welt dem Königtum Christi entzogen ist. Wird doch Christus in Gottes Worte ausdrücklich die Obrigkeit aller Obrigkeiten der Welt genannt.

Dasz der Staat ein spezifisches Institut der *gratia communis* ist, in soweit er um der Sünde willen ist eingesetzt, kann niemals ein Grund sein, ihn als göttliche Ordnung prinzipiell dem Reiche Christi zu entziehen. Das Gottesreich ist nicht von dieser Welt, und dennoch soll es in dieser Welt durchwirken in jede Struktur des menschlichen Zusammenlebens, keine ausgenommen, sei es, dasz es hier nur im durch die Sünde gebrochenen Bilde der *ecclesia militans* erscheinen kann.

Der totalitären Staats- und Volksidee ist nur *eine* wahrhaft christliche Auffassung als Grundlage der ganzen Soziallehre entgegen zu stellen: das ist die Idee des totalitären Gottesstaates, des überzeitlichen Gottesreiches in unserem Herrn Jesu Christo. Alle irdischen und zeitlichen Strukturen des menschlichen Zusammenlebens können nur in dieser religiösen Wurzelgemeinschaft der wiederhergestellten Schöpfung ihre Sinn-erfüllung finden. Aber das bedeutet für die Soziallehre bei weitem mehr als eine bloz regulative Idee etwa im Sinne der kantischen Transzendentalphilosophie: es bedeutet zugleich eine radikale Umwälzung in der Auffassung und Würdigung der innerzeitlichen Strukturen des Zusammenlebens. Erst vom wahren Totalitätsstandpunkte wird die wahre Einsicht in Wesen, Zusammenhang und Grenzen der zeitlichen Strukturen aufgeschlossen. Keine einzige zeitliche Gesellschaftsform hat einen in sich abgeschlossenen Bestand. Der ganze Kosmos liegt im Christo offen nach Gott. Die rastlose religiöse Grunddynamik der Schöpfung durchzieht von der Wurzel aus alle zeitlichen Lebenssphären. *Inquietum est cor nostrum et mundus in corde nostro.*

Denn nur in Gott, geoffenbart in dem Worte, ist die Ruhe und das Leben der Schöpfung.

Wie sollte man dann wieder dieses unermeszlich tiefe Licht der göttlichen Wort-offenbarung verdunkeln durch eine dem Unglauben entsprossene philosophische Physislehre?

Sollten wir nicht endlich anerkennen, dasz dieser Zurückfall in einen unbiblischen Dualismus vom Anfang an zur geistigen Abrüstung des Christentums im groszen Kulturkampf geführt hat, und dasz er namentlich in unseren Tagen eine prinzipielle Absage bedeutet an die grosze und erschütternd verantwortliche Aufgabe, welche uns als Christ auch in der Wissenschaft gestellt ist?

Denn dieser Dualismus bedeutet ja unumgänglich den Kompromisz mit Rechts- und Staatsanschauungen, welche auf dem wilden Boden der von Gottes Wort abgefallenen Vernunftspekulation gewachsen sind.

Und Christus hat uns nicht frei gemacht, damit wir auf sogenannt natürlichem Gebiete wiederum dem Geist dieser Welt dienstbar werden sollten.

Jhr. Mr. J. W. VAN LOON

(1816—1876)

DOOR

MR. B. DE GAAY FORTMAN.

Het boek van Mr. T. DE VRIES, *Mr. Groen van Prinsterer in zijne omgeving* is een vlot geschrift met tal van aardige bijzonderheden, maar lijkt, wanneer men niet aan de oppervlakte blijft bij de beschouwing van GROENS leven en werken, op meer dan een plaats toch geschiedkundig weinig verantwoord. Zoo vindt men daar Jhr. Mr. J. W. VAN LOON vermeld als behoorende onder „de trouwste vrienden van Groen”. Wanneer men echter in de brievenverzameling GROEN—KUYPER aan de hand van het register naslaat de plaatsen, waar VAN LOONS naam genoemd wordt, krijgt men voor zich een reeks van klachten over diens slapheid, zijn treurige houding, gebrek aan voortvarendheid, en VAN LOON behoort tot de zittende Kamerleden, met welke GROEN in 1871 breekt, al ontkomt hij dan ook, omdat hij niet aftreden moest, aan de uitspraak, dat hij in GROENS oog de herkiezing als antirevolutionair niet waard is. En overigens — afgezien van de politieke zijde der zaak — in GROENS archief vindt men niet meer dan zes brieven van VAN LOON, alle tusschen 1866 en 1871, waarin de aanspraak als „hooggeachte vriend” nimmer los staat van het „weledelgeboren -” of „hoogedelgestrenge heer”. Er was een leeftijdsverschil van 15 jaren. Intimi waren GROEN en VAN LOON zeker niet.

In de bekende brievenverzamelingen uit den réveiltijd en daarna vindt men nergens veel brieven van VAN LOON: bij KOENEN een enkele, bij BEETS en DA COSTA niet één. In die aan KOENEN, zijn stadgenoot, met wien hij slechts 7 jaar in leeftijd verschilde, vindt men een soortgelijke aanspraak als in die aan GROEN, en het blijkt zelfs, dat VAN LOON mevrouw KOENEN niet anders dan

van aanzien gekend heeft. Op de vergaderingen der „Christelijke vrienden” is VAN LOON alleen op het laatst eenige malen aanwezig geweest; de notulen spreken er niet van, dat hij ook maar een enkele maal daar het woord heeft gevoerd. Eerst veel later heeft hij in *De Vereeniging: Christelijke stemmen* iets geschreven, nl. in 1864 over „De sinaïtische inschriften” en het volgend jaar over „Het gefotografieerde Sinai”.

DA COSTA heeft zich wel beklaagd over de wijze, waarop zijn medeleeraren aan het seminarie VAN LOON en TEDING VAN BERKOUT in het maatschappelijk leven met hem omgingen, niet als ambtgenooten, meer op een afstand. En toch is het getuigenis over VAN LOONS beminlijkheid bij alle kringen in de maatschappij eenparig. Zelf heeft hij bij het graf van DA COSTA gesproken over zijn vertrouwelijken omgang met dezen en hun steeds toenemende vriendschap een aantal jaren lang, waarin hij onbegrijpelijk veel had genoten voor hart en verstand, ziel en geest, veel tot opbouw en veel tot versterking in het allerdierbaarst geloof, dat de zielen verbindt van hen, die den Heer liefhebben.

Voor al de eenvoudigen hebben hun dank uitgesproken voor wat zij in VAN LOONS evangelisatiewerk hebben mogen ontvangen, en onder de studenten aan het seminarie zijn er niet weinigen geweest, die bij zijn overlijden in woord en geschrift hun dank hebben betuigd voor hetgeen VAN LOON voor hen is geweest. Hij behoort tot hen, die overvloedig gearbeid hebben in den dienst van Gods koninkrijk.

Hij was, ondanks GROENS bezwaren tegen de wijze, waarop hij zijn Kamerlidmaatschap waarnam, antirevolutionair, oprichter met DA COSTA en anderen van *Nederland en Oranje*, de antirevolutionaire kiesvereeniging, te Amsterdam. In de Kamer heeft hij duidelijk uitgesproken te behooren — het was zijn eer — tot de christelijk-historische richting of de antirevolutionaire partij, en meer dan een getuigenis op die plaats laat geen twijfel aan zijn beginselvastheid over. Men dient bij de beoordeeling van GROENS strijd van 1866 tot 1876 in eigen kring goed in het oog te houden, dat GROEN zelf er telkens weer op gewezen heeft, dat het verschil tusschen hem en zijn oude politieke vrienden liep over de toepassing der beginselen, over de wijze van optreden en over het niet-optreden in het parlement, een verschil, dat zijn ontstaan vindt

in een uiteenlopend oordeel over het bereikbare. Het is intusschen waar, dat dit verschil met sommigen zoo groot bleek te zijn, dat de verdenking van ontrouw aan het antirevolutionaire vaandel kon opkomen, en ook door anderen dan GROEN uitgesproken is. Zoo is het geweest met den graaf VAN ZUYLEN VAN NYEVELT en met VAN LYNDEN VAN SANDENBURG. VAN LOON behoort tot dezen niet, en ook niet tot de ethisch-irenische politicophoben, met welke GROEN weer een anderen strijd voerde.

23 December 1816 is Jhr. JAN WILLEM VAN LOON in het bekende Amsterdamsche geslacht van dien naam geboren. Te Utrecht werd hij in 1824 na toelatingsexamen ingeschreven als student in de rechtsgeleerde faculteit, en negen jaar later verliet hij die universiteit na een promotie op stellingen. Hij werd aanstonds advocaat te Amsterdam, huwde in 1848 PHILIPPINE CONSTANTIA ISABELLA VOOMBERGH, elf jaar jonger dan hij, die hem dertig jaar overleefde en hem twee dochters schonk, van welke de oudste als weduwe van den bekenden voorzitter der Tweede kamer Mr. W. K. F. P. graaf VAN BYLANDT nog in leven is.

In 1849 werd VAN LOON rechter-plaatsvervanger bij de Amsterdamsche rechtbank. Eenige jaren later verbond hij zich aan het Schotsche seminarie aldaar als docent in de geschiedenis, later ook in de kerkgeschiedenis, geheel belangeloos. Aan deze werkzaamheid is twee jaren na de opheffing der school, in 1863, te danken zijn *Beknopt chronologisch overzicht der kerkgeschiedenis in synchronistisch verband met de wereldgeschiedenis*, waarvan na zijn dood de *Vereeniging tot bevordering van christelijke lectuur* een tweeden druk bezorgde.

In velerlei bezigheid op vereenigingsgebied is VAN LOON opgetreden. Hij is bestuurslid geweest van de *Nederlandsche vereeniging voor Israël*, van de *Vereeniging in het belang der inwendige Zending* te Doetinchem, van de *Nederlandsche Gereformeerde Zendingvereeniging*, van de *Evangelische alliantie* (in de jaarlijksche week der gebeden trad hij ook nog als Kamerlid telkens op), van de *Confessioneele vereeniging*, die hij twee jaar als voorzitter leidde, van de *Vereeniging voor christelijk nationaal Schoolonderwijs*, van de *Nederlandsche Evangelische-Protestantsche vereeniging*, van de *Utrechtsche Zendingvereeniging*. Aan SCHWARTZ'

Heraut heeft hij meegewerkt o. a. door zijn artikelen over het evangelie in Spanje, een onderwerp, waarvan hij bijzonder op de hoogte was, ook door plaatselijke onderzoek, toen hij als lid der afvaardiging van de Evangelische alliantie meewerkte aan de bevrijding van Matamoros.

Hoe is VAN LOON, een zoo bij uitstek geestelijk ingesteld man, in de Kamer gekomen? Ik wees reeds op zijn politieke werkzaamheid in de oprichting van *Nederland en Oranje* te Amsterdam, waarvan hij ook voorzitter geweest is. En overigens geven de weinige brieven van VAN LOON in GROENS archief het antwoord. Die brieven lichten ons ook in over zijn verhouding tot den antirevolutionairen leider en diens politiek.

De eerste, bewaard gebleven, brief van VAN LOON aan GROEN is van 25 Juli 1866. Het is GROEN, die zich tot VAN LOON gewend heeft met de vraag, of deze zijn pen wil stellen in dienst van den godsdienstigen strijd dier dagen. Het antwoord is lang uitgebleven, en als reden daarvan geeft VAN LOON op, dat er op politiek gebied inmiddels zoo veel gebeurd is, waarover hij begreep in een brief aan GROEN niet te mogen zwijgen, terwijl hij niet recht wist wat hij ervan zeggen moest. Trouwens, GROEN had hem deelgenoot gemaakt van zijn overweging om zijn zetel voor Leiden niet te bezetten en vroeg daarin raad.

De toestand is bekend. De aanwezigheid van drie mannen, die in het verleden hadden blijk gegeven de onderwijsklachten te verstaan, in het nieuwe ministerie — zij het een ministerie HEEMSKERK — had eenige, bij sommigen zelfs veel, verwachting gewekt voor oplossing van, althans tegemoetkoming in, het onderwijsvraagstuk. VAN LOON zelf had betere dingen gehoopt, dan minister MIJERS rede in de Eerste kamer in uitzicht stelde. Wat hij had verwacht zegt hij ook duidelijk: „zeer had ik mij geveid, dat met de heeren VAN ZUYLEN, MIJER, SCHIMMELPENNINCK in het cabinet en uwe geestverwanten, zoo niet door aantal, doch door qualiteit en begaafdheid uitmuntende, onder uwe leiding in de 2de Kamer, het oogenblik gekomen kon zijn om, zoo al niet te overwinnen, dan toch een krachtigen en in alle gevallen uiterst belangrijken strijd aan te binden, die de natie eens had wakker geschud en voor volgende politiek godsdienstige debatten rijper gemaakt.” De vraag, of dit ministerie diende gesteund te worden, achtte VAN LOON een

zeer moeilijke. Maar GROEN moest niet uit de Kamer gaan, vond hij; dat zou een betoening van moedeloosheid zijn, die geen goede vrucht kon dragen, ook al omdat veranderingen in een ministerie zoo dikwijls plaats vonden, en er nog veel onzekers was omtrent de verhoudingen in het kabinet. Afwachten was misschien nog het beste, en GROENS *Parlementaire studiën en schetsen* moesten het publiek zijn houding verklaren. Dan volgt in den brief een verontschuldiging, dat hij raad geeft aan GROEN, die zooveel beter weet wat hem te doen staat; „ik wil alleen,” dus zegt hij, „bij het belang, dat ik in den strijd stel, en in U, die aan het hoofd onzer gelederen staat, deze mijne sympathie uitspreken.”

Die belangstelling toonde hij een paar dagen later, toen hij na een gesprek met den Amsterdamschen geestverwant JOSUA VAN EIK (1803—1878) de volgende gedachte ontwikkelde. De partij moet niet alleen haar afkeuring van de staatsscholen, zooals deze thans zijn, uitspreken, ook door het oprichten van bijzondere scholen, maar daarnaast tot een eensgezinde uitspraak komen omtrent de regeling van het onderwijs, die zij wenscht. Daartoe verzoekt hij GROEN een samenkomst van „knappe lieden” te beleggen, die onder zijn leiding dit vraagstuk zullen bespreken. Ook de tegenpartij, zoo besluit hij, heeft er recht op te weten niet alleen wat wij wenschen af te breken maar ook welk gebouw wij begeeren op te trekken.

Deze brief is merkwaardig. Vooreerst omdat ook hier weer aangedrongen wordt, dat de antirevolutionaire partij eens positief en duidelijk zal zeggen welke regeling van het onderwijs zij wenscht, een aandrang, ook in eigen kring niet voor het eerst uitgeoefend, die nog meermalen herhaald zou worden, met name door GROENS naaste vrienden. En in de tweede plaats is deze brief merkwaardig, omdat hier niet aan den, ook door den schrijver erkenden, leider gevraagd wordt: zegt gij nu eens wat wij wenschen, maar: laat de partij het zeggen. De andere „knappe lieden” moesten stem in het kapittel hebben.

Het is wel zeer jammer, dat GROENS antwoord op deze bepaalde uitnoodiging niet bekend is.

GROEN heeft inderdaad zijn nauw aangenomen mandaat ter beschikking gesteld en voor het Kamerlidmaatschap bedankt. Teleurstelling over de houding van den graaf VAN ZUYLEN vooral heeft

hem hiertoe doen besluiten. 1866 was hem een herhaling — smartelijker nog — van 1856 met VAN DER BRUGGHEN.

Het eerste bedrijf van het ministerieele drama liep uit op de Kamerontbinding na aanneming van de motie-KEUCHENIUS, waarin de Kamer, de gedragslijn van het kabinet ten opzichte van de uit-treding van den tot gouverneur-generaal benoemden minister van Koloniën MIJER afkeurde. Met 39 tegen 23 stemmen werd deze motie aangenomen. KEUCHENIUS heeft er heel wat over moeten hooren en in den antirevolutionairen kring waren velen, die, meenden, dat hij de Kamer buiten haar bevoegdheden had doen treden en revolutionair in plaats van antirevolutionair geweest was. GROEN is een der weinige gezaghebbenden geweest, die KEUCHENIUS, buiten de Kamer, toen en later principieel gesteund heeft.

De antirevolutionaire kiesvereniging te Arnhem, KEUCHENIUS' district, had niet veel zin hem naast den aftredenden graaf VAN LYNDEN VAN SANDENBURG, tegenstemmer der motie, opnieuw candidaat te stellen. Vooral HELDRING en E. baron VAN LYNDEN, voorzitter der kiesvereniging „Eendragt maakt magt”, ijverden tegen KEUCHENIUS, en boden de candidatuur aan VAN LOON aan. Diens antwoord was niet dat van iemand, die op een Kamerzetel belust is. Op de vraag, of hij, door de meerderheid der kiesvereniging candidaat gesteld, deze candidatuur zou aanvaarden, schreef hij ongeveer: ik heb mij voorgenomen geen candidatuur aan te nemen, doch in geval van benoeming tot lid der Kamer zal ik de zaak aan ernstig en biddend overleg onderwerpen. Hij begeerde het Kamerlidmaatschap niet en wilde daarom ook niets doen om het te verkrijgen; alleen wanneer de Heer hem deze lastpost wilde opleggen, zou hij zien wat hem te doen stond. Betreuren zou hij het, als men KEUCHENIUS alleen van liberale zijde liet candidaat stellen of diens candidatuur ging tegenwerken. Zelf had hij tevoren in Amsterdam KEUCHENIUS aanbevolen, en niets van zijn achting had deze verloren, al wist hij, dat hij, in de Kamer geweest zijnde, tegen de motie zou hebben gestemd. „Eendragt maakt magt” stelde VAN LOON candidaat; men had hem nog laten weten, dat bij weigering zijnerzijds een ander doch niet KEUCHENIUS zou zijn candidaat gesteld.

Dit alles liet VAN LOON aan GROEN weten op den dag der stem-

ming na de sluiting van de stembus, niet eerder, om getrouw te blijven aan zijn voornemen om op geenerlei wijze invloed op zijn candidatuur uit te oefenen. Hij sprak het daarbij uit, dat de Arnheemsche candidatuur hem het minst welgevallig was — ook in Amsterdam was hij, kansloos, candidaat — en dat hij het allernaangenaamst zou vinden in plaats van KEUCHENIUS gekozen te worden, en bij een niet verwachte herstemming zou hij in zijn lijdelijke houding blijven volharden, om, bij een verkiezing des Heeren wil vragende, te kunnen zeggen in niets daaraan te hebben meegewerkt. Hadt gij maar mijn raad opgevolgd, zoo eindigt de brief, dan was het met de motie wellicht nooit zoo ver gekomen.

KEUCHENIUS werd gekozen met nog 150 stemmen meer dan VAN LYNDEN VAN SANDENBURG, die met 1117 stemmen eveneens gekozen was. Men wil, dat vele liberalen en Roomschen KEUCHENIUS gestemd hebben. VAN LOON kreeg niet meer dan 685 stemmen. In Amsterdam kreeg VAN LOON een 300 stemmen van de 3300, in Amersfoort slechts 93 van de 2200; in Almelo kwam hij in herstemming, waarvoor GROEN hem nog zeer aanbevolen heeft.

Het was niet de eerste maal, dat VAN LOON voor de Staten-generaal genoemd werd. Bij een vroegere verkiezing, ook in 1866, was hij in Groningen candidaat, en in hetzelfde jaar kreeg hij in de Provinciale staten van Noord-Holland eenige stemmen voor de Eerste kamer.

En drie jaar later kreeg VAN LOON den niet begeerden zetel. Hij was geen candidaat geweest bij de Kamerontbinding in 1868, maar het volgend jaar koos hem Amersfoort in plaats van den aftredenden veteraan J. K. baron VAN GOLTSTEIN. In Dordrecht moest hij het toen afleggen tegen Mr. P. BLUSSÉ VAN OUD-ALBLAS.

Slechts eenmaal heeft VAN LOON, die zich kort tevoren in een brief aan zijn zuster mevrouw C. VAN LENNEP-VAN LOON aldus uitgelaten had: de bezigheden van het Kamerlidmaatschap zijn vele, en „het nut dat zij aanbrengen problematiek,” zich aan een herkiezing moeten onderwerpen. Dat was in Juni 1873, toen hij bij eerste stemming een drietal tegencandidaten sloeg.

Vermeld moet nog worden, dat hij aanwezig was op de bekende vergadering in Diligentia in April 1869, waar het onderwijsvraagstuk van antirevolutionaire zijde besproken werd.

Het eerste optreden van VAN LOON in de Kamer was een geloofs-

belijdenis. Het ministerie VAN BOSSE—FOCK had den Koning een troonrede voorgelegd, waarin niet, gelijk placht te geschieden, des Heeren zegen werd ingeroepen. Reeds had de Eerste kamer in haar adres van antwoord dit verzuim hersteld, en ook in de Tweede kamer stelde de commissie, die het adres van antwoord had ontworpen, voor der gewoonte getrouw te blijven. Bij de beraadslaging over dit ontwerp wees het eerst Mr. HEEMSKERK Azn. op de fout der regeering. Na hem deed dit uitvoeriger VAN LOON, die in overweging gaf in het adres van antwoord niet te gewagen van „Hoogeren zegen” maar van „Gods onmisbaren zegen.” Dit toch is niet hetzelfde, zoo betoogde hij. „Hoogeren zegen kan ingeroepen worden door allen, die weten dat er eene magt is boven den mensch, welke die magt ook zij, ook door degenen die het veelgodendom huldigen of die zich buigen voor het werk huner handen; Gods zegen in te roepen is voor een Nederlander, voor een Christen, die gedoopt is in den naam van den drieëenigen God, eene geheel andere zaak. Gods zegen inroepen is het erkennen, dat wij een persoonlijken God hebben, den God en Vader van onzen Heere Jezus Christus, dien wij als zoodanig aanbidden en van wien alleen wij allen zegen verwachten. En wanneer wij daarbij voegen het woord onmisbaar,” zoo ging hij voort, „dat naar mijne bescheiden meening daarbij behoort, het is opdat niet, gelijk in dezen volzin en soms in andere diergelijke, waarin van Hoogeren of Gods zegen gesproken wordt, die woorden er zóó zouden bijstaan, als of de prioriteit aan de menschelijke kracht en inspanning toekwam en het alleen noodige ware dat daarop eene zekere goedkeuring van Boven zou rusten, maar veel meer om aan te toonen, dat al hetgeen wij, al hetgeen de hooge Regering des Konings met onze samenwerking kan doen, tot geen wezenlijke resultaten voor het land en het volk kan komen, tenzij de zegen Gods daarop ruste.”

Bij monde van den minister heeft de regeering daarop verklaard, dat door een onverklaarbaar toeval, waarschijnlijk bij het afschrijven, de gemiste woorden, die in het oorspronkelijk ontwerp hadden gestaan uitgevallen waren. Bij de regeering had zeker niet de bedoeling voorgezeten om opzettelijk „een oud eerwaardig gebruik, waarvan zij het nut en het passende zeer gaarne erkent” niet te volgen.

Meer dan één Kamerlid uitte hierover zijn verontwaardiging.

De voorzitter der redactiecommissie en daarna ook de heer HEEMSKERK gaven in overweging in de Kamer geen gedachtenwisseling te openen over geloofsbelijdenis en Godsbegrip. De heer VAN HOUTEN nam een eigen standpunt in. Hij zou niet zeggen, dat hij verheugd geweest was, toen hij de gebruikelijke „formule” niet vernam, maar betreuren deed hij dit stellig niet. Godsdienstige gevoelens waren volgens hem een zaak van den mensch individueel en niet van een vergadering, en minder door woorden dan door daden moesten die blijken. Hij was dan ook verwonderd over het voorstel van de commissie bij het zwijgen van de troonrede. De heer VAN LOON gaf aan de hem door den heer HEEMSKERK gegeven wenk gehoor, stelde geen amendement voor en verheugde zich erover, dat er bij de regeering geen opzet voorgezeten had.

Tgen het einde van dit zijn eerste zittingsjaar kreeg VAN LOON andermaal gelegenheid tot een principieel betoog. Het was bij het wetsontwerp tot afschaffing van de doodstraf. Alle vijf antirevolutionaire Kamerleden verklaarden zich tegen het regeeringsvoorstel. In zijn rede stelde VAN LOON twee dingen vast: de staat *mag* den misdadiger ter dood brengen, en: in bepaalde gevallen *moet* de staat dit doen. De staat, aldus zijn betoog, is niet een groep van personen, die tezamen niet meer recht hebben dan wat allen hebben, maar hij heeft een eigen gezag, rechtstreeks ontleend aan het Goddelijke gezag. Aan God, die recht over het leven heeft, moet de staat zijn recht om te dooden, als hij dit heeft, ontleenen, niet aan die redenen van nut of noodzakelijkheid. Bij de instelling van den staat na den zondvloed heeft de Heer geboden, dat het vergieten van menschenbloed door het weder vergieten van menschenbloed zal gestraft en gewroken worden en wel *door* den mensch (hier volgde een wetenschappelijk betoog over de juistheid der vertaling van het hier gebruikte Hebreeuwsche woord met „door”), want de mensch is naar het beeld Gods geschapen. Worden de wetten Gods in den beelddrager Gods geschonden en gehoond, dan moet de maatschappij, die niet bestaan kan zonder eerbied voor Gods oppermacht, zonder ondergeschikt te zijn aan Gods wetten, tot zelfbehoud de doodstraf toepassen. Daardoor wordt dan Gods gezag door de maatschappij in haar midden hersteld. De maatschappij herstelt door het bloed van den moordenaar te doen vloeien het gezag Gods, dat door het miskennen van het beeld Gods

in den mensch was verzaakt, en stelt zichzelf daardoor weder in den eenigen wettigen toestand van behoud door de openlijke erkenning van ondergeschiktheid aan dat gezag. Paulus zegt: de overheid draagt het zwaard — niet: de boeien of de roeden —, d. i. de straf des doods, als Gods dienares, niet om af te schrikken maar om ermee te straffen.

Na er nog op gewezen te hebben, dat de maatschappij ter bescherming van het individu de doodstraf noodig heeft, besprak VAN LOON eenige bezwaren, tegen de doodstraf aangevoerd: haar ondeelbaarheid, haar onherroepelijkheid en de afsnijding van het berouw. Ten aanzien van het tweede dezer bezwaren betoogde hij, dat God weet, dat hij het zwaard der gerechtigheid, geen vinding van menschen, legt in handen van feilbare menschen; een rechterlijke dwaling wordt in de eeuwigheid hersteld. Het laatstgenoemde bezwaar vervalt, omdat het God is, die de toepassing van de doodstraf gebiedt, en de mensch niet wijzer moet zijn dan God. En wanneer men zegt, dat het niet noodig is om den bekeerden moordenaar te dooden, dan merkt hij op, dat ook die bekeering Gods gebod niet doet, want door de bekeering is den zondaar de straf voor zijn zonden kwijt gescholden, maar dit hem niet vrij maakt van de menschelijke grechtigheid.

Men kent het lot van het wetsontwerp — het werd met 48 tegen 30 stemmen, onder welke die der vijf antirevolutionairen, aangenomen.

Bij VAN LOONS overlijden heeft de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* verklaard, na deze rede de vrees te hebben gehad, dat de algemeene belangen bij dezen spreker geheel zouden achterstaan bij de eigenaardige belangen der richting, die hij vertegenwoordigde. Als die vrees werkelijk bestaan heeft, was zij al zeer ongegrond, waarschijnlijk ingegeven door de vooropgezette gedachte: die vrome antirevolutionairen kunnen alleen maar over vrome dingen praten, een waanvoorstelling, waartoe in het verleden geen hunner aanleiding gegeven heeft. Ook VAN LOON had al de eenige malen over andere onderwerpen het woord gevoerd, zoo over een aanvulling van het Nederlandsch-Indisch regeeringsreglement (het in erfpacht afstaan van gronden, „de agrarische wet”, door GROEN genoemd in *Nederlandsche gedachten* 1870, nrs. 24 en 26), over het wetsontwerp tot regeling der grondbelasting, dat tot regeling van

het onderwijs van rijkswege in de beeldende kunsten, en over de haven van Harlingen.

In het tweede zittingsjaar van VAN LOON, waarin de vervanging van het ministerie VAN BOSSE—FOCK door het derde ministerie THORBECKE viel, heeft hij eenige malen het onderwijsvraagstuk ter sprake gebracht. Eerst om bij de gedachtenwisseling over het ontwerp-adres van antwoord op de troonrede vast te stellen, dat de minister FOCK „een volslagen vijand... van het particulier onderwijs” bleek te zijn, en daarna tweemaal bij de algemeene be- raadslagingen en bij die over het hoofdstuk Binnenlandsche zaken, waartoe destijds „onderwijs” behoorde, voor 1871, welke behande- ling eerst in het voorjaar van 1871 plaats vond. De bekende kwestie van Wons en Schraard heeft hij ter sprake gebracht ter inleiding van de bezwaren der antirevolutionairen tegen de wet van 1857. Hij wist THORBECKE de verklaring te ontlokken, dat ook hij de wet niet onberispelijk vond, en noodigde den minister uit met de door dezen wenschelijk geachte wijzigingen voor den dag te komen, liever dan een initiatief voorstel van de Kamer af te wachten, dat altijd minder kans zou hebben dan een regeeringsvoorstel. Maar de minister kaatste deze bal terug en legde bovendien zichzelf deze beperkingen op: toegevendheid aan bijzondere belangen mocht niet gaan ten koste van het belang van allen, en het kwaad, door een proef tot herziening veroorzaakt, mocht niet grooter dreigen te zijn dan het goed, door de verbetering der wet te verkrijgen. VAN LOON dreef wat de spot met deze voorwaarden, die in haar algemeenheid vanzelfsprekend waren, en betoogde, dat het bijzonder onderwijs niet tegenover het belang van *allen* kon staan. De min- ister had kennelijk tegenover elkaar willen stellen de belangen van een meerderheid tegenover die van een minderheid, maar 't was nog de vraag waar de meerderheid zou liggen, wanneer men tot de voor minderheid door den minister gehouden groep rekende de orthodoxe Roomsche Katholieken, de stichters en ouders van leer- lingen der bijzondere scholen, en hen, die, indien zij gelegenheid daartoe hadden, ook wel hun kinderen daarheen zouden willen zenden. Ten slotte stelde hij den minister de vraag, op welke punten zijns inziens verbetering van de wet zou kunnen plaats vinden, opdat de antirevolutionaire Kamerleden zouden kunnen zien, of hiermee aan hun bezwaren zou worden tegemoet gekomen.

THORBECKE werd kwaad en zei: Ik zit of sta hier niet om op vraagpunten gehoord te worden of in den toon van een couranten-artikel aangesproken te worden. VAN LOON kreeg geen antwoord. Hij aanvaardde dit, en ontleende aan de houding van den minister en aan de woorden van andere Kamerleden genoeg gegevens om te besluiten, dat van THORBECKE niets was te verwachten.

Artikel 194 der Grondwet, volgens GROEN de hoofdgedachte van „Ons schoolwetprogram”, had VAN LOON uitdrukkelijk terzijde gelaten. GROEN was dan ook die twee jaar lang over de Kamerleden zijner richting maar weinig tevreden geweest. Onze voortreffelijke geestverwanten hebben de kenmerkende beginselen onzer partij op non-activiteit gesteld, dus schrijft hij in September 1871. Een half jaar later, na de eerste begrootingsdebatten, klaagde hij over hun voortdurende vereenzelviging sedert 1869 met de conservatieve partij, maar na den toch inderdaad wat vreemden aandrang, bij THORBECKE uitgeoefend, tot wijziging van de wet van 1857 wilde GROEN nog niet de wederverkiezing der aftredende vrienden ont-raden — dus ook niet aanraden — mits hun eensgezindheid in den eisch van onverwijldde aanbinding van den parlementairen strijd over art. 194 blijken mocht. De *Nederlandsche Gedachten* van 17 Mei 1871, daags na het laatste debat VAN LOON—THORBECKE, hierboven vermeld, maken den band met de zittende Kamerleden los en stellen het bekende driemanschap KEUCHENIUS, KUYPER, VAN OTTERLOO. Toch treft het juist hier, dat gesproken wordt van „verloochening onzer *beginselen*, niet in de *belijdenis*, verre van dien! maar in de *praktijk*.” VAN LOON zelf had het verschil tusschen GROEN en hem reeds kort na zijn Kamerlidmaatschap in een brief (16 Oct. 1869) aan dezen aldus geschetst: „Het is hier meer de vraag: wat *kunnen* wij *misschien* verkrijgen? dan: wat willen wij verkrijgen? Bij overeenstemming in het tweede is verschil in het eerste mogelijk, en daardoor ook van invloed op de handelingen.”

De verkiezingsstrijd dier dagen is elders beschreven (G. M. DEN HARTOGH, *Groen van Prinsterer en de Verkiezingen van 1871*). VAN LOON behoorde niet tot de aftredende Kamerhelft en de strijd zelf ging dus buiten hem om. BICHON VAN IJSSELMONDE werd niet herkozen; voor Arnhem kwam graag VAN ZUYLEN weer in de Kamer.

In de vergadering van *Christelijk Nationaal Schoolonderwijs* van

1 Juni 1871 heeft VAN LOON intusschen zijn houding en die zijner fractie in de Tweede Kamer verklaard. Er was daar een voorstel ter tafel, dat de Vereeniging zou pogen om van de regeering allerwege verplichte schoolgeldheffing te verkrijgen en het program der Vereeniging betreffende de herziening van art. 194 der grondwet te doen uitvoeren. VAN LOON meende, dat de jongste Kamerdebatten hadden bewezen, dat het nu geen tijd was om te petitioneeren. „Dat zeker iets, dat onnoembare, waaraan men voelt, dat het nu de tijd is om te spreken, wachten wij nog. Eerst als de agitatiebeker vol is, kan petitionnement strekken om die te doen overloopen . . . Misschien komt later de gelegenheid, die wij behoeven, wanneer namelijk verschillende richtingen om verschillende redenen grondwetsherziening vragen en langs den weg van wederkerige concessies dat doel bereikt wordt. Maar wellicht zouden wij dan meer moeten concedeeeren, dan we aan de andere zijde wonnen.”

Uit deze woorden van VAN LOON en uit de daarop gevolgde rede van VAN WASSENAER VAN CATWYCK blijkt duidelijk, dat de antirevolutionaire Kamerleden wel overwogen en na ernstig gebed hun houding bepaald hadden en zich hadden laten leiden door hun overtuiging, dat er op dat oogenblik in het onderwijsvraagstuk niets te bereiken was.

In de avondvergadering van C.N.S.O. verzette VAN LOON zich nog zeer nadrukkelijk tegen de geopperde gedachte van „schoolplichtigheid”.

In de troonrede van 1871 werd aanvulling of nieuwe regeling van sommige deelen van het onderwijs in uitzicht gesteld. VAN LOON deed een voorstel om de Kamer in het adres van antwoord te laten uitspreken, dat de noodzakelijkheid van een herziening van de lager-onderwijswet in haar begunstiging van de gemengde staatschool bij toeneming onloochenbaar werd. Een lang betoog tot toelichting van het amendement kon onnoodig geacht worden; de bekende wenschen, tot een minimum teruggebracht, droeg hij voor: gelijke concurrentiemogelijkheden tusschen bijzonder en openbaar onderwijs met vrije keuze tusschen die beiden voor ieder Nederlander. Het voorstel werd van alle zijden bestreden; alleen de vier aanwezige antirevolutionairen en HOFFMAN stemden ervóór.

O. a. was de opmerking gemaakt, dat dus art. 194 van deze zijde niet meer aan de orde werd gesteld, maar toen later bij de begroting van Binnenlandsche Zaken het Kamerlid VAN WASSENAER VAN CATWYCK dit wel deed, werd dit voorgesteld als een erkenning, dat zonder grondwetsherziening aan de grieven van antirevolutionairen niet kon worden tegemoet gekomen. VAN LOON heeft het toen duidelijk gezegd, dat niet art. 194 maar de officieele uitlegging daarvan, waarachter men zich steeds verschool, volgens hem in den weg stond; daarom wilde ook hij te gelegener tijd trachten dit struikelblok uit den weg te ruimen.

VAN LOON had zijn zoo even genoemd amendement voorgesteld in overleg met GROEN, maar deze was allerminst gesticht over het verloop der zaak. Uit de briefwisseling KUYPER—GROEN blijkt dit duidelijk. Het is ditmaal KUYPER, die GROEN aanspoort de band met de Kamerleden aan te houden, om te voorkomen, dat VAN LOON en VAN WASSENAER de kans krijgen „een enkel hard woord” van GROEN gretig aan te grijpen om de band los te maken, en dan „zullen wij ten langen leste feitelijk alleen staan”. Le linge sale kan nog en familie gewasschen worden. GROEN laat zich overtuigen: „Ik geloof met U, dat wij VAN WASSENAER en VAN LOON zachtkens moeten behandelen”, schrijft hij 15 October 1871. Het liefst had hij gezien, dat deze Kamerleden een initiatief voorstel tot herziening van art. 194 der grondwet deden, maar hij begreep, dat hij niet verder kon gaan, dan een verklaring in de Kamer te wenschen, dat zij „geene . . . middelen tot *agitatie-sussing*” zouden aanvaardden. Er heeft een conferentie plaats gehad, die geen oplossing bracht.

Het is alsof dan KUYPER een oogenblik eraan denkt, om VAN LOON en VAN WASSENAER maar los te laten. Hij had er al eerder op gewezen, dat er meer kracht lag in het *gereformeerd* dan in het *christelijk* (de grondslag der Evangelische alliantie). Maar GROEN had er geen oog voor, dat de strijd tegen hem en KUYPER, tegen hun „overdrijving en doordrijving” ging. En de Amsterdamsche vrienden begonnen te klagen over KUYPER'S felheid op kerkelijk gebied. „Ik wil VAN LOON en VAN WASSENAER niet hard vallen”, schrijft GROEN 30 October 1871 aan KUYPER, „zonder mijn gevoelen terug te nemen, zonder mij op het actueel terrein te effaceeren, meer op de *principieele* en *historische* versterking van onze

geestverwanten, buiten de sfeer der hartstogten van den dag, gaan werken." De *Nederlandsche Gedachten* zwijgen dan ook nagenoeg verder over de houding der antirevolutionaire Kamerleden.

Bij het debat over het ontwerp-adres van antwoord op de troonrede het volgend jaar nam SAAYMANS VADER de taak op zich, waarmee VAN LOON een jaar tevoren zoo weinig had bereikt. Hij wilde vragen een billijke tegemoetkoming aan de bezwaren van velen, wat het lager onderwijs betreft. Het was niet te verwachten, dat de uitslag nu anders zou zijn. Voor de meening, dat het adres een zuivere weerslag op de troonrede moest zijn, die ook als dooddouner zooveel succes verzekerde, voelden nog steeds velen. En het verging SAAYMANS VADER in 1872 niet beter dan VAN LOON in 1871.

Waardig was het woord, dat VAN LOON sprak naar aanleiding van het wetsontwerp tot toekenning van pensioen aan THORBECKE'S dochters. Het vinde hier een plaats:

„Ik zal voor het wetsontwerp stemmen, omdat ik het gepast acht dat nationale hulde en dankbetoon worden toegebracht aan een staatsman, die gedurende 25 jaren met meer dan gewone kunde, scherpzinnigheid en ijver, bij het behartigen van 's lands belang in meer of mindere mate gestaan heeft aan het roer van Staat.

Maar indien ik dit doe, acht ik noodig voor mij en voor velen die in deze eenstemming met mij denken, rekenschap te geven van mijne stem en aldus te protesteeren tegen een woord, in den considerans vervat, dat van eene meer algemeene strekking is dan ik zou durven beamen. Ik eisch niet dat de considerans veranderd wordt, omdat ik begrijp dat het nu kieschheidshalve ondoenlijk is, ofschoon het gemakkelijk geweest ware dien bij de indiening der wet anders te stellen. Nu lees ik in dien considerans *niet* van de *verdiensten* van den overleden staatsman, maar van de *diensten* door hem aan den Koning en den lande bewezen, en dan moet ik voor mij en mijne geestverwanten getuigen, dat, wat ook het oordeel over min belangrijke zaken wezen moog, de rigting door den heer THORBECKE gedurende 25 jaren gevolgd, volstrekt *niet* is geweest eene dienst aan den lande of de dynastie bewezen.

Zoo als het woord daar staat, zou het kunnen doen vermoeden, dat, indien wij voor het wets-ontwerp stemmen, de hoofdzaak in het systema van den overleden staatsman, de rigting sedert 1848 aan onzen Staat en aan zijne politiek gegeven, door ons wierd goedgekeurd. Daartegen protesteer ik ten sterkste. Gedurende dat tijdsverloop hebben wij telkens in meerdere of mindere mate gezien, dat

THORBECKE heeft voorgestaan hetgeen ik moet noemen eene verloocheining van het *nationaal Christelijk element*, om daarvoor in de plaats te stellen, vooral bij de onderwijswet en wat daarmede in verband staat, een zoogenaamd *Christendom boven geloofsverdeeldheid*. Ik zal hierover niet uitweiden; het is genoeg die twee woorden genoemd te hebben om aan te duiden, hoe de Christelijk historische rigting, tot welker vertegenwoordigers in deze Kamer ik het mij eene eer reken te behooren, onmogelijk vrede kan hebben met de wijze, waarop THORBECKE niet alleen het onderwijs maar den geheelen politieken toestand van onzen Staat geleid heeft.

Het is dus onder bepaald voorbehoud dat ik in hoofdzaak de rigting van THORBECKE niet beschouw als eene dienst aan den Nederlandschen Staat bewezen, dat ik voor dit wets-ontwerp stem. Daarbij wil ik evenwel constateren dat ik hem persoonlijk hoogachtte, en dat ik zooveel als iemand apprecieer den belangeloozen ijver, waarmede hij met voorbijgang van eigen interest en dat van zijn gezin, datgene behartigd heeft wat hij meende in het belang van het land te wezen."

Slechts vier conservatieven stemden tegen het ontwerp.

In dit zittingsjaar, weinige dagen later, kwam ook het wets-ontwerp tegen de besmettelijke ziekte aan de orde, waarin GODEFROI's amendement de verplichte vaccinatie deed opnemen. VAN LOON, hoewel, zooals hij verklaarde, zelf voorstander van de vaccinatie, verzette zich tegen een maatregel, die het waarschijnlijk welzijn van de maatschappij stelde tegenover de beschikking, die ieder mensch moet hebben over zichzelf. Tevergeefs trachtte Dr. KUYPER hem te bewegen, om met het petitionnement in zake de vaccinatedwang naar Het Loo te gaan.

De Indische begrootingen hadden ook meermalen de belangstelling van VAN LOON. Zij gaven hem de gelegenheid op te komen voor de belangen van de zendelingen en van hun werk vooral. Uitenemend bleek hij daarbij op de hoogte van den arbeid der genootschappen in binnen- en buitenland, die zich de geestelijke belangen van Heidenen en Mohammedanen aantrokken.

Bij tal van andere ontwerpen voerde hij het woord; ook die, welke, gelijk men het noemt, in de neutrale zône lagen, trokken zijn aandacht, meermalen ook technische onderwerpen. Over de spoorwegverbinding Amsterdam—Amersfoort sprak hij in verband met de daarvoor noodige onteigeningen, over een grenswijziging tusschen Dordrecht en Dubbeldam, over den afstand van de Kust van

Guinea (waartegen hij sprak en stemde o. a. omdat de werving van vrije arbeiders voor Suriname erbij in het gedrang kon komen). Hij was de eenige tegenstemmer bij het ontwerp tot uitbreiding van het cellulaire strafstelsel, omdat hij van oordeel was, dat voldoende gegevens ten aanzien van de werking van dat stelsel ontbraken. Hij was vóór de afkoopbaarstelling der tienden (het ontwerp-1871 ging hem niet ver genoeg), verzette zich tegen een stoomvaartverbinding Vlissingen-New York, een intiatief voorstel—'s JACOB, en nam deel aan de gedachtenwisseling over de nieuwe rechterlijke inrichting (1873). Over het muntwezen sprak hij herhaaldelijk.

De periodieke verkiezingen van 1873 en de later gevolgde brachten heel wat mannen van antirevolutionaire beginselen in de Tweede Kamer. De ouden, VAN LOON („fel en meêdoogenloos door de Conservatieven bestreden,” zegt *De Standaard* van 12 Nov. 1873), VAN LYNDEN VAN SANDENBURG, SAAYMANS VADER, VAN WASSENSAER VAN CATWIJK bleven, TEDING VAN BERKHOUT, MESSCHERT VAN VOLLENHOVEN, SCHIMMELPENNINK VAN DER OYE, VAN DEN BERCH VAN HEEMSTEDE waren nieuwelingen, straks gevolgd door BICHON VAN IJSSELMONDE en KUYPER.

De versterking dezer gelederen gaf het conservatieve, dikwijls op zichzelf staande, Kamerlid WINTGENS aanleiding tot zijn bekende philippica, met name tegen Dr. BRONSVELD en diens *Stemmen voor waarheid en vrede*, tegen KUYPER, *De Standaard* en het *Anti-Schoolwetverbond*, bij den aanvang der zitting 1873/4. VAN LOON kwam op tegen het daarbij uitgesproken standpunt, dat een kerkelijke partij in de kerk dient te blijven en op politiek gebied slechts „eene fractie van de gemodereerde conservatieve partij” mag zijn. Hij merkte op, dat Wintgens rede meer tegen de contrarevolutionairen dan tegen de antirevolutionairen gericht was, en verklaarde Groens spreuk „een staatsman niet, een evangeliebelijder,” waaraan de spreker een argument voor zijn beweringen ontleend had, aldus, dat deze leuze op den voorgrond stelt, dat de evangeliebelijdenis het eerste en voornaamste is, en daarbuiten de staatkunde geen waarde heeft; de staatkunde mag nooit gaan buiten de belijdenis, zoodat de evangeliebelijder ook daar, waar hij staatsman is en zich bezighoudt met de politiek, de evangeliebelijdeins nooit uit het oog mag verliezen.

Het verwijt van WINTGENS, dat men aan deze zijde nog niet zou weten wat men wil — een teer punt voorwaar — beantwoordde VAN LOON aldus. De antirevolutionaire partij weet zeer goed wat zij wil ten opzichte van het onderwijs, maar het oogenblik is nog niet gekomen om een formule te stellen voor de gewenschte verandering. Over die formule kunnen de meeningen uiteenloopen, maar over de zaak zelf is men het eens, en nu moet voorkomen worden, dat een formule óf van grondwetsherziening óf van wetsverandering aanleiding geeft aan andersdenkenden tot de meening, dat over de zaak zelf uiteenloopende gevoelens bestaan.

Volgens WINTGENS zou christelijke liefde en verdraagzaamheid van een christelijke partij eischen, dat zij zichzelf vernietige, geen eigen standaard opheffe, geen leus hebbe, maar zich zonder belijdenis van beginselen — beginselloos — aansluitte bij de conservatieve partij, die meent met haar de meeste verwantschap te hebben. VAN LOON antwoordde hierop: de godsdienst, die de onze is, moet in de eerste plaats zijn zuiver, ten tweede vreedzaam; geen vrede ten koste van de zuiverheid der belijdenis.

Uitdrukkelijk sprak hij het uit: wij meenen niet te zijn een rechter vleugel van een rechter centrum der conservatieven.

GROEN was met deze rede ingenomen. In de *Nederlandsche Gedachten* drukte hij een gedeelte daaruit af. Minder tevreden waren KUYPER en BRONSVELD, vooral omdat VAN LOON de aangevallen bladen en hun redacteuren niet in bescherming genomen had tegen WINTGENS aanvallen. Trouwens een andere spreker, MESSCHERT VAN VOLLENHOVEN had het nog wat bonter gemaakt door zich uitdrukkelijk naast het partijverband te plaatsen, een hebbelijkheid, die men eenige jaren tevoren ook bij een man als GEFKEN had kunnen opmerken en in dezen tijd nog telkens ook bij SAAYMANS VADER. Het was de bekende vrees voor „partijen”, die nog moest uitsterven, en de gedachte, dat wie zich „daarboven” plaatste, iets beter deed, dan wie zich daarin voegde. Bij VAN LOON vindt men die vrees niet.

KUYPER verklaarde zijn houding (brief van 3 Nov. 1873 aan GROEN) als geboden door de vrees, dat de leiding der partij weleens naar de Kamer zou kunnen worden overgebracht, waar zij in handen van mannen als VAN WASSENAER, VAN LYNDEN en VAN ZUYLEN niet veilig te achten was.

VAN LOON sprak veel in dezen tijd, ook weer bij de Indische begrooting voor 1874. Eerst over de afschaffing der heerendiensten. Zij zijn een misbruik, aldus VAN LOON, maar alle misbruiken kunnen niet in eens worden afgeschaft, en wanneer men met Westersche begrippen over hetgeen in Europa een zeer groot gebrek zou zijn zulk een misbruik, in de Oost bestaande, in eens zou willen wegnemen, zou men wellicht andere nadeelen, grootere mischien, in het leven roepen. Daarom ging zijn wensch uit naar geleidelijke beperking. Een daartoe strekkend amendement werd met één stem meerderheid aangenomen. Een paar dagen later sprak VAN LOON weer over de zending, ook over art. 123 van het regeeringsreglement, den eisch van toelating bevattende. „VAN LOON's laatste houding komt mij uitnemend voor,” schreef KUYPER aan GROEN (10 Nov. 1873).

Het verschil tusschen anti- en contrarevolutionair was WINTGENS nog niet duidelijk geworden. GROEN had het al eerder gezegd, dat in de woorden geen verschil zou liggen, als dit niet door het gebruik geijkt was. Maar WINTGENS had dit niet gehoord of kende het gebruik niet. Hij kwam er ten minste op terug bij de algemeene beraadslaging over de staatsbegrooting voor 1874. VAN LOON legde het hem nog eens uit: De contrarevolutionair verlangt herstel van wat vroeger geweest is en het tenietdoen ook van het goede, door de revolutie tot stand gebracht; de antirevolutionair verzet zich tegen den geest der revolutie, maar wil niet wegnemen, de resultaten, waartoe wij gekomen zijn, al is het ook langs anderen weg, dan waarop hij leidsman zou willen zijn. Er zijn gevolgen van de Fransche revolutie, die verkregen zijn op een wijze, welke nooit door een Christen, een antirevolutionair, kan worden goedgekeurd, maar waarin hij toch de hand Gods in het wegnemen van misbruiken en van veel verkeerds, dat hij niet terug zou wenschen, kan erkennen.

Toen het voorstel-VAN HOUTEN tegen overmatigen arbeid van kinderen aan de orde kwam, leidde mede VAN LOONS verzet tegen het uitlichten van den leerplicht. Met KUYPER behoorde hij tot de stemmers tegen artikel 1 van het ontwerp (over KUYPERS' weinig gelukkig parlementair debuut bij deze gelegenheid zie men laatstelijk GROEN-GOSLINGA blz. 299 noot 1 en de brieven op deze en volgende bladzijden).

Reeds in de volgende zitting nam VAN LOON veel minder deel aan de openbare beraadslaging. KAPPEYNE's groote rede bij de staatsbegrooting voor 1875 leidde VAN LOON tot de van weinig hoopvolle verwachting getuigende uitspraak: nu weten wij wat wij aan hem hebben.

Nog eenmaal, bij de Indische begrooting voor het volgend jaar, sprak VAN LOON een principieele rede uit. Het was zijn voorlaatste woord in de Kamer. Tegen de opiumpacht ging het: hoe minder millioenen van dat bloedgeld in onze schatkist vloeien — mits dit niet door sluikhandel of andere ongeoorloofde middelen ten bate van andere schatkisten kome — hoe meer gezegend ons bestuur in Ned. Indië zou zijn, meende hij.

Het ontwerp-Hooger onderwijswet zou aan de orde komen. VAN LOON was de aangewezen man, theoloog, jurist, oud-docent aan DA COSTA's seminarie, om aan de beraadslagingen een werkzaam aandeel te nemen en hij was dat ook voornemens. Aan den vooravond van den dag, waarop de beraadslagingen zouden beginnen, op den 7den Maart 1876, stierf VAN LOON plotseling. Bij ELOUT, zijn zwager, den maaltijd gebruikt hebbende, was hij onderweg naar het Kamerlid SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE, terwijl ook een bezoek aan GROEN VAN PRINSTERER in het voornemen lag. Onder weg is hij door een benauwdheid overvallen en gestorven.

In de Tweede kamer hebben den volgenden dag de antirevolutionaire leden TEDING VAN BERKHOUT, VAN WASSENAER VAN CATWIJK en SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE en de liberaal JONCKBLOET met den minister HEEMSKERK VAN LOON herdacht.

Den 12den Maart geschiedde de teraardebestelling in Zeist. Onder de aanwezigen was de minister van Justitie VAN LYNDEN VAN SANDENBURG. Behalve de pastor loci Ds. NAHUIJS en diens onmiddellijke voorganger Ds. CREUTZBERG spraken het Kamerlid MESSCHERT VAN VOLLENHOVEN en als vrienden en medewerkers Jhr. VAN WEEDE VAN DIJKVELD en Ds. P. HUET. Allen dankten God voor wat Deze in VAN LOON als Kamerlid en buiten de Staten-Generaal, als Christen steeds, voor kerk en school, voor de maatschappij en den staat, had gedaan. Zij wezen op zijn nauwen omgang met God, zijn weldadigheid, zijn evangelisatiewerk, zijn nederigheid, eenvoud en beminnelijkheid. In het sterfhuis te Amsterdam sprak Ds HASEBROEK. Hij las voor wat VAN LOON gezegd had aan DA COSTA's graf,

waarvan het slotwoord zeker velen bij VAN LOONS groeve vullen hebben nagezegd: „Ons blijft over om te bidden als Eliza, toen Elia van hem werd weggenomen, dat eene dubbele mate van zijnen geest op ons moge nederdalen, om ons te bekwamen tot voortzetting van dat werk, dat hij ons heeft nagelaten, of tot elk werk, waartoe de Heer ons roepen zal, dat tot verheerlijking van Zijn naam, tot uitbreiding van Zijn koninkrijk en tot zaligheid der zielen bevorderlijk is. Ons blijft over, allen, zooveel wij hier zijn, aanschouwende den wandel en het uiteinde van onzen dierbaren ontslapene te bidden, doch in een meer ernstigen geest, dan het eenmaal is geschied: Onze ziel sterve den dood des regtvaardigen en ons einde zij gelijk het zijne! Amen.”

DE ONTWIKKELING VAN HET PROTESTANTISME IN HONGARIJE

DOOR

G. W. JAKOS—NEDERBRAGT.

Onder de regeering van den grooten koning MATTHIAS bijgenaamd de Rechtvaardige, van 1458—1490, beleefde Hongarije een gouden tijdperk en groeide het tot een Middeleuropeesche grootmacht. MATTHIAS voegde aan het Hongaarsche rijk, waartoe reeds Kroatie, Slavonie, Slovakije behoorden, nog Moravie, Silezie, zelfs Weenen en een gedeelte van de Oostenrijksche erflanden toe. Toen echter de geniale koning vroeg stierf, was het met Hongarije's grootheid gedaan. Onder den koning ULASZLO II uit het Jagello huis kon Hongarije Weenen en de erflanden niet behouden; deze werden door den Habsburgschen vorst MAXIMILIAAN teruggenomen, die op de Hongaarsche troon reflecteerde. Silezie en Moravie echter konden ook onder de zwakke Jagello koningen Hongaarsch eigendom blijven tot aan den slag bij Mohács in 1526, toen de Hongaren door de Turken verslagen werden en een graf gegraven werd voor Hongarije's onafhankelijkheid. Daarenboven heerschten de beide Jagello koningen ook nog over Tsjechie, zoodat Hongarije met Tsjechie in een Personeele Unie verbonden was en het toch nog een uitgestrekt rijk bleef. Helaas konden de zwakke koningen de eenheid van het land niet bewaren en er nut uit trekken; zij lieten het inwendig voortdurend zwakker wordende rijk uit elkaar vallen. Zoo kon het zwakke, door patijtwisten verdeelde Hongarije gemakkelijk de buit worden van de Turken, die reeds eeuwen lang het land door hun invallen hadden onzeker gemaakt en die meermalen door de Hongaren verslagen waren. In 1453 behaalde vorst JOHAN HUNYADI een belangrijke overwinning op de Turken, waarmee hij de Westersche beschaving en het Christendom beschermde tegen het Oostersche barbarisme. Ter herinnering aan dit belangrijke feit gaf Paus CALIXTUS II bevel, dat voortaan elken dag om 12 uur de kerkklokken geluid moesten worden. Een prachtig schilderij van deze daad van den Paus vinden we in de Kronings- of Matthiaskerk te Budapest.

Ook koning MATTHIAS streed herhaaldelijk met goed gevolg tegen de Turken. Deze Turkenoorlogen kosten echter Hongarije groote offers, waartoe het onder de Jagello's verzwakte land niet meer in staat was.

Fataal werd de toestand in 1520, toen de machtige en geniale Sultan SOLIMAN II den Turkschen troon besteeg, die naar het Westen drong met een reusachtig leger en al spoedig een belangrijk bolwerk der Hongaren innam.

Ondertusschen begon de reformatie in Hongarije haar intree te doen. Van te voren hadden reeds eenige secten ingang gevonden, die door de R. K. Kerk als dwaalleeren verboden en uitgeroeid werden, zooals b.v. die der Waldenzen en de Hussieten, indien ik deze althans tot de secten rekenen mag. Overigens waren de met Hongarije in Personeele Unie verbonden landen Tsjechie en Moravie een broeikas voor godsdienstige richtingen, die weliswaar nog niet het zuivere evangelie verkondigden, maar toch den weg baanden voor de reformatie.

Onder den hoogen adel en de hoogere geestelijkheid was het *humanisme* zeer verbreid, dat afbreuk deed aan de Christelijke wereldbeschouwing, het geloofs- en zedeleven verzwakte en de verhouding van de kerk tot Rome lossen maakte. De hooge geestelijkheid bemoeide zich overigens weinig met de kerken, met het geestelijk leven van de geloovigen. Zij had slechts oog en oor voor politiek en voor materieele belangen. Zij had voorts bijna alle voorname politieke posities in handen, waardoor zij de eigen beurs en die der kerk vulde. Zoo kwam $\frac{1}{3}$ deel van het land in het bezit der hooge geestelijkheid en der kerk. De lage geestelijkheid daarentegen was arm en onwetend, kon soms het misboek zelfs niet lezen en bezat dikwijls niet het noodige voor eigen levensonderhoud.

Dit was de toestand in Hongarije, toen de reformatie uit Wittenberg haar overwinningstocht door de wereld aanving. Hongarije bezat toen zijn uitgestrekte grenzen nog wel, maar inwendig was het aan ontbinding blootgesteld en er was slechts een windstootje noodig om het in elkaar te doen vallen. Deze windstoot was de vernietigende aanval van het Turksche barbarisme. Maar aan den anderen kant kwam de strooming, die niet het doel had, het verzwakte Hongarendom den genadestoot te geven, die veeleer de bedroefden en verdrukten wilde troosten met de troost van het ware, zuivere Evangelie. De partijtwisten, de houding van de hoogere geestelijkheid, de verwaarloozing van de kerkelijke en geestelijke zaken bereidden den weg voor de reformatie voor.

Voor den slag bij Mohács reeds deed het Protestantisme zijn intocht in Hongarije, gedeeltelijk door de geestelijke aanrakingen door den handel met Duitschland; de leer van Luther verbreidde zich hoofdzakelijk eerst in de steden en streken die door Duitschers bewoond werden. Ook aan het koninklijke hof te Buda waren er velen, die met de reformatie sympathiseerden. De Hongaarsche koningin schreef zelfs gezangen, die LUTHER in het gezangboek opnam, en hoewel zij niet tot het Protestantisme overging, heeft LUTHER haar toch niet ver van de reformatie gewaand, wat blijkt uit een brief, dien de reformator aan haar schreef bij het tragische overlijden van haar man in den slag bij Mohács in 1526.

Met even groote kracht als de reformatie van LUTHER de Hongaarsche harten veroverde, verzette de Roomsche kerk zich tegen de nieuwe leer. De aanhangers der reformatie werden met het verlies van hun ambten en hun leven, zelfs met den brandstapel bedreigd. Alles tevergeefs. In 1522 verschenen in Wittenberg de eerste Hongaarsche studenten om persoonlijk de lessen van LUTHER en MELANCHTON te kunnen hooren. Na 1529 waren de Hongaarsche studenten zoo talrijk, dat zij een eigen vereniging oprichtten, die een eigen vergaderplaats had met een belangrijke bibliotheek. Aan de universiteit werd speciaal voor de Hongaarsche studenten, die grootendeels geen Duitsch verstonden, Latijn gedoceerd.

Zoo was ondanks de tegenwerking van de Roomsche-Katholieke kerk de reformatie over geheel Hongarije verbreid, toen de Sultan met een reusachtig leger tegen Hongarije optrok en de bloedige slag en nederlaag bij Mohács (in 1526) plaats vond, waarin de koning viel met twee kardinalen, vijf bisschoppen en het beste van de Hongaarsche natie. Geheel Europa sidderde en geloofde, dat de Turk tot Weenen niet zou stil staan en dat zodoende de Westersche kultuur en het Christendom gevaarlijk bedreigd werd door den Islam.

In Rome schreef men: „Hongarije gaat geheel ten gronde, en *dat* was het zekerste bolwerk tegen het vreeselijke Turksche gevaar.” Gelukkig is het land niet ten gronde gegaan, zelfs heeft de Turk niet het geheele land geannexeerd, waarvoor men bang was. De Sultan haastte zich naar Klein-Azië om daar een opstand den kop in te drukken. Hongarije bood echter een troosteloozen aanblik. Het land was ontvolkt, geheele dorpen en steden waren verbrand en verwoest, alom heerschten hongersnood en pest.

De natie was intusschen in twee politieke partijen verdeeld, die met elkaar om den troon twistten. De Oostenrijksche hertog FERDINAND, die op den Hongaarschen troon aanspraak maakte, werd gesteund door de z.g. Duitsche partij, de nationale partij steunde een nationalen troonpretendent. In dezen tijd van rouw en verwarring was het licht van de reformatie als een vuurtoren in den duisteren nacht. De reformatoren gingen troostend en bemoedigend door het land en duizenden schaarden zich onder de banieren van den nieuwen godsdienst. Niet alleen het eenvoudige volk, maar ook vele mannen van macht en positie sloten zich bij de reformatie aan. Velen van hen zonden hun zonen naar Wittenberg. Ook de landadel stond aan de zijde van de reformatie, echter niet zoozeer uit overtuiging als wel omdat hij in de nieuwe leer de verwezenlijking zag van zijn nationale idealen: een kerk los van Rome en daarmee tezamen een onafhankelijke Hongaarsche staat.

Toen de Turken, die de zwakke positie van Hongarije uitbuiten om telkens meer deelen van het land te bezetten, in 1541 Buda innamen en toen bijna tegelijkertijd Zevenburgen door erfenis een onafhankelijk vorstendom werd, was het land in drie ongeveer even groote deelen verdeeld, waarover drie vorsten heerschten. FERDINAND I, Hongaarsch koning, troonde in Pressburg, de vorst van Zevenburgen zetelde in

Zevenburgen's hoofdstad Gyulafehérvár, in Buda regeerde de Sultan. Ondertusschen had de reformatie zich over alle drie deelen des lands verbreid, vooral over Zevenburgen, welks vorst ook Protestantsch werd. De Sultan bekommerde zich weinig om de nieuwe leer, die hij tamelijk rustig naast den Islam verdroeg.

In het eigenlijke Hongaarsche rijk volgde op den fanatiek Roomsche gezinden FERDINAND, die strenge maatregelen tegen de Protestanten had genomen, diens zoon MAXIMILIAAN I, die wel is waar niet tot het Protestantisme overging, maar uit overtuiging aanhanger van LUTHER was.

Het Protestantisme verbreidde zich zoo zeer, dat tegen het einde van de 16de eeuw nauwelijks een paar vooraanstaande mannen tot de Roomsche-Katholieke kerk behoorden, de lage adel en de burgers hadden zich geheel bij het Protestantisme aangesloten.

Tegen het midden van de 16e eeuw liet ook de Zwitsersche reformatie haar invloed in Hongarije voelen. Züricher predikanten en leeraren stonden in nauwe verbinding met Hongaarsche reformatoren, vooral met PETER MELIUS, bisschop in Debrecen. Ook THEODOR BEZA stond met MELIUS in persoonlijk contact en eveneens met den bijbelvertaler predikant GASPAR KAROLYI. Vele studenten studeerden aan de Universiteit van Genève en brachten bij terugkeer de leer van de *Geneefsche* reformatie mee naar Hongarije. In Zevenburgen en in Zuid-Hongarije ontwikkelde zich een nieuwe leer, de leer der z.g. Unitariers of Antitrinitariers, die de Drieëenheid ontkennen. Ook nu nog vindt men in Zevenburgen en op enkele plaatsen in Hongarije Unitarische gemeenten.

Aan den invloed van de reformatie is het te danken, dat de Hongaarsche natie, die na den slag van Mohács met zijn verschrikkelijke gevolgen in het stof gebukt ging, weer uit zijn verdooving en vernedering opgeheven werd. De reformatoren *preekten* niet alleen in de Hongaarsche taal, maar zij gebruikten en ontwikkelden deze taal ook in psalmen, liederen, bijbelvertalingen en religieuze geschriften. Door het oprichten van scholen en boekdrukkerijen brachten zij de kultuur en literatuur tot groote ontwikkeling tegenover de taal en de kultuur van de Roomsche-Katholieke kerk. De reformatie verleende de Hongaarsche taal de haar toekomstige eereplaats in het publieke en politieke leven en in de literatuur. De protestantsche predikanten waren bijna een eeuw lang de eenige vertegenwoordigers van de Hongaarsche literatuur, wetenschap, kunst en pers. Verder moet ik vermelden, dat verschillende Hongaarsche professoren en predikanten om hun kennis naar buitenlandsche Universiteiten werden geroepen. Zoo b.v. onderrichtte JOHAN SILVESTER aan de Weener Universiteit, KRISTOFFEL PREYSZ, vriend van MELANCHTON, aan de Universiteit van Frankfort a. d. Oder en Königsbergen, PANNONIUS VALENTINUS eveneens aan de Universiteit van Königsbergen, MICHAEL KASSA aan die van Wittenberg. Eenige vooraanstaande jonge lieden werden zelfs aan de Universiteit van Wittenberg met het rectoraat ver-eerd, zooals b.v. baron BANFFY en IMRE THURZÓ.

De institueering van de Hongaarsche Protestantsche kerk geschiedde langzaam en geleidelijk. Lang duurde het voordat er zelfstandige Protestantsche gemeenten konden gevormd worden. Als een geheele gemeente met haar leeraar tot de reformatie was overgegaan, ook dan scheurde zij zich nog langen tijd niet van de Roomsche-Katholieke kerk los. Tot het einde van de 16de eeuw heerschten er overal verwarde toestanden, slechts daarna begon de inrichting en ambtsverdeeling. De grootste organisator was de aanhanger van de Zwitsersche reformatie, de geniale PÉTER MÉLIUS van Debrecen, dien het nageslacht wel den Hongaarschen CALVIJN heeft genoemd. Hij riep in 1567 te Debrecen een synode bijeen, die de door den reformator BULLINGER opgestelde Helvetische geloofsbelijdenis aanvaardde en het kerkelijke leven organiseerde. De Luthersehen riepen in 1610 een synode bijeen te Zsolna.

Het is merkwaardig na te gaan, hoeveel er in dezen tijd van de predikanten geëischt werd. Volgens MELIUS zijn zij sterren, het licht der wereld, het zout der aarde, waarom zij den plicht hebben hun gemeenten voor te gaan met een heilige en eerbare levenswijze en met de ware leer. De predikanten namen zich dan ook zeer in acht wat hun leer en levenswijze betreft. Ieder jaar werden zij bezocht door de z.g. senioren en superintendenten, die hun levenswandel, hun leer en hun kerkelijke activiteit onderzochten. Hard, dikwijls met het verlies van hun ambt werden zij gestraft, die iets deden, dat niet strookte met hun taak of ambt. Zoo werd de Hongaarsche Protestantsche kerk een stad op een berg gebouwd een machtig, onwrikbaar Sion.

* *
*

Ik vermeldde reeds, dat de verlichte vorst MAXIMILIAAN I (1557—76) zeer verdraagzaam tegenover het Protestantisme optrad. Hij zei zelf: „Men kan godsdienstige zaken niet met het zwaard beslissen.” Den koning volgden zijn onderdanen. Hoewel de Protestanten in dezen tijd talrijker waren dan de Roomsche-Katholieken, maakten zij geen inbreuk op de rechten der R. K. kerk. De tienden betaalden zij nog altijd aan den bisschop, zooals in den tijd, toen het Protestantisme in opkomst was. Dit alles wijst op de vredelievendheid en de tolerantie van het Protestantisme. Soortgelijke toestanden heerschten in dezen tijd in Zevenburgen, waar de Roomsche-Katholieke vorst STEFAAN BATHORY, die tegelijk als koning van Polen regeerde, den Protestanten zeer goedgunstig gezind was.

Anders werd de toestand in 1576 toen RUDOLF I in Hongarije aan de regeering kwam, een onverdraagzaam, onbetrouwbaar vorst, wiens geestvermogens in den lateren tijd gestoord waren, wien zijn Jezuitische opvoeders een diepen haat ingeprent hadden tegen alles wat met absolutisme en katholicisme in strijd was. Zijn streven, alle Hongaarsche zelfstandigheid te onderdrukken, deed de Hongaren soms hulp bij den Turk zoeken,

vandaar het gezegde: Liever Turksch dan Paapsch (Habsburgsch bedoelt men hiermee). De domme politiek van RUDOLF stookte echter ook de Turken tegen hem op, die al verder in het land trokken, zoo dat aan het eind van de 16de eeuw van het eens zoo uitgestrekte Hongaarsche rijk slechts een klein strookje land overgebleven was. Van de drie deelen des lands bezat de Turk het grootste, de vorst van Zevenburgen een kleiner en de Hongaarsche koning het kleinste deel.

In dezen tijd, toen het land voortdurend kleiner en de ellende voortdurend grooter werd en duizenden tengevolge van hongersnood of pest den dood ten prooi vielen, werd de ernst van den toestand nog vergroot door de oplaaiende godsdiensttwisten. De hooge geestelijkheid nam het werk der contra-reformatie op zulke wreede wijze ter hand, dat zij zelfs niet voor bloedvergieten terugdeinsde. De toekomst van het Protestantisme was somber. Het waren vooral de Jezuiten die zich toegleden op de uitroeiing van de ketteren en hierin werden zij door den koning gesteund.

In het door de Turken bezette gebied was de toestand van het Protestantisme, dat ook daar niet bloeien kon, toch dragelijker. De Sultan zuigde de Hongaren wel uit met allerlei belastingen, maar hun geloof, hun godsdienst tastte hij niet aan. Des te donkerder waren de toestanden in Zevenburgen, waar een vorst op den troon zat, die eveneens zijn opvoeding bij de Jezuiten genoten had en die zoo onzelfstandig en onbestendig was, dat hij eerst het vorstendom aan koning RUDOLF aanbood, daarna den Turk om steun vroeg en tenslotte zich weer tot RUDOLF om hulp wendde.

Het is altijd Hongarije's geluk geweest, dat juist in de kritiekste oogenblikken, als de natie ten ondergang gedoemd schijnt, groote geniale mannen als redder van het Hongarendom optraden. Het was in de laatste jaren van de 16de eeuw de protestantsche STEFAAN BOCSKAY, die voor de rechten van de Hongaarsche natie en voor die der Protestanten zoo wel in Hongarije als in Zevenburgen de wapenen opnam. In 1604 kwam het eindelijk tot een openlijken strijd tusschen hen en het grootste gedeelte van de aan zijn zijde geschaarde Hongaren eener-, en den Hongaarschen koning anderzijds, welke strijd in 1606 voor BOCSKAY gunstig eindigde met den vrede van Weenen, waarbij de vrijheid der Hongaarsche constitutie en de geloofsvrijheid verzekerd werden. BOCSKAY zelf werd aan het Weensche hof tijdens de vredesonderhandelingen door langzaam werkend gif vermoord en kon het heele resultaat van zijn werk niet zien. De natie zag echter in hem een Mozes, die het verdruchte volk uit het diensthuis uitleidde en in het land der belofte voerde, al mocht hijzelf het land niet betreden. Op het grootsche Reformatie-monument in de stad van CALVIJN zien wij naast den Hollandschen Vader des Vaderlands, PRINS WILLEM VAN ORANJE, de edele figuur van STEFAN BOCSKAY, wiens nagedachtenis door de heele natie, hetzij Roomsch of Protestantsch, geëerd wordt.

Na den vrede van Weenen in 1606 volgden enkele rustige jaren voor

het Protestantisme, dat in getal en in innerlijke kracht toenam. Op den onverdraagzamen koning RUDOLF was de meer tolerante MATTHIAS II gevolgd, die de bepalingen van de vrede van Weenen bij de wet bekrachtigde. In 1616 laaide echter het vuur der contra-reformatie weder op, toen de Jezuitenpater PÉTER PAZMANY den kardinaalstoel besteeg. Hij werd in het uitroeingswerk gesteund door den bigotten, onverdraagzamen koning FERDINAND II, die gezegd moet hebben, dat hij graag zijn leven op het schavot zou eindigen als het hem door zijn bloed gelukken zou, de ketters uit te roeien en in zijn rijk iederen onderdaan in de schoot van de Roomsche kerk terug te voeren. Zijn stelregel was: *Malo regnum desolatum, quam damnatum* (liever een verwoest, dan een vervloekt rijk). De contrareformatie breidde zich wel niet over het door de Turken bewoonde gebied, noch over Zevenburgen uit, maar toch bracht zij den Protestanten groote verliezen toe, aangezien vele hooge edelen, gelokt door de beloften van geld en hooge ambten in de R. K. kerk weerkeerden. Den lagen adel kon men niet verlokken en uit hem kwamen uitstekende mannen voort, die zich door niets lieten afschrikken en die op hun goederen het Protestantisme verbreidden. PAZMANY en zijn aanhangers vielen ook in geschriften de Protestanten aan, die zich echter van hun kant krachtig verweerden. De bekende predikant van Kassa, PÉTER ALVINCZI verdedigde in een beroemd geschrift „*Itinerarium catholicum*” het Protestantisme tegen de aanvallen van PAZMANY.

De voortdurend toenemende klachten der Hongaren en der Protestanten brachten den vorst van Zevenburgen GABRIEL BETHLEN er toe de wapenen op te nemen tegen het absolutisme van het Habsburgsche regiem en tegen de onderdrukking van het Protestantisme. BETHLEN, die van 1613—1629 over Zevenburgen regeerde, was niet alleen een geniaal vorst en een kundig veldheer, maar bovenal was hij een vurig Calvinist, die de Calvinistische principen op alle terreinen des levens in praktijk bracht; het is hieraan te danken, dat onder zijn regeering Zevenburgen op geestelijk en economisch gebied een gouden tijdperk beleefde. Het resultaat van zijn strijd tegen FERDINAND II was de vrede van Nickelsburg in 1621, waarin de punten van het verdrag van Weenen weer gewaarborgd werden, n.l. vrijheid van constitutie en van godsdienst. Reeds op 49-jarigen leeftijd stierf de groote vorst. Zijn geheele leven door had hij altijd den bijbel gelezen en zonder bijbel en predikant was hij nooit op reis of in den strijd gegaan en toen hij zijn einde voelde naderen, vroeg hij papier en inkt en met bevende hand schreef hij: „Zoo God voor ons is, wie zal tegen ons zijn; niemand, neen niemand.”

BETHLEN had niet allen de kracht van het vorstendom Zevenburgen innerlijk versterkt, maar ook naar buiten had hij het uitgebreid. Het werk van GABRIËL BETHLEN werd in alle opzichten voortgezet door den Calvinistischen vorst GEORGE RAKÓCZY I wiens lijfspreuk was: „*Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei*” (Rom. IX : 16). Niet desgenen die wil, noch desgenen die loopt, maar des ontfermenden Gods.

RAKÓCZY beschouwde met onrust de onrechtvaardige bejegening der Protestanten in het Hongaarsche rijk. Tenslotte zag hij zich gedwongen de wapenen op te nemen (in 1644). Geholpen door de buitenlandsche machten, Frankrijk en Zweden, die nog in den 30-jarigen godsdienstoorlog gewikkeld waren, had de oorlog voor hem een snel en gunstig verloop. In 1645 sloot hij met koning FERDINAND III den Vrede van Linz, die niet alleen de bepalingen van de vreden van Weenen en Nickelsburg versterkten, maar die ook de den Protestanten ontnomen kerken teruggaf en het verdrijven der predikanten en het verder afnemen der kerken en pastorieën met strenge geldelijke straffen verbood. De vrede van Linz bepaalde voorts, dat de Protestanten de R. K. geestelijkheid geen belasting behoeften te betalen.

In het grootsche werk, dat GEORGE RAKÓCZY volbracht in Zevenburgen, waardoor hij de materiele en geestelijke positie van het vorstendom tot een ongekende hoogte bracht, werd hij gesteund door zijn vrome en intelligente echtgenootte ZUSANNA LORANTFY, die altijd vóór alles de belangen van het vorstendom en in het bijzonder die der Protestanten voor oogen had. In Hongarije leeft de naam van deze edele vorstin voort in ontelbare meisjes-, vrouwen-, en weldadigheidsverenigingen.

Ondertusschen bezochten de jonge Hongaarsche studenten bij den voortduur de buitenlandsche Universiteiten, waar zij in de waarheden van het Protestantisme onderricht werden en vanwaar ze later naar huis keerden om in hun vaderland het geleerde in praktijk te brengen. Vooral de Duitse Universiteiten werden door de Hongaarsche studenten bezocht, minder de Zwitsersche. Later, na 1640 kwamen de Hollandsche hoogeschoolen in zwang. Velen gingen naar de toen bloeiende Hoogeschool van Franeker of naar die van Utrecht, Leiden, Groningen en Harderwijk. O. a. liepen zij college eerst in Franeker, later in Leiden bij den toen invloedrijken professor JOHANNES COCCEJUS, met zijn anti-scholastische, bijbelhistorische theologie, die geheel beheerscht wordt door de verbondsgedachte, maar die de Calvinistische leer op enkele punten in andere banen bracht. Zijn enthousiaste leerlingen volgden hun leermeester en er ontstond een nieuwe beweging in Europa, die echter hoofdzakelijk in Holland en Hongarije ingang vond. Eveneens in Holland kwamen de Hongaarsche studenten onder den invloed van den destijds daar vertoevenden CARTESIUS, die het rationalisme in de kerk indroeg. In Hongarije ontstonden felle twisten tusschen de z.g. Coccejanen en de Cartesianen, die echter niet lang duurden.

De vorsten van Zevenburgen als BETHLEN en RAKÓCZY brachten de Protestantsche hoogeschoolen in het land zelf tot bloei en benoemden er verschillende buitenlandsche professoren aan, die zij vaak zelf bekostigden. Aan de door RAKÓCZY opgerichte hoogeschool van Sárospatak b.v. onderrichtte de geleerde AMOS COMENIUS, ook in Holland niet onbekend. Hongaarsche predikanten en professoren daarentegen werden naar het buitenland geroepen, zooals b.v. ALBERT CZENCZI MOLNAR, de bekende

Hongaarsche taalgeleerde en psalmvertaler. Zijn psalmvertalingen worden ook nu nog, verschillende malen herzien, in de Hongaarsche Calvinistische kerk gebezigd. Het Protestantisme en vooral het Calvinisme oefende in de 17e eeuw dezelfde grooten invloed uit op de nationale wetenschap, kunst en kultuur als in het begin der reformatie. Na de jaren van strijd schijnt een rustige tijd aangebroken te zijn, een bloeiperiode schijnt te volgen op den tijd van ontkenning en vervolging. Helaas, het is anders gelopen.

Na GEORGE RAKÓCZY I volgde op den Zevenburgschen troon zijn zoon GEORGE II, die aspiraties op den troon van Polen had. Tot dit doel bond hij een strijd aan in welken hij in 1660 zijn leven liet. Ná hem kwam een wel is waar Protestantsch, maar uiterst zwak vorst op den troon, die geheel onder Turkschen invloed stond. Toen de Hongaarsche koning en de hooge geestelijkheid na den val van het RAKÓCZY-huis geen angst meer behoeften te hebben voor de macht van Zevenburgen, zetten zij de onderdrukking van het Protestantisme weer voort, daarnaast maakten zij al meer inbreuk op de politieke rechten van de Hongaarsche natie. Vooral om de laatste reden hadden opstanden plaats (in 1650) wier leiders allen tot de Roomsche Katholieke kerk behoorden, maar toch werden de Protestanten van ontrouw en opstandigheid beschuldigd en velen werden vermoord. De zwakke en onzelfstandige koning Leopold, die door de Jezuiten was opgevoed en in 1657 den Oostenrijk-Hongaarschen troon besteeg, had de beloften gedaan Hongarije weer tot een Regnum Marianum te maken en alle ketters er uit te verwijderen.

Nu volgde voor het Hongaarsche Protestantisme de treurigste periode, van 1671—1681, waarin predikanten voor de bloedrechtbank werden geroepen of naar de galeien gezonden. De 32 predikanten, die om hun geloof, op de Napelsche galeien 9 maanden lang onuitsprekelijke smarten uitstonden, werden tenslotte door de tusschenkomst van de Nederlandsche Staten-Generaal en den Nederlandschen gezant te Weenen, den bekenden HAMEL BRUYNINX bevrijd, nadat echter reeds verschillende hunner gestorven waren. Toen den 11den Febr. 1676 de Hollandsche zeeheld MICHEL DE RUYTER de predikanten in Napels op zijn schepen opnam en de uitgeteerde, uitgemergelde mannen psalmzingend voor hem traden, sprak hij bewogen: Geen enkele overwinning heeft mij zooveel vreugde veroorzaakt als de bevrijding van deze dienaren Gods van onder het ondragelijke juk. De Hongaarsche Gereformeerde kerk zond bij het 300 jarige eeuwfeest van de geboorte van den zeeheld een zilveren krans op welker bladen de namen van de predikanten der galeien geschreven zijn. In het midden is op een gouden knop een der galeien afgebeeld. In Debrecen bevindt zich een gedenknaald van MICHEL DE RUYTER. De predikanten vonden, zoolang zij niet naar huis terugkeerden, in Zürich een schuilplaats; Zwitserland, Brandenburg en Holland zonden hun financiële steun. Sedert 1670, toen Nederland een gezantschap instelde in Weenen, hield de Ned. regeering steeds een waakzaam oog op het Hon-

gaarsche Calvinisme gevestigd. Uit verschillende documenten is het aan het licht gekomen, dat zonder Nederland's politieken steun nu zeker geen Protestantisme in Hongarije zou bestaan.

Ondertusschen kon in Hongarije het verzwakte Protestantisme zich nauwelijks staande houden. Door allerlei nieuwe en strenge bepalingen werd het in alle opzichten tegengewerkt.

Tegen het einde van de 17de eeuw verdreven de troepen van den koning na veel strijd de Turken uit het land. Was in het door de Turken bezette gebied de toestand der Protestanten dragelijk, des te ondragelijker werd hij na de verdrijving der Turken, onder het Hasburgsche regiem. Bovendien viel in 1690 Zevenburgen bij het z.g. Diploma Leopoldinum in de macht van den Habsburgschen koning, die nu dezelfde plannen had ten opzichte van de Hongaren en de Protestanten als de bigotte RUDOLF in de 16de eeuw: „Faciám Hungariám mendicám, deinde catholicám, denique servám, (ik breng Hongarij eenst tot den bedelstaf, vervolgens maak ik het Roomsch, tenslotte tot slaaf).

De toestand van de Hongaren en de Protestanten was tenslotte onhoudbaar. Daarom voelde in 1703 FRANS RAKÓCZY II zich gedwongen op te komen voor de rechten der natie. Zooals op zijn trotsch ruitersstandbeeld in Budapest geschreven staat, streed FRANS RAKÓCZY „Cum Deo pro patria.” RAKÓCZY, achterkleinzoon van den grooten Calvinistischen vorst GEORGE RAKÓCZY, was zelf Roomsch, aangezien zijn grootmoeder met haar zoon, na den dood van haar man, die in 1660 in den strijd om den Poolschen troon viel, tot het Roomsche geloof was teruggekeerd, maar hij streed zoowel voor Roomschen als voor Protestanten. Het einde van zijn strijd was droevig. In 1711 werd de vrede van Szatmár gesloten, die weliswaar de vrijheid der Protestanten verzekerde, maar RAKÓCZY moest zijn vaderland verlaten, dat hij nooit meer heeft teruggezien. In Turkije stierf na 24 jaren van droeve ballingschap, de onversaagde strijder voor Hongarije's vrijheid.

Het bleek al gauw, dat de Habsburgers er niet aan dachten zich aan de bepalingen van den vrede van Szatmár te houden. Voor het Hongaarsche Protestantisme volgden nu 70 jaren van Babylonische ballingschap, onder de regeering van KAREL III en MARIA THERESIA. De Protestanten, die aan het einde van de 16e eeuw meer in aantal waren dan de Roomsch-Katholieken, waren zoozeer geslonken, doordat vele zich hadden laten verlokken door de belofte van goederen en hooge ambten, dat in de 18de eeuw de Roomsch-Katholieken de Protestanten meermalen in aantal overtroffen.

Een groote hindernis voor de Protestanten beteekende de strenge censuur, die het uitgeven van Protestantsche werken verbood, welke slechts in het buitenland konden verschijnen, maar niet in het land konden worden gebracht. Een vernederende toestand was het o. a. dat de Roomsche bisschoppen het opzicht ook over de Protestantsche kerken hadden en dat de Protestanten gedwongen waren de Roomsch-Katholieke feestdagen

te vieren. De rijksambtenaren waren verplicht bij het afleggen van hun ambtseed bij Maria en de heiligen te zweren. Zoo ontvielen de hooge ambten aan de Protestanten die niet in staat waren in strijd met hun geloof te handelen. MARIA THEREZIA was nog onverdraagzamer dan haar vader. Om de Protestantsche kerken en scholen het bestaan onmogelijk te maken, verbood zij alle subsidies en collectes. In dezen moeitenvollen tijd kwamen de buitenlandsche geestverwanten hun verdrukte broeders te hulp. Duitschland en de Scandinavische landen steunden de Evangelische, Holland, Zwitserland en Engeland de Calvinistische kerk en vooral haar hoogeschoolen, zooals die van Debrecen en Sárospatak. Hongarije heeft deze edelmoedige daad niet vergeten. Ter eere van het 400 jarig bestaan van de beide hoogeschoolen in 1934 en 1938 werden verschillende buitenlandsche professoren en predikanten met het eereprofessoraat of eeredoctoraat vereerd. Het is in dezen tijd van verdrukking, dat in Holland en wel in Utrecht in het Latijn de geschiedenis van het Hongaarsche Protestantisme uitgegeven werd met behulp van den pietistischen professor ADOLF LAMPE, die tezamen met den Utrechtschen professor JEREMIAS ALPHEN ook behulpzaam was bij het uitgeven van den bijbel voor de Hongaren, daar deze van hun drukkerijen beroofd waren. De goedheid en het medeleven van LAMPE ging zoover, dat hij een beurs instelde voor de in Holland studeerende Hongaarsche studenten (in 1730). Iets later (in 1761) stelde DANIEL BERNHARD eveneens aan de Utrechtsche Universiteit een beurs in voor de studenten uit Hongarije en de Palz (stipendium Bernhardinum), met behulp waarvan ook nu nog vele Hongaarsche studenten zich aan de Utrechtsche Universiteit kunnen bekwalmen. Door de tusschenkomst van VAN ALPHEN kon de Hongaarsche bijbel 3 keer in Holland gedrukt worden, na zijn dood nog 4 keer, in 1751 werd hij in Bazel gedrukt met behulp van den Groningschen professor DANIEL GERDESIUS. In Hongarije zal men het nooit vergeten, dat de Hollandsche Protestanten in de tijden van de grootste ontbering met liefde en vrijgevigheid hun Hongaarsche broeders te hulp snelden en dat zij aan de bedrukte zielen den waren troost hebben geboden, n.l. het Woord van God.

Voor het Hongaarsche Protestantisme brak eindelijk het langverwachte uur der verlossing aan, in 1780, toen Jozef II den troon besteeg. Nog onder de regeering van zijn moeder MARIA THEREZIA had hij een rondreis door Hongarije gemaakt om zich persoonlijk van de toestanden daar te overtuigen. Zijn ondervindingen op deze reis brachten den toch reeds vrijdenkenden vorst er toe om in 1781 het z.g. Tolerantie-edict uit te vaardigen, dat in het geheele rijk de boeien van het Protestantisme losmaakte. In dit edict gaf de keizer dezelfde politieke rechten aan de Protestanten als aan de Roomsche-Katholieken. Hij verzekerde de autonomie van de Protestantsche kerken. En wat een heel belangrijk punt was: hij nam alle hindernissen weg, die de vrije uitoefening van den Protestantschen godsdienst beletten. Waar 100 of meer families in staat waren een eigen kerk te onderhouden, daar mocht een gemeente gevormd en

mochten een kerk en school gebouwd en de predikant en onderwijzer benoemd worden. Dit Tolerantie-edict maakte voor het Protestantisme een einde aan de moeitevolle periode der Babylonische ballingschap.

Na de uitvaardiging van het edict leefden honderden gemeenten uit hare verdrukking op. In één jaar herleefden 76 Luthersche en 102 Calvinistische gemeenten en vele nieuwe gemeenten werden gevormd. Ook de Protestantsche scholen verrezen uit het stof en bloeiden op. Voor het Protestantsche schoolwezen volgde met zijn grootendeels ook in het buitenland beroemd geworden leeraren een ware bloeiperiode. Door het Tolerantie-edict leefde ook in Tsjechie en Moravie de tijdens den 30-jarigen godsdienstoorlog ten gronde gerichte gemeenten op, die hun predikanten uit Hongarije lieten komen. In grooten getale gingen de afgestudeerde studenten van de hoogeschoolen van Debrecen en Sárospatak, ongeveer 70, naar hun broeders in den vreemde, waar zij met inspanning van alle krachten gemeenten stichtten, de ook nu nog bestaande Tsjechisch-Moravische gemeenten. Edelmoedige Hongaarsche en Zevenburgsche Protestanten brachten vele geldelijke offers ten bate van deze gemeenten. De naar het buitenland getrokken predikanten bleven grootendeels in hun nieuwe gemeenten; ook hun nakomelingen, na in Hongarije afgestudeerd te zijn, werden daar predikant. Het schijnt dat de Tsjechen dit alles vergeten hebben en zij willen er niet meer aan denken en met gloeienden haat hebben zij getracht het Hongarendom, dat hun bij het vredesverdrag van Trianon was toegekend, uit te roeien en zijn kultuur te vernietigen.

De opvolger van JOZEF II, LEOPOLD II, bracht nieuwe bepalingen, die den toestand van het Protestantisme nog verder verbeterden. In 1791 gaf hij toestemming tot het houden van de lang ontbeerde synode in het bijzijn van een koninklijk afgevaardigde. De groote druk, waaronder zoowel de Calvinistische als de Luthersche kerk geleefd hadden, bracht de beide kerken er toe, haar kerkelijke inrichting op een gemeenschappelijke basis te vestigen, om zóó versterkt te kunnen strijden tegen de eventueel nog te verwachten aanvallen van het Katholicisme. Het Protestantisme inwendig en uitwendig versterkt, kon zich nu ten volle ontplooien. De vrijheid gaf den grooten geesten als 't ware vleugels. Kerk en schoolwezen, literatuur en kultuur namen een hooge vlucht. In alle takken van de literatuur speelden de Protestanten en vooral de Calvinisten een toonaangevende rol. Toen in 1830, in den tijd van de nationale opleving, de Nationale Academie werd opgericht, wier taak het moest worden de Hongaarsche taal en de Hongaarsche letterkunde uit haar verval op te richten, waren bijna alle leden, ook de voorzitter van de Academie protestantsch.

Beleefde het Protestantisme eindelijk rustige dagen, op politiek gebied was de toestand in het Hongaarsche rijk des te onrustiger. De roep der natie om zelfstandigheid en om de herziening van oude gebruiken en instellingen werd dagelijks dringender. De liberale partij had een uit-

stekenden leider in den knappen staatsman LODEWIJK KOSSUTH, die in artikelen en redevoeringen voortdurend op de noodige hervormingen wees. Toen in 1848 de tijding van de Februari-revolutie in Frankrijk ook de gemoederen der Hongaren in beweging bracht, achtte KOSSUTH den tijd gekomen voor de vervulling zijner wenschen en van die van het grootste gedeelte der natie. Den 15den Maart 1848 ging hij met een deputatie naar het Oostenrijksche hof. De koning gaf toestemming tot de vorming van een onafhankelijk ministerie en besloot tot de gelijke verdeeling der belastingen en de afschaffing van het lijfeigenschap. Zevenburgen werd onafhankelijk verklaard. Ondertusschen vierde men in Budapest ook het feest der vrijheid. Buiten de censuur om verscheen het vrijheidsgedicht van den populairen dichter PETÖFI, welk gedicht PETÖFI zelf voor een oproerige schare reciteerde en dat in duizenden exemplaren werd rondgestrooid. Dit gedicht maakte een einde aan de drukende censuur die een belemmering was voor een bloeiende letterkunde.

De vreugde duurde niet lang. Minister METTERNICH, die in Oostenrijk het heft in handen had steunde in het geheim de beweging van de Slavische stammen in de Oostenrijksch-Hongaarsche monarchie, die van een verbond van alle Slaven droomden, het z.g. Panslavisme, en wier doel het was, allereerst het Hongarendom te vernietigen. Hongarije zag zich tenslotte in 1848 genoodzaakt de wapenen op te nemen voor het behoud van zijn politieke vrijheid. Het einde van den strijd, waarin de dichter PETÖFI en KOSSUTH de vlucht naar het buitenland moesten nemen, was de capitulatie van het Hongaarsche leger in 1849. Dertien veldheeren dertien Hongaarsche bloedgetuigen werden opgehangen. Hongarije en Zevenburgen werden bij Oostenrijk ingelijfd. Op het verslagen land drukte nu 17 jaren lang het zware juk van het Oostenrijksche absolutisme. De regeering wilde ook het Protestantisme, dat volgens haar te veel vrijheid genoot, in boeien slaan. De eene na de andere van de strenge wetsbepalingen werden uitgevaardigd, die zelfs de kleedij van de predikanten voorschreven. Vooral ten opzichte van het schoolwezen kwamen wetten tot stand, die vernietigend waren voor de vrije ontwikkeling van de Protestantische scholen. Zoo voerde de regeering een z.g. Organisations-Entwurf door, een centraalleerstelsel, dat zich aan de eene zijde tegen de Hongaarsche taal, aan de andere zijde tegen de autonomie van de scholen richtte. In 1859 gaf de keizerlijke regeering het z.g. Patent uit, dat de met bloed en door vredesverdragen verkregen en door wetten versterkte autonomie van het Protestantisme dreigde te vernietigen. Een door den keizer benoemd consistorium werd met het bestuur van de Protestantische kerken belast.

Na het in werking treden van het Patent namen de beide Protestantische kerken den verbitterden strijd op tegen de willekeur van de absolutistische regeering, die ondertusschen met allerlei afschrikwekkende maatregelen (huiszoeking, gevangenschap, het ontslaan uit de hooge ambten) den Protestanten het leven ondragelijk maakten. De kerkelijke zoowel

als de wereldlijke leiders van de Protestanten wezen in redevoeringen en geschriften het binnenland en het buitenland op de schending hunner rechten, tot tenslotte in 1860 de regeering het nuttelooze van haar houding inzag en het Patent herriep. Het is ook mede aan de interventie van de Nederlandsche regeering te danken, dat het Patent zoo snel herroepen werd.

In 1867 nam het Absolutisme een einde bij de totstandkoming van den z. g. Ausgleich, die Hongarije in een personeele Unie met Oostenrijk verbond. Keizer FRANS JOZEF liet zich met zijn gemalin Elisabeth tot koning en koningin van Hongarije kronen. Voor Hongarije volgde nu een bloeiperiode, waarin de natie den geestelijken en materieelen achterstand inhaalde, dien de eeuwenlange oorlogen en onderdrukkingen veroorzaakt hadden. Ook het Protestantisme kon zich nu in- en uitwendig versterkt vrij ontwikkelen. Groote mannen traden in deze tijden uit haar rijen te voorschijn, die het land op het gebied van kunst en wetenschappen onschatbare diensten bewezen.

Op de samenwerking van de Calvinistische en de Luthersche kerk legde men grooten nadruk. Tot dit doel werd een gemeenschappelijke Protestantische commissie benoemd, uit evenveel leden van de beide kerken bestaande, die de zaken regelen moest, welke voor de ontwikkeling der beide kerken van belang waren.

Naast de beide groote protestantsche kerken had zich de Unitarische kerk staande gehouden, die voor den oorlog in Zevenburgen 111 gemeenten had, in Hongarije slechts 4.

Voor den oorlog zochten de studenten in voortdurend grooter getal de buitenlandsche Universiteiten op, in Duitschland, Zwitserland en vooral in Holland.

Aan de ontwikkeling van het materieele en geestelijke leven in het zoo dikwijls reeds beproefde Hongaarsche rijk, maakte het uitbreken van den wereldoorlog een ras einde. De oorlogsjaren, de tijd van het Communisme en tenslotte het vredesverdrag van Trianon brachten de Hongaarsche natie zware slagen toe.

Bij den vrede van Trianon verloor Hongarije $\frac{2}{3}$ van zijn gebied. De beste deelen des lands vielen den Roemenen, Tsjechen en Serviërs ten deel. Italië kreeg de stad Fiume met omliggend gebied. Zelfs Oostenrijk, waarmee Hongarije in een monarchie leefde deed mee in de algemeene verdeling. Het is te begrijpen, dat de protestantsche kerk ook zware verliezen leed. Het onrechtvaardige vredesverdrag bracht 3.500.000 Hongaren onder het juk van vreemde overheersching. Ongeveer de helft van deze, 1.632.000 behoorden tot de Protestantische kerk. De Hongaarsche Calvinistische kerk, die vóór den oorlog 2086 gemeenten telde, verloor 1066 gemeenten met tezamen 990.000 zielen. Nog grootere verliezen leed de Luthersche kerk, die van de 770 gemeenten er 484 verloor, met 643.000 zielen. In het verminkte Hongarije bleven 1.670.000 Calvinisten, 497.012 Lutherschen.

De 111 Unitarische gemeenten, die zich in Zevenburgen bevonden, kwamen allen aan Roemenië, slechts de 4 Unitarische gemeenten in Hongarije zelf bleven over.

Het Hongaarsche Protestantisme leed ook wat het schoolwezen betreft zware verliezen. De Luthersche kerk verloor haar twee bloeiende hoogeschoolen, die reeds ten tijde der Reformatie opgericht waren. De Calvinistische kerk verloor een theologische hoogeschool in Kolosvár. Middellbare en lagere scholen kwamen in grooten getale onder het vreemde juk. Toen in November 1938 een 12.000 K.M.² groot gebied weer aan het moederland terug viel, werden ook talrijke Protestantsche gemeenten en scholen van de drukkende boeien ontslagen. De preciese cijfers weet ik nog niet, alleen is mij bekend, dat 230.000 Calvinisten in de Hongaarsche Calvinistische kerk terugkeerden.

Niet alleen onder het verlies van een groote aantal zielen leed het Protestantisme na den oorlog, maar ook onder het verlies van materiele goederen. De communisten, de bolsjewisten, vurige tegenstanders van elken godsdienst, spaarden, waar zij konden, de kerkelijke goederen niet. Scholen werden weggenomen; daar, waar de kinderen vroeger in den dienst van God onderwezen werden, trachtten de communisten nu de jeugd met allerlei wandenkeelden te vergiftigen.

In de z.g. successie-staten is de positie van de Protestantsche kerken niet veel beter, dan zij onder het Communistische bewind was. In het vroegere Servië of Roemenië behoort de bevolking hoofdzakelijk tot de Servisch-orthodoxe of Roemeensche kerken. Deze religies zijn daar staatsgodsdiensten en tegenover het Protestantisme toont men geen verdraagzaamheid. De kerkelijke goederen en scholen werden onteigend, verschillende psalmen en gezangen verboden, de preeken gecensureerd. Talrijke predikanten, die niet volgens de voorschriften handelden of klachten uitten, werden zonder vorm van proces in de gevangenis geworpen of buiten de grenzen gezet. Vooral in Joego-Slavië is de toestand der Calvinistische en Luthersche kerken onhoudbaar. Van regeeringszijde zijn zelfs gebeden voorgeschreven, waarin in het bijzonder Gods zegen moet gevraagd worden voor het wel van den Joego-Slavischen staat.

Zooals wij ook in den tijd na de reformatie gezien hebben, ondervinden we ook nu, dat in den tijd der grootste onderdrukking het Protestantisme innerlijk krachtig wordt. Wij zien ook in onze dagen de waarheid van de oude latijnsche spreuk: *Crescit sub pondere palma*.

Toonde vóór den wereldoorlog het Protestantisme, en vooral het Calvinisme een afval van de strenge leer der Reformatoren, zagen wij, dat door de vrijheid ethische en moderne dwaalleeren, zooals o. a. het rationalisme de kerk van Calvijn binnenslopen, wij mogen vooral in de laatste 10 jaren een terugkeer naar de zuivere leer van de reformatoren waarnemen. Moest men een tijdlang constateeren, dat het geloof in Hongarije onderging in het Algemeen Christelijke, dat van de kerk van het

Calvinisme een verslapt Christendom maakte, dat den band aan de kerk verloor en de trouw aan de belijdenis, waarvoor de vaders hun goed en bloed offerden, in de laatste jaren zien wij een jonge garde optreden, die de Calvinistische principieën niet alleen op den kansel predikt maar ze doorvoert op alle terreinen des levens.

De Hongaarsche Calvinistische kerk heeft geen afscheiding of Doleantie gehad, dezelfde toestanden heerschen er als in de Ned. Hervormde kerk. Zij kent de kerkelijke tucht niet. Vroeger in het begin der reformatie traden de reformatoren met scherpe tucht op tegen de leeraren die de zuivere leer niet brachten, nu heerscht de leervrijheid en ontbreekt de kerkelijke tucht. En al wordt het aantal van hen, die de ware Calvinistische leer prediken jaarlijks grooter, toch zal het Calvinisme zich zoo lang niet in zijn volle rijkdom kunnen ontplooiën, voor de heele kerk tot reformatie komt.

Ik ben aan het einde van mijn taak gekomen. Het was mijn doel U, in korte trekken een beeld te geven, niet van de verschillende theologische stroomingen, die sedert de reformatie in de Hongaarsche Protestantsche kerk opgekomen zijn — dit ligt niet op mijn weg — maar van den eeuwenlangen strijd, dien het Hongaarsche Protestantisme te strijden heeft gehad tegen de Roomsche-Katholieke kerk en tegen het absolutisme der Habsburgsche vorsten. Ik wilde toonen, dat God het Hongaarsche Protestantisme groote mannen heeft gegeven, die niet aarzelden, als het moest, de wapenen op te nemen in dienst van de godsdienstvrijheid.

In den loop van mijn artikel hebt gij kunnen zien, dat de sterkste band tusschen Hongarije en Holland in de reformatie ligt, dat de Protestanten in Holland nooit offers te groot hebben gevonden, als het er om ging hun geestelijke broeders in Hongarije te steunen. Ook nu wordt die geestelijke band tusschen Hongarije en Holland nog voortdurend sterker, daar ook nu nog jaarlijks een groot aantal Hongaarsche theologische studenten in Holland gelegenheid gegeven wordt zich te laten onderrichten in de Calvinistische leer, die het Nederlandsche leven als een zuurdeesem doortrokken heeft en zijn stempel heeft gezet op het politieke en maatschappelijke leven en het leven van het gezin.

Moge de band, die de reformatie tusschen Holland en Hongarije gelegd heeft rijken zegen blijven brengen aan het Hongaarsche Protestantisme, vooral aan het Hongaarsche Calvinisme en daardoor aan de Hongaarsche natie, want de geschiedenis heeft geleerd, dat waar het Calvinisme in een land tot volle ontplooiing komt, ook het staatsleven en het maatschappelijke en economische leven een rijken opbloei toont.

Dr. SCHAEPMAN IN DE POLITIEK

DOOR

PROF. MR. P. A. DIEPENHORST.

Een waagstuk met niet-gering risico scheen het dat Dr. H. J. A. M. SCHAEPMAN 1880 zijn intrede deed in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Geestdriftige vereerders hadden dit reeds lang begeerd; echter rezen van verschillenden kant, ook van bevoegde gezagsinstanties, bezwaren. Na veel aarzeling kwam het bisschoppelijk consent en 6 Juli 1880 viel de beslissing. Van de 1886 geldige stemmen, die in het district Breda werden uitgebracht, vereenigden zich er 1853 op Dr. SCHAEPMAN. De kleine hindernis, die zijn functie van Roomsch-Katholieke geestelijke bij het onderzoek der geloofsbriefen opwierp, werd gemakkelijk overwonnen. Op den 15den Juli 1880 werd hij binnengeleid in de Tweede Kamer, wier lid hij bleef tot zijn dood 3 Maart 1903.

Bezorgdheid over dezen stap werd gevonden ook bij hen, die hem zeer na stonden. Als dichter en redenaar had hij lauweren geogst, maar stonden zijn karaktereigenschappen en hebbelikheden niet in den weg aan een juiste vervulling van zijn taak als politicus? Moest zijn kamerlidmaatschap niet allerhande botsingen veroorzaken en op een fiasco uitloopen?

Inderdaad, de conflicten zijn niet achterwege gebleven. Het heeft gestormd in de politieke sfeer rondom SCHAEPMAN's robuste figuur. Soms scheen het alsof het in de Roomsch-Katholieke regionen was: allen tegen één.

In de geestverwante pers waren de aanvallen niet van de lucht. Aan zijn val in Wijk bij Duurstede in 1891 werkten geestelijken ijverig mee. De Haarlemsche bisschop verbood hem gedurende een jaar het spreken binnen zijn diocees, door SCHAEPMAN gevoeld als „een slag op de hersens met de staf”. Nog in 1900 blies de

Limburger Koerier alarm met de onthutsende waarschuwing: „Limburg, oud, trouw, Katholiek Limburg hoed u voor 't Schaepmanianisme. Het Schaepmanianisme is in vele zaken de besliste vijand van de bijna algemeene opinies der Katholieke partij, en in dezelfde zaken vriend van de liberale tegenpartij. Het Schaepmanianisme is een hopelooze nawas van wijlen het beruchte en verderfelijke liberaal-katholicisme”.

Op gewichtige momenten liepen in de Tweede Kamer de wegen van SCHAEPMAN en zijn katholieke collega's uiteen. Zijn motie inzake het eedsvraagstuk werd wel aangenomen met 82 tegen 18 stemmen, maar onder die achttien waren dertien Roomsch-Katholieken, terwijl slechts drie Roomsch-Katholieken voor de motie hun stem uitbrachten. Tegen den persoonlijken dienstplicht deelde hij niet den principiëelen weerzin zijner geestverwanten en niet het minst de tegemoet komende houding, die hij tegenover zijn geloofsgenoot Minister BERGANSIUS innam, dreef het grootste deel zijner geestverwanten tegen hem te hoop. Zijn houding tegenover de kiesrechtswestie in de dagen van TAK VAN POORTVLIET leidde tot de felle botsing tusschen Schaepmanianen en Bahlmanianen. Over de evenredige vertegenwoordiging oordeelde hij aanmerkelijk minder optimistisch dan de meerderheid zijner partij. Bij de Leerplichtwet was KOLKMAN zijn confrater, maar deze twee Roomsch-Katholieke voorstellers stonden tegenover het vereend gelid der oppositie van Roomsch-Katholieken, Christelijk-Historischen en Anti-revolutionairen. Voor ELAND's Militiewet van 1898 stemde in de Tweede Kamer slechts één Roomsch-Katholiek: Dr. SCHAEPMAN.

Speelde gemis aan staatkundige bezonkenheid, tekort aan politieke flair hier den „doctor” parten? Overwon de losbandigheid van den dichter de gebondenheid van den staatsman?

Herhaaldelijk is het beweerd. De bevoegdheid van SCHAEPMAN in politicis leiding te geven werd in zijn eigen kring betwist op grond van diens dichterlijke allures, die met practische staatsmanswijsheid op gespannen voet stonden.

Na de publicatie van *Een Katholieke partij. Proeve van een program* (Utrecht, 1883) vroeg de advocaat Mr. JULIUS VERWER naar de geloofsbrieven van den dichter, die als staatkundig leider wilde fungeeren. SCHAEPMAN gaf wederwoord in een scherpe bro-

chure „*Een Katholieke partij. Een woord over de beoordeeling van Mr. Julius Verwer*”, waarin hij uiteenzet dat hij zijn aanvaller niet beantwoorden zal. Toch geeft hij hem dit bescheid:

„Indien de heer mr. V. tot mij kwam met de vraag: acht gij waarlijk nog geschikt de proeve van een program te leveren — ik zou moeten antwoorden met het woord van Mazarin, dat Elout van Soeterwoude op zoo snedige wijze tot het zijne maakte —: „peu si je me considère, un peu si je me compare” (blz. 14 en 15). „Weinig als ik me bekijk, een weinig als ik me vergelijk.”

Zekere vermaardheid kreeg ook de geestige woordspeling, waarmee Mr. JOAN BOHL SCHAEPMAN in 1888 in het *Algemeen Handelsblad* diskwalificeerde: „een *man* in de poëzie, een *schaap* in de politiek.”

Nog één voorbeeld om te doen zien hoe het dichterschap op het nadeelig saldo van Dr. SCHAEPMAN werd geschreven. In 1884 gaf hij uit een doorwrocht vlugschrift *Grondwetsherziening. Een woord over onzen politieken toestand*. Vlak vóór de verschijning hield de schrijver een redevoering in de R. K. Leesvereniging te Rotterdam, die een overzicht was van zijn komende brochure.

Van deze redevoering schreef *De Maasbode* een overzicht, dat als *Naschrift* aan de brochure is toegevoegd. Daarin lezen we o. m.:

„De redevoering van dr. Schaepman, gisterenavond in de R. K. alhier gehouden, heeft opnieuw getoond over hoeveel groote gaven deze redenaar beschikt en met hoeveel gemak hij van de verschillendste vormen der redeneerkunde gebruik maken en voordeel trekken kan. Altijd dichter, overstroomt hij zijn gehoor met de krachtigste ontboezemingen van dichterlijk gevoel, zelfs als hij een onderwerp behandelt, oogenschijnlijk zoo dor als *Grondwetsherziening*. Maar met al die stroomen van poëzie heeft hij onze overtuiging, die lijnrecht tegenover de zijne op dit stuk staat, niet aan het wankelen kunnen brengen, hebben wij zelfs, met alle aandacht luisterend, weinig steekhoudende argumenten, ten gunste eener *Grondwetsherziening* in de tegenwoordige omstandigheden, kunnen ontdekken. Over het algemeen bewoog de geachte spreker zich naar ons bescheiden oordeel te veel in het rijk der idealen, en hield hij te weinig rekening met de werkelijkheid. Soms zelfs kwam hij tot zeer gewaagde conclusiën, en hoorden wij in de vooral uit dichterlijk oogpunt schoone omschrijving van het koningschap stellingen, welke wij niet gaarne onderschrijven zouden”.

Alleen dit ééne gaf Dr. SCHAEPMAN tot bescheid: „Ééne opmerking slechts durf ik mij veroorloven. Het dichterlijke is niet altijd steekhoudend, het zij zoo; zou daarom echter het ondichterlijke altijd steekhoudend wezen?” (blz. 78).

* * *

Het verdroot Dr. SCHAEPMAN dat zijn dichterschap werd aangevoerd om zijn prestige als politicus te ondermijnen. Terecht, — want hij verdiende beter.

Deze gedachte stellen wij voorop: SCHAEPMAN's bemoeiingen op staatkundig gebied werden gedragen door een sterk werkelijkheidsbesef, waren gespeend van hetgeen als onwezenlijk dichterlijk dweepen zou kunnen worden aangemerkt. Met beide voeten stond hij in de practijk; werkelijkheids-politicus was hij, die door zijn tactisch optreden menige overwinning in de politieke arena wist te boeken.

Zijn politieke verhandelingen, de 150 redevoeringen, die hij gedurende zijn twintigjarig kamerlidmaatschap in de Tweede Kamer uitsprak, leveren afdoend bewijs voor het meesterschap waarmee deze dichter-geleerde de practijk der staatkundige vraagstukken beheerschte.

Symbolisch werd die drang tot realiteits-besef uitgebeeld in zijn maiden-speech, die aan een alledaagsch onderwerp als de zoutaccijns gewijd was. Herhaaldelijk is reden tot verbazing over de kennis van zaken waarmee technisch-juridische vragen en praktische problemen behandeld worden. Groote scherpzinnigheid en ingespannen studie leidden tot dit gelukkig resultaat.

Over de feiten en rechtsvragen wordt waarlijk niet losjes heen geloopt. Het reeds aangehaalde geschrift *Grondwetsherziening* getuigt van grondige bestudeering der ingewikkelde aan de orde komende kwesties. Zijn afkeuring over het uitblijven bij het huwelijk der Koningin van een wetsontwerp vaststellende een jaarlijksch inkomen voor den Gemaal der Koningin wordt gefundeerd op een overtuigend historisch en juridisch feiten-materiaal. (*Chronica*, 1e reeks, 1901, blz. 93 en vlgg.). De bestudeering van zijn geschriften bracht ons in kennis met een boek, dat niet licht van hem zou worden verwacht. Na de tot stand koming der Onderwijs-wet MACKAY schreef hij een commentaar op deze wet onder den

titel *De wet op het lager onderwijs. Met aantekeningen* (Utrecht, 1890), later aangevuld met *Aantekeningen op art. 54bis Wet op het lager onderwijs* (Utrecht, 1896).

Hoewel uiteraard geen diepzinnige juridische beschouwingen worden geleverd komt de wettelijke interpretatie volkomen tot haar recht. Stipte naleving der wet wordt aanbevolen met dit van dichterlijke vrijheid zeker niet overvloeiende woord: „Bij de naleving der wet dus geen gemoedelijkheid, geen: „het kan er wel door”. Men moet streng toezien op de bepalingen der wet en op de gevallen beslissingen”. (*Aantekeningen op art. 54bis Wet op het lager Onderwijs*, t. a. p., blz. 3 en 4).

Treffende raadgevingen vol politieke wijsheid komen in zijn geschriften niet spaarzaamelijk voor. „De pers is tamboer, maar trede niet op als generale staf” — zoo luidt een zijner puntige gezegden.

Elders heet het: „ik wensch mij te houden aan het woord van Oldenbarneveldt: „noch verheerd noch verknecht” en met het oog op onze toestanden voeg ik er bij: „noch verperst”. (*Chronica*, 1e reeks, blz. 57).

Voor het gevaar van kleine vossen, die den politieken wijngaard verstoren, heeft hij een open oog.

De „kleine vossen” worden na het optreden van het ministerie KUYPER in deze beeldende taal gesignaleerd:

„De „kleine vossen” zijn de macht, die wel het meest een coalitie-meerderheid bedreigen. Zij vormen het laatste, niet het minste der gevaren, die een meerderheid doen uiteenspatten en vergaan. De beminnelijke diertjes komen van alle kanten. Zij hebben allen dezelfde haren, maar vooral dezelfde streken. Zonder beeldspraak: zij hebben allen één uitgangspunt: de ijdelheid; zij hebben allen één middel: het koesteren der ijdelheid; allen één doel: door geprikkelde ijdelheid te verwekken strijd”. „Maar de liberale schalkjes, meesters in ijdelheid en zelfkennis, weten wel wat spel zij drijven. Zij jagen de „kleine vossen” den wijngaard in. Knuppelt ze dood, de kleine vossen, dat is de leus”. (*Chronica*, deel 2, blz. 63 en deel 3, blz. 84).

De meerderheid scherpt hij als volgt haar plicht in:

„Een meerderheid is ,in den goeden zin van het woord, veel meer partij dan de minderheid. Ik ben waarlijk geen voorstander van het loopen aan het snoer der partij. Maar wanneer men eenmaal de meerderheid heeft gewild en verworven, dan behoort men den moed

te hebben der zelfoverwinning en zich te voegen tot een zekere volgzzaamheid. Als men den „wilde” wil spelen, dan moet men vooraf de bondgenooten waarschuwen. De heldenmoed der eigen meening moet er zijn vóórdat men er gekomen is en . . . zit”. (*Chronica*, deel 3, blz. 81).

Tot het uitdeelen van wijze raadgevingen bleef zijn staatsmans-talent niet beperkt. Verschillende malen gaf hij richting en stuur aan het parlementair debat, beheerschte hij de situatie, wist hij het juiste moment te kiezen om zijn slag te slaan tot verwerving van het begeerde.

Na het gerekte en verwarrende eedsdebat met minister MODDERMAN werd SCHAEPMAN's motie een parlementair succes, dat een vooraanstaand liberaal journalist deed uitroepen: „De hoogste eer van den dag behoort aan Schaepman”. (Zie Dr. JUL. PERSIJN, *Dr. Schaepman*, 3e deel, blz. 177 en vlgg.).

De door hem ingediende motie tot vermindering van het getal rijksuniversiteiten moest hij intrekken, maar hij deed het met tact en gratie, en blijvenden indruk maakte zijn woord tot een Utrechtschen hoogleeraar gericht: „Leg altijd een steen in uw slinger, zand stuift in uw eigen oogen terug”.

Het pleit voor de helderheid van zijn politieken blik dat de practijk maar al te zeer deed uitkomen de gevaren van evenredige tegenwoordiging, welke hij duchtte en die hem tegenover dit instituut gereserveerder deden staan dan zijn vrienden. (Zie *Chronica*, 1e reeks, blz. 58 en vlgg., blz. 73 en vlgg.).

Zijn naam is verbonden aan voorstellen, wier doorvoering beslissenden keer bracht in belangrijke stukken van 's lands wetgeving.

In de onderwijszaak betoonde hij zich een meester op alle wapenen. Onvermoeid stond hij in het parlement op de bres en geen beslissend moment was er of van SCHAEPMAN ging mee de leiding uit.

Het initiatief-ontwerp van 5 December 1883 tot wijziging van de wet KAPPEYNE werd ingediend door vier Kamerleden, door LOHMAN en MACKAY, door RUYS VAN BEERENBROEK en SCHAEPMAN. Zij leidden hun voorstel in met de verklaring:

„Wat ook het partijbelang moge wraken, de plicht jegens het vaderland gaat boven al. Steunende op God en hun recht zijn zij

onbekommerd over de mogelijke gevolgen eener verwijdering van financieele moeilijkheden, welker voortbestaan den strijd over de gewichtigste beginselen van staatsbeleid onzuiver maakt”.

De „non-possumus”-politiek tijdens de voorbereiding der Grondwetsherziening 1887 gevolgd wordt ook door SCHAEPMAN aangekondigd en verdedigd.

Van het amendement op het door Minister J. HEEMSKERK AZN. ingediende onderwijs-artikel, dat de bepaling van 1848 zou vervangen en de subsidieering van het bijzonder onderwijs in onze wetgeving wilde inlasschen, is SCHAEPMAN een der onderteekenaars.

Hij en hij alleen tastte door, toen de Grondwetsherziening in eersten aanleg mislukt was en Minister HEEMSKERK na de Kamerontbinding van 1886 de zaak van het onderwijs wilde laten zooals zij was en het veel aangevochten artikel 194 der Grondwet, dat naar vrijzinnige voorstelling het monopolie aan de openbare neutrale school verzekerde, ongewijzigd wilde laten.

Anders dan de meeste voorstanders der vrije school wilde hij zich na den teleurstellenden uitslag der verkiezingen niet tot afwachten bepalen, maar bij brief van 27 November 1886 diende hij een voorstel, betreffende verandering van het Xe hoofdstuk der Grondwet bij de Tweede Kamer, in, waarvan hij in de zitting van 1 December verklaarde:

„Het voorstel zoo even bij u ingekomen is niet het gevolg van eenig overleg met mijn vrienden aan deze zijde gezeten, maar komt geheel en al voor mijn persoonlijke rekening en verantwoording”.

Die persoonlijke rekening en verantwoording behoefde Dr. SCHAEPMAN niet al te zeer te drukken, want verrassend was het succes, dat bedoelde het grondwettige der subsidieering van het bijzonder onderwijs buiten twijfel te stellen.

Na een magisrale redevoering ter verdediging van zijn ontwerp, door SCHAEPMAN 31 Mei aangevangen, viel LOHMAN hem bij en na amendeering door Mr. VOS DE WAEL kreeg zijn voorstel in de Tweede Kamer de meerderheid.

In de Eerste Kamer liep het anders. De verbolgenheid over „het onbekookte voorstel-Schaepman” in het anti-clericale kamp was groot. Mr. J. A. LEVY stelde zich aan het hoofd dergenen, die de Eerste Kamer tot verwerping zochten te brengen met tirades als:

„het privilege om de jeugd zooveel en zolang mogelijk te beschermen tegen den verderfelijken invloed der geloofstwisten en vatbaar te maken voor waardeering en inschikkelijkheid jegens andersdenkenden: dat privilege handhaven wij met alle kracht die in ons is”.

Zelfs een bezadigde geest als BUYS liet zich verleiden tot het schrijven van een scherpe afkeuring onder den titel *Een lichtzinnig votum (Studiën over Staatskunde en Staatsrecht, deel 2, blz. 217 en vlgg.)*. In het *Centrum* van 5, 6, 7 en 8 Juli 1887 gaf SCHAEPMAN hierop bescheid in een viertal artikelen, die werden gebundeld onder den titel *Het votum over artikel 194. Een woord naar aanleiding van Mr. J. T. Buys, „Een lichtzinnig votum”*.

In het Staatsblad kwam het voorstel niet, maar de invloed van SCHAEPMAN's initiatief was daarom niet minder groot. De beraadslagingen in de Eerste Kamer, die het ontwerp verwierp, namen allen twijfel weg over de vraag of finantieele steun aan het bijzonder onderwijs in overeenstemming met de Grondwet was. Het ingrijpen van SCHAEPMAN gaf den stoot tot een gewijzigde interpretatie der Grondwet, die het Ministerie MACKAY weldra tot zijn gezegenden arbeid in staat stelde.

Een ander voorbeeld van voorzichtige en geslaagde taktiek biedt zijn optreden bij de behandeling der Leerplichtwet. Thans blijft buiten beschouwing de wijze waarop SCHAEPMAN zijn houding tegenover de Leerplichtwet zelve bepaalde, maar alleen wordt aandacht geschonken aan zijn taai opkomen voor het bijzonder onderwijs, dat door de invoering van den leerplicht geen schade mocht lijden.

Minister GOEMAN BORGESIOUS legde bij de behandeling der Leerplichtwet de belofte af dat het bijzonder onderwijs door de invoering van den leerplicht niet van slechter conditie zou worden. SCHAEPMAN wilde dat vastleggen en kwam met een amendement op het laatste artikel van het ontwerp, luidend:

„Deze wet treedt in werking op een nader bij de wet te bepalen tijdstip”. De bedoeling was daardoor den minister gelegenheid te geven de wet niet in te voeren, voordat de finantieele regeling ten genoegen van het bijzonder onderwijs zou zijn getroffen. De geheele Regeering ontried ten sterkste de aanneming, maar minister BORGESIOUS legde de positieve belofte af dat ten spoedigste een

ontwerp tot verhooging van de subsidie aan de bijzondere school zou worden ingediend.

SCHAEPMAN trok toen zijn amendement in, hield de zaak door gestadige herinnering warm, verklaarde onder meer:

„Lang dralen van de Regeering zou mij persoonlijk moeten bewegen om het niet-gebruiken van het recht van initiatief als plichtsverzuim te beschouwen”. (*Chronica*, 1e reeks, blz. 131).

Dat de ministerieele belofte werd afgelegd en nagekomen is niet het minst aan zijn taktiek te danken.

Eindelijk nog één voorbeeld, dat pleit voor zijn oordeelkundige toepassing van het „grijpt als het rijpt”.

Het betreft een aangelegenheid, die bijzonder den Rooms-Katholiek interesseert: de vrijstelling van geestelijken en theologische studenten van den militairen dienst. Weloverwogen tactiek van Dr. SCHAEPMAN was zijn herhaald pleidooi om de zaak van den persoonlijken dienstplicht te doen afwikkelen door een vrijzinnig kabinet teneinde dit verschilpunt tusschen de partijen der rechterzijde uit den weg te ruimen. Daarom was het hem aangenaam dat Minister ELAND onder het Kabinet PIERSON—GOEMAN BORGESIUS Maart 1898 zijn ontwerp tot wijziging en aanvulling der Militiewet indiende. Hij waakte daarbij voor vervulling van een der Roomsche desiderata: aan de vrijstelling der geestelijken mocht niet worden geraakt.

De kerk toch is naar Roomsch-Katholieke opvatting eene „societas perfecta”; zij is de hoogste en volmaakste staat en heeft volkomen recht op al wat noodzakelijk is ter bereiking van haar doel: de heiliging der zielen door den christelijken godsdienst, waartoe zij onmiddellijk door Christus is ingesteld. Aan de priesters is deze taak toevertrouwd en niemand, ook de staat niet, mag hen aftrekken van deze heilige bediening. Het heilige priesterschap deelt in het eeuwigdurend Priesterschap van Hem, die Zijn leven gaf op het Kruis, waar Hij stierf, uit liefde ook voor Zijn vijanden.

Heiligheid is vereischte met het oog op het heilige, waarmee de priester voortdurend verkeert. Het scheppen van den priester is een werk van zeer teederen aard, dat nauwlettende zorg en voortdurende inspanning vordert. Waar de Kerk van hare priesters meer dan gewone christelijke deugden en christelijk leven in hoogerem zin vergt, daar moet zij den priester kunnen geven eene

opvoeding, welke tot dat doel leidt. De priester-deugd kan alleen gedijen in de warme regionen, de verkwikkende atmosfeer van het seminarieleven met zijn gebeden en heilige oefeningen, met zijn gewijde studie en deugdbetrachting. Dus mag de Staat niet dwingen tot het kazerneleven, waar die deugd niet kan bloeien, het gebed niet beoefend kan worden noch de meditatie, waar de deugd aan vele gevaren is blootgesteld.

Deelname aan den oorlog kan de Kerk voor den priester niet toelaten, daar het gevaar ontstaat dat hij „irregularis” wordt, „incapax” om gewijd te worden en „indignus” om de functies van het priesterschap langer uit te oefenen.

Daarom stelde Dr. SCHAEPMAN bij de behandeling der wet ELAND zijn „non possumus” toen het vrijzinnige Kamerlid PYTTERSEN, geflankeerd door Mr. TROELSTRA poogde om geestelijken en theologische studenten onder het gemeene recht te brengen. „Alle Katholieken” — zoo sprak hij — „zullen deze wet steeds achten eene anti-nationale en onvaderlandslievende wet, wanneer zij tot stand komt zonder den eerbied, die aan deze ontheffing verschuldigd is”. (*Handelingen Tweede Kamer 1897/1898*, blz. 915 en vlg.).

Het werd geen „antinationale en onvaderlandslievende wet”!

De bijgebrachte voorbeelden zijn voldoende om naar het rijk der fabelen te verwijzen de voorstelling alsof een dichterlijk wazig idealisme Dr. SCHAEPMAN als practisch staatsman ongeschikt maakte. Veeleer overheerschte bij zijn houding tegenover sommige aangelegenheden zóó zeer opportunistische tactiek dat niet onbegrijpelijk is de opmerking van Dr. J. H. J. M. WITLOX in zijn opstel over *Schaepman's politiek* (opgenomen in *Varia historica*, 's Hertogenbosch, 1936, blz. 225 en vlgg.):

„Doordat Schaepman bij het nastreven van zijn politiek doelwit of van hetgeen hij als staatkundig juist beschouwde, blijk gaf van een zekere forskheid van gevoelen, die velen er nu eenmaal niet op na houden”.

* * *

Tactische overwegingen waren het meermalen, die hem een standpunt deden innemen, afwijkend van dat zijner partijgenooten. Een voorbeeld daarvan vinden wij in zijn positie tegenover den persoonlijke dienstplicht.

Hoe zeer tactische overwegingen hem leidden komt hier duidelijker uit dan bij de wijze, waarop hij ten aanzien van den leerplicht op eenzamen post kwam.

Dat SCHAEPMAN om de verhooving der subsidie aan de bijzondere school met de Leerplichtwet accoord ging — gelijk Mr. VAN HOUTEN en vele anderen beweerden — is niet waar, al heeft hij die verhoogde uitkeering ook met warmte bepleit en aanvaard.

Duidelijk heeft Dr. SCHAEPMAN zijn beweegredenen uiteengezet in deze motiveering:

„Niet „om het geld” heb ik voor de leerplichtwet gestemd. Mijn stem heb ik uitgebracht om de volgende eenvoudige redenen:

- a. ik had geen bezwaar tegen de zaak in beginsel;
- b. het ongeregeld schoolbezoek maakte naar mijn overtuiging dezen maatregel noodig;
- c. de gewetensvrijheid werd geëerbiedigd;
- d. de wet kwam niet in botsing met het recht der ouders, daar men toch bezwaarlijk van een recht tot het onthouden van onderwijs of tot het geven van ongeregeld onderwijs kan spreken.

Ik heb niet vóór gestemd ter wille van de verhooving der subsidiën. Maar ik moest die verhooving verlangen, omdat ik in de Rijksbijdragen een middel zie om de gewetensvrijheid te waarborgen.

Indien eene nevenzaak mij tot het uitbrengen van mijn stem heeft bewogen dan is het deze overweging: de geloovigen, die in het openbaar als in het bijzonder leven geloovigen zijn, behooren den schijn te vermijden als stonden zij uit beginsel tegen alles wat op volksbeschaving of volks ontwikkeling betrekking heeft” (Cronica, 1e reeks, blz. 84 en 85).

Principieele overwegingen geven hier sterker den doorslag dan bij den persoonlijken dienstplicht.

De afschaffing der plaatsvervanging was voor de Roomsche Katholieken een onoverkomelijk obstakel om hun bezwaren tegen het kazerneleven.

Mr. VAN DER BIESEN klaagde in *De Tijd*:

„De Regeering wil onze kinderen in het groffe soldatenpak steken en ze van uit onze huizen naar de kazernes, die akelige verblijven in materiëelen, de pestholen in moreelen zin doen verhuizen.”

Versteld staat men over de drogredenen in de Tweede Kamer ter bestrijding aangevoerd. De heer VAN DER SCHRIECK betoogde

dat de mindere man, die het grootste deel van zijn leven in de open lucht doorbrengt, beter bestand is tegen de vermoeienissen en ontberingen van het soldatenleven dan de meer gegoede klasse. Zij krijgen dan een zindelijk nachtleger, goede en warme kleeding terwijl zekerheid van goede voeding voor hen weelde beteekent. Zelfs wordt aan de bezwaren nog een ethisch tintje gegeven door het uiten der grief dat de meer gegoeden door het geven van fooien voor corvéés de minder gegoeden tot uitspatting zullen verleiden.

Wel heel bont maakte het Mr. TRAVAGLINO met zijn verhaal van een eerbiedwaardig koopman, die zijn zonen liever naar het kerkhof dan naar de kazerne zou brengen. Het moederhart werd door BERGANSIUS' voorstel volgens hem met onbeschrijfelijke droefheid vervuld en hij vervolgde:

„Ik sta hier ook als pleitbezorger van al die Nederlandsche moeders, welke haar zonen meer lief hebben dan het licht harer oogen en die weten dat zij verplicht zijn de zielen van haar zonen eenmaal rein te brengen voor den troon van God. In naam van al die Hollandsche moeders bid en smee ik u — laat toch af van uwe heillooze plannen en breng niet zoo veel ach en wee in duizenden gezinnen.”

Hij maakt het zoo bar dat Mr. BORRET daartegen zijn protest niet achterwege kon laten, al liep dat protest niet uit op een principiele veroordeeling van de houding dergenen, die *eigen* kinderen te goed achten voor den militairen dienst maar *anderer* kinderen naar de „pestholen” willen zenden.

Tot een principiele verdediging van den persoonlijken dienstplicht kwam ook Dr. SCHAEPMAN niet. Zeker, hij onthield zich van de forsche aanvallen zijner partijgenooten, maar al bracht hij later voor de wet ELAND zijn stem uit, toch keurde hij het om tactische overwegingen af dat het Kabinet MACKAY de invoering van den persoonlijken dienstplicht op het program van werkzaamheden geplaatst had.

Zijn geschrift *De rechterzijde en de persoonlijke dienstplicht* (Utrecht, 1890) levert een proeve van de opportunistische tactiek, die hem leidde. Aannemelijk is zijn bezwaar dat door het aan de orde stellen van dit vraagstuk een geschilpunt tusschen Rooms-Katholieken en antirevolutionairen wordt opgeworpen, dat de eenheid der rechterzijde in gevaar wordt gebracht, terwijl toch de taak

der rechterzijde met de schoolwetgeving nog niet ten einde is en zij nog veel te verrichten heeft (blz. 24).

Evenwel verzwakt hij zijn standpunt door de toespitsing van het betoog dat invoering van den persoonlijken dienstplicht in ons vaderland onnoodig en gevaarlijk is.

Zelden had hij zwakker oogenblik dan toen hij in deze brochure zich homogeen verklaarde met Mr. DE BEAUFORT, die voor de kleine staten van Europa geenerlei gevaar zag. SCHAEPMAN ging verder:

„Ik zou er durven bijvoegen: geen enkele Staat kan op dit punt geruster zijn dan Nederland. Het is een feit, dat na 1815 in den eigenlijken zin geen oorlog van een groote tegen een kleine natie, ter wille van een verovering is geweest. Behalve de oorlogen op het schiereiland van den Balkan zijn er oorlogen gevoerd tusschen om de hegemonie in Europa strijdende groote mogendheden. Maar de meeste oorlogen zijn eigenlijk nationale oorlogen, die men, in breederen zin, burgeroorlogen zou kunnen heeten. Men zal wijzen op den oorlog van Oostenrijk en Pruisen tegen Denemarken. Maar hier gold het niet Denemarken, hier gold het Duitsche provinciën.

De annexatiën in den stijl van den eersten Napoleon zijn voorbij en Duitschland zou Elzas-Lotharingen niet hebben opgevorderd, indien het taaie Duitsche geheugen, dat, volgens Heinrich Heine, nog altijd den moord van Conrادي van Hohenstaufen niet kan vergeten, zich niet had herinnerd hoe Frankrijk deze provinciën aan Duitschland ontwongen had.”

De annexatiën in den stijl van den eersten Napoleon zijn voorbij — constateert de „doctor”.

De feiten weerspreken het.

En de stijl werd er niet beter op!

Maakt het betoog van het „onnoodige” geen bijster sterken indruk, nog minder overtuigend is het bezwaar van het „gevaarlijke”. Het gevaarlijke motiveert hij onder meer als volgt:

„Onnoodige dingen zijn altijd gevaarlijk, maar in Nederland heeft de invoering van den persoonlijken dienstplicht nog een bijzonder gevaar. De krijgsmacht past niet bij onze zeden. Het Nederlandsche volk is in zijn geheel te verstandig om niet te weten, dat de conscriptie wel zal blijven bestaan, maar zoo spoedig men de conscriptie tot persoonlijken dienstplicht wil verheffen, komt de oude wrok weer boven. Dit is echter niet het voornaamste. Het voornaamste is, dat de persoonlijke dienstplicht ons geheele volksleven uit zijn voegen werpt. De Staatcommissie stelt voor, dat de persoonlijke dienstplicht zal vervuld worden door hen, die niet bij de wet zijn vrijgesteld

of niet door het lot tot verkorte oefening zijn aangewezen. In het gunstigste geval moeten zij, die tot persoonlijke dienstplicht zijn aangewezen, onder de wapenen blijven van Mei tot November en van Februari tot Mei gedurende het eerste jaar. Dit geldt slechts voor eene helft; de andere dient onafgebroken gedurende een vol jaar. Om te weten welk een stoornis in het maatschappelijk leven hierdoor veroorzaakt wordt, moet men de aandacht gevestigd houden, niet op studenten of kunstenaars of jongelieden die op „het gebied der toonkunst” een bijzonderen aanleg toonen, maar op den breeden zoom der burgerij, die een zekere mate van goeudheid bezit en niet tot de meer goeuden behoort. Ik vergis mij niet, wanneer ik meen, dat juist in deze kringen het meest aan de plaatsvervangning wordt gehecht. En niet zonder reden. Juist de jaren, waarin de dienstplicht valt, zijn de groote leerjaren, de jaren, waarin de jongeling onwaardeerbare diensten aan het nijvere huis bewijst. Men kan hem eenvoudig niet missen. Het gaat niet aan te zeggen, dat men een helper kan nemen. Tot het nemen van zulk een helper zijn de middelen niet toereikend. Het is onnoodig hierover langer te spreken. Alleen op ééne zaak mag ik nog even wijzen. In de kazerne wordt men gewoon niet alleen aan een zekere regelmaat, aan een vaste orde, maar ook aan een zekere mate van vrijen tijd. Die gewoonte van geregeld vrijen tijd te hebben past niet in ons bedrijvig burgerlijk leven, allermint waar dat leven zich in kleinere verhoudingen beweegt.”

Verheffenden principieelen indruk maakt deze bestrijding niet en hier, zoowel als bij enkele andere aangelegenheden valt de gedachte niet te onderdrukken dat een minder ijverig betrachten van tactische opportunisten den invloed van zijn standpunt zou hebben versterkt.

* *
*

Toch ontbrak waarlijk bij de groote vraagstukken de principieele beslistheid niet. Herhaaldelijk treft het, hoe SCHAEPMAN voor een idee gewonnen, met onverzettelijke vasthoudenheid werkt aan den triomf van het door hem beleden beginsel. Nader wordt dit ontwikkeld ten aanzien van tweeërlei aangelegenheid, die in zijn politiek streven centrale plaats inneemt: de vrije school en de samenwerking der christelijke partijen.

SCHAEPMAN's ijveren voor het bijzonder onderwijs staat in nauw verband met zijn opvatting omtrent de zaak van den staat.

Tegen den onnipotenten staat heeft SCHAEPMAN gewaarschuwd met een kracht, die voor onze dagen haar beteekenis niet verloor.

Steeds is hij er op uit de vrije maatschappij in haar levenwekkende krachtsontplooiing te stellen tegenover de doodende staats-overheersching. De tweehed van staat en maatschappij, hun eigen plichten en eigen rechten, hun eigen sfeer en leven — was een gedachte, die hem nooit heeft losgelaten.

Zij bracht hem in zijn *Tijd*-artikelen van 1880 en 1881 in het geweer tegen een staatsgezag, dat steeds ergerlijker aanslagen pleegt op 's menschen vrijheid en al meer op het geheele leven beslag wil leggen. „Wij kennen u wel, gij alomvatter, gij alverslinder, gij goddelijke Staat” — zoo klaagt hij bitter. (Zie PERSIJN, *Dr Schaeppman*, 3e deel, blz. 97 en blz. 125).

Zij dreef hem tot zijn pakkende verhandeling over *Lassalle en Bismarck. Bij de opening van den derden Duitschen rijksdag*. Zijn scherpe blik peilde beider geestesgemeenschap en terecht acht hij de verheerlijking van den almachtigen staat de grondfout zoowel van LASSALLE's stelsel als van de Bismarckiaansche politiek. (Zie SCHAEPMAN, *Menschen en Boeken*, 2e reeks, Utrecht, 1884, blz. 176 en vlgg.).

Dit zijn de woorden, die BISMARCK bij de opening van den Rijksdag worden toegesproken met „de scherpe, trillende, snijdende stem van dien niet erkenden broeder zijner ziele, de stem van Lassalle:”

„Voor ons, voor uw meester en mij, bestaat slechts één orde in de geheele wereld: de Staat.

En die Staat dat is alles, dat is de menschheid, dat is God, dat zijn wij! —

Voor mij is de Staat de éénige macht waardoor de maatschappij kan worden gered, waardoor het vraagstuk van de vrije slavernij kan worden opgelost, waardoor de klove tusschen den hongerdood en de brasserij kan worden gedempt. Voor mij is de Staat, de alles omvattende, alles gevende, alles regelende, alles beheerschende, de éénige vorm waarin de maatschappij tot rust en orde kan komen; ik wil geen rangen en standen, geen meesters, geen arbeiders, geen werk, geen loon, maar voor ieder de volle rente van zijn zweet, zijn bloed, zijn merg en zijn spieren, voor ieder het volle recht van zijn persoonlijkheid en zijn bestaan.

Ik ben geen lofredenaar van mijzelf, Mijne Heeren, ik behoort niet tot hen, die zelf de loftrompet der faam aan den mond steken om aan hun naam wat klank en wat galm te gaven. Maar dit ééne kan ik U zeggen: ik ben edelmoediger dan uw meester. Voor mij is de

Staat de redding der maatschappij en ik heb tot dezen grooten Pan der nieuwere tijden mijn toevlucht genomen, wyl gij aan den ouden God zijn afscheid gegeven hadt. Maar uw meester kent niets dan den Staat. Het is hem niet te doen om de maatschappij te redden, maar om den Staat te versterken en te doen heerschen. Hij kent niets dan den Staat, geen natuur, geen maatschappij, niets. Geheel het leven is Staatsleven. En die Staat heeft slechts één geest, één gedachte, één wil, één woord; hij heerscht, hij heeft de macht en dát is het Recht.

Weet gij nu waarom wij staan tegenover de Kerk? Zoo spoedig zij wil opgaan in den Staat, zoo spoedig zij ons wil aanbidden zullen wij haar geven al de Koninkrijken der wereld en gij zult haar voetbank zijn. Weet gij nu, wat gij voor ons zijt? Wij de dragers der ideeën, die dit Duitsche Rijk in zijn vorm teruggeeft, in zijn wezen bewaart, wij bespotten en tarten U! Ja, wij tarten u, want wij hebben het oogenblik, wij hebben den Keizer en het volk, het leger en de schatkist, de kanonnen en het goud, het bevel en de onderwerping, wij hebben de macht.

Wij hebben ook de toekomst. Langzaam maar met vasten tred vervolgt de Titan, de Alstaat, zijn zegeweg, zonder ophouden en zonder haast. Maar hij nadert, hij komt! Het algemeene stemrecht is zijn heraut, een heraut, die nu nog stamelt, zooals reuzen stamelen, maar die straks het woord zal spreken, dat als de eenige wet der geschiedenis aan de dobbelsteenen van het noodlot hun richting zal geven! De worp is voor ons en de inzet behoort aan den sociaal-demokratischen Staat."

Staatsoverheersching vreesde SCHAEPMAN met groote vreeze en die vrees deed hem soms afwijzend staan tegenover eene overheidsbemoeiing, wier heilzame strekking thans geen bestrijding meer ondervindt. Zoo leidde bij de beraadslagingen over de Drankwet van 1881 zijn tegenzin tegen het overheidsingrijpen hem ongetwijfeld op en dwaalspoor ten aanzien van de bestrijding van het drankmisbruik. Zijn philippica tegen den Rijkspostspaarbank, als een gril, uitvloeiSEL eener mode die in staatsbemoeiing bevordering van de welvaart ziet, zal thans bij weinigen instemming vinden.

Ook deed hem zijn verzet tegen de staatsapothecose aanvankelijk eenigszins gereserveerd staan tegenover de sociale politiek. Terecht constateert dan ook Dr P. KASTEEL in zijn proefschrift over ABRAHAM KUYPER dat op sociaal terrein Dr. KUYPER den „doctor" ver vooruit was. Al heeft hij nooit ingenomen het liberale Manchesterstandpunt, dat droomde van een harmonieuse orde bij algeheele

staatsonthouding en al toornde hij tegen een staatsbemoeiing die het leven der bezittenden en genietenden in zich opnam, toch ontbrandt pas na de uitvaardiging der Encycliek *Rerum Novarum* van 1891 zijn ijver voor arbeidswetgeving.

Toen dreunde in zijn Vlissingsche rede over *Rerum Novarum* de klank van boete en ontwaking: „Heeft de arbeider gezondigd, daar is ook roekeloos en mateloos gezondigd tegen hem en die zonde moet geboet en hersteld indien zij niet onder de donderslagen van Gods oordeel gewroken zal worden.”

Na die Encycliek voegde hij bij den derden druk van zijn *Aya Sofia* in 1891 zijn *Voorzang* met die prachtige verzen, vol sociale ontroering. Zang en tegenzang van den klassenstrijd geeft hij. Eerst den zang:

„Den sterkste zij de kroone,
Of heel de menschheid lijdt:
Ik wordt de mensch geboren,
Ik blijft hij t'allen tijd.

Den weinigen zij de eere,
Den weinigen de macht;
Of duizend duizend sneven
In ongekenden nacht.

Of millioenen worstlen
Met honger en met pijn,
Wat maakt het zoo de grooten
Slechts waarlijk grooten zijn.

Aan hen behoort de wereld;
Het volk, de maatschappij,
De wijsheid en de waarheid,
Het recht, de macht zijn zij!

Dan de tegenzang:

Maar uit de diepten komen
Ook geesten, wreed en fel
En roepen om vergelding
Na 't lange logenspel,

En schennen de ijdelheden
Van hoogmoed en van waan,
Bewierookt en aanbeden
Met scherpe woorden aan;

En roepen tot de scharen:
Het volk, het volk zijt gij,
Gij hongermartelaren,
Hebt recht op heerschappij.

Vernietigt gij de wereld,
Die u zoo lang bedroog
Dan rijst uit de oude puinen
Een nieuwe wereld hoog!

De logen roept den logen, —
Dat is het wraakgericht
Van waarheid, recht en vrijheid
In 't wreede vlammenlicht.

De verzoening wordt door hem aangewezen:

Zoo leven de oude dagen
Op onzen jongen dag,
Zoo grijnst door onze plagen
Des doodes zegelach.

En zal het heden vallen
Als eens 't verleden viel?
Het oordeel is den Heere,
Gij, volk des Heeren kniel!

Het volk is van den Heere,
Zijn éénheid is van God,
Zijn éénheid, wonder stralend
In hoog en lager lot.

Zijn éénheid, die voor allen
Eén liefde kent, één recht,
Door d' éénen geest de velen
Onbreekbaar samenhecht.

Die allen sâam doet dragen
Der zonde leed en smaad,
Slechts tegen haat en logen
Den strijd kent en den haat.

Die honger en ellende
Bevrijdt met koningshand,
Uit alle levenskringen
Den geest der zelfzucht bant.

Aanhoort, aanhoort de boden,
 Die als op aadlaarsvlucht,
 Den wiekslag der historie,
 Nu rondgaan door de lucht.

Gij kleinen en gij grooten,
 Knielt en aanbidt Hem weêr:
 Eén Schepper, één Verlosser,
 Eén Rechter, éenen Heer.

Al dreigt met doodsgevaaren
 De sfinx van onzen tijd,
 Of door de luchten waren
 De wanhoop en de nijd.

Geen nood, door alle sferen
 Regeert des Heeren stem,
 Wilt gij den dood braveeren
 Vereenigt U in Hem!

Meer prozaïsche uiteenzetting van de verhouding tusschen staat en maatschappij bood na de verschijning der Encycliek zijn verhandeling in *Het Centrum* van 19 Februari 1892 (zie BROM, *Schaepman*, t. a. p., blz. 161 en 162), waaraan het volgende ontleend wordt:

„In ordelijke tijden zullen de werkzaamheden van Staat en Maatschappij elkander steeds raken en snijden zonder eenige wanorde te veroorzaken. Beide machten rekenen op elkaar, omdat beiden trachten al het goede te doen wat zij vermogen en geen van beiden naar machtsuitbreiding verlangt. In minder ordelijke tijden wordt het anders. Het kan zijn, dat het Staatsgezag vermindert, meer en meer in de schaduw treedt; de Maatschappij, krachtig, degelijk, vol leven en orde, helpt zich zelve. Ook het omgekeerde kan plaats grijpen. De Maatschappij verkeert in een ontredderden toestand; van een andere dan een soort van gewelddadige orde is geen sprake; rustig samenwerken is een woord en op den grond van alle samenwerking ligt de noodzaak; de strijd is nooit bezworen; maar zwijgt en zwijgt alleen voor een oogenblik; de oorzaken van den strijd liggen niet altijd in vergrijpen tegen de algemeene, burgerlijke wet, integendeel. Zij worden gevonden in andere zonden, in zonden van verzuimenis en van daad, beide op maatschappelijk gebied gepleegd. Zij liggen in het verwaarloozen van de voorwaarden, die den arbeid menschelijk en menschwaardig maken en houden; in het vergeten van de rechten der arbeiders op gezondheid en leven; in het besparen van alles wat men kosten van voortbrenging noemt om de

winstgevende kracht van het voortbrengsel te vergrooten. Zij liggen in duizend en ééne omstandigheden, die te zamen hangen met de vragen over loon, arbeidsduur, toestand van werkplaatsen en fabrieken; voorkoming van ongelukken; tegemoetkoming bij ziekte en ongevallen; verzorging voor den ouden dag en zooveel meer. Zij hangen in den grond der zaak te zamen met de vraag of de arbeider ook is van Gods geslachte en of aan zijn plicht jegens den meester niet beantwoordt een plicht van den meester jegens hem”.

Deze bezonnen opvatting van de taak der Overheid met haar juiste afbakening van de verhouding tusschen staat en maatschappij wees SCHAEPMAN den weg in de zaak van het onderwijs. Principieel koos hij partij voor het *bijzonder* onderwijs. De staat terug en de maatschappij, de ouders voorop — dat was het parool, dat SCHAEPMAN in de schoolzaak leidde.

Verdediging van dat parool leverde hij onder meer in zijn *Van strijd tot vrede?*, waar hij op blz. 14 en 15 deze scherpe uiteenzetting gaf van de verhouding tusschen openbaar en bijzonder onderwijs:

„Welke zal nu de ware verhouding zijn tusschen openbaar en bijzonder onderwijs?

De Nota antwoordt: „De school van overheidswege is aanvulling van de bijzondere school”.

Wat wordt door dit beginsel uitgesproken?

Niet, dat het getal of het gehalte der openbare scholen beneden dat der bijzondere scholen blijven moet;

Niet, dat het onderwijs op een lager peil moet worden gebracht of op de een of andere wijze moet worden verminderd;

Niet, dat het openbaar onderwijs „overal de minste moet zijn en zich moet terugtrekken voor het bijzondere”;

Niet, dat het overal lager zou moeten staan dan het minste bijzonder onderwijs en alleen daar zou mogen worden in stand gehouden, waar niemand zich het onderwijs aantrekt;

Niets van dit alles.

Maar wél spreekt dit beginsel uit, dat een school van overheidswege overal niet behoeft te worden opgericht.

Wél, dat bij het oprichten van Staatsscholen op de werkelijk bestaande en gebleken behoefte moet worden gelet;

Wél, dat het openbaar onderwijs in de eerste plaats niet bestemd is tot concurrentie tegen het bijzonder onderwijs, maar tot onderwijs en dus tot aanvulling van het ontbrekend onderwijs;

Wél, dat de concurrentie van de Staatsschool met de Vrije School een concurrentie moet zijn met gelijke krachten en middelen”.

Raak is ook zijn pleidooi voor de vrije school in *Grondwets-herziening*.

„Een Grondwetsartikel rakende het Onderwijs is op dit oogenblik in onze omstandigheden noodig. Het moet het recht der bijzondere, der vrije school onbewimpeld erkennen. Het moet tevens de inmenging der Staatsmacht, daar waar zij niet volstrekt noodig is, volstrekt onmogelijk maken. Wie dezen gedachtengang volgde zou het artikel aldus kunnen schrijven:

„Het onderwijs is vrij.

„Uit de openbare kas worden geheel of ten deele bekostigd de scholen van lager onderwijs, die of geheel voor het onderwijs van minvermogenden dienen of voor minvermogenden toegankelijk zijn. Bij de laatsten wordt het bedrag der door de openbare kas te dragen kosten geregeld, in verhouding tot het getal minvermogene kinderen, die de school bezoeken.

„Vereenigingen, die het stichten, onderhouden en bestieren van scholen ten doel hebben, treden zonder erkenning door den Koning of de Wet als rechtspersoon op en zijn en blijven van belastingen vrijgesteld”.

In dit artikel is de schoolregeling der toekomst aangeduid. Van een openbare school moet geen sprake zijn. Niet dan in geheel toevallige omstandigheden moet de Staat als schoolhouder optreden. Voor deze omstandigheden behoeft hij geen eigen schoolwetgeving, geen eigen schooltoezicht. Een „wetteken” kan de geheele zaak regelen, een Koninklijk besluit ze ordenen. Men kan, en dit is het verkieslijkst, het geheel aan de gemeente overlaten. Een kleine Novelle bij de Gemeentewet kan in alles voorzien”.

Een juiste opvatting van de staatstaak deed SCHAEPMAN den strijd aanbinden tegen het monopolie der openbare neutrale school. Echter die staatsbeschouwing niet alleen, niet allereerst; de openbare neutrale school mocht aan de natie niet worden opgedrongen omdat haar beginsel, haar richting door den Christen, door den Roomsch-Katholiek niet mocht worden aanvaard. In den schoolstrijd bezielde hem de begeerte naar vrijheid voor een school, die het kinderhart dicht bracht bij den Heiland der wereld.

Daarom was SCHAEPMAN met hart en ziel verknocht aan het Mandement van het Nederlandsche Episcopaat, dat 23 Juni 1868 werd uitgevaardigd en den Roomsch-Katholicken den plicht inscherpte voor hun kinderen Roomsch-Katholiek onderwijs te zoeken. De voorstelling alsof de jeugdige SCHAEPMAN, die destijds kapelaan-hulpsecretaris van den Aartsbisschop was, het Mande-

ment zou hebben geredigeerd moet worden losgelaten, na hetgeen Dr. PERSIJN hieromtrent heeft meegedeeld (*Dr. Schaepman*, t. a. p., deel 1, blz. 285 en vlgg.). Niet de jonge SCHAEPMAN maar de oude Tilburgsche priester GHIJBEN is de opsteller van het vermaarde Mandement. Verschillenden, ook SCHAEPMAN, waren uitgenoodigd om zich met de samenstelling van het stuk te belasten. Evenwel niet zijn proeve maar die van den bedachtzamen pater GHIJBEN werd eenparig door de Nederlandsche bisschoppen gekozen.

Al komt hem de eer van het vaderschap van het Mandement niet toe zijn liefde voor het bisschoppelijk getuigenis was er niet minder om. In het laatste nummer van zijn *Chronica*, dat van 11 November 1902, kort vóór zijn sterven verklaart hij met trots:

„Ik herinner mij nog hoe ik eenige weken vóór mijn eerste reis naar Rome het groote Mandement van Juni 1868 in de Kathedraal te Utrecht mocht voorlezen en ik durf nu wel te zeggen dat ik nooit heb vergeten, geen oogenblik heb vergeten wat ik op dien dag aan God en het Vaderland heb beloofd. En zoo mogen spreken alle mannen van die dagen, priesters en leeken, grooten en kleinen, het geheele geslacht dat den schoolstrijd streed en strijdt en winnen zal”. (*Chronica*, 3e reeks, blz. 92).

Niet het minst om recht te verkrijgen op het stuk van het onderwys streed SCHAEPMAN zijn heldhaftigen strijd tegen het liberalisme en werd de saamwerking met de antirevolutionaire of christelijk historische partij door hem met vurige overtuiging verdedigd.

Op hetgeen SCHAEPMAN beteekent voor de saamwerking tusschen de Roomsch-Katholieke en protestantsch-christelijke partijen wordt aan het einde dezer verhandeling uitvoerig ingegaan.

* * *

Voor de samenwerking der christelijke partijen hebben weinigen zoo sterk met inzet van al hun krachten geijverd als SCHAEPMAN. SCHAEPMAN is bij uitstek de man van de coalitie.

Toch was SCHAEPMAN hartstochtelijk Roomsch, *fanatiek* Roomsch — zoo men wil. Een goede Paap, een gehoorzaam zoon van den Paus te zijn was hem een eeretitel.

Naar Rome en den Paus strekten zich telkens weer zijn innigste gedachten uit. Goed gezien is het dan ook van Dr. GERARD BROM om zijn boek over SCHAEPMAN aan te vangen met de pakkende be-

lijdenis van SCHAEPMAN aan het eind van diens leven: „Een man van den Paus ben ik geboren.”

Den Paus had hij lief met volkomen overgave. „Toen ik aan de voeten van den Paus lag neergeknield” — zoo verklaarde hij eens — „voelde ik dat er geen atoom kracht in mij school, dat aan hem niet geheel was onderworpen.”

Vandaar SCHAEPMAN'S warme lofprijzing op JOSEPH DE MAISTRE, die het eerst „de middenpunts-plaats en -kracht van de Katholieke kerk” heeft aangewezen en over den Paus heeft gedacht en geschreven met onnavolgbare innigheid en kracht. „*Tegenover de Revolutie staat de Paus*” — zoo formuleerde hij zijn kerngedachte (*Menschen en Boeken*, t. a. p., deel 2, blz. ...).

Rome en de Paus deden SCHAEPMAN in liefde gloeien. „Rome is de liefde, die de eerste liefde is, de oudste liefde wordt en die de jongste liefde blijft, de eeuwige” (*Menschen en Boeken*, deel 3, blz. IX).

Rome en den Paus ter eere schreef hij zijn strijdschriften tegen wie den aanval op de door hem vereerde machten richtten. Waardig en vol waardeering tegenover den eerbaren tegenstander, zooals in *Roomsch recht tegen protestantsch verweer* (Utrecht, 1892), waarin hij tegenover Dr J. H. GUNNING J.HZN. zijn liefde voor de Roomsche Kerk belijdt met de betuiging:

„Voor ons is de Kerk de instelling door God van eeuwigheid gewild, in zijn oneindige genade aan de wereld geschonken, Zijn werk van en voor alle eeuwigheid. De menschwording van het Woord leeft in haar en verlost door haar de wereld. Zij is de bruid van Christus, zij is en met en door de geloovigen, zij wordt uit hen als uit levende steenen, door hamer en beitel gevormd en gepolijst, opgebouwd: coelestis urbs Jeruzalem” (blz. 28).

Forscher afweer wordt geboden tegenover de plumpe bestrijding van den Leidschen hoogleeraar Prof. G. J. P. J. BOLLAND. *Bolland en Petrus* (1899) geeft dan een onstuimig, hier en daar meeslepend, voor den belager van den Paus en de eer der Roomsche Katholieke kerk steeds onmeedoogend scherp verweer, dat met zijn herhaald „Kent gij?” en zijn vernietigend slot „Nu ga” een indruk maakte, die verklaart dat dit strijdschrift vijf edities beleefde.

Rome en den Paus ter eere dichtte hij zijn schoone zangen. Zijn *De Paus* met zijn jubelend slot:

„t Zijn achttien honderd jaar! en nog, nog staat de rots
 Onwrikbaar als voorheen, hoe fel de branding klots,
 Als zuil der waarheid, als het middenpunt der tijden.
 Ziet, eeuwen gaan voorbij, en brengen vreugd en lijden
 En schand en eere; met den stroom des tijds vergaat
 Wat van den tijd is — en de rots van Petrus staat!”

Nog triomfantelijker is de toon in *Het lied des Konings* met strofes als deze:

„O Rome, Rome, gij, van mijner jonkheid droomen
 't Volheerlijk ideaal, bron, in wier levensstroomen,
 Als in Bethesda's bad, de dorre lijder daalt
 En oprijst met een bos, waarin jong leven straalt;
 Jordaan der wereld, gij, die volken moêgezworven,
 Van hun melaatschheid wascht, de leden, half verstorven,
 Met manlijkheid versiert, o Rome; Koningin
 Van kracht en liefde, gij, gekroonde van 't begin,
 Van de eerste wording af, gekroond voor alle tijden.”

„Wie schetst den Paus, dat spel van hooge majesteit
 En liefde, vorstenkracht en moederteerheid,
 In 't wijde koningskleed die machtige gestalte,
 Zich buigend niet gebukt, want van het eêlste gehalte
 Betuigt zich dit metaal, in 't felste vuur gestaald,
 Steeds rijzend uit de kroes door hooger glans omstraald;
 Die trekken, door een kroon van golvend zilvren haren
 Omlijst, het stralend oog, dat forsche krijgerscharen
 Doet siddren en een lachje op kinderlippen brengt,
 Dat koestert als de zon of als de zon verzengt?

Wie schetst den Paus, dat beeld van 't wonderrijke leven,
 Die hemelvolle kracht, door 't aardsche kleed omgeven,
 Die vormen, waar de gloed, de glorie van zijn God,
 Genoten en aanschouwd, door heen breekt, voor het lot
 De sluiers heeft gelicht, die 't menschlijk oog omdwalen, —
 Als door de vlugge wolk der zonne morgenstralen?

Ik heb gezien, gezien! en of ik weende, of bad,
 Of jubelde, of wel knielde, of bevend nader trad,
 Wie spreekt het? maar bij 't slaan, bij 't bonzen van mijn ader,
 Ontbruischte 't aan mijn ziel: mijn koning en mijn vader!”

Deze SCHAEPMAN nu, in hart en nieren Roomsch, was tegelijk een waarachtig Nederlander, die door en door nationaal voelde en die het als zijn levensroeping beschouwde de Roomsch-Kathol-

liken in Nederland aan te vuren om mee te werken tot de verheffing van ons volk en hun in het nationale leven de plaats te geven waarop zij naar recht aanspraak kunnen maken. De Roomsch-Katholieke partij geen afzonderlijk, zelfstandig deel der natie, maar lid van het geheele volk — het stond hem steeds voor oogen.

Nederland en Oranje had hij lief, nationaal werk wilde hij verrichten, midden in de natie moesten de Roomsch-Katholieken in alle sferen hun krachten ontplooien.

Een warm getuigenis van zijn liefde voor Oranje vinden wij in zijn geschrift *Grondwetsherziening* van 1884, waar wij op blz. 16 en 17 lezen: „Het Nederlandsche volk is en blijft aan het Huis van Oranje getrouw en een erfdochter van Oranje, eens Koningin der Nederlanden zal haar gemaal kunnen binnenleiden met het woord: „Ik breng u op een vrijen grond, bij een trouw volk.” Het grondwettig koningschap sinds zeventig jaren in het Huis van Oranje gevestigd, heeft het Nederlandsche volk zoowel eere, als heil gebracht. In moeilijke omstandigheden is het altijd op de hoogte van zijn taak geweest. Onze Koningen, wat de strenge historie ook over hen moge oordeelen, hebben toch hun regentenplicht vervuld met het volle bewustzijn, dat zij behoorden aan dit volk, zij hebben gemaakt dat de leus *Koning en Vaderland*, evenals die van *Nederland en Oranje* in twee woorden slechts één gedachte vertolkt. Bij onze naburen heeft de glorie van hun geslacht, heeft de roem aan den naam van den tweeden Willem verbonden, ons tot eere gestrekt en hooger beteekenis aan onzen naam gegeven. Voor het innerlijk bestand en ook voor de innerlijke ontwikkeling des lands is het Koningschap een ware, echte kracht geweest. Bij geen enkel volk ter wereld is het grondwettig Koningschap op zoo geleidelijke wijze tot stand gekomen. Het ongeduld, 't welk meent dat de mensch slechts heeft te willen om te scheppen, kan met het oog op de gebeurtenissen der laatste jaren van tegenhoudende werking spreken; de loop der historie zal toonen dat dit tegenhouden ter gezonde voorbereiding noodig was. Een Grondwetsherziening van eenige organische beteekenis kan niet plaats hebben zonder dat daaromtrent een vaste overtuiging zich hebbe gevestigd; wie durft beweren, dat in 1879 daarvan in vollen zin sprake kon zijn?

Het is de onsterfelijke eer der Nederlandsche Koningen, dat zij hoe ook verlokt en geveleid, nooit partij-koningen zijn geweest. Hierin ligt tevens het geheim van hun kracht. Iedere meerderheid, hoe groot en machtig ook, weet dat haar wet geen wet zou zijn voor het land zonder den koning, dat een zedelijke kracht, een wijding haar ontbreken zou, zoo de bezegeling des Konings ontbrak. Voor den wil des Konings kan iedere minderheid buigen en het buigen gaat met minder bitterheid gepaard; in den Koning vindt het recht der minderheden een vasten steun, een stevige schuts.

Het volk der Nederlanden heeft van dit alles de ondervinding beleefd en doorleefd; het is deze ondervinding die het Koningschap niet beschermt, maar boven alle aanranding verheft. Men wil ons soms vervaard maken door verwijzingen naar onze „Zuidelijke broeders”; wij zijn een ander volk en, vooral, wij hebben een STAMHUIS.”

Treffend is wat pastoor en kanunnik J. G. VAN SCHAİK meedeelt over SCHAEPMAN, dien hij te Rijsenburg aan het seminarie als docent volgde. Als hoofddruk van zijn lessen noemt hij allereerst zijn liefde voor de Kerk en voor den Paus, maar dan laat hij als tweeden indruk aanstonds volgen:

„Zijn vaderlandsliefde. In zijn waardeering deelden alle uitstekende vaderlanders, — zij mochten dan liberaal, anti-revolutionnair of katholiek zijn. Merkwaardig in dien tijd was voor ons, seminarie-studenten, zijn openlijke verklaring, dat hij, als hij destijds geleefd had, dapper meegevochten zou hebben voor Oranje, om ons vaderland van de Spaansche overheersching te bevrijden, maar zoo voegde hij er met opgeheven vuist aan toe: dat gespuis van beeldstormers en moordenaars van Gorkum's martelaren zou ik mores geleerd hebben”. (*De Residentiebode* 31 Juli 1928).

Alle enghartig exclusivisme was SCHAEPMAN vreemd. „Nooit” — zeide de toenmalige minister RUYS DE BEERENBROUCK in *De Maasbode* van 20 Januari 1928 — „kon hij feller toornen, dan wanneer hij een poging ontmoette, de Katholieken buiten het nationale leven te plaatsen”.

Tot nationale bewustwording zocht hij de Roomsche-Katholieken op te voeden. Belangrijk element in die opvoeding was voor hem de samenwerking te bevorderen met de protestantsche geloovige groe-

pen. Sterk was hij overtuigd van de diepere principieele gemeenschap der christelijke partijen; degelijke protestantsche spijsz bekoorde hem meer dan humanistische liflafjes.

Als hij DE GÉNESTET in beeld brengt, is de slotsom van zijn schets:

„Een lievelingsdichter, geen koningszanger. Niet bij het crayon van de Génestet moet het jonge Nederland gaan staan en peinzen wat het worden zal. Plaats het liever voor de breede koppen en de krachtige figuren op het doek van Vondel of de kartons van da Costa”. (Menschen en Boeken, deel 1, blz. 140).

DA COSTA was bij uitstek zijn man. Op zijn sterfbed te Rome citeerde hij nog dichtregels van dezen geliefden meester.

Met de voormannen van de protestantsch christelijke politiek kwam hij al vroeg in contact. Dr. KUYPER vereerde hij hoogelijk, zijn verhouding tot Mr. A. F. DE SAVORNIN LOHMAN groeide uit tot een oprechte vriendschap.

De coalitie-idee is vooral door SCHAEPMAN tot ontwikkeling gebracht.

* * *

Pleitbezorger voor de saamwerking der christelijke partijen was SCHAEPMAN van het begin tot het eind van zijn politieke loopbaan.

Geen syllabe te veel zegt hij in het persoonlijk woord, waarmee de *Chronica over staatkunde en letteren* in 1901 geopend worden:

„Steeds ben ik ter wille van het beginsel en om redenen van praktijk een voorstander van samenwerking met de anti-revolutionaire partij geweest. Zonder in het minst de zelfstandigheid of de onafhankelijkheid, het goed recht tot bestaan of tot optreden van een eigen katholieke partij te ontkennen of te verminderen heb ik steeds gepoogd de christelijke Staatspartijen tot een gezamenlijke actie te brengen. Tot heden ben ik in dit opzicht niet van meening veranderd en ik zie geen reden om dit te doen”.

In eigen kring stuitte SCHAEPMAN bij dit pogen om Rome en Dordt tot elkaar te brengen op niet geringen weerstand.

Stug stond de oude ALBERDINGK THIJM er tegenover, de man die DA COSTA zijn „vriend en vijand” toezong, met wien hem verbond „één doel: „de roem van d'eigen Vorst des Levens.” Bitter gestemd was THIJM:

„Men ontziet zich, „het landt ten oorbaer en der stede” broederlijk samen te werken met personen van andere geloofsbelijdenis, en daarentegen werkt men meê om, op het staatkundig gebied, in een of- en defensief verbond te treden met onze ervvijanden, met de Calvinisten, die de heilige kunstwerken in onze kerken hebben verbrijzeld, die voortgaan de H. Mis een vervloekte afgoderij te schelden, die den Paus bij den Anti-christ vergelijken, en die, al houden ze thans meestal ten onzen opzichte, hunne nagels zorgvuldig onder het pootfluweel verborgen, bij de eerste, de beste groote gelegenheid ons zullen weten te beduiden, wie meester is in het land van den „Godt der Vaderen”.”

Daarop liet SCHAEPMAN dit wederwoord hooren:

„Wat mij betreft, ik houd dit: overal, in Nederland evenals elders zijn de Katholieken de eerstgeborenen op den vaderland-schen grond. Zij zijn meer. Zij zijn de eerstgeborenen en ook de eerstgeroepen waar het betreft den strijd tegen de Revolutie, voor Christus. In dien strijd zien zij, op alle gebied, twee partijen: hen, die voor Christus, tegen de Revolutie zijn, en de overigen. Wat is nu hun roeping? Op de eigen waardigheid te staan en te vergeten wat den Christus in Zijn, zij het ook dolende, toch niet loochenende of vloekende, belijders geldt? Te vergeten wat vereenigt, te herdenken wat scheidt? Na te speuren wat strenge logica zou eischen, niet te zien wat de drang des harten aan de logica weigert? Hen te verwerpen, die naar den eisch der Doops-genade trachten te leven, of hen te zoeken aan wie Doops-genade ons bindt?

Wat mij betreft, ik kan in den strijd onzer eeuw geen houding zien dan deze: met volle en ongerepte erkenning onzer eigen zelfstandigheid de hand gereikt aan allen, die met ons willen strijden voor Christus' vol, katholiek Koningschap. De rechten der Kerk ongeschonden, haar vrijheden onaangetast, haar eer boven alles hoog. Het deert mij niet of nu zij, die ons in den strijd voor de hoogste beginselen ter zijde staan, wat... balsturigheid toonen. Wij hebben te redden wat te redden valt, te behouden wat te behouden is”.

Voor al den Roomschen historicus Dr. W. J. F. NUYVENS was het een doorn in het oog dat SCHAEPMAN den antirevolutionairen hoek zoo bedenkelijk dicht naderde. Met redeneerend betoog zoekt de „doctor” hem te kalmeeren. Ook wel eens met goedaardigen spot als we aantreffen in een briefje, dat SCHAEPMAN hem zond met deze zinsnede:

„Groet uw vrouw. Ik geloof dat ze bang is dat ik u op wil eten. Zelfs niet in de Vasten! Daar is geen goedhartiger lummel ter wereld dan tt. Dr. Schaepman”. (PERSIJN, *Dr. Schaepman*, deel 2, blz. 681).

Het grommend verzet van den Westwouder dokter en sommige andere ouderen laat zich zielkundig wel verklaren. Daar zat veel oud hartzeer tusschen Roomsch-Katholieke publicisten en der anti-revolutionairen leidsman GROEN VAN PRINSTERER. Met NUYENS was GROEN herhaaldelijk in scherpen strijd gewikkeld geweest. In *Heiligerlee en utramontaansche kritiek* had GROEN hem geducht gekapitteld om zijn eenzijdige geschiedbeschouwing.

Tusschen deze Roomsch-Katholieken en GROEN boterde het niet. Ook SCHAEPMAN stond koel tegenover den aanvoerder der antirevolutionaire richting. Zekere „incomptabilité d'humeur” bevangt hem, wanneer hij over GROEN handelt. Licht vervalt hij dan tot eene korzelige onvriendelijkheid, die den grondvester der antirevolutionaire partij geen recht laat wedervaren.

Zijn verhandeling over DE MAISTRE bijvoorbeeld geeft SCHAEPMAN deze sneer in de pen:

„Het stemt mij altijd een weinig mismoedig als ik waarneem hoe een man als de Maistre door onze niet-katholieke landgenooten met hoog-voornamen onbekendheid bejegend wordt... Groen van Prinsterer zelve noemde de Maistre, le Maitre, een naamsverwisseling die den ultramontaansten wijsgeer-staatsman met een der Jansenistische Lemaistres zou kunnen doen verwarren en die mij wel eens deed twifelen of de groote Nederlander in zijn boekerij juist vele werken van zijn machtiger evenknie verzameld had”. (*Menschen en Boeken*, t.a.p., deel II, blz. XVII).

Prof. FABIVS heeft in zijn *Voortvaren* (2e druk, Leiden, 1902, blz. 295) aangetoond met overtuigend materiaal hoe Dr. SCHAEPMAN hier radicaal de plank mis sloeg.

SCHAEPMAN verstond herhaaldelijk GROEN VAN PRINSTERER verkeerd. De kritiek, die hij levert op GROEN's leuzen: *Een staatsman niet, een Evangeliebelijder* en *In ons isolement ligt onze kracht* raakt kant noch wal. (Zie *Menschen en Boeken*, t. a. p., deel 1, blz. 100 en vlgg.) Volkomen verdiend tikt dan ook Dr. BROM hem om zijn singuliere beschouwingen op de vingers (SCHAEPMAN, t. a. p., blz. 145 en vlgg.).

Beslist onrechtvaardig is SCHAEPMAN in zijn verhandeling over

Mr. G. GROEN VAN PRINSTERER na diens sterven opgesteld. Hoezeer hij GROEN in het algemeen boven THORBECKE stelt noemt hij hem toch in één opzicht de mindere van den liberalen staatsman:

„Zijn haat tegen de katholieke kerk, tegen de Roomschen in den lande, zou waarschijnlijk sterker bij hem zijn geweest dan het rechtsgevoel. Thorbecke heeft in zijn leven één daad van vrijzinnige edelmoedigheid aan te wijzen en, al is misschien die daad niet geheel de zijne, hij heeft toch den moed gehad haar zijn naam te geven, voor haar te vallen. Het is aan zwaren twijfel onderhevig of Groen van Prinsterer aan zijn katholieke landgenooten hun zeer bescheiden deel van vrijheid zou hebben gegund; het is zeker dat uitdrukkingen van hem in omloop zijn, die veeleer het tegenovergestelde verraden. Hij heeft steeds in de katholieke Kerk niets anders gezien dan bijgeloof, een wegbereidster was zij tot ongeloof en revolutie. Soms heeft het den schijn als poogde hij haar te erkennen, te waardeeren; de poging mislukt, men is zelfs geneigd te twifelen aan haar eerlijkheid. Zijn hardnekkige afkeer, laat ons het volle woord nemen, zijn felle haat tegen haar bestaan en haar instellingen hebben hem belet ooit tot de kennis van haar wezen door te dringen; de trotsch der onwetenschap klinkt in ieder zijner uitspraken over haar. Zijn pen trilt in de vingers als hij haar heeft te vermelden; zijn woord gloeit van drift. De wijsgeerige, minachtende onverschilligheid heeft hij nooit gekend; hij was te zeer strijder om haar niet te haten en te zeer sectaris om haar niet te vreezen.

Tegen over de katholieke Kerk is Groen van Prinsterer met al de groote gaven van zijn geest, de uitnemende krachten van zijn karakter waarlijk klein”.

Dat deze oordeelvelling van SCHAEPMAN in protestantschen kring ergernis verwekte laat zich verstaan. De oude GUNNING, GROEN'S vriend greep naar de pen en schreef hem 10 November 1876 den volgenden brief (*Menschen en Boeken*, t. a. p., deel 1, blz. XXX en vlgg.):

„In het Augustus-No van „Onze Wachter”, dat mij gisteren ter hand werd gesteld, vind ik heden een artikel van uwe hand over Mr. G. Groen van Prinsterer.

Terwijl ik veel voorbijga wat ik uit dat artikel zou willen bespreken (o.a. uwe verklaring van de leuze „in ons isolement ligt onze kracht” en dergelijke), wil ik terstond mijne hartelijke dankbaarheid betuigen voor het sympathetische, dat in deze bladzijden niet ontbreekt. De belijder van den mensch-geworden God, meer nog dan de vermaarde staatsman en geleerde, kan rekenen op een

edel woord van waardeering ook al behoort hij tot uwe stellige tegenstanders. Dit is van een man als Gij zijt, niet anders te wachten.

Maar juist daarom had ik van U, hoogerwaarde Heer! niet die wel slechts enkele, doch gewichtige woorden verwacht, welke ik wraken moet. Gij noemt Groen van Prinsterer een „verachter der Katholieke Kerk”. Gij spreekt van „zijn haat tegen de Katholieke Kerk, tegen de Roomschen in den lande”.

Vooral de zes laatste woorden doen mij leed. Gesteld dat Mr. Groen v. P., ofschoon hervormd, tegen *de katholieke kerk* haat had gekoesterd; dan zou nog haat *tegen de Roomschen in den lande* een onchristelijk, onridderlijk, onhollandsch toevoegsel tot dien haat zijn geweest. Schande over den man die, als hij onprotestantsch en ongelukkig genoeg is om een overtuiging te hebben, volgens welke hij *de Katholieke Kerk* moet haten, die haat ook over de belijders, over de personen uitstrekt, in plaats van, juist door zijn haat tegen hetgeen hij hun dwaling en hun ongeluk acht, tot het *medelijden der liefde* jegens deze personen gedrongen te worden.

Maar ik laat dit dáár, en beweer dat Gij in uw opstel Groen niet van haat tegen de Katholieke Kerk hadt *behoeven* te beschuldigen. En daarom kom ik tegen die aanklacht op.

Ik *mag* dat doen. Ik *mag niet* van u vergen, in het Protestantisme iets anders dan de kweekschool der revolutie te zien, dus in Groen's bestrijding van die revolutie iets anders dan zelfmisleiding. Ook niet hetgeen Groen uit Evangelie en historie tegen de roomsche overtuiging aanbracht, anders dan „verdachtmaking, vervalsching” te noemen, of te meenen dat Groen op andere wijze de historie te hulp riep dan door haar „te verwringen en te verminken”, of, wanneer hij polemiseerde, in zijn geestdriftvollen psalm iets anders dan het „blufferig zegelied van een kermisgast” te hooren. Van u de onderstelling te vergen dat wij hier iets tegen zouden kunnen inbrengen, ware onbillijk. Ik doe het dus niet.

Maar wat ik wèl mag eischen, omdat het tegen het samenstel uwer overtuiging niet strijdt, dat is dat Gij, hoogerwaarde Heer! moogt erkennen dat Groen de Roomsche-Katholieke Kerk niet gehaat heeft. Want het kan uwer scherpzinnigheid niet ontgaan zijn dat Groen, gelijk allen die werkelijk Protestant zijn, in de Roomsche Kerk twee bestanddeelen onderscheidde. Eén, de belijdenis van den menschgeworden God, naar de Heilige Schriften; en één, de naar ons inzien met de Heilige Schrift en met het geloof in den éénigen Middelaar strijdige toevoegselen. Nu laten wij als Protestanten niet de Katholieke Kerk, maar alleen datgene wat naar ons inzien de Roomsche-Katholieke Kerk verhindert katholiek te zijn. Ik verg natuurlijk niet van U, deze onder-

scheiding van twee bestanddeelen goed te keuren. Maar alleen beweert ik dat Groen haar ten allen tijde in het oog gehouden, en zich in alles waarin het eerste dezer twee, de Christus Gods en de waarheid der Heilige Schrift, door de Roomschen beleden werd, steeds met vreugde en liefde bij hem gevoegd heeft.

Laat mij één feit noemen uit mijn jongste herinneringen.

In de leerrede, uitgesproken 31 Oct. 1875, wekte ik de gemeente op om als Protestanten, van het oogpunt der éénheid des ondeelbaren lichaams van Christus uit, toeneming te wenschen van „al het uitnemende, ook aan onze Roomsch-Katholieken broeders immers door God zoo ruimschoots toebedeeld.” De heer Groen verzocht mij, het deel mijner rede waarin ook dit voorkwam, in zijn Nederlandsche Gedachten te mogen opnemen, wat ik gaarne vergunde. (Zie Nederl. Ged. 8 Nov. 1875). Eenige zwakke Protestanten vergden daarop van den Heer Groen, helaas! dat hij tegen mijn „al te irenische zinsneê” zou protesteeren. In het daarop volgend nummer van de Nederl. Ged. (3 Dec. 1875) antwoordde hij: „tegen dergelijke bedenking protesteer ik.”

Groen was, zoomin als iemand anders, ook in dezen volmaakt. In den vorm zijner gedachten kan hij, (schoon ik mij zoo iets niet herinner) hier of daar niet Protestant, niet Katholiek genoeg genoeg geweest zijn. Maar het door mij beschreven beginsel heeft hij nergens verzaakt.”

Op dezen zeer hoffelijken brief gaf SCHAEPMAN, naar hij zelf getuigt een „zeer kort en vrij bits antwoord”. In *Menschen en Boeken* erkent hij zelf waarom:

„Toen ik in 1870 uit Rome terugkeerend aan „de Tijd” verbonden werd, genoot ik den zeer vertrouwelijken en vriendschappelijken omgang met Mgr. Juds. Smits, en was ik in dagelijksche betrekking met Alberdingk Thijm. Over allerlei zaken werd van gedachten gewisseld. Ik was een zeer getrouw lezer van de Nederlandsche Gedachten en ik kende „Ongeloof en Revolutie” als een grootsch boek vol groote dingen, vol groote dwalingen en vol groote leemten. Als in die dagen van Groen van Prinsterer werd gesproken, dan werd steeds zijn karakter gehuldigd en aan zijn talent alle eer gebracht, maar tevens vernam ik, dat hij in vroeger dagen de Roomschen over den Moerdijk had willen jagen.

Deze uitdrukking herhaalde ik in mijn antwoord aan Dr. Gunning. De vorm — ik erkende dit later — was ruw, maar het is niet verwonderlijk, dat juist deze vorm mij in het geheugen was gebleven. Welke grond er tot mijn uitlating bestond, bewijst de volgende brief van Alberdingk Thijm:

Waarde Vriend,

Onlangs had ik het voorrecht een bezoek aan Mevrouw Groen van Prinsterer te brengen. De eerbiedwaardige weduwe van den beroemden staatsman en geschiedschrijver — eene vrouw even beminnelijk van karakter als rijk aan echte beschaving — legde door heel hare stemming aan den dag, hoe innig de banden geweest waren, die hare existentie verbonden aan hem, „die haar was voorgegaan”, en hoe grooten prijs zij er op stelde, dat de gedachtenis van haren edelen overledene in zegening zou blijven. Zij trachtte, door meêdeeling van verschillende trekken uit het gemoedsleven en den omgang van den heer Groen, mij duidelijk te maken, dat hij zoowel als zij den Katholieken steeds zeer goed gezind waren geweest, dat zij de behoeftigen onder ons nooit ongetroost en ongeholfen hadden afgewezen, dat zij aanzienlijke Katholieken van den besten stempel in hun vriendschappelijk verkeer met veel gulheid hadden laten deelen.

Zoo dan kwam het der bedroefde weduwe zeer hard voor te hebben moeten hooren, dat de heer Groen den Katholieken min of meer het recht had betwist in Holland te wonen, en het dacht haar volstrekt ongelooflijk, dat hij ooit zoo iets zou gezegd hebben.

Tegenover de waarde die Mevrouw Groen hechte aan het koesteren door ons van de opinie, dat haar man de Katholieken liefhad, viel het mij pijnlijk de getuigenis te moeten stellen dat werkelijk de heer Groen voor ruim 25 jaar geleden, als middel tot bevordering van eendracht en liefde onder de zonen van Nederland, den wensch had uitgesproken, dat de in Holland wonende Katholieken over den Moerdijk — liefst naar Limburg — mochten uitwijken. Ik bevestigde, op grond eener stellige herinnering, de waarheid van het feit. Het was een kiesche zaak: maar waarheid gaat nog boven délicatesse. Ik herhaalde, dat de heer Groen mij in der tijd om een onderhoud gevraagd had; dat we elkander ontmoet hadden in het Hotel des Pays-Bas; dat ik, toen hij mij van zijne welgezindheid ten onze opzichte sprak, hem den boven uitgesproken wensch (die al de allures van een voorstel had) in herinnering had gebracht en daarbij den indruk geschetst, die zulks op Katholieken moest maken, wier vaderen naast Joost Buyck in de Schepenbank hadden gezeten. Daarop had hij volkomen erkend, ter gelegenheid der Grondwetsherziening van 48 (meen ik) iets dergelijks gezegd te hebben; „maar”, voegde hij er bij, „er is sedert veel gebeurd”, en het zou nu niet meer in hem opkomen, zoo iets te proponeeren. Ik antwoordde dat het gedrukt stond, en nooit herroepen was. Hij verklaarde mij tot herroeping bereid te zijn, en wilde er zich eene gelegenheid en plaats voor zien aangewezen. Mijn antwoord was, dat hij gemakkelijk die plaats en gelegenheid vinden zou, als

hij 't wenschte. Maar, zoo sprak ik verder tot Mevrouw Groen, het is nooit gebeurd. Wat mij door U verhaald wordt van de stemming des hoogbegaafden in het laatst van zijn leven, bevestigt mijn vertrouwen, dat het hem niet aan den wil zou ontbroken hebben ons deze voldoening te geven, maar dat hij niet meer aan het geval gedacht heeft.

Daarop, waarde Vriend, beloofde ik aan de waardige vrouw, wier houding en stemming mij ten hoogste gesticht heeft, u deze meedeeling te doen, en meen alzoo eene niet onbelangrijke bijdrage inzake 's heeren Groens' gezindheid omtrent zijne katholieke landgenooten.

Vaarwel! Als altoos uw Vriend

J. A. Alberdingk Thijm.

Ik leg mij bij deze verklaring, die mijn goede trouw en waarheidsliefde boven twijfel stelt, gaarne neder. Er bestaat bij mij niet de minste zwarigheid om haar aan te nemen en te gelooven dat de heer Groen van Prinsterer op het eind van zijn leven ten opzichte zijner Roomsch-Katholieke landgenooten de staatsrechtelijke ideeën van Mr. A. F. de Savornin Lohman deelde."

Dit alles klinkt koud en maakt weinig sympathieken indruk. De scherpte, waarmee GROEN soms de Roomsch-Katholieke publicisten te woord stond wettigt evenmin het oordeel van SCHAEPMAN, als de diskwalificatie van GROEN als „de sterkste antipapist van heel Nederland”, die Dr. PERSIJN voor zijn rekening neemt. Zekere bitsheid in GROEN's toon, verklaarbaar uit het eigenaardige zijner persoonlijkheid, uit de nauwe aansluiting der Roomsch-Katholieken bij de liberalen, uit het weinig bewust partij kiezen der Roomsch-Katholieken in vroeger dagen, mag niet het oog doen sluiten voor de beslistheid waarmee hij de Roomsch-Katholieken als principieele medestanders in den strijd tegen de Revolutie heeft begroet.

SCHAEPMAN moge teleurstellen in de bejegening GROEN aangedaan, voor een deel heeft hij deze tekortkoming vergoed door de hartelijkheid waarmee hij de latere leiders, KUYPER en LOHMAN is tegemoet getreden, door zijn onverflauwde sympathie aan de coalitie-idee.

* *
*

Al tijdens het leven van GROEN namen de besprekingen over een of ander accoord tusschen Roomsch-Katholieken en anti-

revolutionairen een aanvang. Aan de eene zijde staat SCHAEPMAN op den voorgrond, aan de andere zijde zijn KUYPER en LOHMAN de prominente figuren. Met de houding dezer laatste verklaarde GROEN zich solidair in de *Nederlandsche Gedachten* (deel VI, 1875, blz. 6 en vlgg.):

„De „verhouding van mijn vrienden Dr. Kuyper en Savornin Lohman tot de Roomsch-Katholieken komt met mijn eigen gedragslijn overeen. Hier is het levensbeginsel der anti-revolutionaire richting op het spel. In ons Isolement ligt onze kracht. Of wilt ge liever een hollandsch woord, in onze zelfstandigheid, in onze beginselvastheid ligt onze kracht. Dit was steeds het devies onzer vlag. Zelfstandigheid, die, het *heterogene* afstootend, al wat *homogeen* is aantrekt; die zelf, onwrikbaar, ter aansluiting bereidvaardig de hand reikt. Van 1829 tot nu toe was ik steeds, zoo ik meen, aan het zinrijke adagium getrouw.”

Het vlotte in den beginne niet bijster met SCHAEPMAN'S pogen om verbinding te krijgen met de antirevolutionairen. Dr. KUYPER, meer nog dan LOHMAN, toonde zich uiterst gereserveerd. Maar SCHAEPMAN, al pakte hij KUYPER enkele malenforsch en onvriendelijk aan, hield vol en, persoonlijke gevoeligheden ten spijt, bepleitte hij toenadering in het belang van de groote zaak, die Christelijk Nederland de handen ineen moest doen slaan.

Hoog werd door SCHAEPMAN gemikt. In den beginne ging zijn streven in de richting van een Christelijke centrum-partij, die Roomsch-Katholieken, antirevolutionairen en christelijke conservatieven zou omvatten. „De strijd onzer dagen is vóór of tegen Christus, en naar dien eisch heeft het centrum voor alle christelijke minderheden plaats”.

Na de uitvoerige verhandeling van Dr. J. C. RULLMANN over *Het ontstaan der coalitie tusschen de rechtsche partijen* in dit tijdschrift (*Driemaandelijksch Orgaan*, 3e jaargang, 1929, blz. 109 en vlgg.) heeft het geen zin breder in te gaan op de afwijzende ontvangst, die dit denkbeeld in antirevolutionairen kring te beurt viel. LOHMAN zoowel als KUYPER achtten het leven met Roomsch-Katholieken in éénzelfde partijverband onaannemelijk. Al spoedig ontplooided dan ook SCHAEPMAN zijn actie voor de vorming eener zelfstandige Roomsch-Katholieke Staatspartij, die met de anti-revolutionaire in nauwer contact diende te treden.

In die actie heeft SCHAEPMAN nimmer versaagd. Zijn eerste politieke rede hield hij in 1874 te Gouda ter aanbeveling van de candidatuur KUYPER, zijn laatste gedrukte opstel bevat een warme verdediging van Dr. KUYPER en diens kabinet.

Zijn formidabelen aanval tegen de liberale partij en systematische verdediging van de saamwerking der christelijke partijen leverde SCHAEPMAN in een tiental artikelen over *De Katholieken en de Juni-verkiezingen* in *De Tijd* van 24 Mei tot 17 Juli 1875. (Zie het uitvoerig excerpt bij PERSIJN, SCHAEPMAN, t. a. p., deel 2, blz. 662 en vlgg.).

De schoolzaak wordt in deze artikelenreeks op den voorgrond gesteld en de begeerte om op dit stuk recht te verkrijgen vormt de voornaamste pleitgrond voor het saamgaan van Rooms-Katholieken en antirevolutionairen. Het oppermachtig liberalisme moet worden weerstaan — dat is de bazuinstoot waarmee SCHAEPMAN ten strijde roept.

„De plicht en het belang der Katholieken schrijven dan voor dat iedere liberaal, van welke schakeering ook, onverbiddelijk worde bestreden”. „Het liberalisme moet tot iederen prijs worden verslagen, behalve tot dien van onze eer.” „Het liberalisme moet worden verslagen, ons bijzonder onderwijs moet worden gered. Wanneer wij dat ernstig willen, dan moeten wij ook ernstig het eenige middel te baat nemen dat ons rest! Dan moeten wij krachtig en eendrachtig de candidaten van welke kleur ook, die verlangen wat ook wij verlangen, en willen wat ook wij willen, ondersteunen”. Daarom stemmen op antirevolutionairen! SCHAEPMAN voorziet ernstige bezwaren:

„Op allerlei wijzen zal aan onze kiezers worden gezegd, dat hunne beginselen te loor gaan, dat groote gevaren dreigen, ja, dat men met de anti-revolutionairen zeven booze geesten binnenhaalt. Op dit alles is één antwoord: Het liberalisme moet worden verslagen. Hoeveel schoons het liberale stelsel ook moge toonen, hoeveel goeds ook in zijn streven en trachten zij op te merken, dit ééne blijft: Het liberalisme is de vergoding van den mensch en het menschelijke, een vergoding die overal zichtbaar is, maar het scherpst en het duidelijkst in de Staats-almacht, in den Staat-god.

„Wij herhalen het, wie ook onze bondgenooten zijn, wij geven geen enkel beginsel op, wij doen afstand van geen enkel recht, wij handhaven onze historie en levensbeschouwing. Maar het libera-

lisme moet worden verslagen. Het is hêt kwaad, en zoo wij het nu niet overwinnen, dan zal het onze meester zijn en voor langen tijd."

De coalitiegedachte bleef sindsdien in Dr. SCHAEPMAN een onvermoeid verdediger vinden. In zijn *Een Katholieke partij, Proeve van een program* (Utrecht, 1883, blz. 67 en 68) bakent hij de houding tot de antirevolutionairen aldus af:

„Tot de anti-revolutionairen richten wij ons volgenderwijze: Als vriend en vijand tevens begroeten wij U. Wij verheugen ons in Uw bestaan, omdat daarin de liefde tot de waarheid en het recht, de liefde tot onze Heer en Koning over de strenge gevolgelijkheid van een valsch beginsel zegepraalt. Uw strijd tegen de Revolutie verheugt ons en beschaamt ons tevens. Waar gij zóó veel doet, is het onze plicht meer te doen.

Wij wenschen in den strijd tegen den revolutionairen Staat U aan onze zijde te zien strijden. Uwe onhebbelijkheden kunnen wij U vergeven. Zelfs waar zij de billijke verhouding tusschen twee zelfstandige partijen min of meer te kort doen. Voor ons is de zaak alles. Zoolang het belang onzer beginselen, het waar belang van het Vaderland het nuttig maakt en noodig, beschouwen wij U als wel toevallige, maar toch achtenswaardige bondgenooten.

Het is ons niet onbekend, dat gij ons voor min of meer toevallige anti-revolutionairen houdt. Als katholieken meenen wij het zoozeer te zijn, dat wij het niet behoeven te zeggen. Wij hebben reden om te gelooven dat ook de Revolutie aldus oordeelt. Gij vraagt die reden: wij wijzen op onze martelaren.

Indien gij dus ten opzichte onzer samenwerking de vraag mocht herhalen: voor hoelang? dan meenen wij het recht te hebben u te antwoorden: voor zoolang gij waarlijk anti-revolutionairen blijft."

Wanneer tusschen de partijen der rechterzijde verkoeling dreigt te ontstaan, dan is slechts zelden de schuld daarvan bij SCHAEPMAN te zoeken. In vrijwel ongebroken homogeniteit staat hij met de antirevolutionairen schouder aan schouder om de harde gevolgen van KAPPEYNE'S wet af te wenden en te temperen. Vooral bij de voorbereiding van de grondwetsherziening van 1887 was de saamwerking nauw. Het optreden van het eerste rechtsche ministerie in 1888 was mee de vrucht van zijn gezegend werk en innig was zijn dankbaarheid over de komst van dit kabinet MACKAY, dat voor de vrijheid van onderwijs zoo aanzienlijke

winst bracht. Warm heeft hij dit kabinet gesteund en toen onderlinge geschillen de regeerkracht dreigden te ondermijnen, verhief hij herhaaldelijk zijn waarschuwend stem tegen een toespitsing van tegenstellingen, die de saamwerking der rechterzijde verlamde. Het droeve einde van het Kabinet-MACKAY gaf hem de bittere klacht in de pen:

„Van beide zijden heeft men alles gedaan en niets ongedaan gelaten wat de gestaakte samenwerking tot een besliste scheuring en scheiding maken kon.”

„De taak der rechterzijde is met de schoolwetgeving nog niet ten einde. Zij heeft nog veel te verrichten” — zoo prentte hij het zijn geestverwanten in. (*De rechterzijde en de persoonlijke dienstplicht*, t. a. p., 1890). Na de hopelooze verdeeldheid in 1894 braken bij de verkiezing van 1897 weer beter dagen aan en in 1901 kon hij juichen over de komst van het ministerie KUYPER, dat hem deze teekening in de pen geeft:

„Het teeken van dit Kabinet is: Dr. Kuyper en het is een goed teeken. De veertien dagen beraads, die tusschen het bekend worden van den uitslag der herstemmingen en het roepen van den Kabinets-formeerder verliepen — 27 Juni—11 Juli — zijn door dien laatsten maatregel volkomen gerechtvaardigd. Het was een stoute daad, die al scheen zij zich als noodzakelijk en onvermijdelijk op te dringen, toch wel der rijpste overweging waardig was. Want zoovelen er waren, die deze uitkomst van den verkiezingsstrijd voorzagen, voorspelden of onafwijsbaar achtten, zoovelen waren er bijna ook, die een weigering van de opdracht om deze of gene reden zeker waanden. Niet zonder leedvermaak rekende men op een weigering, op een ontwijkend antwoord, op een . . . mislukking, zoo de opdracht aangenomen werd. Wat zou er uit deze rechterzijde komen? Een smakelooze prent van BRAAKENSIEK, de waschvrouwen in de politieke waschkeuken, gaf het antwoord. Men was zoo zeker van het slotgelach. Men lacht reeds: Rira bien . . .

Men is bedrogen uitgekomen. De verschillende fractiën der rechterzijde door schade en . . . meer geleerd hebben nu vereerd, wat zij wel eens . . . in het vuur wierpen. Een klaar inzicht van den toestand heeft zich onder de geesten verspreid. Bovenal: de Kabinets-formeerder heeft zich zijn opdracht waardig en voor zijn taak berekend getoond.

Dr Kuyper is, zoo hij iets is, onbetwistbaar een man van kracht. Maar niet van een kracht, die zich liefst in krachtsvertoon openbaart. Hij heeft de drie gaven van voorzichtigheid, orde en ge-

duld. Hij weet te voorzien, te berekenen en te volharden. Hij heeft, hoe kon het ook anders? fouten begaan, maar hij weet uit zijn fouten te leeren.

Van zijn gaven en hoedanigheden spreek ik niet. Men kent den spreker en den schrijver, den redenaar, den polemist, den publicist in den volsten zin van het woord. Men kent zijn veelzijdigheid en zijn werkkraft. Alleen van den Staatsman is hier sprake. En deze is, zooals alles bij hem, buitengewoon.

De anti-revolutionaire partij, zooals zij nu is, is door hem geschapen. Hij heeft de vlottende elementen tot vasten staat gebracht. Dit is geen alledaagsche arbeid. Maar hij heeft ook aan de vastheid de bewegelijkheid weten te verbinden. Hij vereert het stelselmatige, het logisch-organische, hij is de groote leerling van CALVIJN. Maar hij kent ook het leven en zijn eischen en hij acht zijn stelsel er niet minder om, omdat hij daarvan kan afwijken als het moet.

Hij heeft — en dit is een zeldzame gave — den moed om zich aan het verwijt van beginselloosheid al zeer weinig, zooals iets, te storen. Vooreerst omdat hij te goed weet, dat niet alles beginsel is, wat in de polemieek beginsel heet. Maar ook, omdat het hem niet ontgaan kan, dat de toepassing van een beginsel geheel iets anders kan zijn dan de belijdenis. Als het leven eischen heeft, waaraan het stelsel niet kan voldoen, dan moet het stelsel, zoo de eischen rechtmatig mogen heeten, voor het oogenblik wijken. Hierin ziet Dr. KUYPER, en te recht, geen verzaking, geen verloochening.

Er is ééne vraag, die rijzen kan: zullen sommige gaven, sommige hoedanigheden, sommige krachten zelfs Dr. KUYPER als *premier*, als *Minister* niet in den weg staan? Zal de man van het stelsel lenig genoeg blijken om aan de eischen, die een zeer samengestelde samenleving hem stellen kan, te voldoen? Zal de stoere belijder van beginselen weten te geven en te nemen? Zal de parlementariër, die in het felste debat zich meester bleef, nu zich meester blijven, waar hij niet zijn punt, zijn uur van aanval en strijd kiezen kan? Zal hij kunnen afweren, zooals hij kon aanvallen?

Men zou dit spel van vragen en antwoorden lang kunnen voortzetten. Maar wie twijfelt of Dr. KUYPER is toegerust met de gaven, die zijn nieuwe betrekking vordert? Een man als hij is zelve een arsenaal. Maar vooral: zulk een man weet zichzelf te wegen. Alle mensch is ijdel in ijdelheid, maar dezen verblindt de ijdelheid niet. Daarin ligt het onderscheid.

„In Dr. KUYPER steekt iets van een BISMARCK” zegt het *Algemeen Handelsblad*. Als dit orgaan van het goedig liberalisme bitter wordt, dan is het bitter. In goed vertrouwen denkt men dat de kracht van BISMARCK het punt van vergelijking zal zijn? Neen, het is zijn cynisme, zijn politieke gewetenloosheid.

Op dit stuk kan men onbevreesd zijn. Of Dr KUYPER zal slagen is een vraag; maar geen vraag is het welke zijn politiek zal wezen. Zij zal zijn christelijk; zij zal zijn sociaal en, zij moge dan democratisch heeten of anders, in den gezonden zin altijd voor en met en door het volk."

Met LOHMAN en KUYPER saam te werken was SCHAEPMAN een lust en tot het welsagen van zijn arbeid droeg zeker bij de juiste toon, dien hij tegenover deze mannen wist te treffen. Het proefschrift van Dr. P. KASTEEL over *Abraham Kuypers* heeft ons voor die verhouding nader ingelicht.

Het machtige genie van KUYPER vereerde hij, al kon hij in vrouwelijke brieven aan LOHMAN wel eens met diens eigenaardigheden spotte en op hem dichten: „Welk een lam, Is Abraham". Tot KUYPER dreef hem waarachtige hoogachting van zijn geestelijke grootheid, met LOHMAN verbond hem een vriendschap, waaraan wij onder meer danken een mooie briefwisseling ter gelegenheid van SCHAEPMAN'S zilveren priesterfeest in 1892. Toen schreef LOHMAN hem 14 Augustus 1892 uit Amsterdam:

„Zeer waarde Vriend!

Mag ook ik U mijn gelukwensen aanbieden op *dit* feest? Mág ik het in oprechtheid doen? Mijne voorvaderen zouden gewisselijk gezegd hebben: neen. Doch ik *kan* het daarin met hen niet eens zijn. Allen die onzen Heer en Zaligmaker aanbidden *als de Zone Gods* beschouw ik als mijne Broeders in den geloove; als medestrijders; vaak medelijders. Sla ik het oog op den glans die afstraalt van Uwe Kerk en op het vele goede dat door eenhoofdig beleid en groote wijsheid tot stand wordt gebracht, dan zou ik vaak wenschen *te mogen strijden met U onder dezelfde banier*. Doch ik geloof dat onder *de Banier des Kruises* velen in deze wereld strijden, die elkaar eerst hiernamaals zullen kennen zooals ze zijn; doch die hier gescheiden moeten blijven, en die allen tezamen de heerschappij van hun Eeuwige Hoofd hebben voor te bereiden. Waartoe U op *dezen* dag opgehouden met beschouwingen voor U van weinig waarde, en kettersch bovendien? Alleen om U te doen gevoelen dat ook ik mij in *dit* feest kan verheugen; dat ook ik U van harte de hand kan drukken, en kan toewenschen, dat Gij, met Uwe groote gaven, vele jaren nog der Kerke Christi tot eer en zegen moogt zijn. Zoolang en overal waar ieders vrijheid van belijdenis volkomen geëerbiedigd blijft, kan ik niet anders dan mij verheugen, wanneer ik ook in ons land *getuigen* zie zoo krachtig als gij, liederen *zingende* zooals behalve da Costa,

niemand in ons land gezongen heeft. Eén strijd althans hebben wij samen gestreden; beiden streden wij dien immers voor *onzen* Heer en Heiland; die strijd legde den band die mij aan U verbindt.

Uw vriend; van U „geen vijand tevens”

A. F. de S. L.

En SCHAEPMAN antwoordde drie dagen later uit Antwerpen:

„Waarde Vriend.

Ik kom U eindelijk dank zeggen voor Uw zeer kostelijken en vriendschappelijken brief op 15 Aug. Ik wil het U niet verbergen, dat ik op een woord van U hoopte, en zelfs rekende. Met dat al was het toch een mijner beste oogenblikken toen ik Uw handschrift zag. Wat het brengen zou wist ik wel.

Nu zal ik natuurlijk niet met U gaan redetwisten, maar ik wil U toch zeggen, dat ik U niet voor een ketter houd. Gij kunt dit gerust gelooven, want ik ben al even weinig als Gij met een soort vriendelijke verdraagzaamheid behept. Ik houd U — De Tijd kan nu gerust opbruischen tegen mij — voor een echten Christen in wien geen bedrog is. Gij hebt hier wel weinig aan, maar ik wil U toch ook eens zeggen hoe hoog ik U in eere houd en meer. Dit staat bij mij vast, dat ik het mede een genade Gods reken U te hebben leeren kennen en te zien arbeiden . . . Wilt Gij Mevr. Lohman danken voor haar kaartje? Ik ben en blijf geheel de Uwe Dr. S.” (Kasteel, Abraham Kuyper, t. a. p., blz. 210—211).

* * *

Uitvoerig werd ingegaan op de dingen, die zich rondom het „monsterverbond” afspeelden, omdat hetgeen hier SCHAEPMAN wrocht zijn staatkundige beteekenis vooral bepaalt. Van het drietal aanvoeders der rechterzijde treedt zijn beeld naar voren als van dengeen, in wien de coalitiegedachte het krachtigst gestalte kreeg.

SCHAEPMAN schittert niet door de stoutheid waarmee hij staatkundige problemen heeft doorvorscht. In diepte van staatkundig inzicht en politieke flair is LOHMAN onbetwist zijn meerdere.

Evenmin was SCHAEPMAN de geboren leider, die verrast om de organisatorische kracht waarmee hij zijn volgelingen saambond en ter overwinning leidde. In leiderstalent gaat KUYPER hem ver te boven. Dat SCHAEPMAN onder de Roomsche-Katholieken niet de plaats innam die Dr. Kuyper in den antirevolutionairen kring innam moet niet — gelijk door een Roomsche-Katholiek publicist geschiedde —

worden verklaard uit het feit dat de Roomsch-Katholiek zijn bisschoppen heeft. Meer dan een onderscheid in protestantsche en roomsch-katholieke kerkinrichting moet hier worden bijgebracht. Al heeft SCHAEPMAN's noeste arbeid uiteindelijk de zelfstandige partijformatie der Roomsch-Katholieken bewerkt, toch miste hij de gaven, die KUYPER als den leider „iure suo” schitteren deden. In de juiste karakteriseering door BROM (t. a. p., blz. 168 en vlgg.) gegeven wordt terecht gewezen op zijn zwak om het kleine voorbij te gaan, zijn ongeduld dat het juiste oogenblik van handelen deed verzuimen, zijn ongenoegzaam voeling houden met degenen die hem omringden.

Ook heeft Dr. SCHAEPMAN als sociaal hervormer weinig baanbrekend werk verricht. Veel sterker dan van hem was de aandacht van KUYPER op het sociale vraagstuk gevestigd, dieper en meer blijvend is het spoor hier door hem getrokken. Niet zonder reserve kan ook worden aanvaard de bewering van CHARLES BENOIST in diens *Souvernirs* (1932, deel 1, blz. 266) dat beiden „le docteur S et le docteur K sont un peu teintés de socialisme chrétien,” dat beiden een beetje doortrokken zijn van christelijk socialisme.

Juister schijnt ons de opmerking van denzelfden auteur, die SCHAEPMAN klaar doorzag en vereerde, in het opstel door hem geplaatst in de *Revue des deux mondes* (1903, 73e jaargang, blz. 1918 en vlgg.):

„Sa vie politique fut très laborieuse et remplie de discours et d'actes. Un fait, il n'est pas excessif de dire un événement, la domine toute: l'entente, l'accord entre le théologien Schaepman et cet autre théologien, orateur et tacticien, cet agitateur et cet organisateur incomparable — Kuyper: l'alliance que leurs adversaires communs ont pu qualifier de „monstrueux”, Monsterverbond”. (Zie ook de beschouwingen over Schaepman bij Benoist, *Souvernirs*, deel 1, blz. 261 en vlgg. en deel 2, blz. 29 en vlgg.).

Inderdaad, BENOIST zegt niet te veel wanneer hij de samenwerking der Christelijke partijen betitelt als de domineerende idee die SCHAEPMAN's politieke actie beheerschte.

Hier was de „doctor” de protestantsche leiders ver vooruit; van hem kwam stuwkracht en initiatief en de anderen lieten zich door hem overtuigen.

LOHMAN was hier aanvankelijk meer tegemoetkomend dan

KUYPER. Een goeden blik op beider houding geeft de door Dr. KASTEEL gepubliceerde correspondentie. (Zie diens *Abraham Kuypers*, t. a. p., blz. 114, blz. 122 en vlgg.). LOHMAN, van huis uit niet anti-papist, schreef 4 Maart 1878 aan KUYPER: „Voor Rome ben ik minder dan voor het ongelooft beducht.” Toen reeds bepleitte hij om tactische redenen een ingaan op SCHAEPMAN's voorstel en hij volgt daarbij dezelfde redeneering, die later in zijn strijdschrift tegen Prof. C. B. SPRUYT, *Waarom en hoelang?* (Amsterdam, 1899) breeder ontwikkeld wordt. De *jurist* LOHMAN voert aan de opportunistische gronden, die een saamwerking met de Roomsch-Katholieken wenschen maken.

Echter vat de *theoloog* KUYPER de zaak zwaarder op. In vijandschap tegen Rome opgevoed en onderwezen sloot aanvankelijk de principieele kloof, die Rome en Dordt scheidde, voor hem saamwerking in de practische politiek uit. Toen dieper inzicht hem tot gewijzigd standpunt voerde stelde Dr KUYPER zich niet tevreden met het bijbrengen van tactische redenen, welke de saamwerking met Rome rechtvaardigen, maar beijverde hij zich in verschillende verhandelingen een principieele basis te leggen voor de gedragslijn, door Dr. SCHAEPMAN bepleit.

Moelijk maar zegenrijk was het werk door Dr. SCHAEPMAN gewrocht tot saambinding der christelijke partijen op staatkundig gebied.

Moelijk was het! Edoch, wat deerden de slagen den man, die het *credo pugno* tot levensdevies had gekozen en die het eenmaal vreugdevol betuigde: „Een christen-man gaat niet in een wapenrusting van kraakporcelein!”

Zegenrijk was zijn arbeid tot emancipatie van het Roomsch-Katholieke volksdeel. Groote groepen heeft hij uit het liberale diensthuis uitgeleid. Een ridderlijk verlosser was hij voor de velen, die gebonden lagen onder den ban eener machteloosheid, die de Roomsch-Katholieken verhinderden zichzelf te zijn en tot volle ontplooiing te komen. Onverpoosd arbeidde hij aan zijn levenstaak: de bewustwording, of naar KOLKMAN's pittig woord: de „ontbolstering” van de Roomsch-Katholieken mee door hun eenheid en organisatie in een zelfstandige partijformatie.

Met klaren blik doorzag hij dat Roomsch-Katholieke en Protestantsche christenen op staatkundig terrein schouder aan schouder

moesten staan in den strijd om de geestelijke goederen der natie. Daarom kwam hij tegen de liberalen in het geweer, die met hun tyrannieke schoolwetgeving zoo zware zonde tegen het recht en tegen de vrijheid bedreven. Daarom liet hij later tegenover de sociaal-democraten zijn „*nulla communio*”, „*geenerlei gemeenschap*” hooren.

In den strijd tegen de machten dezer eeuw achtte hij samenwerking der christelijke partijen onmisbaar. Machtswellust dreef hem daarbij niet. Wel de trouw aan zijn geloof, tot welks belijdenis, ook in politicis hij opriep met de woorden: „Laat ons toch eerlijk zeggen. Teneamus confessionem! Laat ons vasthouden aan de onafwijsbare belijdenis onzer hope, ook op staatkundig gebied. Deze belijdenis is onze eer, onze grootheid, bovenal onze kracht. Wij hebben haar niet ontvangen om haar te verbergen.” (*Een Katholieke partij*, t. a. p., blz. 15). Die belijdenis deed hem van harte onderschrijven het getuigenis door de *Maasbode* in 1870 afgelegd:

„Altijd en overal waar de antirevolutionairen de vaan des geloofs omhoog houden, waar zij zullen strijden voor den naam van Jezus den Gekruiste, zullen zij ons aan hun zijde vinden.”

Meer dan eens gaf SCHAEPMAN zijn bezorgdheid te kennen over den gang van zaken in Duitschland, met name over de ontwikkeling der Centruumpartij, die van de ontstentenis eener politieke organisatie op protestantsch-christelijken grondslag de schadelijke gevolgen ondervond. Wanneer wij bij den nood der Christenheid in andere landen blikken op ons bloeiend Christelijk onderwijs, op zoo menig christelijk instituut, is het plicht om naast KUYPER en LOHMAN ook SCHAEPMAN dankbaar te herdenken als een der politieke wegbereiders, die ons volk ten zegen waren. In de trits der mannen, die voor de christelijk-nationale tradities van ons volksleven in de bres sprongen, neemt ook SCHAEPMAN een plaats der eere in.

SCHAEPMAN in de practische politiek, — wij noemden het in het begin dezer verhandeling een *waagstuk*. Zonder overdrijving mag als slotwoord worden neergeschreven: Geen *waagstuk*, een *geloofsstuk*.

**DE INVLOED VAN DEN GODSDIENST,
IN 'T BIJZONDER VAN HET CHRISTENDOM,
OP DEN STAAT ;**

EEN HISTORISCH OVERZICHT.

DOOR

DR. H. J. SMIT

I.

Met betrekking tot de structuur van den staat en zijne betrekking tot het menschelijke leven is er ten allen tijde in de staatsleer tweeërlei meening geuit: een meer individualistische en een meer universalistische. OTHMAR SPANN heeft in zijn boek „Der wahre Staat”¹⁾ beide opvattingen tegenover elkaar gesteld. Hij oefent kritiek uit op het liberalisme, dat het individu zelfgenoegzaam en souverain verklaart, dat de taak der regeering beperkt tot het beschermen der individueele vrijheid en tot het voorkomen of opheffen van conflicten tusschen de individuen, dat de overheid door middel van een verdrag over de heerschappij uit de enkelingen laat voortkomen en deze tevens centraliseerend alle aan hare maatregelen bindt. Consequenter in deze richting dan het liberalisme is het Marxisme: terwijl het eerste de politieke zelfstandigheid van den afzonderlijken mensch door het staatsverdrag in sterke mate beperkt doch zijn economische onafhankelijkheid onbelemmerd tot ontplooiing laat komen, droomt het Marxisme van een toestand van volkomen vrijheid en gelijkheid, van vrijwillige samenwerking en van onbedwongen overgave aan de gemeenschap; het acht het mogelijk, dat het rechtsideaal zonder het ingrijpen eener dwingende staatsmacht, door vrijwillige samenwerking der individuen, verwerkelijkt zal worden, als eerst de perioden van het kapitalisme en

van de proletarische dictatuur zullen zijn doorgeworsteld. SPANN bestrijdt het Marxisme hartstochtelijker dan het liberalisme, doch zijn eigen universalistisch systeem heeft hier en daar merkwaardige punten van overeenstemming met het anarchistische ideaal van MARX. Volgens SPANN bestaat de maatschappij uit talloze kleine kringen van individuen, die door hun natuurlijke ongelijkheid elkaar noodig hebben en die elkaar aanvullen met betrekking tot het doel, dat zij gemeenschappelijk nastreven; de individueele vrijheid en gelijkheid wordt beperkt door de gemeenschappelijke doelstelling en door de verschillende capaciteiten in verband met die doelstelling. De bedoelde kringen schijnen dikwijls los naast elkaar in het leven te staan, maar zij vormen ondanks alle tegenstellingen, die zich voordoen, samen toch een geestelijk geheel, doordat zij manifestaties zijn van één zedelijke wereldorde; in die wereldorde werken verschillende principes, de Christelijke ethiek, het rasbesef, de strijd der sociale klassen, de drang tot individueele zelfhandhaving, en bij afwisseling is één daarvan beheerschend; de sociale kringen nemen nu in het door zulk een principe beheerschte sociale systeem een rangorde aan, waardoor zij, ook als zij tegenover het principe neutraal of vijandig staan, een functie in zijne verwerkelijking vervullen, zoodat een volledig organisme wordt gevormd. SPANN onderscheidt geestelijke of latente standen, niet-georganiseerde handelende en georganiseerde handelende standen; de sociale kringen voegen zich nl. aaneen tot standen, die, naarmate hun doel duidelijker voor oogen treedt en intenser relaties krijgt tot heel het maatschappelijk leven, tot activiteit en organisatie overgaan en zich de hun toekomende plaatsen veroveren in de rangorde der maatschappij. Terwijl nu bij de geestelijke, latente standen de gemeenschap zonder dwingende heerschappij, door bij onderlinge overeenkomst en vrijwillig vastgestelde rechtsregels kan worden gehandhaafd, hebben de handelende standen machtsgebruik noodig tot handhaving van hun éénheid; en evenzeer is machtsgebruik noodig voor de bescherming van de rangorde van het geheel. In deze noodzakelijkheid voorziet de staat; overal ontstaat nl. een naar cultuur en ontwikkeling verschillende hiërarchie van handelende standen, die haar voltooiing vindt in den zuiver organiseerenden stand der geestelijke, politieke en militaire leiders, de scheppers van elke nieuwe ordening. Ofschoon SPANN van macht

en dwang spreekt, verwacht hij toch, dat de staatsleiding haar taak bij verloop van tijd zonder machtsgebruik zal kunnen verwerken; in elken staat zijn de lagere organisaties autonoom en hare leiders vervullen de functie van staatsambtenaren; de hoogste leiding kan zich wijden aan zuivere organisatie en aan handhaving en vernieuwing van wetenschap, godsdienst en recht, daar zij de economische, arbeidende of opvoedende taak der lagere organisaties niet behoeft te vervullen. SPANN meent, dat door den hiërarchischen bouw der maatschappij de staatsleiders als vanzelf rekening zullen houden met de lagere sociale kringen; is het echter te verwachten, dat zij het heerschende principe in de maatschappij zullen kunnen handhaven, als dit niet in overeenstemming is met de wenschen dier lagere organisaties? Het is de vraag, of men den staat terecht als een op vreedzame wijze bij de maatschappelijke orde passend element denkt; zeker, kleine sociale kringen vormen zich op natuurlijke wijze, maar moet men het ontstaan van georganiseerde handelende groepen met publiekrechtelijke functie niet voorstellen als het resultaat van een tegenstelling tusschen staat en maatschappij of van een streven van den staat, om zich door organisatie het maatschappelijke leven met geweld te onderwerpen? Vele moderne corporatisten willen dien weg niet op; zij gaan verder dan SPANN en verwaarloozen staat en individu geheel; voor hen is er alleen de maatschappij, waarin elken dag de vereenigende banden tusschen rechtsorde, politieke orde, economische orde en morele orde hechter worden, waarin de enkeling naar de eigenaardigheid van zijn aanleg steeds meer op de voor hem geschikte plaats wordt ingevoegd, tot er geen regelende staat meer noodig is en de maatschappelijke organisatie zichzelf ontwikkelt ²⁾). We zullen echter zien, dat wat deze corporatisten droomen als het eindpunt der ontwikkeling, daarvan veeleer het primitieve beginstadium was. Tegenover hen staan er andere als OTTO KOELLREUTTER, die meenen, dat de staat als de organisatie bij uitstek van het nationale leven steeds de leiding zal moeten houden bij de vorming der beroepsstanden en deze met den nationalen geest zal moeten doordringen; alleen die corporaties, waarmee dit het geval is, kunnen als publiekrechtelijk worden erkend en als staatsorganen fungeeren ³⁾). Aan de eene zijde vinden we bij de corporatisten dus een erkenning van de natuurlijke sociale organisaties en de meening, dat daaruit als

vanzelf een staat zonder macht en dwang kan opgroeien, aan de andere zijde een verheerlijking der saatsmacht en een streven om de maatschappelijke orde, die met het staatsdoel niet overeenstemt, op zij te zetten. Is er nu naast deze universalistische en individualistische richtingen nog een derde mogelijkheid?

In één ding komen vele individualisten en vele universalisten overeen: zij gelooven in de mogelijkheid een staat te verwerkelijken, die het recht schept en het zonder toepassing van dwang verwezenlijkt. Een zeer oude en veelbehandelde vraag is deze, of het rechts- dan wel het machtselement in den staat overweegt. De leer van het natuurrecht, waaruit liberalisme en Marxisme voortkwamen, beschouwt den staat als een rechtsinstituut in oorsprong en wezen, dat door den inhoud van een rechtelijke handeling, het verdrag, geheel wordt bepaald. De toepassing van macht en dwang is in den op vrijwillige verbintenis rustenden staat overbodig; voorzover zij optreedt — en vooral in de monarchie is dat het geval — is zij een gevolg van het bederf, dat in den loop der tijden de natuurlijke ontwikkeling van den staat heeft verstoord ⁴). Een der consequenties, uit de leer van het natuurrecht afgeleid, is, dat de staat een rechtspersoonlijkheid is evenals de naamlooze vennootschap, met een gemeenschapsdoel en een gemeenschapsrecht, verschillend van de bedoelingen en de bevoegdheden der individueele deelnemers, maar wel hun ten goede komend; de vorsten zijn evenals de bestuurders der vennootschap organen der gemeenschap. Terwijl men bij de vennootschap en bij alle vereenigingen met rechtspersoonlijkheid nu echter kan aanwijzen, welke macht haar hare zelfstandigheid schenkt en waarborgt, nl. die van den staat, is dit bij den staat niet het geval; hij is rechtssubject door eigen macht ⁵). Komt men langs deze redeneering reeds tot de conclusie, dat het machtselement in den staat niet ontbreekt, ook een andere overweging moet daartoe leiden. De consequentie van het natuurrecht moet de vernietiging van den staat met zich meebrengen, daar elk willekeurig aantal individuen tot verbreking van de staatsgemeenschap kan besluiten; vele verdedigers van het natuurrecht achten dan ook machtsgebruik wel degelijk kenmerkend voor den staat; zij vereenigen zich met een aantal tegenstanders van deze rechtsleer in de meening, dat de staat juridisch gelijkgesteld moet worden met een „Anstalt”, een stichting, waarbij de baten wel

ten voordeele van een bepaalden kring van individuen komen, doch de organisatie, de samenstelling van het bestuur en de rechtelijke inrichting afhankelijk zijn van den wil van den stichter ⁶). De pogingen om den staat uitsluitend van de rechtsidee uit te verklaren lijden telkens weer schipbreuk. Volgens JELLINEK ligt er in het wezen van het recht een feitelijk element, een erkentenis van het gewordene als het rechtvaardige, naast een teleologisch bestanddeel, een streven naar een ideaal; bovendien heeft het recht echter om in practijk te worden gebracht garanties noodig, die deels bestaan in zeden, gewoonten, cultuur, godsdienst en vrijwillige overeenkomsten, deels voortkomen uit het dwingend karakter der staatsmacht. Nooit zal een rechtsorde zich kunnen vestigen, zonder dat van macht wordt gebruik gemaakt, maar nooit ook zal de staat zich bij het scheppen van een rechtsorde kunnen losmaken van het rechtsbesef en de rechtsgewoonten zijner bewoners, nooit zal hij een rechtsorde uitsluitend op macht kunnen grondvesten; de staat, die dit doet, maakt zijne burgers tot slaven, verliest hun steun en vernietigt daardoor zichzelf ⁷). De idealen van vele corporatisten uit de school van SPANN, die de machts garanties van het recht op zij hopen te kunnen zetten, zijn onvervulbaar, doch evenzeer onbestaanbaar is een staat, die met het rechtsbesef zijner bewoners geen rekening houdt.

Ook de kwestie van het ontstaan van den staat hangt ten nauwste samen met die naar zijne verhouding tot het recht aan de eene en de macht aan de andere zijde. Kon er bezit van privaatrecht, kon er een publieke rechtsorde bestaan, vóór er een staatsmacht was, die ze beschermde? Ongetwijfeld kwamen er en komen er nog in gemeenschappen van primitieve menschen ingewikkelde en nauwkeurig uitgewerkte regelingen voor van recht en plicht tegenover goden en menschen; de garanties van dit recht berusten in hoofdzaak op de in zulke kringen geldende religieuze en cultureele opvattingen. Men moet echter niet denken, dat in een primitieve maatschappij met enkele los verbonden sociale kringen, dat zelfs in een op de wijze van SPANN uit een hierarchie van sociale kringen samengestelde moderne maatschappij machtsmisbruik uitgesloten zou zijn; juist in dergelijke omstandigheden staat de mogelijkheid voor het op de een of andere wijze bevoorrechte individu open om op den grondslag van cultus en religie, van bloedverwantschap of

bezit althans tijdelijk zijn heerschappij te vestigen. De politieke macht zal in de eerste perioden van haar bestaan slechts gedurende intermezzo's behoeven op te treden; zij zal dan echter zeer veel gelegenheid hebben tot machtswillekeur en tot uitbanning van bepaalde individuen buiten den kring harer onderhoorigen; meer en meer brengt zij het gebrekkig gegarandeerde recht echter tot ontwikkeling, breidt hare bescherming uit tot alle bewoners van een bepaald grondgebied en maakt het recht los van zijn op bloedverwantschap en cultus rustende beperktheid. Het recht was er dus zonder twijfel vóór den staat doch zijne verwerkelijking maakte onmiddellijk het optreden van een staatsmacht, hoe primitief ook, noodig. Indien het recht nu niet in eerste instantie van den staat afkomstig is, bestond er dan een macht vóór en boven den staat, die het in aanzijn riep? Bestond er privaatrecht, voordat de staat gevormd was? Waarschijnlijk lijkt dit niet; wie zou dit recht hebben kunnen scheppen en handhaven, zoolang geen machtige gemeenschap zich tot zijn beschermer had opgeworpen? Het toekennen van private rechtssubjectiviteit aan collectiviteiten of aan individuen moet wel het werk geweest zijn van den staat of van een daarmee gelijkstaand machtig publiekrechtelijk lichaam; het publieke recht moet wel ouder zijn dan het private. Toch blijft ook zoo nog een vraag over: hoe kon de machtige instelling, die het publieke recht bevestigde en handhaafde, tevens een voor zichzelf gesloten sfeer van privaatrecht scheppen, hoe kon zij tevens elk zijner burgers maken tot een persoonlijkheid van privaatrecht?

Dat het privaatrecht niet alleen het oudste doch ook nog steeds het eenige recht is en dat het den grondslag vormt van den staat, leerde in het begin der 19e eeuw C. L. VON HALLER in zijn „Restauration der Staatswissenschaft”, een boek, dat als hartstochtelijke bestrijding van het natuurrecht en van den geest der Fransche Revolutie in dien tijd opgang maakte. VON HALLER verzette zich tegen de leer der volkssouvereiniteit en tegen die van de overdracht der heerschappij door het volk; hij wilde het staatsrecht weer doen steunen op het historisch geworden in plaats van op een wijsgeerige theorie. Hij aanvaardde niet het beginsel van de oorspronkelijke vrijheid en gelijkheid van alle menschen: er was van den aanvang af een natuurlijke ongelijkheid, hulpbehoevendheid aan de eene en bezit aan de andere zijde, en deze leidde er toe, dat de

menschen zich met elkaar verbonden; die verbindingen vonden echter volgens VON HALLER nooit gemeenschappen van publiek-rechtelijken aard, doch zij kwamen tot stand door tallooze schriftelijk uitgedrukte of stilzwijgend veronderstelde privaatrechtelijke verdragen, die hij in de plaats stelde van het maatschappelijke contract en het verdrag over de heerschappij van de Fransche filosofen. Er bestonden oorspronkelijk geen andere dan privaatrechtelijke betrekkingen en nog steeds kan heel het staatsrecht daartoe worden herleid; het hoofd van een staat is van elken particulieren grondbezitter, ja zelfs van elken bezitter, hoe weinig hij ook het zijne kan noemen, in niets verschillend dan in de omstandigheid, dat hij onafhankelijk is en alleen God boven zich heeft; de bevoegdheden van den vorst verschillen niet principiëel, alleen gra- dueel van die van elk ander mensch. Wat men gewoonlijk staats-ambtenaren noemt, zijn private dienaren van den heerscher, het staatsbezit is diens particulier bezit, waarover hij juridisch gesproken naar willekeur mag beschikken; de eenige omstandigheid, die den heerscher belemmert in zijn optreden, is die, welke ook aan elk ander mensch belet om over het bezit van zijn medemensch te beschikken, nl. de beperktheid van zijn macht. Grijpt een vorst in in het bezit van een ander, dan kan deze dit beletten door gebruik te maken van het recht van zelfverdediging, dat elk individu van nature heeft; de vrees, dat de onrechtvaardig behandelde onder- daan bondgenooten zal vinden en dat hij er met hunne hulp in zal slagen de overwinning te behalen, zal den heerscher er toe brengen het recht van anderen niet aan te tasten. VON HALLER gaat evenals het liberalisme van een natuurlijk recht en van een verdragsleer uit; het is opvallend, hoe gemakkelijk de grondslag van het privaatrecht bij hem echter overgaat in dien van het recht van den mach- tigste; ook zijne leer moet, consequent doorgevoerd, tot voort- durenden strijd en tot anarchie leiden. Hij gevoelde dit zelf: een gedeelte van zijn werk is gewijd aan de verheven taak der Christe- lijke, d. i. de Roomsche, kerk; zij moet de voortdurende conflicten, die zich kunnen voordoen, beperken door den menschen de godde- lijke natuurwet van rechtvaardigheid en liefde in te scherpen. Of- schoon VON HALLER zich aansloot bij de Roomsche kerk, was zijn religie nauw verwant aan die der Fransche filosofen, die hij bestreed: zij was een religie, die nauwelijks een God kende en die

moest dienen, om onderwerping te prediken aan den bezitter der hoogste macht, die steeds het recht aan zijn zijde heeft, aan den souverain, die door zijn machtsbezit het recht verwerkelijk⁹⁾. Doch men ziet uit onze uiteenzetting van VON HALLERS leer, hoe een theorie, die de prioriteit van het privaatrecht aanneemt en daaruit den staat afleidt, tot machtsverheerlijking en tot de gelijkstelling van macht en recht moet komen.

De historische grondslagen van VON HALLERS leer zijn afdoende bestreden door VON BELOW¹⁰⁾; een periode, waarin de onafhankelijke grondbezitter werd gelijkgesteld met den vorst, waarin privaatrecht en publiekrecht geheel samenvielen, is niet aan te wijzen; VON HALLERS staatsrecht rust evenals die der Fransche filosofen op niet meer dan een theorie. Reeds tijdens VON HALLERS leven vond zijn staatsbeschouwing tegenstand, o. a. in de kringen van die bestrijders der revolutionnaire denkbeelden, die de Christelijke beginselen ten grondslag wilden leggen aan hunne staatsopvatting; zulk een kring was die van de gebroeders VON GERLACH te Berlijn, die zijn meeningen publiceerde in het „Berliner Politisches Wochenblatt”. Men achtte het hier een groote fout van VON HALLER, dat hij God op den achtergrond stelde en de natuur op den voorgrond¹¹⁾; men had bezwaren tegen zijne stelling, als zou de heerschappij van een vorst berusten op diens natuurlijke meerderheid en macht en als zou deze macht tevens als een door God gewilde moeten worden beschouwd, daar Hij immers over alles regeerde; men wilde het publieke recht niet identificeeren met dat van de meerderheid der volksgenooten doch evenmin met dat van den vorst en men kon den staat niet aanvaarden als een instelling, die uit eigen aanleg het recht verwerkelijk. Neen, het recht stamt van God en de overheid heeft tot taak dit recht Gods te handhaven; alle leerstellingen, volgens welke de staat berustte op eigen recht, alle staats- en machtsverheerlijking achtte men te Berlijn pantheïsme en bestreed ze heftig. Moet men nu echter, als men het recht uit een bron buiten den staat afleidt, er niet toe komen den staat aan een hooger gezag te onderwerpen en dus zijne souvereiniteit te ontkennen? JELLINEK maakt er terecht op opmerkzaam, dat men de staatssoevereiniteit dikwerf verward heeft met de bevoegdheden van den heerscher of die van de gezamenlijke volksgenooten; men deed dit, omdat men steeds weer trachtte aan het

souvereiniteitsbegrip een positieven inhoud te geven; dit is echter onmogelijk, daar die inhoud wisselt met de historische ontwikkeling der staten. Het begrip souvereiniteit is negatief; het duidt aan, dat de staatsmacht niet afhankelijk is van machten buiten haar en dat zij ook binnen haar gebied geen meerdere erkent¹²⁾. Wel is de staat volgens JELLINEK aan het recht gebonden doch op geen andere wijze, dan waarop de werkelijk zedelijke mensch zich onderwerpt aan de moraal: een staat is soeverein, als hij zichzelf bindt aan het door hem in vrije zelfbeschikking gegeven recht¹³⁾. We kunnen deze redeneering accepteren, achten het echter noodig den laatsten zin nader te overwegen.

Zonder twijfel hebben VON HALLER en SPANN beide de beteekenis van de religie, in 't bijzonder van de Christelijke religie, op de ontwikkeling van het politieke leven onderschat; voor den eerste is zij er alleen maar goed voor om het door hem geconstrueerde machtssysteem te steunen, volgens den ander kan zij althans tijdelijk de rangorde in het stelsel der sociale kringen beheerschen. De invloed van het Christendom bepaalt echter niet alleen de sociale rangorde, hij dringt tot in de kleinste bijzonderheden van het politieke en soicale leven door en brengt van zijn eerste optreden af een geheel eigenaardige organisatie teweeg. De staat der Oudheid liet aan het individu soms eenige vrijheid, doch dit geschiedde alleen, omdat zijne machtsmiddelen te weinig ontwikkeld waren om de rechtsvorming en de rechtstoepassing geheel aan zich te trekken; de geheele politieke ontwikkeling leidde echter in de richting van staatsabsolutisme en tenslotte ging de antieke staat ten gronde, doordat het machtselement zulke groote proporties aannam, dat naast een politiek en economisch overmachtige klasse nog slechts enorme massa's publieke slaven als staatsburgers konden worden beschouwd. Men moet niet met SPANN denken, dat elke staat bereid is een aantal autonome sociale kringen naast zich te dulden of dat de sociale groepen steeds bereid zullen zijn hunne belangen aan die van den staat ondergeschikt te laten maken; in de Oudheid is dat vrijwel nooit het geval geweest. Pas de Christelijke godsdienst heeft hierin verandering gebracht; hij heeft niet zoozeer het particuliere bezit en recht der individuen beschermd als wel een terrein afgezonderd, waarop de enkeling geheel vrij was van staatsbemoeiing en waar hij het recht had zich tot het voeren

van actie met anderen te verbinden; tot dit terrein behoorde allereerst het religieuze leven, doch daar dit ook betrekking had op onderwijs, liefdadigheid, wetenschap en kunst, werd weldra een groot deel van het menselijk bestaan aan den staatsinvloed onttrokken. Wanneer JELLINEK de „Staatszwecke” verdeelt in exclusieve, die uitsluitend met de actie van den staat verbonden zijn, zooals de afwering van buitenlandsche aanvallen en de bestraffing van misdrijven, en concurrerende, waardoor de staat de particuliere werkzaamheid aanvult en beschermt ¹⁴⁾, dan hebben we hier met een onderscheiding te doen, die door den invloed van het Christendom in de staatswetenschap is doorgedrongen. Het Christendom maakte het individu tot een rechtspersoonlijkheid, het bezorgde ook rechtspersoonlijkheid aan de privaatrechtelijke vereeniging; verder gaf het aan individu en vereeniging recht op bescherming door de staatsmacht ¹⁵⁾; het ging bij dit alles uit van het bestaan van een goddelijk recht, waaraan ook de staat zich had te onderwerpen. Leidde deze ondergeschiktheid aan een vreemd recht nu niet tot opheffing van de soevereiniteit van den staat? Inderdaad, zoolang de antieke gedachte voortleefde, dat geen universeel recht kan bestaan zonder een concrete belichaming in een wereldrijk en een wereldheerscher, kon men slechts soevereiniteit toekennen aan den keizer van Rome; van hem, Gods vertegenwoordiger op aarde, stamt alle recht, van hem zijn alle vorsten afhankelijk; en toen het recht Gods belichaamd werd in de kerk van Rome, werd de soevereiniteit der staten bedreigd door 's pausen streven naar de wereldheerschappij. Meer nog dan in de periode van het keizerschap bleek echter in die van het pausdom, hoe weinig het universele recht uitsluitend door centraliseering in een hoogsten wetgever meewerkte tot de Christianiseering van de aan het universele rijk ondergeschikte politieke formaties.

Het Christendom leidde niet tot het ontstaan van autonome sociale organisaties met een zelfstandige publiekrechtelijke taak, waaruit een rechtsstaat als vanzelf opgroeide; het deed, zij het ook na een lange ontwikkeling, soevereine, nationale machts- en rechtsstaten ontstaan, waarin naast den monarch, den vertegenwoordiger der nationale macht, een vertegenwoordiging van het volk der universele rechtsopvattingen naar nationale interpretatie handhaafde. Verschillende schrijvers in het „Berliner Politisches Wochenblatt”

hadden er bezwaren tegen, dat VON HALLER slechts willekeurige aggregaties van individuen, geen nationaliteiten in zijn patrimoniale staten erkende; in verband daarmee werd er in het blad gediscussieerd ¹⁶⁾ over de vraag, of het begrip nationaliteit met de omschrijving als een som van individuen, die door een gemeenschappelijke regeering, taal, afkomst, rechtsopvatting of cultuur bijeengehouden worden, voldoende werd weergegeven. Reeds werd de meening uitgesproken, dat de natie „ein organisches, mit einem lebenden Prinzip begabtes Wesen ist”, dat „alles, was positiv durch das Recht ausgedrückt ist, nichts is als der Stoff, welchem der schöpferische Geist der Nationalität Formen gibt, die in ihrem Ganzen die Konstitution eines Staates ausmachen”, dat „die Nationalität die Lebensquelle jedes Volkes ist”; men gevoelde reeds, dat de natie niet was de som der telkens levende staatsburgers, doch dat zij een gemeenschap beteekende met vroegere generaties, een gemeenschap niet in vleesch en bloed, maar in 't streven naar de voltooiing van een door God opgelegde en door de historie bevestigde taak. LUDWIG VON GERLACH begreep de hooge beteekenis der nationaliteitsgedachte, maar hij zag er ook de gevaren van in: de nationaliteiten „machen der — wesentlich universalen — Kirche Gottes ihr erhabenes Amt streitig Geist der Staaten zu sein”. VON GERLACH begreep niet volkomen, dat de universeele kerk, zuiver geestelijke gemeenschap als zij is, moeilijk de politiek der staten kan leiden; hij zag nog niet, dat die kerk — reeds onbewust als Rooms-Katholieke kerk in de Middeleeuwen, bewust na de Reformatie — de volken van Europa had opgeleid tot het besef hunner nationale roeping, dat zij juist in die nationaliteiten bezig was en nog steeds bezig is geest der staten te worden. Aan den anderen kant wees VON GERLACH toch ook weer terecht op de universeele kerk, want een natie, die in haar historische taak geen gemeenschap met universeele ideeën erkent, die bij taal, afkomst en ras blijft staan, accentueert slechts de verschillen met andere naties en isoleert zich ten opzichte van algemeene idealen. VON GERLACH kon zich als Duitscher allerminst losmaken van de idee, dat een met publieke rechten uitgeruste landskerk noodig was om het Christendom invloed te verschaffen op den staat; dat dit slechts mogelijk was, door de geheele nationaliteit te doordringen van de groote beteekenis van de Christelijke zedewet en zoo van het volks-

leven uit de overheid te beïnvloeden, was voor hem een vreemde gedachte. Op deze wijze alleen wordt de souvereiniteit van den staat volkomen gehandhaafd: de staat is de met de nationale machtsmiddelen uitgeruste, alleen God boven zich erkennende instelling, die de universeele Christelijke cultuur en de Christelijke zedewet niet naar de interpretatie van een internationale autoriteit maar naar de mate van haar optreden in het nationale bewustzijn tracht te beschermen en te bevorderen. Uit dit streven vloeit als vanzelf voort, dat de rechtspersoonlijkheid van individuen en vereenigingen wordt erkend. Het Christendom heeft nooit op een publiekrechtelijke bevoegdheid der sociale organisaties, die in het wezen der zaak steeds eigen belang zoeken en niet tot samenwerking bereid zijn, een staat willen bouwen, die zonder machtsmiddelen zijn doel bereikt; het heeft het machtskarakter van den staat nooit betwijfeld en het heeft steeds gepoogd aan de maatschappelijke organisaties als privaatrechtelijke collectiviteiten de bescherming van den staat te verzekeren; daarbij trachtte het ze onder invloed van de Christelijke zedewet en tot nationale samenwerking te brengen, terwijl het haar de gelegenheid verschafte om zich tegenover machtsmisbruik door gekozen vertegenwoordigers te verdedigen.

Het is mijne bedoeling met het bovenstaande geweest een aantal elementen — staatsmacht, internationaal recht, universeele kerk, nationaliteit, autonome corporatie, individueele rechtspersoonlijkheid — bijeen te brengen, die in den loop der geschiedenis zich op verschillende wijze combineeren; in het volgende zal een poging worden gedaan om aan te toonen, dat het onderzoeken van die verschillende combinaties tot een algemeen inzicht in de historische ontwikkeling zou kunnen leiden.

II.

Op de vraag, of er steeds een staat is geweest, luidt het antwoord verschillend naar gelang van de definitie, die men van den staat geeft. Die van JELLINEK: „Der Staat ist die mit ursprünglicher Herrschersmacht ausgerüstete Verbandseinheit sesshafter Menschen”, geldt ook voor vrij primitieve tijden, doch zij sluit de organisatie van nomaden uit door de veronderstelling van een

territorialen grondslag van den staat¹⁷). Toch was er ook bij die nomaden éénheid en heerschappij; zij werden echter minder als bewuste en vrijwillige onderwerping aan een gemeenschappelijke leiding dan als een onwillekeurige en natuurlijke noodzakelijkheid gevoeld, die vooral op religieus besef berustte. De mensch stond machteloos tegenover de hem omringende natuur, waarin hij de werking van geheimzinnige, bovennatuurlijke krachten opmerkte, die hij vreesde en trachtte te winnen; hij zocht aansluiting bij andere menschen, bij wie hij eenzelfde relatie tot het bovennatuurlijke waarnam, bij afstammelingen van dezelfde voorouders. Wat in latere tijden de macht van den staat deed, werd bij deze primitieve nomaden bewerkt door gemeenschap van religie en door bloedverwantschap; zij vormden en handhaafden zede en recht. Gemeenschap van bloed is overigens niet de meest juiste uitdrukking; beter zou het zijn te zeggen: gemeenschap van „mana”, van dat geheimzinnige element, dat de kern van alle leven schijnt. De geesten hadden het „mana” in hooge mate, ze waren zelfs geheel „mana”, boven-stoffelijk, heilig; elke clan had door hare voorouders een eigen „mana” ontvangen, dat in al hare leden in meerdere of mindere mate tot openbaring kwam en ook de gemeenschap met de voorvaderlijke geesten bepaalde; men ontdekte hetzelfde levensbeginsel ook in bepaalde dieren of planten, die op de een of andere wijze met den stamvader van de clan in verbinding werden gebracht en daarom als heilig werden vereerd; afbeeldingen (totems) ervan werden bij belangrijke ondernemingen en in den strijd meegevoerd. De geesten der afgestorvenen hadden ook na den dood nog contact met de levenden en beïnvloedden hun werkzaamheden op velerlei wijze; zij hadden recht op een deel van den buit en van de opbrengst van den veestapel; de clangemeenschap omvatte levenden en dooden als deelgenooten aan éénzelfden bovennatuurlijken geest. Men moet niet denken, dat de gebruiken, zeden en instellingen der clans eenvoudig waren; het ritueel van den cultus der voorouderlijke geesten was zeer ingewikkeld, de regeling der huwelijken zorgde door nauwkeurige bepalingen voor de handhaving van de zuiverheid van het „mana”, de bloedwraak riep met groote strengheid levenden en dooden op tot het vervolgen van vreemden moordenaar, die de volheid van het leven der clan had verzwakt. De zede der clan was een alles omvattende, alle regelende wet; ook de jacht, de roof, de

veehouderij, heel het stoffelijke bestaan werd er door beheerscht, zij diende om de beteekenis van het „mana” te vergrooten¹⁸⁾. Verschillende clans spraken dikwijls dezelfde taal, doch deze talen stamgemeenschap had geenerlei practische beteekenis; slechts de leden van één clan vereenigden zich in hun krijgs- en rooftochten of in hun zoeken naar goede weiden. Van een recht der individuen was nauwelijke sprake en ook de familie speelde geen rol van beteekenis; de vrouw had een eigen taak met betrekking tot de verzorging der kinderen, koos haar levensonderhoud uit het buit-aandeel van den man, doch leefde overigens evenals de andere vrouwen vrijwel geïsoleerd; de mannen vormden samen een hechte éénheid, doch van samenleven van man en vrouw kon nauwelijks gesproken worden. Gezinsbezit kende een dergelijke maatschappij niet; als er een overschot van levensmiddelen was, bleef dit gemeenschappelijk eigendom. Ook was er geen onderscheid van rang en stand tusschen de clangenooten: de primitieve gemeenschap stond vijandig tegenover alle gezag en onderdanigheid tusschen de menschen onderling. Samen handhaafde men streng, zelfs wreed, cultus en zede; wie ze niet nakwam, maakte zich schuldig aan heiligschennis, werd uit de clan gestooten en zwierf vogelvrij, van goden en menschen verlaten, door de wereld. Werd de clan wegens een moord, door één harer leden gepleegd, aangevallen, dan beraadslaagden de genooten, of zij den misdadiger zouden beschermen of dat zij hem buiten hunne gemeenschap zouden sluiten²⁰⁾. Op alle terreinen des levens ging het publieke recht aan het private vooraf; dit publieke recht was van goddelijke karakter, doch het ontleende zijn heiligheid niet aan buiten den mensch staande eeuwige en zedelijke machten, neen, het goddelijke was in wezen één met het leven der menschelijke gemeenschap.

Men heeft het antieke sociale leven wel eens door het woord „nomocratie” gekenmerkt: „der Nomos is das eindeutige Symbol des gesamten Lebens, das Staatsgesetz, zugleich das Rechts- und Sitten-, das Kult- und Kultur-, kurz das Lebensgesetz schlethin.” Zulk een nomos, die alles beheerscht, gold slechts binnen den beperkten kring van een clan of een polis; binnen dien kring was er geen conflict tusschen verschillende levensterreinen als religie en politiek, economisch leven en moraal mogelijk; mogelijk waren slechts botsingen tusschen den nomos van den eenen kring en dien

van den anderen ²¹). Onmogelijk was het echter — de heele Oude Geschiedenis is daarvan een doorlopend bewijs — voor zulk een nomocratie een blijvende basis te vinden. Reeds vrij vroeg moet de clangemeenschap door individualiseering zijn verzwakt. Het viel op, dat sommige mannen, in den regel de oudere, de meer ervarene, doch soms ook begaafde jongere, gemakkelijker de moeilijkheden van het leven overwonnen dan andere; in hen woonde het „mana” der clan in hooge mate; zij waren heilig, boven de gewone normen verheven, en contact met hen bracht geluk. Waren deze lieden magiërs, priesters, succesvolle krijgslieden of rijke bezitters ²²)? Misschien alles tegelijk; rijkdom b.v. leverde het bewijs, dat de bezitter tot de geestenwereld der clan in nauwe betrekking stond en dus een soort magiër was. De toenemende individualiseering hing ook samen met het verwerven van vaste woonplaatsen en den overgang tot den landbouw; deelen van de clan bezetten blijvend een grondgebied, bouwden gemeenschappelijke woningen en bewerkten den bodem, die als eigendom van het geslacht (genos, gens, Sippe) gold; andere afdeelingen zetten het nomadenleven voort ²³). De landbouwende „Sippen” handhaafden wel de vereering der voorvaderlijke geesten, doch eenige wijziging in de religieuze voorstellingen vond toch plaats: het grondbezit was voortaan alles; door de vruchtbaarheid van den grond werd het leven zijner bewoners in stand gehouden; in de aarde lag de oorsprong van het „mana” harer bezitters. In den schoot der aarde, waar de doode zijn rustplaats vond, werd het nieuwe leven geboren; in het voorjaar zwermden de zielen der afgestorvenen uit de onderwereld om in plantengroei, dierenwereld en menschenleven nieuwe kracht en vruchtbaarheid te wekken. Het oudste deel der Homerische epen kende, naar vrij algemeen wordt aangenomen, nog alleen maar goden van de aarde, de onderwereld en de vruchtbaarheid; de Etrusken namen ze over en hunne gentes vestigden ze te Rome naast de daar vereerde geesten ²⁴). Dat de „Sippen” ooit cultureele en politieke eenheden vormden, wordt betwijfeld; waarschijnlijk behield een aantal (phylen) steeds nauw contact met elkaar, doch zonder dat het verband van de oude clan-éénheid gehandhaafd bleef; de hoofden der verschillende „Sippen” kwamen in gemeenschappelijke vergadering bijeen om de aan gelegenheden van cultus, landbewerking en landsverdediging te

regelen; een gemeenschappelijke cultus ontbrak nl. niet, al vereerde de eene „Sippe” meer deze, de andere meer die goden. Op het religieuze feest, dat met het Indiaansche woord „potlatch” wordt aangeduid en dat zoowel door de geesten der afgestorvenen als door de levende genooten der verschillende „Sippen” werd bijgewoond, was degene, die de rijkste feestgeschenken kon aanbieden, de leider; hem werden als blijk van erkenning de totems der verschillende geslachten overgedragen; door geschenken, wapentuig en levensmiddelen, rond te deelen, bracht hij zijn „mana” over op degenen, die, althans tijdelijk, helpers wilden zijn bij zijne ondernemingen. Door een buitengewone genade had zulk een persoon groote talenten, een goddelijke charisma, verkregen om te leiden; hij had recht op heerschappij ²⁵).

Steeds duidelijker bleek intusschen, dat de éénheid, berustend op bloedverwantschap, na het verwerven van vaste woonplaatsen niet kon worden gehandhaafd; het „mana” maakte als grondslag der gemeenschap plaats voor het territorium. Sommige geslachten breidden zich geweldig uit en afdeelingen vestigden zich elders, andere vonden geen levensonderhoud op den voorvaderlijken grond of stierven uit; vreemde elementen werden in de „Sippen” opgenomen; bovendien werd soms de gezeten landbouwende bevolking van een groot gebied door krijgszuchtige nomaden onderworpen. Dezen traden dan te midden van de oudere bewoners als een hogere klasse met eigen „Sippen”-indeeling op; de aanvoerders der nomaden eigenden zich groote stukken land toe en maakten de oorspronkelijke bevolking hoorig. Dikwijls sloten in zulk een geval de verschillende lagen der bevolking zich geheel voor elkaar af, zoodat zij volkomen gescheiden kasten gingen vormen, elk met een vaste, erflijke taak in de gemeenschap, soms ook met een eigen cultus ²⁶). Ook een andere gang van zaken kwam echter voor: de vreemdelingen namen den godsdienst en de zeden der oudere bevolking over en lieten deze in hunne „Sippen” of phylen toe of duldden, dat zij afzonderlijke „Sippen” en phylen naast de hunne vormde; de cultus van de goden der nieuwe bewoners werd naast dien der oudere bevolking voorgeschreven. In beide gevallen moest de bloedverwantschap op den achtergrond treden; aan het hoofd der geheele gemeenschap stelde zich meer en meer een machtig heerscher, soms de aanvoerder der overwinnaars; meestal speelden

naast hem zijne verwanten of de hoofden der geslachten een rol van beteekenis; een opper-basileus, die het heerscherscharisma erfelijk wist te maken in zijn geslacht, regeerde, doch de basileis der phylen oefenden invloed uit als raadgevers. De vreemdelingen gevoelden natuurlijk voor het grondgebied van hunne nieuwe woonplaats niet den eerbied, dien de oudere bevolking er voor koesterde: de geesten hunner voorvaderen huisden er niet. De niet door bloedverwantschap verbonden leden van een phyle voelden er weinig voor om gemeenschappelijk den moordenaar van een hunner genooten te vervolgen; zij lieten dit gaarne aan diens naaste verwanten over, met het gevolg dat een doodslag dikwijls ongewroken bleef. Het was voor den territorialen heerscher van belang, dat de éénheid der bewoners in zijn gebied zoo weinig mogelijk door veeten van de aan hem onderworpen familiën werd verbroken; vrede, welvaart en arbeidzaamheid moesten worden bevorderd ²⁷). De goden van de onderwereld, de aarde en de vruchtbaarheid werden meer en meer vergeten; thans werden goden vereerd, die als bezitters van den hemel of de zee of als beschermers van menschelijk bedrijf, van kennis en kunst werden beschouwd. De mensch ging in zichzelf en in zijne daden het meest goddelijke zien, dat er in de wereld bestond; hij ging de goden afbeelden in menschelijke gedaante, hij bouwde tempels voor ze, die er uitzagen als menschelijke woningen. Volkomen werd echter ook nu niet de band met het verleden verbroken: in het voorjaar bevruchtte de hemelgod de Moeder Aarde en wekte de geesten der onderwereld tot leven; zoowel te Athene als te Rome werd dit gebeuren nagebootst, doordat de koning, de zoon van den hemelgod, uitgerust met diens symbolen en omringd door een uitgelaten en dartele menigte een feestelijken rondgang maakte door de stad, daarbij de heiligdommen der godinnen van de aarde groote eer bewijzend ²⁸). Toch bracht de cultus van niet territoriaal-gebonden goden groote veranderingen in de denkwijze te weeg. Men werd los van de banden van territoir en verwantschap; men werd er zich van bewust, dat het niet overeenstemde met den wil der goden, als de bloedwreker onschuldige verwanten of dorpsgenooten van den vluchtenden moordenaar aantastte, om zoo den geest van het slachtoffer tevreden te stellen, als vrouw en kinderen wegens een door den man of vader gepleegd misdrijf werden vervolgd. Als de familie van een door moord of

roof getroffen burger niet in staat was het gepleegde onrecht te wreken, geen nood: de vloek der alwetende goden trof overal den misdadiger, die in hunne tempels niet werd toegelaten; den onschuldigen balling verschafte het heiligdom der groote beschermers van recht en waarheid echter een schuilplaats. Doch ook zoo bleef het rechtsgevoel vaak onbevredigd; soms scheen het, of de misdaad ongestraft bleef, als de familie niet in staat was den boosdoener te vervolgen, soms leek zij al te wreed gewroken, als energieke verwanten de vrouw en de kinderen van den uitgebannen misdadiger tot slaven maakten. Indien niet de machtige heerscher ingreep en den vloek of de bescherming, die de goden verleenden, in practijk bracht, dan bleven die vloek en die bescherming onbetee-kenend; hij was de aangewezen man om de taak der hooge goden, wier afstammeling hij was, over te nemen. Door zijne maatregelen werd de bloedwraak der familieleden beperkt tot de ernstigste gevallen, door zijn bemiddeling werd tusschen de partijen dikwijls een verdrag gesloten en een boete bepaald met betrekking tot een misdaad, door zijn aan de goden ontleend gezag werd het initiatief der familiën steeds meer op den achtergrond gedrongen. De heerscher hielp de door bloedwraak bedreigde familie om een totalen ondergang als gevolg van de misdaad van een harer leden te voorkomen, zorgde, dat geen moord met voorbedachten rade ongewroken bleef, en regelde de boete, als de tot wraak groepen verwanten bereid bleken die te accepteeren. De nieuwe staat was een rechtsinstelling, die beantwoordde aan een hoogere religie dan die van bloedverwantschap en bodemcultuur; hij was het instrument, waardoor op alle terrein des levens de wil der hemelgoden ten uitvoer werd gebracht, het kind, dat uit het heilige huwelijk van den zonnegod en de moeder-aarde voortkwam; zonder hem was geen mededeeling van godlijk recht verkrijgbaar: zijne heerschers waren de priesters, die het middel kenden om den wil der goden vast te stellen²⁹). Tot deze vergoddelijking van den staat moest men wel komen, nadat de localiseering van den goddelijken geest in de bloedsgemeenschap der clan en in den gemeenschappelijken grond der „Sippe” door de toenemende individualiseering en door de ontwikkeling van het economische leven een onmogelijkheid was gebleken. Thans maakte de zorg voor orde en welvaart van de in een bepaald gebied wonende bevolking de godlijke werkzaamheid van den staat

uit; die zorg strekte zich zoover uit, als het gemeenschappelijk belang werd gevoeld en als de machtsmiddelen van den heerscher het mogelijk maakten; de gemeenschapsvorming berustte niet meer op een natuurlijke groei doch op vrijwillige aaneensluiting. Nog steeds echter beheerschte de nomos van de polis heel het leven binnen hare grenzen, evenals dat vroeger in de clan het geval was; elke polis had haar eigen nomos, haar eigen goden, haar eigen recht; zij was in alle opzichten zelfgenoegzaam, autarch, niet van andere staten afhankelijk.

Men moet niet denken, dat de staat, die naar volkomen autarchie streefde, aan de familie een rechtsterrein liet, dat voor hem onaanastbaar was, dat hij de nomoi van andere staten als gelijkwaardig met de zijne erkende. In Griekenland waren er poleis, die ongeveer dezelfde goden vereerden als Athene, doch deze vereering kon aan de onderlinge vijandschap nooit geheel een einde maken; Athene sloot verdragen met vele steden tot regeling van de rechtspositie der wederzijdsche burgers in het onderlinge verkeer, doch een algemeen menschelijk recht op bescherming werd niet erkend. De goden hadden algemeen Grieksche namen, golden als beschermers van algemeen menschelijke bedrijven, doch zij werden nooit in den waren zin des woords universeel, bleven lokaal beperkt; niet de universeele god beheerscht de polis, doch de polis bepaalt het wezen der godheid, wier algemeene naam een attributieve bepaling kreeg naar de plaats, waar zij vereerd werd. Ook het recht werd niet universeel gedacht: het realiseerde zich in de wetten en de instellingen van den afzonderlijken staat en kritiek op deze wetten uit een algemeen menschelijk oogpunt werd nauwelijks mogelijk geacht³⁰). Had nu de staat nog wel een voldoende grondslag voor zijn bestaan? Er was geen gemeenschap meer tusschen levenden en dooden, geen band meer met het verleden; er was slechts een gemeenschappelijk belang, beschermd door de rechtsbepalingen van den territorialen heerscher en gewijd door een cultus van goden, wier wil in het recht tot openbaring heette te komen; zou echter de individualiseering niet zoo ver gaan, dat ook het gemeenschappelijke belang en het gemeenschappelijke recht door haar verbrokelende werking werden opgeheven? Te Athene verdween in den loop der 7e eeuw het geloof in de goden meer en meer; een langzamerhand toenemende secularisatie van het staatsleven begon.

Men schrijft het — en voor een deel terecht — aan de toenemende staatsbemoeiing toe, dat de algemeene bevoegdheid van den basileus en diens raden zich omzette in speciale werkkringen en functies voor de archonten, thesmotheten, strategen, raden en priesters, zooals ook te Rome sinds het begin der 6e eeuw in de plaats van den koning consules, tribuni, flamines en pontifices werden aange-steld ³¹). Wel behielden die staatszaken, die door ons als zuiver politieke worden beschouwd, in Griekenland en Rome nog lang hun relatie tot den cultus en gingen zij gepaard met een uitgebreid ritueel, waardoor het godlijke karakter der rechtelijke actie werd gedemonstreerd, maar toch wijst de onderscheiding van religieuze, wetgevende en rechtelijke aangelegenheden op het begin eener scheiding van cultus en politiek. Dit bracht mee, dat het ritueel steeds meer overging in formulae, onverstaaenbaar en zinledig zoo-wel voor de overheid als voor de rechtzoekende burgers; men hield vast aan de fictie, dat deze vormen de godlijkheid van de uitspraak waarborgden, maar inderdaad besliste het reële staatsbelang bij alles. Doch ook toen de cultus in den antieken staat meer op den achtergrond trad, bleef deze in het ontbreken van een buiten zijne elementen staand recht het kenmerk van zijn afkomst vertoonen. Meer en meer kwam een soort monotheïsme op, dat nauwelijks een persoonlijken God kende, doch zich vooral uitte in onderwerping aan de goddelijke wereld- en rechtsorde, zooals deze zich in den loop der tijden had ontwikkeld. Tot de secularisatie droeg ook bij, dat het grondbezit zich losmaakte van de gemeenschap, dat het overging op de familie en zelfs op den enkeling, die uit het familiebezit het hem toekomende aandeel trachtte af te scheiden om onafhankelijk van de besluiten zijner verwanten eigen voordeel te kunnen zoeken; de oude, heilige grond der vaderen werd een middel, waardoor het individu zich verrijkte en dien het zonder gewetensbezwaar van de hand deed, als dit in zijn belang was ³²). Te Athene werkte de staat er krachtig toe mede om de beteekenis van de familie te verkleinen en dit gelukte dan ook vrij spoedig; waarschijnlijk droeg de ontwikkeling van handel en industrie in de 6e eeuw daartoe bij; Rome bleef langer landbouwstaat en de familie behield er in ver-band daarmee nog eeuwen lang grooten invloed. In de aan DRACO toegeschreven wetten was het niet meer clan of „Sippe”, die zekere rechten had naast den staat, doch alleen de kleine familiekring; en

hoe gering waren die rechten! De familie mocht in geen geval de begeerte naar bloedwraak bevredigen: zij mocht slechts met de verwanten van den moordenaar over een verdrag onderhandelen; waren niet al hare leden het over het bedrag der boete, die men zou eischen, eens, dan trok de staat de regeling daarvan aan zich; stond de familie er op, dat de gepleegde misdaad bloedig zou worden gewroken, dan kon haar dit worden toegestaan, doch niet dan nadat zij een aanklacht bij de autoriteiten van den staat had ingediend en deze het schuldig hadden uitgesproken. Hoe weinig was den verwantschapskring gelaten van de terreinen van actie, die de oude clangemeenschap bezat; als hij mocht handelen, dan was het vaak nog alleen als agent van den staat, die door zijn verordeningen heel het leven regelde. SOLON ging nog verder voort op dezen weg. Uit zijne wetgeving blijkt, hoezeer de polis vreesde, dat haar macht op zij zou worden gedrongen door de familiën der grootgrondbezitters, die met hunne bondgenooten, clienten en slaven soms ware „Sippen” of gentes vormden. SOLON bevorderde daarom de individualiseering en de beweeglijkheid van het grondbezit, maakte het tot een voorwerp van vrijen handel, gaf gelegenheid tot testatie buiten de familie en verzwakte zelfs de macht van het hoofd der familie over zijne onderhoorigen. Niemand kon wegens verplichtingen van zijn vader als slaaf worden verkocht en het werd verboden lichaam of vrijheid te pand te zetten voor schuldbetaling; banden des bloeds mochten de werkzaamheid dergenen, die de staat als burgers noodig had, niet belemmeren³³). De staat was de eenige gemeenschap van individuen, die recht van bestaan had, hij was de eenige rechtspersoonlijkheid, die men kende; wel voelde men het misdrijf nog niet steeds als een aanslag op de staatsorde in de eerste plaats, maar bij diefstal en andere vergrijpen was elk burger verplicht een klacht in te dienen; slechts bij moord was het indienen van een aanklacht aan de verwanten van den vermoorde voorbehouden.

Toen de Grieksche kunst er toe kwam den mensch als het meest godlijke voor te stellen, was zij toch nog ver van het standpunt verwijderd om het godlijke in elk individu te zien en zich door een volkomen naturalistisch streven te laten leiden; zij kwam daar pas later toe. Slechts de mensch, die door oefening geest en lichaam weet te beheerschen, kon als type van de goden gelden; de klasse

der rijke grondbezitters, die voor geestelijke en lichamelijke ontwikkeling alle gelegenheid had, was tot heerschen allereerst bevoegd. En die leden der aristocratie, die door nadenken en ervaring het meest doorgedrongen waren tot de diepten der godlijke rechtsorde, voor wie het door strenge discipline mogelijk was geworden eigenbelang en zelfzucht te onderdrukken, waren vooral tot het geven van leiding geroepen; zij hadden een natuurlijk recht op heerschappij en elk burger had daarin, tevreden met de hem door de zedelijke wereldorde in den staat toebedeelde plaats, te berusten. Doch niet lang heerschten opvattingen als deze: de sophistiek trad in het midden der 5e eeuw op met de leer, dat de mensch de maat is van alle dingen, dat elk individu evenzeer tot heerschen geroepen is, dat er geen rechtsorde bestaat, die niet op menschelijke instelling berust, dat alle menschen van nature vrij en gelijk zijn en recht hebben op een aandeel in het staatsbestuur en dat de door de meerderheid der volksvergadering vastgestelde wet de eenige bestaande uitdrukking is van het recht, waaraan alle burgers zich behooren te onderwerpen. Niet de eerbied voor de historische traditie behoorde de grondslag van de staatswetten te zijn, doch het belang der burgerij, zooals zij op een gegeven oogenblik was samengesteld, was beslissend ³⁴). Vroeger deed het ontzag voor de geesten der voorvaderen, de gemeenschappelijke verbondenheid aan denzelfden voedenden grond een éénswillendheid ontstaan, die de clan en de „Sippe” maakte tot een éénheid, wier belangen verheven waren boven die van de meerderheid der individuen; thans echter was er geen verschil meer tusschen den staat en de meerderheid zijner burgers en de wil dier dikwijls grillig wisselende meerderheid gold als wet. De som der burgers gold als bezitster der staatsgoederen, had recht op de staatsinkomsten; de burgers erkenden geen zelfopoffering ten behoeve eener historische taak van de polis als billijk, wanneer die niet met het belang der meerderheid in overeenstemming was. Aan den anderen kant was de vrijheid van den burger met zijne deelneming aan het staatsbestuur in principe uitgeput; de individueele burger had geen enkel zelfstandig recht tegenover dat van den staat te stellen; hij kon ook met zijn medeburgers geen verbinding aangaan, die niet een onderdeel was van den staat of als opstand tegen het staatsgezag werd opgevat ³⁵). De Atheensche democratie verzwakte de solidariteit en de betee-

kenis der familiën nog meer; wel behielden de verwanten het recht om den moordenaar, nadat deze door den staat veroordeeld was, te vervolgen, maar van dit recht werd weinig gebruik gemaakt; en overigens bereikte de staatsalmacht een hoogtepunt. De regel, dat verwanten niet mochten worden vervolgd of benadeeld wegens het misdrijf van een der hunnen, werd in allerlei particuliere gevallen streng toegepast doch buiten werking gesteld, zoodra de staat of zijne goden benadeeld waren; bij landverraad en heiligschennis mocht de ambtenaar van de polis ook de kinderen van den schuldige straffen; tot ballingschap en verlies van burgerrecht werden meermalen geheele familiën na misdrijven tegen den staat veroordeeld en soms werd een groot deel van de bevolking van oproerige steden of dorpen met dood of verbanning gestraft. Schulden aan particulieren werden door den dood van den schuldenaar opgeheven, doch schulden aan den staat waren opvorderbaar van kinderen en kindskinderen; na de voltrekking van een doodvonnis over den vader wegens een misdaad tegen den staat konden de kinderen nog worden getroffen door confiscatie van het bezit. Zeker, de staat ging niet zoover, dat hij de individuen van alle persoonlijke vrijheid beroofde; de regeering begreep, dat zij slechts door ook de particuliere belangen te behartigen, op medewerking van de zijde der burgers kon rekenen, dat machtsgebruik en dwang tenslotte de vernietiging van den staat moesten veroorzaken; een rechtspersoonlijkheid van het individu, een terrein, waartoe het staatsgezag geen toegang had, bestond echter niet, en als de regeering het in het belang van den staat noodig oordeelde, kon zij elke particuliere vrijheid opheffen ³⁶). Van de gemeenschappen, die na het door toenemende intensiteit der levensrelaties optredende verval der op bloedverwantschap en grondgebruik berustende geslachten waren ontstaan, de familie en de staat, werd de eerste in Griekenland al spoedig tot een passieve houding gebracht; de polis rustte niet, voor zij aan de familie alle activiteit, die haar uit den tijd der geslachten was overgebleven, had ontnomen, voor zij slechts individuen tegenover zich had; daarmede had zij echter tegelijk het belang van de meerderheid dier individuen tot den eenigen grondslag van eigen bestaan gemaakt. Tot dezen toestand moest het noodzakelijk komen, als door den voortgang der economische ontwikkeling de vergoddelijking van den gemeenschapsgeest der clange-

nooten overging in de vergoddelijking der door de meerderheid der burgers vastgestelde wet; de eerste dwaling leidde noodzakelijk tot de tweede. Maar in den grond van de zaak was een staat, die samenviel met de meerderheid zijner actieve burgers, een onmogelijkheid; steeds kreeg in de volksvergadering het individu, dat door talenten of vermetelheid uitblonk, weer de leiding en zoo voerde de democratie noodzakelijk tot een tyrannis, die in de willekeur van haar optreden even weinig waarborgen voor rechtshandhaving bood als de regeering der volksmeerderheid.

III.

Duidelijker nog dan in de geschiedenis van Griekenland openbaarde zich de ontwikkeling van den antieken staat in de historie van Rome. Hier bleef de familie langen tijd naast den staat een groote rol spelen, veel langer dan in Athene het geval was. Bij de Etrurisch-Romeinsche gentes treedt direct in de periode, waarin zij ons bekend worden, de familie vrij sterk op den voorgrond. Deze gentes vereerden goden van de aarde en de onderwereld, die zij voor een deel aan de Grieken hadden ontleend; zij hielden sacra gentilicia bij een heiligdom boven het graf der voorouders en brachten daarbij aan de manes, de zielen der afgestorvenen, offers. De gentes bewerkten den grond gemeenschappelijk; haar hoofd was tegelijk opperpriester, rechter en bevelhebber en op zijn voorstel namen de patres der familiën besluiten; elke pater had een gevolg van cliënten, voor wier levensonderhoud hij zorgde, wier patricius hij was en die hem in den strijd volgden. Als gevolg van het toenemen der onderlinge relaties sloten zich in Italië, evenals dat in Griekenland het geval was, enkele gentes aaneen, stichtten een burcht voor de gemeenschappelijke verdediging en onderhielden een gemeenschappelijken cultus, die overigens de oude gentilicische en familieculten niet geheel ophief. In de burcht hadden alle patres een woning en een heredium, doch hoofdzaak bleef voor hen het grondbezit buiten de burcht, waarnaar zij te Rome in dertig curiën werden ingedeeld; de voornaamste patres stonden den bevelhebber der burcht met raad en daad ter zijde bij de toepassing der rechtsregels, die binnen de burcht golden en die van het gentilicische recht niet weinig verschilden. Al spoedig zetten zich bij de burcht

vreemdelingen neer, kooplieden en handwerkers, die er een hereidium konden krijgen en grondbezit konden verwerven, doch die niet in de *curiën* werden opgenomen maar in *tribus* werden ingedeeld. Tusschen de stedelijke plebs en de landelijke *patricii* vestigde zich een scherpe tegenstelling, die zich openbaarde in een reeks conflicten, als gevolg waarvan de plebejische instellingen der stad steeds meer de landelijke der *gentes* verdrongen; de *patriërs* werden bij de *tribus* ingedeeld, de *curiën* werden tot het godsdienstige beperkt, een niet op verwantschap en afkomst rustende volksvergadering ging in *politiciis* de eerste rol spelen en tenslotte verdwenen de *gentes* geheel, doordat binnen hare grenzen de *patres familiarum* steeds zelfstandiger en het grondbezit steeds individueeler en bewegelijker werden. Naast de *patres* bleef ook nu de stad, of wil men de staat, een plaats van beteekenis innemen; in het neerschrijven van een stedelijk recht openbaarde zich een krachtige staatsactie, die echter steun zocht bij de *patria potestas*, sterk als deze was na het wegvallen der *gentes*; de overdracht van grondbezit en het erfrecht werden geregeld, maar zoo, dat de familiën en hare *patrimonia* zooveel mogelijk intact bleven, dat er geen cultus van een der familie-godheden nadeel van ondervond ³⁷). Er was een gemeenschappelijke cultus van de staatsgoden, waaronder telkens opnieuw Grieksche en Italische godheden werden opgenomen, doch de *patriciërs* handhaafden hun uit de gentilicische periode dateerend recht op de priesterschappen en tevens hun huiselijken cultus. De magistraten werden wel aangewezen door de volksvergadering, maar eenige van hunne bevoegdheden bevoezen door hare onbeperkteid nog lang, dat deze ambtenaren de opvolgers waren van goddelijke heerschers.

De staat was te Rome in dezen tijd een instelling, die de organisatie in familiën aanvulde, de verhoudingen tusschen de familiën onderling regelde, hare conflicten trachtte te beletten of op te lossen, maar die bij dit alles slechts bij hooge noodzaak, als eigen bestaan op 't spel scheen te staan, op de eerbiedwaardige tradities der familiën inbreuk maakte; taai verdedigden bovendien de leiders der *patricische* huizen, o. a. door zich met rijke plebejers te verzwageren en door kinderen uit andere familiën te adopteeren, hun invloedrijke positie tot in de 2e eeuw voor Christus ³⁸). De *pater familias*, priester in zijn groot gezin van kinderen,

pupillen, slaven en vrijgelatenen, had onbeperkte macht over de lieden, die zich in zijn manus of potestas bevonden, en kon alles doen, wat hij noodig achtte, om zijn huiselijken cultus te handhaven en tot aanzien te brengen. Hij sloot een huwelijk om zeker te zijn van de voortzetting van den cultus zijner huisgoden, hij voegde den bruidschat van zijn vrouw bij zijn patrimonium, hij accepteerde of verstootte de kinderen zelfs van zijn wettige vrouw naar willekeur en beschikte onbelemmerd over leven en bezit van vrouwen, kinderen en slaven. Men trachtte patrimonia en familie-culten onveranderd te handhaven; het patrimonium was onbeweeglijk, onvervreemdbaar, uit geen ongelijksoortige bestanddeelen samengesteld. Slechts bij delicten kon verandering van grondbezit plaats vinden; de staat stelde bij een misdrijf het feit vast en liet in den regel de wraakneming aan de beleedigde familie over, die beslag legde op persoon en bezit van den schuldige en deze aan eigen patrimonium toevoegde (poena, debitum). Dikwijls trad de staat als het vereenigend element tegenover de patres op, zonder dat het daarbij tot ernstige conflicten kwam of dat een blijvende tegenstelling werd geschapen; zoo wenschten de patres voor zich het recht om over hun bezit vrij bij testament te kunnen beschikken, doch de staat zorgde voor de handhaving van een vaste successie en belette op deze wijze verwarring en anarchie³⁹). De pater familias had geen speciaal rechtsterrein, dat gehandhaafd en verdedigd moest worden tegenover een staat, neen, deze was niet anders dan een bond van geheel zelfstandige familiën, die op grond van gemeenschap in economisch en militair opzicht gezamenlijk bepaalde belangen regelden; tusschen het privaatrecht en het publiek recht was geen tegenstelling in dien zin, dat elk van beide geldigheid had voor volkomen afgescheiden levensterreinen, neen, eigenlijk was het een slechts de aanvulling van het ander. Het was echter onvermijdelijk, dat bij toenemende economische, politieke en cultureele ontwikkeling de bevoegdheden van den staat zouden vermeederen en dat die van de familiën zouden verminderen en verdwijnen⁴⁰).

Hoe moeilijk was het echter voor den staat zich los te maken van de banden, waarmede familie en grondbezit hem bonden! De verkoop van onroerende goederen was oorspronkelijk een onmogelijkheid; hij moest nu worden bewerkstelligd in vormen, die de

overdracht van roerende goederen — het afwegen van het verkochte tegen klompen metaal — of de actie van delictum en debittum nabootsten, zoodat de poena in den verkoopprijs overging. Tegelijk werd de solidariteit der familie steeds meer als een last gevoeld; het bezit van de volwassen zoons werd steeds lossier van dat van den pater, de verwanten der gehuwde vrouw eischten met succes na haar dood haar bruidschat terug; het patrimonium en de daaraan verbonden cultus genoten steeds minder de publieke belangstelling. De echtscheiding werd gemakkelijk gemaakt; bij de regeling van voogdij en curatee werd minder gelet op de éénheid van het patrimonium dan op de belangen van het individu; de vrije testamentaire beschikking kwam weer in eere en werd zelfs een middel tot uiting van sentimentaliteit en phantasie. Het grondbezit werd meer en meer geindividualiseerd, werd beweeglijker en zelfstandiger, ging van hand in hand, werd op kunstmatige wijze in verschillende groepen gerangschikt; elk stuk grond bracht profijtten op aan meer dan één persoon en de bezits- en gebruiksvormen vermenigvuldigden zich tot in het oneindige. Naarmate familia en patrimonium versnipperd werden, nam de staat in beteekenis toe; boete, verplichting, contract, schuld en straf werden niet meer als ware door de natuur geproduceerd, doch werden door den staat naar door hem gestelde normen opgelegd, al werden de oude halfmagische riten nog lang gehandhaafd. Tegelijk verruimde de staat door zijne veroveringen de terreinen van arbeid en genieting enorm en veroorzaakte hij zodoende, dat de individuen steeds lossier werden van de oude zeden en culten, die allen grondslag gingen missen⁴¹). Tegenover den staat stond de enkeling: de laatste had rechten, die als jus privatum werden aangeduid, de eerste bezat het jus publicum; tusschen beide rechten bestond nog steeds geen kwalitatief verschil in dien zin, dat het eerste op andere zaken betrekking had dan het laatste; neen, als het individu iets bezat, viel dit onder het jus privatum, het bezit van den staat werd beheerscht door het jus publicum. Het jus publicum stond tegenover het jus privatum als een gemeenschappelijk gebleven tegenover een onder de individueele burgers verdeeld stuk van het totale recht der op een gegeven oogenblik levende Romeinsche burgerij; al kon men zijn aandeel in het staatsland en in de burgerrechten niet als een afzonderlijk bezit in waarde realiseeren, toch werden klachten

en verbodsbepalingen van de volksvergadering geformuleerd, alsof het aandeel van elk burger aan het publieke bezit het motief er van was. De Romeinsche staat werd wel als een éénheid opgevat met eigen recht, maar hij viel als rechtssubject toch steeds weer samen met de som der levende Romeinsche burgers, met den *populus Romanus*. De volkswil was de vereeniging der individueele wilsuitingen, zooals deze in de *comitia* werd tot stand gebracht; wat hier werd besloten, was recht, hoe weinige burgers er ook toe hadden medegewerkt. Dat de staat een levend organisme is met een eigen ontwikkeling en een eigen doel, verheven boven die van de som zijner telkens wisselende burgers, drong ook in deze periode nauwlijks tot de Romeinen door; de magistraten beschouwden zich niet meer uitsluitend als de in macht onbeperkte organen eener goddelijke levensgemeenschap maar als dienaren van de in de *comita* vergaderde soevereine burgers. Elke privaatrechtelijke gemeenschap van afzonderlijke Romeinsche burgers werd gereduceerd tot het recht of de plicht van een pluraliteit van individueele rechtssubjecten, waarbij de pluraliteit werd opgevat als een som van geïsoleerde individuen, die alleen van buiten af door de identiteit van hun doel verbonden waren, in geen enkel opzicht echter een *corpus* met eigen rechtssubjectiviteit vormden; de eenige gemeenschap met een eigen recht was de staat en elke andere vereeniging kon niet anders worden opgevat dan als een verbinding van Romeinsche burgers, als een onderdeel van de staatsmachine, onderworpen aan hare wetten en met een door haar gedelegeerde functie ⁴²).

Konden echter de wetten, door het gepeupel van Rome onder leiding van een aantal eierzuchtige en vaak niet belangelooze staatslieden tot stand gebracht, kon de *nomos* van het oude Rome met zijne staatsgoden het denken en voelen zijner ontwikkelde burgers bevredigen, toen in Rome en Italië in verband met de ontwikkeling van zijn machtsgebied Grieksche en Oostersche ideeën en religies steeds meer ingang vonden? De handelwijze van den ontwikkelde burger, van den weldenkenden mensch werd niet meer allereerst door den *nomos* van zijn polis bepaald en geleid; zij streefde allereerst naar overeenstemming met de eeuwige wereldrede, den *nous*, de in alles zich openbarende hoogste natuurwet; de polis maakte plaats voor een cosmopolitische strooming, die overigens

mannen vormde, welke in elke polis op hunne plaats zouden zijn geweest en die zich kenmerkten door zelfverloochende plichtsbetrachting, nuchtere zakelijkheid en diep verantwoordelijkheidsbesef. Het hart van de lieden van deze periode hing niet allereerst aan den *nomos* der polis Rome als wel aan een natuurlijke en zedelijke wereldorde, die aan elk burger rustige plichtsbetrachting en vreedzaam levensgenot in uitzicht stelde; was niet het Romeinsche Rijk juist de staat, die aan elk burger bevrediging zijner menselijke rechten kon waarborgen ⁴³)? Steeds duidelijker bleek overigens, dat het oude republikeinsche bestuur al zeer weinig in staat was, die algemeene mensenrechten en die algemeene zedelijke beginselen te verwerklijken; de verwerklijking van het nieuwe individualistische, cosmopolistische ideaal kon eerder van de monarchie worden verwacht. AUGUSTUS werd begroet als de groote wereldverlosser, de wereldheiland, met goddelijke gaven toegerust, die vrede en rust over de gansche aarde zou verbreiden en uit wien de goddelijke zoon zou worden geboren, die het heilvolle werk van zijn vader zou voltooien; met hem zou een nieuwe aera, een gouden tijd van vrede en recht, beginnen. Er is in 't charisma van AUGUSTUS veel, dat ons herinnert aan dat der oude clan- en „Sippen”hoofden; slechts was het zijn taak niet de macht der kleine gemeenschap, die hij leidde, te versterken doch de menschheid in haar geheel, alle individuen, te handhaven in 't bezit van een natuurlijk recht op levensgenieting en vrijheid. Had de enkeling hiermede nu rechtspersoonlijkheid verkregen? Neen, hij werd burger van een wereldstaat en had slechts als zoodanig rechten; buiten dien staat bestond er ook nu nog geen recht voor iemand ⁴⁴). Er waren er onder de Stoicijnen en Epicureeërs van den beginnenden keizertijd ongetwijfeld, die van een menschheidsgemeenschap zonder staatsmacht droomden, zooals ook in modernen tijd van zulke idealen gedroomd wordt; AUGUSTUS zelf en zijne staatslieden verloren echter hun contact met de werkelijkheid niet. Voor hen kon het rijk zijn internationale taak niet vervullen dan op de basis van de nationaal-Romeinsche staatsmacht! De princeps was de vertegenwoordiger van de totaliteit der *cives Romani*, die door hem haar eenheidswil bekend maakte, zooals vroeger door de besluiten der *comitia* geschiedde; de staat viel samen met den *populus Romanus*, wiens eenige vertegenwoordiger de princeps was; de magistraten en sena-

toren waren diens dienaren, al werd nog lang de republikeinsche traditie gehandhaafd. Den *populus Romanus*, waarop het principaat rust, wilde AUGUSTUS weer maken tot dat vaste, innerlijk aaneengesloten en hecht saamgevoegde stelsel van familiën en culten, dat hij in den ouden tijd was geweest; hij trachtte door edicten over huwelijk en erfopvolging de bandelooze willekeur op zedelijk terrein te beperken; langvergeten culten van familiën en van den staat werden door AUGUSTUS' geleerden in de herinnering teruggebracht en in eere hersteld ⁴⁵). Er ligt in den geheelen keizertijd iets tweeslachtigs, iets aarzelends; aan de eene zijde een tot in het sentimenteele toe inwilligen van de ethische eischen van een humaniteitsideaal, aan de andere zijde een zich terugtrekken op de militaire macht, een steunen op ijzeren machtshandhaving en wreede willekeur; de keizer wordt steeds meer een boven alle wet en recht verheven despoot; hij is niet een kind der lachende hemelgoden, neen, hij alleen is god, zijn wil alleen is recht. En aan deze willekeur en tyrannie is het individu, dat bij het principaat bescherming had gezocht tegen machtsmisbruik, reddeloos overgeleverd, nu het de hulp van den kring zijner verwanten moest missen ⁴⁶).

Door de machtspolitiek van het keizerschap werd het recht van den Romeinschen staat steeds lossers van de rechtsovertuigingen van zijne bewoners, die trouwens reeds door de geweldige uitgestrektheid van het rijksg gebied enorm uiteenliepen en zich steeds weer trachtten te consolideeren in politieke onafhankelijkheid. Al heel spoedig bracht de willekeur van het keizerschap teweeg, dat de enkeling zich in zijn streven tot zelfhandhaving met andere individuen trachtte te verbinden; deze verbindingen verschilden van de verwantschapsgemeenschappen, die AUGUSTUS wenschte te herstellen, echter in sterke mate, doordat zij niet uit lieden met verschillende doch uit personen met gelijke functie en capaciteit bestonden en dus niet de geheele staatswerkzaamheid konden overnemen doch daarvan slechts één zijde in bijzondere mate verzorgden. In de 2e eeuw na Christus ontstonden overal in het rijk collegia, die bepaalde terreinen van werkzaamheid met nadruk trachtten te beschermen, omdat de staat hier naar hun oordeel nalatig was of zelfs belemmerend optrad; bij deze collegia stond van het begin af een zekere tegenstelling tot den staat op den voorgrond. Toch

trachtte deze gebruik van ze te maken om zijn invloed te versterken. Ook de nieuwe collegia vatte hij op als samenvallend met de som hunner leden, die als Romeinsche burgers hun hoogste éénheid zagen in den staat; deze moest derhalve het doel, de samenstelling en het statuut der collegia goedkeuren, moest overwegen, in hoeverre zij tot de verwezenlijking van het staatsdoel konden bijdragen, en hief ze op, als dat niet het geval was. Kon er een verbinding van individuen ter bevordering van een zelfstandig doel bestaan, die door den staat niet werd beschouwd als een onderdeel van zichzelf? Tijdens de Republiek waren de Romeinsche priesters reeds in sodalitates vereenigd geweest, die eigen bezit konden verwerven; belangrijk was daarbij, dat als eigenaar niet de som der individueele priesters, maar de godheid gold; we hebben hier te doen met het begin van een ontwikkeling van de moreele persoonlijkheid als rechtssubject, doch tot volle ontplooiing kon deze persoonlijkheid in de Oudheid, ook zelfs bij religieuze vereenigingen, niet komen. De staat toch bezat het jus in sacra, gold als het subject van het jus sacrum en de populus Romanus mocht door middel van de comitia of den princeps steeds weer beschikken over het sacrale bezit; niet de staat was het eigendom van de goden, neen, de goden behoorden aan den staat ⁴⁷). Wanneer het nu zelfs aan de sacrale sodaliteiten niet gelukte een eigen rechtssubjectiviteit te ontwikkelen tegenover den staat, hoe zouden dan de overige collegia daartoe in staat geweest zijn? Zoolang de staat vergoddelijkt werd, kon de idee eener individueele of collectieve rechtspersoonlijkheid niet dan in kiem voorkomen; corporaties met eigen recht, onafhankelijk van dat van den staat, die de bescherming door de staatsmacht voor zich konden opeischen, waren ondenkbaar. Het Romeinsche Rijk slaagde er in de collegia zoozeer aan zich te onderwerpen, dat het individu, insteê van vrijheidsvermeerdering uit deze vereenigingen te erlangen, daardoor juist te meer aan de alles absorbeerende staatsmacht gebonden werd. De keizerlijke regeering ging er in de 3e en 4e eeuw toe over heel het sociale leven in vaste bedrijfscorporaties in te deelen en de burgers streng en erfelijk aan hunne beroepen en aan de corporaties te binden; ook als een bepaald bedrijf geen voordeel meer opleverde, kon men zich er niet aan onttrekken. Zoo ontstonden er erfelijke, onveranderlijke kasten, waaraan een afzonderlijke functie in politiek,

economisch of sacraal opzicht met niets ontziende strengheid was opgelegd; men kon zich aan de deelneming alleen onttrekken door de vlucht en door het vormen van rooversbenden. De coloni, de vrije pachters en zelfs de kleine, vrije grondbezitters werden erfelijk aan den grond gebonden, opdat de groote grondheeren en de vrije dorpen in staat zouden worden gesteld eenzelfde bedrag in de algemeene rijksbelasting op te brengen, als waarvoor zij steeds aangeslagen waren geweest; in de civitates, waarin het geheele rijk, ook het platteland, verdeeld werd, moesten de erfelijke leden van den lokalen senaat, de decuriones, instaan voor de onverminderde opbrengst van de belasting in hun gebied; ook de standen der militairen, der ambtenaren, der Romeinsche en Italische levensmiddelen-leveranciers, der ondernemers van het transportwezen werden erfelijk aan hun functie gebonden. Overal werden de corporaties uitgebuit door den staat, overal stonden hare leden met hun particuliere bezit borg voor de uitvoering van de taak, hun door den keizer opgelegd; de antieke staat, die als cultus-staat was begonnen, het rechtsleven steeds had beheerscht, doch op economisch en sociaal terrein ondanks zichzelf steeds zekere vrijheid had gelaten, eindigde met ook dit leven geheel voor zich op te eischen en een staats-socialisme van de meest wreede willekeur door te zetten, dat aan het individu geen enkele vrijheid overliet ⁴⁸).

En toch kon dit staatsabsolutisme het verlangen naar een individueel vrijheidsterrein, kon het ook het gevoel van een menscheids-gemeenschap niet vernietigen; het deed het integendeel groeien. Toen het Christendom ingang vond in het rijk en ook de keizers zich tot bevestiging van hun macht daarbij aansloten, veranderde de rechtspositie van een groot aantal corporaties aanzienlijk. Het is bekend, dat reeds in de 3e en 4e eeuw na Christus in de steden van Gallië collegia bestonden van Oostersche, Syrische en Grieksche, en Romeinsche kooplieden en handwerkers, en dat daar tegelijkertijd Christelijke gemeenten, bestaande uit Romeinsche en Germaansche soldaten en ambtenaren en geleid door episcopi, gevestigd werden; verder ontstonden in den loop van de 5e en de 6e eeuw door het heele rijk collegia met religieuze en liefdadige bedoelingen, instellingen tot verpleging van zieken en tot verzorging van armen. Konden dergelijke stichtingen nu nog altijd gelden als onderdeelen van den staat? Naarmate het Christendom zich uitbreidde, nam

het bezit der religieuze instellingen toe; met betrekking tot dit bezit ontbrak de voorstelling niet, dat de pauperes — en wie behoorde niet tot deze klasse van lieden in de civitates van het ten gronde gaande Rijk? — er de eigenaars van waren, algemeener was echter de gedachte, dat de eigendom aan Christus of een der apostelen geschonken was, dat hij aan geen individuëele of aardse, doch aan een hemelsche persoonlijkheid was overgedragen en dat de pauperes slechts de tijdelijke genieters waren. Niet alleen welgestelde bezitters gaven op deze wijze een deel van hun goed aan de kerk; coloni, kleine boeren en pachters droegen hun armelijk bezit op aan den patronus der bisschopskerk in de civitas, werden servi ecclesiae, kregen als beneficium een deel van het goed der kerk te verzorgen en behielden toch een groote mate van persoonlijke vrijheid; zij werden op deze wijze bevrijd van de rijksbelasting (capitatio), die hun patronus in hunne plaats betaalde. De keizers lieten deze ontwikkeling onbelemmerd voortgaan; zij verhinderden alleen, dat de bisschoppen zich als eigenaars van het kerkelijk goed gingen beschouwen, scherpten den kanonieke regel telkens weer in, volgens welken de episcopi bij besluiten over het bezit der kerk de presbyteri moesten raadplegen, en verdedigden de persoonlijke vrijheid van de servi ecclesiae tegenover de bisschoppen⁴⁹). Overigens gaven zij aan de bisschoppen, tot wie de bevolking der civitates zich reeds lang had gewend bij klachten over de rechtsspraak der keizerlijke ambtenaren, die jurisdictie voor een groot deel in handen; ook daardoor werden de bisschoppen steeds meer de beschermers van recht en gerechtigheid, de bestrijders van armoede en ellende. Was het gevaar nu niet groot, dat de bisschoppen zich met dit al toch als staatsambtenaren zouden gaan gedragen? Dit gevaar bestond ongetwijfeld; men moet echter niet vergeten, dat de Christelijke kerk zich reeds in de 4e eeuw tot een sterke organisatie met een eigen recht had ontwikkeld; de geschriften zoowel van Tertullianus als van Origenes bewijzen, dat de relatie tot het Hoofd der Kerk in den hemel de éénheid van het kerkelijke lichaam op aarde versterkte; en verder stond ook bij de kerk als geheel het karakter van één „Anstalt” zoo boven alles vast, dat Tertullianus de vergadering harer leiders door de uitdrukking *repraesentatio totius nominis Christiani* trachtte te karakteriseeren⁵⁰). Want door het heele rijk kwamen bisschoppen en hoogwaardigheidsbekleeders sinds 't begin

der 4e eeuw telkens weer in concilia bijeen; de instellingen van het vóór-Christelijke keizerschap gaven daarbij het voorbeeld, daar toen reeds in de afzonderlijke landschappen en provincies de hooge ambtenaren onder leiding van den opperpriester van den keizercultus bijeenkwamen om over de belangen van dien cultus en de kosten te spreken en om toezicht uit te oefenen op de maatregelen der staatsambtenaren in deze aangelegenheid; in de periode van den ondergang van het keizerschap behartigden op dezelfde wijze de concilia de belangen van den Christelijken staatsgodsdienst⁵⁰). Niets kon de geslotenheid en de onafhankelijkheid der kerk als „Anstalt” breken, ook het zwakke keizerschap niet, welks betekenis steeds meer verdween tegenover de machtige instelling, bij welke de tot staatsslaven gedegradeerde rijksbewoners steun zochten tegen willekeur en despotie; toen het keizerschap volkomen ten gronde ging, stond de kerk als één groote „Anstalt”, vereeniging van tal van zelfstandige collegia, daar met de pretentie het rijk in zijn cosmopolitisch wezen voort te zullen zetten. Naast deze „anstaltliche” elementen bestonden er echter „herrschaftliche” factoren als resten van het Romeinsche keizerrijk. Reeds in de 4e eeuw waren de domeinen der grootgrondbezitters, leden van den Romeinschen senaat, stadhouders, vrienden van den keizer, door het heele Rijk steeds meer onttrokken aan de werkzaamheid der staatsambtenaren, zooals dat met het domein des keizers reeds vroeger het geval was geweest. De ambtenaren der civitates hieven in deze domeinen de capitatio niet meer, de grootgrondbezitter vertegenwoordigde zijne onderhoorigen in rechtszaken, hij behield de capitatio voor zichzelf, hij maakte van zijn gebied een asyl, waarin hij de voor den keizer vluchtende slaven, coloni, vrijen en decurionen opnam en ze onder zijn patrocinium stelde. Dikwijls bouwden de groote heeren op hun domein ook kerken of kapellen, waarvan zij de geestelijken aanstelden; zij dwongen de bewoners van het domein deze kapellen te bezoeken en niet de bisschopskerk der civitas. In Gallië behoorden tot de lieden, die zich door de z.g. commendatio onder het patrocinium van een grootgrondbezitter stelden, in de 4e en 5e eeuw zonder twijfel vele Kelten en Germanen, die door het Keltische woord vassi werden aangeduid; de commendatio had de vormen en symbolen van een overgave in slavernij en gaf inderdaad de vassi aan de willekeur der heeren over⁵²); de kerk

en het stervende keizerschap trachtten hen wel te beschermen, zelfs door rechtsregels in te voeren, die van de oud-Romeinsche diametraal verschilden, doch blijvende uitwerking had dit niet ⁵³). Zoo openbaarde het Romeinsche Rijk ook na zijn ondergang zijn betekenis nog in de groote heil- en cultuurinstelling der kerk met haar bovenaardsche patroni, haar bisschoppen en haar in vrije collegia vereenigde beschermelingen, en in vele „herrschaftliche” grondbezittingen, waarin vele onvrije vassi een armoedig bestaan voortzetten; de staat had al deze instellingen te voorschijn geroepen, van hem hadden zij een zekere mate van rechtspersoonlijkheid ontvangen, en nu hij wegviel, voelden zij zich zelfstandig, in 't bezit van eigen recht, ver verheven boven de haar omringende barbaarsche volken. (Slot volgt.)

AANTEEKENINGEN.

- ¹) Leipzig, 1923. Men zie over liberalisme en Marxisme ook de critiek van O. KOELLREUTTER, *Grundriss der allgemeinen Staatslehre* (Tübingen, 1933), S. 15 ff. — ²) G. DE LAGARDE, *Individualisme et corporatisme au moyen âge (L'organisation corporative du Moyen Age à la fin de l'Ancien Régime; études présentées à la Commission Internationale pour l'histoire des assemblées d'états; Louvain, 1937)*, p. 7 sv. — ³) KOELLREUTTER stelt de Middeleeuwsche standen en die van OTHMAR SPANN ten onrechte met de individualistische beroepsstanden der liberale periode op één lijn. Overigens zie men bij hem, S. 186, 187: Der moderne Staat ist die politische Form der Völker und trägt deshalb vom politischen Standpunkte aus gesehen nicht Gruppencharakter, wie die Berufsstände, sonder ausgesprochenen politischen Einheitscharakter. Er ist aus diesem Grunde mit dem berufsständischen Staat des Mittelalters nicht gleichzusetzen." Volgens KOELLREUTTER verheerlijkt SPANN ten onrechte den Middeleeuwschen standenstaat. Vgl. over het verschil van individualistische klassen en standen H. MANKIEWICZ, *Le national-socialisme allemand* (Paris, 1937), p. 179 sv. — ⁴) G. JELLINEK, *Allgemeine Staatslehre* (Berlin, 1929), S. 201 ff., 220 ff. — ⁵) O. MAYER, *Die juristische Person und ihre Verwertbarkeit im öffentlichen Recht (Staatsrechtliche Abhandlungen; Festgabe für Paul Laband; Tübingen, 1908)*, S. 46 ff.; vgl. ook G. VON BELOW, *Der deutsche Staat des Mittelalters* (Leipzig, 1914), S. 167 ff.; JELLINEK, S. 166. Ook CALVIJN wil van een rechtspersoonlijkheid van den staat niet weten; men zie J. BOHATEC, *Calvins Lehre von Staat und Kirche* (Breslau, 1937), S. 10. — ⁶) O. MAYER, S. 40 ff., 79 ff.; vgl. JELLINEK, S. 622 ff. — ⁷) JELLINEK, S. 337 ff., 367 ff. — ⁸) JELLINEK, S. 224, 364 ff.; R. THURNWALD, *Werden, Wandel und Gestaltung von Staat und Kultur (Die menschliche Gesellschaft IV; Berlin und Leipzig, 1935)*, S. 8. — ⁹) K. GUGGISBERG, *Das Christentum in Hallers „Restauration der Staatswissenschaft” (Zeitschrift für Kirchengeschichte LV, 1936, S. 193 ff.)*. — ¹⁰) *Der deutsche Staat des Mittelalters*, S. 1 ff., 139 ff., 292 ff., 311 ff. — ¹¹) F. MEINECKE, *Weltbürgertum und Nationalstaat* (München, 1917), S. 223 ff., 241 ff. — ¹²) JELLINEK, S. 436 ff. — ¹³) JELLINEK, S. 365 ff., 475 ff. — ¹⁴) JELLINEK,

S. 255 ff. — ¹⁵) JELLINEK, S. 416 ff. — ¹⁶) MEINECKE, S. 247 ff.; vgl. S. 1 ff.; JELLINEK, S. 116 ff. — ¹⁷) JELLINEK, S. 180 ff. — ¹⁸) A. MORET et G. DAVY, Des clans aux empires (L'évolution de l'humanité; Paris, 1923), p. 13 sv., 52 sv.; vgl. ook J. G. FRAZER, Lectures on the early history of the kingship (London, 1905); en G. W. E. VAN HILLE, Het koningschap van Odysseus (Tijdschrift voor Geschiedenis XLVIII, 1933, p. 360 vlg.). — ¹⁹) THURNWALD IV, S. 22, 53 ff., 63 ff., 86. — ²⁰) G. GLOTZ, La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce (Paris, 1904), p. 47 sv., 94 sv., 165 sv., 209 sv. — ²¹) EDGAR SALIN, Civitas Dei (Tübingen, 1926), S. 1 ff. — ²²) J. G. FRAZER, The dying God (London, 1914), p. 14 seq., 46 seq. — ²³) THURNWALD IV, S. 71 ff., 74 ff., 113 ff. — ²⁴) W. OTTO, Die Götter Griechenlands (Leipzig, 1935), S. 191 ff.; F. ALTHEIM, Römische Religionsgeschichte I (Leipzig, 1931), S. 46 ff.; 91 ff. — ²⁵) MORET et DAVY, p. 106 sv. — ²⁶) THURNWALD IV, S. 126 ff.; vgl. O. HINTZE, Die weltgeschichtliche Bedeutung der Repräsentativverfassung (Historische Zeitschrift CXLIII, 1931), S. 21 ff. — ²⁷) GLOTZ, p. 225 sv. — ²⁸) F. MULDER Jz., De komst van den hemelgod (Verhand. der Kon. Ac. v. Wet., afd. Lett., LXXIV, 7, p. 1 vlg.); ALTHEIM, Römische Religionsgeschichte II (Leipzig, 1932), S. 17 ff. — ²⁹) GLOTZ, p. 237 sv., 244 sv.; ALTHEIM II, S. 44 ff. — ³⁰) E. MEIJER, Geschichte des Altertums II (Stuttgart, 1893), S. 715 ff.; vgl. O. GIERKE, Das deutsche Genossenschaftsrecht III (Berlin, 1881), S. 8 ff.; K. SPREY, De antieke staat (Tijdschrift voor Geschiedenis LIII, 1938), p. 160 vlg. — ³¹) Vgl. TH. MOMMSEN, Abriss des römischen Staatsrechts (Leipzig, 1907), S. 88 ff., 216 ff.; J. DECLAREUIL, Rome et l'organisation du droit (Paris, 1924), p. 65 sv. — ³²) GLOTZ, p. 260 sv. — ³³) GLOTZ, p. 299 sv., 325 sv. — ³⁴) ED. MEIJER III (Stuttgart, 1901), S. 418 ff., 542 ff.; IV (Stuttgart und Berlin, 1901), S. 85 ff., 417 ff. — ³⁵) JELLINEK, S. 292 ff. — ³⁶) GLOTZ, p. 403 sv., 557 sv., 604 sv. — ³⁷) DECLAREUIL, p. 39 sv.; vgl. LÉON HOMO, L'Italie primitive et les débuts de l'impérialisme romain (Paris, 1925), p. 93 sv., 157 sv.; LÉON HOMO, Les institutions politiques romaines de la cité à l'état (Paris, 1927), p. 1 sv. — ³⁸) ALTHEIM, S. 30 ff., 112 ff.; F. MÜNZER, Römische Adelsparteien und Adelsfamilien (Stuttgart, 1920), S. 46 ff., 98 ff., 409 ff. — ³⁹) DECLAREUIL, p. 102 sv., 173 sv., 212 sv., 305 sv. — ⁴⁰) GIERKE, S. 34 ff. — ⁴¹) DECLAREUIL, p. 191 sv., 327 sv., 420 sv. — ⁴²) GIERKE, S. 43 ff., 66 ff. — ⁴³) EDGAR SALIN, S. 4 ff.; M. ROSTOVITZ, The social and economic history of the Roman empire (Oxford, 1926), p. 172 seq., 542 seq. — ⁴⁴) SALIN, S. 11 ff.; EDUARD NORDEN, Die Geburt des Kindes (Leipzig und Berlin, 1924), S. 116 ff., 154 ff. — ⁴⁵) GIERKE, S. 51 ff.; DECLAREUIL, p. 331 sv.; OTTO SEECK, Kaiser Augustus (Bielefeld, 1902), S. 138 ff. — ⁴⁶) DECLAREUIL, p. 420: Les spéculations des moralistes, une philanthropie débilite, le triomphe d'une sensibilité excessive au centre même du pouvoir, quand tout tendait à ne plus dépendre que de lui, imprimaient à sa volonté des oscillations brusques où l'équilibre nécessaire, dans une législation bien faite, entre les intérêts de la communauté et ceux des individus, risquait d'être rompu. P. 425: Car l'Etat qui libère le plus qu'il peut les descendants de la puissance paternelle, qui affaiblit l'autorité maritale, appelle les affranchis hors des liens du patronat, caresse les esclaves même, les replonge tous dans les servitudes rigoureuses de son organisation socialiste, de sorte que ces progrès de l'individualisme correspondent et concourent à l'instauration du socialisme d'Etat le plus poussé et le plus savamment agencé que notre Occident ait connu. — ⁴⁷) GIERKE, S. 61 ff., 77 ff. — ⁴⁸) E. STEIN, Vom Römischen zum Byzantinischen Staate (Wien, 1928), S. 18 ff.; OTTO SEECK, Der Untergang der antiken Welt II (Stuttgart, 1921), S. 172 ff., 303 ff.; M. ROSTOVITZ, p. 145 seq., 438 seq., 530 seq., 626 seq.; FERDINAND LOT, La fin du monde antique (Paris, 1927), p. 105 sv. — ⁴⁹) GIERKE, S. 106 ff.; DECLAREUIL, p. 168 sv., 349 sv., 387 sv., H. VON

SCHUBERT, Staat und Kirche in den arianischen Königreichen und im Reiche Chlodwigs (München und Berlin, 1912), S. 7 ff., 12 ff., 18 ff., 31 ff., 82 ff.; H. VON SCHUBERT, Geschichte der christlichen Kirche im Frühmittelalter (Tübingen, 1917), S. 27 ff., 43, 163 ff.; ERNST STEIN, S. 38 ff.; A. DOPSCH, Die wirtschaftlichen und sozialen Grundlagen der europäischen Kulturentwicklung (Wien, 1918—1920) I, S. 324 ff.; II, S. 228 ff., 447 ff. — ⁵⁰) SALIN, S. 98 ff., 111 ff.; O. HINTZE, Historische Zeitschrift CXLIII, S. 6. — ⁵¹) ERNST STEIN, S. 75; PAULY-WISSOWA, Real-Enzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft IV, 801 ff., Suppl. IV, 929 ff. — ⁵²) H. MITTEIS, Lehnrecht und Staatsgewalt (Weimar, 1933), S. 27 ff.; vgl. DOPSCH II, S. 171 ff., 190 ff.; VON BELOW, S. 112 ff. — ⁵³) DECLAREUIL, p. 360 sv., 369 sv.

JOHANNES A LASCO

BEITRAG ZUR EMDENER GEDENKFEIER 1540—1940

VON

DR. J. A. NEDERBRAGT.

Aanteekening voor den Hollandschen Lezer.

De reformatoren — ik denk in het bijzonder aan LUTHER en CALVIJN — begonnen hun hervormenden arbeid, in geschrifte, in het Latijn; alras echter zagen zij de noodzakelijkheid in, zich van de landstaal te bedienen. Ook Dr. KUYPER begon in het Latijn: zijn verhandeling over JOHANNES A LASCO, bij name onder ons bekend, is in het Latijn geschreven en de werken van A LASCO, welke hij uitgaf, zijn grotendeels in het Latijn. Ook KUYPER echter is weldra op het Nederlandsch overgegaan.

Het is zeer te betreuren, dat KUYPER'S dissertatie in het Latijn verschenen en nimmer vertaald is. Dientengevolge kon en kan zij onder ons geen gemeengoed worden. Zij is eer het voorwerp van een legende geworden. Die legende luidt ongeveer aldus: dat KUYPER, bij zijn studie van het vraagstuk betreffende het verschil in kerkbegrip tusschen CALVIJN en A LASCO, door CALVIJN'S gedachten gegrepen werd en, schoon innerlijk nog niet voor het calvinisme gewonnen, inzake het kerkbegrip voor CALVIJN opteerde en tegen A LASCO stelling nam. In dezen gedachten-gang is A LASCO degene, die van de rechte lijn afwijkt.

De zaak is echter anders; ik meen, dat ze ongeveer als volgt is. De jonge KUYPER zet zich aan den arbeid met een gemoed, dat niet ten gunste van CALVIJN en diens inzichten gestemd is; A LASCO is hem van den beginne aan sympathieker. Hij geeft scherp de geschillen aan, die er tusschen CALVIJN en A LASCO bestaan, — de vraag, of er tegen de toegepaste methode niet eenig bezwaar zou zijn te maken, laat ik rusten —, stelt zich geheel aan de zijde van A LASCO en velt over CALVIJN een scherp oordeel. Hij acht CALVIJN'S integriteit boven allen twijfel verheven, maar voor zijn werk heeft hij eigenlijk geen goed woord.

Wat is er nu verder gebeurd? De gedachten, die CALVIJN en A LASCO gemeen hadden, zijn bij KUYPER gaan doorwerken; hij is, door Gods genade, tot die gedachten, als ik het zoo zeggen mag, „bekeerd”. Maar

zijn voorliefde voor A LASCO — af althans de invloed van A LASCO — is gebleven. Er zijn enkele punten, ten aanzien waarvan KUYPER tegenover A LASCO staat, althans van hem afwijkt, maar de algemeene sfeer is bij KUYPER een ietwat andere dan bij CALVIJN en vrijwel dezelfde als bij A LASCO.

Ik mag voor den Hollandschen lezer de zaak wellicht op eenigszins breeder basis stellen en de volgende drie stellingen poneeren: 1e. Er was immer, ook vóór de reformatie, met name ten aanzien der verhouding van Overheid eener- en Kerk en godsdienst anderzijds, in Polen een zekere mentaliteit, die sterke verwantschap had met de oud-Hollandsche geestesgesteldheid; 2e. dientengevolge vond A LASCO gemakkelijk aansluiting aan de Friezen te Emden, tusschen welk stadje en de Hollandsche gereformeerden wisselwerking ontstond. Wisselwerking tusschen de Nederlanders en A LASCO was er zelfs in Leuven al geweest, waar vandaan A LASCO laatstelijk gekomen was. 3e. Doordat Kuyper, geboren en getogen in een land, waar reeds een zekere gelijkgestemdheid des geestes met A LASCO was, met dezen in aanraking en onder zijn beking kwam, en weldra grooten invloed op ons geestesleven begon uit te oefenen, heeft ons geestesleven de bijzondere signatuur, die het reeds had, behouden, is zij zelfs versterkt. Bedrieg ik me niet, dan mag gezegd worden, dat het Hollandsche calvinisme lasciaansch getint is, ja, dat nergens grooter en duurzamer invloed van A LASCO is uitgegaan dan in Holland.

Er is een merkwaardige (ongeveer) coincidentie. In het vorig jaar (1938) heeft men herdacht, dat CALVIJN, 400 jaar geleden, uit Genève verbannen, naar Straatsburg kwam. In het volgende jaar (1940) zal men te Emden herdenken, dat A LASCO, 400 jaar geleden, om des geloofswille uit Polen geweken, naar Emden kwam. In Straatsburg heeft men op goede gronden uiteengezet, dat CALVIJN aldaar inzake kerkformatie enz. zeer sterk onder den invloed van den Straatsburger reformator BUCER (Butzer) stond; wat Emden betreft moet gezegd worden, dat de calvinistische opvattingen door den invloed van den Emdener superintendent A LASCO daar zekere correctie hebben ondergaan. Wanneer we dat zeggen, doen we, naar ik meen, niets tekort aan de beteekenis en de eere, die God den grooten hervormer van Genève verleende.

Hoe dit alles zijn moge, één ding staat voor mij vast: de beteekenis, die A LASCO voor Nederland, ook voor ons politieke leven, heeft, wordt zeer onderschat, of liever, is vrij onbekend. Daarom moge ik twee wenschen uiten: 1e. dat er een vertaler en een uitgever gevonden worden, die bereid zijn, een Nederlandsche uitgave van KUYPERS dissertatie te doen verschijnen (ze is vrij van allen geleerden omhaal, zoodat de eenvoudigste christen haar lezen en begrijpen kan); en 2e. dat een jong historicus zich ertoe zette, het probleem van het lascianisme in Nederland in bijzonderheden na te gaan.

En wat nu mijn onderstaand artikel over A LASCO betreft, zal ieder de sporen ervan zien, dat mijn bescheiden studie op vreemden bodem ontstaan en dat zij als mondelinge voordracht bedoeld is. Ik hoop, dat noch het een noch het ander de leesbaarheid schaadt; ik hoop zelfs, dat het aan de levendigheid van het betoog ten goede gekomen is. Zeker zal mijn artikel, naar ik wel mag aannemen, het doel kunnen vervullen, waartoe het geschreven is en waartoe ik van de redactie van dit tijdschrift gastvrijheid gevraagd heb: A LASCO, die een, ook voor Nederland, zoo uitermate belangrijke persoonlijkheid is, nadrukkelijk onder de aandacht van breeder kring te brengen en hem op bepaalde punten van algemeenen aard in het juiste licht te plaatsen.

I.

Mein Weg führte mich vor kurzem nach Emden, der kleinen deutschen Stadt an der Ems. Das Städtchen liegt da, wo die Ems, nachdem sie sich etwas unterhalb Leer bereits bedeutend verbreitert hat, am Dollart vorbei, den sich das Meereswasser auf holländischer Seite ins Land eingegraben, mit sehr breiter Mündung in die Nordsee fließt. Es liegt dem holländischen Delfzijl gegenüber. Sein bedeutender Hafen dient vorwiegend den Bedürfnissen des Inlandes. Es hat keine Umgebung, die grosse Reize aufzuweisen hat; mit der Nordseeinsel Borkum, der westlichsten der ostfriesischen Inseln, an der Wester- und Osterems vorbeigehen, hat es regelmässige Verbindung.

Vieles erinnert mich an Holland, die Lage un die Landschaft, der breite Horizont, die Seeluft und das miese Wetter. Aber noch manches andere. Ich wohne am „Delft“ und denke an unsere alte Prinzenstadt mit ihren Grachten. Wenn ich einen Stadtplan in die Hand nehme und das Adressbuch durchblättere, fällt mir manch holländischer Name auf. Ich finde eine „Doelestrasse“ — nach deutscher Aussprache müsste man Dölestrasse sagen —; „am Eiland“ — Eiland ist Insel —; „Hof von Holland“; eine „Klaas Tholenstrasse“: wie klingt das heimisch; eine „Schuitemaker (Schuitemaker) strasse“. Auch eine „Menso Altingstrasse“: Menso Alting war Holländer. Unter den Hotels fällt mir das „Duinhaus“ (Haus zur Düne) auf, unter den Gaststätten das „Heerenlogement“ mit seinem typisch holländischen Namen. Und was kann einem, der aus der Provinz Gelderland stammt, heimatlicher

in den Ohren klingen als die Vornamen Jan und Dirk, die Familiennamen Jansen und Dirksen, und namentlich Verbindungen von Tauf- und Familiennamen wie Jan Jansen und Dirk Dirksen?

Ich überschreite den Platz vor dem Hotel, gehe über eine Brücke und will mich nach dem alten Rathaus begeben. Da komme ich an einer Wachtbude der Polizei vorbei. Sie trägt an dem Vordergiebel, unter der Jahreszahl 1692, den Spruch: „Slaept niet, die daer waeckt“, einen für „das Auge des Gesetzes“, wie es genannt ist, sehr zutreffender Spruch, in tadellosem Altholländisch. Im Rathaus, gebaut von LAURENS VAN STEENWINKEL aus Antwerpen, mit einem Turm nach dem Entwurf des MARTEN ARIANS aus Delft, die beide zu jenen Flüchtlingsfamilien gehörten, die während des holländischen Freiheitskrieges nach Emden kamen — im Rathaus sehe ich holländisch anmutende Gemälde, unter denen die „Buitenmoeders“ (deutsch müsste man sagen „Bujtenmöders) von einem Unbekannten; auch sehe ich ein Bild des holländischen Prinzen Maurits van Nassau. Und wenn ich die „Moederkerk“, jetzt Grosse Kirche, besuche, die ein wenig abseits liegt, zeigt man mir über der Osttür das „Schiffchen Christi“ mit der Umschrift: „Godts Kerk vervolgt verdreven, heft Godt hyr Trost gegeven“, und man zeigt mir auch ein „Predikbeurtenblad“ — das ist ein Verzeichnis der Gottesdienste, ein Kirchenblatt — aus dem Jahre 1848, in reinem Holländisch. Mein Führer sagt mir, seine Grosseltern haben noch Holländisch gesprochen.

Der holländische Einfluss, der in vorigen Jahrhunderten war, ist hier unverkennbar, er hat lange gedauert.

* * *

Die grosse Kirche in Emden: sie hat es mir besonders angetan. Auffällig schön ist sie von aussen nicht; von innen ist sie eher unschön. In einem kleinen Flugblatt, das trotz seiner kurzen Fassung den holländischen Einfluss in Emden kundtun und holländische Namen nennen muss, lese ich: „Der weite, weissgetünchte Kirchenraum mit seinen Rundpfeilern, Holzgewölben, dem durch die grossen Fenster ungebrochen einfallenden Licht könnte mit seiner reformiert-nüchternen Stimmung ebensogut auf holländischem Bodem stehen“. Aber mag sie vom Standpunkt der Schönheit betrachtet bescheiden sein, historisch ist sie äusserst wert-

voll; es werden reiche Schätze in ihr aufbewahrt. Einige Monate vor meinem Emdener Besuch war eine andere Kirche in der Stadt aus unaufgeklärten Gründen restlos abgebrannt; war wieder der Klempner der Schuldige oder lag Brandstiftung vor? Scherzend sagte ich zum Pfarrer, der mir manches zeigte: „Passen Sie besser auf diese Kirche auf, als auf die andere: Er gab die einzig richtige Antwort: „Wo der Herr nicht die Stadt behütet, so wachet der Wächter umsonst“.

In dem kleinen Flugblatt, das ich erwähnte, finde ich zum Thema „Grosse Kirche“ zwei Notizen, und zwar: „Graf-Enno-Denkmal“, und „Konsistorienstube“. Erstens also das Graf-Enno-Denkmal: Graf Enno II, zu dessen Ehre das Mal geschaffen wurde, ist ein örtlich bedeutender Mann des 16. Jahrhunderts gewesen; mich interessiert mehr der unansehnliche Grabstein Menso Altings und der seines Sohnes. Aber alles tritt zurück hinter die Bedeutung der in einem Nebenraum eingerichteten Konsistorienstube, die noch immer ausgestattet ist, so wie sie im 17. Jahrhundert war. Es befinden sich hier verschiedene interessante Bilder, namentlich von den drei grossen Männern die hier gearbeitet haben: von JOHANNES A LASCO, dem Polen, der hier zwei Abschnitte seines Lebens verbracht hat; von Hardenberg, dem Zeitgenossen und Mitarbeiter A LASCOS; von dem bereits erwähnten Menso Alting, der „Gestalt aus der Kampfzeit der kalvinistischen Kirche“, dem, unter diesem Titel, vor einem Jahrzehnt, Klugkist Hesse eine ausgezeichnete Biographie gewidmet hat.

Es fehlt aber im Flugblatt ein notwendiges Drittes: die Kirchenbibliothek. Ueber der Konsistorienstube, im ersten, befindet sich im zweiten Stock eine sehr reichhaltige Bibliothek, in der die herrlichsten alten Handschriften enthalten sind, die aus der Zeit stammen, in der man monate- und jahrelang über dem Papier gebogen sass, ein farbenreiches, zierliches Buch zu schaffen. Es ist hier auch sehr viel Lasciana und, merkwürdigerweise, auch eine ganze Sammlung Erasmiana. Wie die erasmischen Sachen nach hier gekommen sein mögen? Ich habe mich nicht in diese Frage vertieft, aber erwähne zwei Tatsachen: einerseits: Laski war erst ein Schüler, dann ein Freund, immer ein Verehrer des ERASMUS; andererseits: ERASMUS, der das Geld gern hatte, es vielleicht auch manchmal sehr brauchte, hat seine Bibliothek an

JOHANNES A LASCO verkauft. Es ist die Empfangsbestätigung der Bücher, die LASKI am 5. April 1537 ausgestellt und dem Testamentsvollstrecker des ERASMUS übermittelt hat, erhalten geblieben; sie ist lateinisch abgedruckt in der zweiten Sammlung Lasciana, die der Laski-Biograph H. DALTON 1905 veröffentlicht hat.

* * *

Wenn ich mich nun besonderes A LASCO zuwende, hat das nicht nur den Grund, dass ich bei meinem Besuch in Emden auf interessante Erinnerungen an Laski stiess, die Anteilnahme an seinem Leben und Wirken in mir erweckten, denn die Sache hat ältere und tiefere Gründe, die ich kurzgefasst und in zwei Gruppen eingeteilt, angeben möchte.

Geschichtlich ist meine erste Berührung mit A LASCO dadurch entstanden, dass der grosse Politiker und Staatsman Dr. ABRAHAM KUYPER, wenn nicht Gründer, so doch Konsolidator und Organisator, langjähriger eminenten Führer der politischen Partei, der ich angehöre, seine Doktorschrift dem Laski widmete; diese Doktorschrift war mehr oder weniger eine Neuausgabe einer etwas älteren preisgekrönten akademischen Schrift. In meiner Jugend hörte ich manchmal A LASCOS Namen in Verbindung mit KUYPER'S Namen. Die Tatsache, dass Laski, wenn man ihn nicht als Calvinisten bezeichnen kann, weil er Reformator neben KALVIN war, in starkem Masse denselben Gedanken zugetan war als KALVIN, und dass KUYPER später überzeugter Calvinist oder Kalvino-Lascianer wurde, hängen wohl zusammen. Sicher ist, dass man als Schüler KUYPER'S und als Schüler KALVIN'S, als Sohn der Reformation und als Freund der Reformatoren, kaum umhin kann, dem A LASCO seine Aufmerksamkeit zuzuwenden.

Es ist noch eine andere Gruppe von Gründen, durch die ich zu A LASCO gekommen bin. Die Hand dessen, der die Geschicke der Menschen (und Völker) lenkt, führte mich auf einen Posten, auf dem ich sehr nahe Berührung mit Polen habe und mich stark für Polens Geschichte, Volk und Land interessieren muss. Wenn man dieses Interesse einmal hat, stösst man von selbst auf kirchliche Fragen, auf Reformation und Gegenreformation, auch auf LASKI, denn er war Pole und hat in Polen einzige Zeit als Reformator gewirkt. Aber andererseits gilt auch für Danzig dasjenige,

was ich von Polen sagte: Danzig ist sogar amtlich meine Heimat. Nun will ich keinen Nachdruck darauf legen, dass A LASCO seiner Zeit in Danzig gewesen ist und dass Briefe von seiner Hand, aus Danzig in die Welt gesandt, erhalten sind. Aber etwas anderes möchte ich erwähnen: im Danziger Gebiet sind viele Mennoniten, mit denen ich sehr enge Verbindungen habe; Mennoniten waren aber auch in Emden, der Stadt, in der Laski einen grossen Teil seiner Lebensarbeit geleistet hat; und MENNO SIMONS war in Emden; und es gab in Emden eine grossen Kampf zwischen JOHANNES A LASCO und MENNO SIMONS . . .

So führte vieles mich zu Laski hin: meine Beziehungen zu KALVIN und KUYPER — mein Interesse für Polen und sein Geschick — meine Beziehungen zu Danzig und seinen Mennoniten — mein Besuch in Emden. Und dennoch würde ich vielleicht nicht über A LASCO sprechen, wenn ich nicht noch einen anderen, sehr besonderen Anlass dazu hätte, und zwar den folgenden. Vor einiger Zeit stiess ich in einer Sammlung neuherausgegebener Briefe von KALVIN auf einen Brief an Laski und auf eine Bemerkung zu diesem Briefe: A LASCO sei der Reformator von Polen. Als ich den Herausgeber deswegen befragte, sagte er mir, er habe nur die übliche Auffassung geäussert. Uebrigens sehe ich, einen älteren Zeitungsartikel durchlesend, dass ein Schriftsetzer durch Auslassung eines Satzteiles mich dasselbe hat sagen lassen. Nun ist aber meine These eine andere: LASKI war Pole und Reformator, sogar ein sehr bedeutender Reformator — er hat als Reformator einige Zeit in Polen gearbeitet — er war somit in doppeltem Sinne ein polnischer Reformator — *der Reformator von Polen* war er aber nicht.

* * *

Was ich da zuletzt sage, hat zwar die Wahl meines Themas bestimmt, es wird auch den ferneren Aufbau meines Vortrages bestimmen, aber über seinen Inhalt wird manche andere Erwägung mitentscheiden. Ich werde zunächst über Polen und die Reformation sprechen, und dann über A LASCO, sein Leben und seine Arbeit. Es werden sich dann wohl von selbst die Beziehungen herauschälen, die zwischen der Geschichte der Reformation Polens und Laskis Geschichte bestehen.

Bevor ich nun die Aufgabe, die ich mir gestellt habe, in diesem Sinne ausarbeite, muss ich noch eine dreifache Bemerkung vorausschicken, die sich auf die Grundlagen meines Aufsatzes beziehen. Der erste Teil meiner Ausführungen wird auf zweierlei beruhen, und zwar, einerseits, auf: THEODOR WOTSCHKES „Geschichte der Reformation in Polen“, Leipzig 1911, und KARL VÖLKERS „Kirchengeschichte Polens“, Berlin und Leipzig 1930, andererseits aber auch auf eigenen Untersuchungen und Unterredungen in Polen. Für den zweiten Teil habe ich mich an den Laski-Biographen H. DALTON gewandt, und zwar erstens an seine mit so grosser Liebe geschriebene Biographie: „Johannes a Lasco, Beitrag zur Reformationsgeschichte Polens, Deutschlands und Englands“, Gotha 1881, und zweitens an einen ergänzenden Aufsatz in seinem noch zu erwähnenden Band, in dem „Lasciana Neue Folge“ enthalten sind. Was meine Beurteilung A LASCOS anbetrifft, die übrigens eine sehr bescheidene Rolle spielen wird, habe ich mich nicht beschränken wollen und können auf dasjenige, was andere gesagt haben, sondern auch LASKI selber um Aufklärung gebeten: es standen mir da zur Verfügung: erstens seine Werke, von KUYPER herausgegeben; zweitens die Bände III und IV von DALTONS „Beiträgen zur Geschichte der evangelischen Kirche in Russland“, Berlin 1898 und 1905, in denen er „Lasciana“ und „Lasciana Neue Folge“ zum Abdruck gebracht hat und hauptsächlich Briefe enthaltend; drittens WOTSCHKES „Briefwechsel der Schweizer mit den Polen“, 1900 in Leipzig erschienen; viertens KUYPERS Doktorschrift, in der vieles von A LASCO wörtlich zum Abdruck gelangt ist.

Zum Schluss ein Wort über Orthographie: bis hierher habe ich abwechselnd „Laski“, was eigentlich mit dem bekannten polnischen durchstrichenen L geschrieben und ausgesprochen werden müsste, und lateinisch „a Lasco“ gesagt: von hier an lasse ich, der Einfachheit und der Vereinheitlichung wegen, den lateinischen Namen fallen und nenne den Reformator nur noch LASKI.

II.

Gegen Ende des 10. Jahrhunderts hat das Christentum in Polen festen Fuss gewonnen. Im Jahre 963 wurde der polnische Herzog

MEISZKO gezwungen, die Oberhoheit des deutschen Kaisers anzuerkennen. Es gehörte zur Politik des deutschen Reiches, das Christentum namentlich nach dem Osten auszudehnen. Im Jahre 966 heiratet MEISZKO eine christliche Prinzessin, DOBROWA (d. h. die Gute), eine Schwester Boleslaws II. von Böhmen, die die Religion ihrer Heimat in Polen verbreitete. Ein Jahr nach seiner Verheiratung liess MEISZKO sich taufen. Ungefähr gleichzeitig mit der Christianisierung Polens fand auch die Christianisierung Russlands statt. Im Jahre 957 wurde Grossfürstin OLGA getauft, 988 ihr Enkel WLADIMIR der Grosse, der Massentaufen vorgenommen hat. Der Uebertritt dieser Fürsten geschah in Konstantinopel. Damit hängt es zusammen, dass Russland „Schutzmacht der orientalischen Christenheit“ wurde. Polen hingegen wurde „Ostgrenze für das abendländische Christentum in Europa“.

Die Trennung zwischen Rom und Konstantinopel geschieht im Jahre 1054. Es entsteht die griechisch-orthodoxe Kirche. Diese folgt einer Lehre, die in mancher Beziehung von der Lehre der römisch-katholischen Kirche abweicht. Sie leugnet, dass der heilige Geist vom Vater *und vom Sohne* („filioque“) ausgeht; sie lehnt den Papst und das Fegefeuer ab; sie erlaubt den Geistlichen im allgemeinen die Ehe; sie verwirft die Bilder als Gegenstände religiöser Verehrung, mit Ausnahme gemalter, evtl. mit Edelsteinen verzierter Bilder. Dass Polen sich gegen diesen griechischen Orthodoxismus entschied, wird wohl weniger auf Gründe des innerlichen Glaubens zurückzuführen sein, als eher daraus, dass Polen sich aus politischen und kulturellen Gründen lieber an den Westen als an den Osten wandte. Es lässt sich aber verstehen, dass der griechische Orthodoxismus dessenungeachtet vom Osten aus gewissen Einfluss und einige Ausdehnung in Polen erwarb.

Gegen Ende des 16. Jahrhunderts, 1596, hat die polnische Regierung die Orthodoxen in ihrem Gebiet, namentlich die Ukrainer, aus politischen Gründen gezwungen, sich Rom anzuschliessen. So entstand die griechisch-katholische Kirche. Sie behielt ihre eigene Kirchensprache (Altslawisch), ihre eigenen Zeremonien und die Priesterehe. Von Rom wurden übernommen: der Papst, die Hierarchie und die katholische Lehre. Neben der griechisch-katholischen oder unierten Kirche ist aber die griechisch-orthodoxe als Schisma bestehen geblieben. Es giebt in Polen demzufolge drei

nicht protestantische Kirchen: 1. die römisch-katholische, mit Latein und Polnisch als Kirchensprachen (jetzt ungefähr 66 % der Bevölkerung); 2. die griechisch-orthodoxe oder russische Kirche, besonders im Osten (Wolhynien) mit Altslawisch und seit einiger Zeit Polnisch als Kirchensprachen (ungefähr 10 %); die griechisch-katholische oder unierte Kirche, besonders im vormaligen Galizien, mit Altslawisch und Ukrainisch als Kirchensprache (ungef. 11 %). In Wolhynien haben die bekannten **Stundisten** (von *Bibelstunde*) und Baptisten grossen Einfluss, eine Zeitlang sogar die Ueberhand gehabt, aber dieses Gebiet ist wieder griechisch-orthodox geworden.

* * *

Wenn man die drei erwähnten Prozentsätze zusammenfügt (66 + 10 + 11) und man bedenkt, dass es heutzutage noch 9 % Juden gibt, und dass es ausserdem noch Polen gibt, die entweder zwar christlich sind, aber nicht zu den erwähnten Gruppen oder den Protestanten gehören, oder weder dem Christentum noch dem Judentum angehören, dann stellt es sich ohne weiteres heraus, dass der Protestantismus in unserer Zeit einen sehr geringen Prozentsatz der Bevölkerung bildet. Der Protestantismus ist in Polen aber sehr stark und einflussreich gewesen und hat eine interessante Geschichte.

Die Reformation hat gleich vom Anfang in Polen grosse Erfolge gehabt. Prof. VÖLKER, der vor ein paar Jahren gestorben ist, hat in seiner Kirchengeschichte Polens, einem Werk, das aus einem eingehenden Studium der sehr umfangreichen einschlägigen Literatur entstanden ist, verschiedene Gründe dieses auffälligen, wenn vielleicht auch etwas oberflächlichen Erfolges klargelegt. Erstens war der polnische Boden vorbereitet durch die Wirkung vorreformatorischer Strömungen, namentlich durch die Arbeit des JOHANNES HUSS, Anfang des 15. Jahrhunderts, der jede Lehre verwarf, die sich nicht aus der Bibel beweisen liess. Ferner hatte der Humanismus durch seine Kritik der Missbräuche, die in der römischen Kirche bestanden, und durch die Art und Weise, in der er die Ideenwelt vieler Menschen verweltlichte, viel Einfluss gewonnen. Dieser Einfluss war umso grösser, da aus der Einstellung des Humanismus wie von selbst die Gewohnheit der Studentenschaft

hervorging, an ausländischen Universitäten zu studieren. Es kam ins besondere Deutschland in Betracht, mit welchem Lande Polen dadurch starke kulturelle Verbindungen hatte, dass sich im Laufe der Jahrhunderte zahlreiche Deutsche in Polen niedergelassen und dort einen deutschen Bürgerstand gebildet hatten. Im Zusammenhang damit muss auch erwähnt werden, dass der Herzog des vom Ritterorden gegründeten Preussen, der nach der Säkularisierung Preussens dem König von Polen den Lehenseid leistete und Mitglied des polnischen Senats wurde, zum Protestantismus übertrat. Wichtiger aber war einerseits, dass der katholische Klerus Polens seiner Aufgabe nicht gewachsen und einer grossen Verderbtheit verfallen war (Anfang des 16. Jahrhunderts verbot, wie berichtet wird, der Magistrat einer polnischen Stadt den Bürgern den sozialen Verkehr mit den geistlichen Herren), andererseits dass es seit langem zwischen dem höheren katholischen Klerus und dem pretenziösen polnischen Adel einen Kampf um die Macht gab.

* * *

In dem Abschnitt seines vorerwähnten Buches über die Anfänge der Reformation unter ZYGMUNT I. sagt VÖLKER: „Bald nach der Bekanntmachung von LUTHERS 95 Thesen gegen den Ablass sind in Polen die ersten Spuren der reformatorischen Bewegung nachweisbar. Zunächst waren es begreiflicherweise die deutschen Städte, besonders in Polnisch-Preussen, die mit steigender Anteilnahme die Vorgänge in Wittenberg verfolgten“. Dann fährt VÖLKER also fort: „Ein energischer Vorstoss für das Luthertum geschah zuerst in Danzig.“ Es wurde in Danzig evangelisch gepredigt und es wurde eine Kirchenreform vom Rat der Stadt verlangt. Der Rat aber widersetzt sich den Wünschen der Reformpartei, hinter der die Mehrheit der Bevölkerung steht. Ende 1524 findet ein Kirchen- und Klostersturm statt. Anfang 1525 wird die Einführung der Reformation durchgesetzt. „Die Demokratie“, sagt VÖLKER, „hatte über die Patrizierfamilien gesiegt“.

König ZYGMUNT I. war sicher kein katholischer Fanatiker, aber aus politischen Gründen stand er mehr oder weniger treu und fest zur römischen Kirche. Er liess sich dazu bewegen, gegen Danzig vorzugehen. Am 17. April 1526 — ich folge VÖLKER fast wörtlich — hält er mit einem starken militärischen Aufgebot sei-

nen Einzug in Danzig und lässt ein strenges Gericht über die Reformpartei ergehen. Den alten kirchlichen Zustand stellt er voll und ganz wieder her. Auf die Dauer wurde dadurch das Luthertum nicht unmöglich gemacht, aber vorläufig scheiterte es. Aehnliches geschah in ELBING, BRAUNSBURG, THORN u. a. Vorläufig wurde durch diese Geschehnisse das Luthertum auch in Polen lahmgelegt. „Solange“ — sagt VÖLKER — „ZYGMUNT I. regierte, kam es zu keiner evangelischen Gemeindebildung in Polen, jedenfalls nicht in der Öffentlichkeit; aber die Werbearbeit für die Wittenberger Lehre nahm im ganzen Lande ihren Fortgang.“

Zu dieser Werbearbeit möchte ich dreierlei bemerken. Erstens: es waren viele Reformbestrebungen in Polen, die vielleicht nicht viel mehr als Humanismus waren oder sich hinter Humanismus versteckten, die auch nicht zum Bruch mit Rom führten, die aber Bürger und Adlige umfassten. Zweitens: der König tat im allgemeinen auf die Dauer nicht viel gegen die Neuerer und die Neuerungen: es ist eine bekannte Tatsache, dass in Polen die staatlichen Behörden nie im Vordergrund des Kampfes gegen die Reformation standen. Drittens: die hohe Geistlichkeit tat, was sie konnte, aber die staatlichen Verhältnisse und die Macht und der Einfluss der Bürgerschaft und des Adels waren derart, dass die Geistlichkeit nicht viel ausrichten konnte: es wird von einem Ketzerprozess berichtet, der mit einem Scheiterhaufen endete, aber weshalb die 70-jährige KATHARINA WEIGEL geb. MALCHER verbrannt wurde, wegen evangelischen Glaubens oder Leugnung der Trinität, scheint unentschieden zu sein.

Schliessen wir hier mit diesen Worten VÖLKERS ab: „Alles in allem“: Unter ZYGMUNT I. wurde durch eine weitverzweigte Werbearbeit, der die staatlichen und geistlichen Behörden nicht beizukommen vermochten, der Grund zu der Reformation in Polen im eigentlichen Sinne des Wortes gelegt, die sofort einsetzte, als der alte König am 1. April 1548 die Augen zur letzten Ruhe schloss.

* * *

Von ZYGMUNTS Sohn, ZYGMUNT AUGUST, hegte man grosse Erwartungen, da er der Reformation zugetan war; aber er war sehr wankelmütig und machte sich nicht von Rom los. Dessenungeachtet nahm die Reformation unter ihm grossen Umfang an. Es waren,

wie vorhin, noch immer der Adel und der Bürgerstand, die zum neuen Glauben übertraten; die Masse des Volkes interessierte sich wenig für die Glaubensfrage, was sicher mit einem gewissen, unter ihr vorherrschenden, Kulturtiefstand zusammenhing; sie folgte lediglich den Herren. Im Anfang dieser Periode, wie in der vorigen, hatte der Lutheranismus viel Erfolg, aber als die Reformation sich definitiv durchsetzte, war der Lutheranismus zerspalten und schwach, währenddem KALVIN inzwischen die starke Figur geworden war. Dem wird zugeschrieben, dass Polen grossenteils reformiert wurde. Neben Lutheranismus und Calvinismus behielten die böhmischen Brüder grossen Einfluss. Leider war aber auch das Sektenwesen (Antitrinitarier usw.) sehr stark verbreitet. Ihm gegenüber hatten die Kirchen einen schweren Stand. Sich besser dagegen verteidigen und die Gegenreformation, die mächtig einsetzte, besser bekämpfen zu können, schlossen die drei erwähnten Richtungen im Jahre 1570 in Sandomir einen Bund, der sich nicht auf den Kult bezieht und in der Lehre die Lösung darin sucht, dass jede Richtung die Lehre der anderen für orthodox erklärt. Dauerhafte Bedeutung konnte ein solcher Bund, der nichts als ein bescheidener *modus vivendi* war, nicht haben.

In dieser Periode von 1548 bis 1570 spielen zwei Männer eine Rolle, die ich hier erwähnen muss: in der Mitte der Periode LASKI, der von Anfang 1557 bis Anfang 1560, also drei Jahre in Polen arbeitete, und auf den ich zur Ausführung meiner Aufgabe nachher ausführlich zurückkommen werde, und NIKOLAUS RADZIWIŁŁ, dessen ich hier besonders gedenken will. RADZIWIŁŁ gehörte dem allerhöchsten Adel an. Er war Kanzler von Lithauen, das seit zwei Jahrhunderten mit Polen vereinigt war, und Paladin von Wilna (das jetzt zu Polen und nicht zu Lithauen gehört), einer der ersten Magnate Polens. Schon bei Beginn der Reformation in Polen trat RADZIWIŁŁ zum evangelischen Glauben über. Anfangs wandte er sich dem Luthertum zu, später aber dem Calvinismus; mit KALVIN wechselte er Briefe, ihm dedizierte KALVIN eins seiner werke. Er verbreitete das Evangelium in seinem Gebiet; er unterstützte alle, die in Polen den Protestantismus verteidigten, gründete eine evangelische Druckerei, trug die Kosten einer polnischen Bibelübersetzung. In der kalvinistischen Kirche in Warschau liegt eine der wenigen Radziwiłł-Bibeln, die der Vernichtung durch die

Gegenreformatien entronnen sind. RADZIWILL starb 1564 oder 1565, wie Laski vor der Einigung der Protestanten in Sendomir.

* * *

Als im Jahre 1570 das Sendomirer Abkommen geschlossen wurde, hatte der polnische Protestantismus seinen Höhepunkt bereits überschritten. Bald treten der Verfall Polens und der Verfall des Protestantismus ein. Nach dem Tode des Königs ZYGMUNT AUGUST, womit der männliche Stamm des Hauses der Jagiellonen ausstirbt, wird Polen durch den mächtigen Adel zur Adelsrepublik oder zum Wahlkönigreich gemacht: man hat es „die Republik des Königreiches Polen“ genannt. Der Adel war mächtig, aber sehr verteilt; die Wahlkönige waren machtlos, es sei denn, dass sie zufolge der Zerwürfnisse des Adels die Macht an sich reißen konnten: zu den grossen Königen gehört STEPHAN BATHORY, der die Kronen von Siebenbürgen und Polen in Personalunion auf seinem Haupte vereinigte. An diesem Zustande, in dem das Vetorecht des Adels eine grosse Rolle spielte, ist Polen untergegangen. Es liegt aber auf der Hand, dass in diesen Verhältnissen den Königen der Untergang des Protestantismus nicht zugeschrieben werden kann: der Adel hätte ihr eventuelles Einschreiten gegen den Protestantismus unmöglich machen können.

Was hat denn diesen Untergang verursacht? Die Politik kann eine Rolle gespielt haben: Polen musste sich verteidigen gegen das griechisch-orthodoxe Russland und das protestantische Schweden; seine Freundschaft wandte sich den katholischen Habsburgern und dem katholischen Frankreich zu. Wichtiger war, dass die katholische Kirche eine mächtige Gegenreformation unternahm. Drei Seiten derselben müssen besonders beleuchtet werden: die moralische Regeneration der Priesterschaft, die sehr nötig war; eine schriftliche Propaganda, die sich auch einer eigenen Uebersetzung der Bibel bediente; eine mächtige kulturelle Aktion, die sich besonders auch mit dem Schulwesen befasste. Die Aktion der Kirche wurde manchmal von den Königen unterstützt: ohne dass der Qualm der Scheiterhaufen über dem Lande hing und dasselbe von Blut troff, gab es oft Unterdrückung des Glaubens seitens der hohen Obrigkeit. Die Gegenreformation hatte übrigens dadurch

eine leichte Aufgabe, dass der Protestantismus durch das Sektenwesen (Antitrinitarier u. a.) sehr geschwächt wurde.

Der Kern der Frage ist aber: einerseits, dass die untere Schicht der Bevölkerung, der gemeine Mann, nie für das Evangelium gewonnen wurde; andererseits, dass der Adel schon in der zweiten und dritten Generation wieder zum Katholizismus zurückkehrte. Ein krasses Beispiel: ein Sohn des NIKOLAUS RADZIWILL, des „Vaters“ des polnischen Protestantismus, in Lithauen zum Katholizismus zurückgekehrt, liess die Bibel seines Vaters aufkaufen und verbrennen. Wohl nie ist klarer das bekannte Wort des 146. Psalms bestätigt worden: „Vertrauet nicht auf Fürsten, auf einen Menschen, der nicht helfen kann. WOTSCHKE erwähnt in seiner Geschichte der Reformation in Polen, dass im Jahre 1567, also kurz vor Sandomir, unter den 73 weltlichen Mitgliedern des Senats 38 Protestanten waren, 1618 nur noch 3, 1660 kein einziger mehr; und er spricht von einer langen schweren Leidenszeit, „durch die“ — wie er sagt — „nur wenige ihr Bekenntnis haben hindurchretten können.“ Und dann schliesst er ab mit diesem schönen, leider wohl allzu wahren Satz: „Dem hellen, leuchtenden Morgenrote folgte ein dunkler, trüber Tag.“

III.

JOHANNES LASKI wurde wahrscheinlich 1499 geboren und starb 1560. Wenn man DALTONS wertvolle und recht übersichtliche, aber etwas weitschweifige Biographie LASKIS in die Hand nimmt, sieht man gleich, dass sein Leben in drei grosse Abschnitte zerfällt: sein Werdegang bis zu seiner Trennung von Kirche und Vaterland; seine Tätigkeit als Protestant in Deutschland und England; seine Arbeit als Protestant in seinem Vaterlande. Wir werden uns selbstredend zunächst dem ersten Abschnitt zu und sehen, dass auch hier wieder eine klare Einteilung vorgenommen werden kann, und zwar in dieser Weise: LASKIS Jugendzeit in der Heimat, seine erste Studienzeit im Auslande, sein weiterer Werdegang daheim, seine zweite Studienreise ins Ausland, seine letzte Periode als Katholik in der Heimat.

Wie ich schon sagte, wurde LASKI wahrscheinlich 1499 geboren

und zwar in Lask, aus adligem Geschlecht. Seine Kindheit verbrachte er auf dem Stammschloss der Eltern. Aber schon als Knabe — man weiss nicht genau ob 1507 oder 1510 — nahm sein Onkel, der 1510 Erzbischof von Gnesen wurde, ihn und seine beiden Brüder zur weiteren Erziehung mit sich. JOHANNES sollte Geistlicher werden. Der Onkel residierte vielfach in Krakau, wo die Knaben in stark humanistischer Umgebung eine ausgezeichnete Erziehung genossen. Ganz besonders wurde das Latein gepflegt, und, da die drei Knaben grosse Begabung für Sprachen hatten, wurden sie ausgezeichnete Latinisten.

Der Onkel trat Ende März 1513 — wie es scheint von Gnesen aus — eine Dienstreise nach Rom an, auf die er JOHANNES und dessen ältesten Bruder HIERONYMUS mitnahm. Ob die jungen Leute mit ihm zusammen die Reise antraten, oder sich ihm unterwegs anschlossen, ist nicht sicher. Ueber den Verbleib des JOHANNES und seine Studien in Rom, wo man Anfang Juni ankam, ist nichts bekannt. Er blieb übrigens auch nicht sehr lange in der damaligen Hauptstadt der Christenheit: seinen dortigen Studien scheint er 15 Monate obgelegen zu haben und Ende 1514 nach Bologna weitergereist zu sein; Bologna war für theologische Studien wichtiger als Rom, obwohl weder die theologische Wissenschaft noch die Kunst des Predigens dort auf hoher Stufe stand. Wir könnten an der Zeit in Bologna fast stillschweigend vorübergehen, wäre es nicht, dass aus dieser Zeit sehr klare Zeugnisse über das tadellose Benehmen, die edle Lebensführung und die Sittenreinheit dieses jungen Mannes vorlägen.

Anfang 1518, nach ungehähr 5-jähriger Abwesenheit, kehrte JOHANNES in die Heimat zurück. Er war noch jung, aber sein Weg war geebnet. Er war aus adligem, angesehenem Geschlecht; er hatte einen Onkel, der über den grossen Einfluss und das viele Geld verfügte, die es leicht machten, für den Neffen reiche Posten zu erwerben; er hatte eine Begabung, die es ihm leicht machte, vorwärts zu kommen. Bedenken, die ihm geebneten Wege zu gehen, hatte er nicht. Zwar hatte LUTHER seine Thesen bereits in die Kirche und die Welt hineingeschmettert, aber sie hatten LASKI wohl gar noch nicht berührt, und vor der Simonie, der er seine Posten teils verdankte, waren ihm die Augen noch nicht aufgegangen.

Gute 5 Jahre, nachdem LASKI in die Heimat zurückgekehrt war, verliess er sie zum zweiten male für eine Auslandsreise. Sein Bruder HIERONYMUS hatte die diplomatische Laufbahn gewählt und wurde vom König im Jahre 1523 nach Paris und Rom geschickt. Er nahm seine beiden Brüder über Basel nach Paris mit; von Paris kehrte unser JOHANNES nach Basel zurück wo er sich dieses zweite Mal länger aufhielt; und als er Ende 1525 nach Polen zurückberufen wurde, weil man seine Dienste brauchte in dem Kampf gegen den kaum mehr zu unterdrückenden Protestantismus, reiste er über Italien nach Hause. Auf dieser zweiten Auslandsreise, die zwei und ein halbes Jahr gedauert hat, — Frühjahr 1526 war er wieder daheim —, ist er Personen nähergetreten, die ihn stark beeinflusst haben. In Paris geriet er in Beziehungen zu MARGARETHE VON NAVARRE, der Schwester des Königs, und zu ihrem Seelsorger BRIÇONNET, sowie auch zu JAKOB FABER VON ETAPLES, die alle der Reformation zugetan waren, — FABER VON ETAPLES war vielleicht der bedeutendste Wegbereiter der französischen Reformation —, von denen aber keiner den letzten Schritt tat und mit der Kirche brach. In Basel wohnte er das zweite Mal bei ERASMUS, dem grossen Humanisten, der auch den entscheidenden Schritt nicht tat, und der, wie DALTON meint, LASKIS Werdegang in der Richtung des Protestantismus eher aufgehalten hat. Aber andererseits lernte er in Basel FAREL kennen, wohl der feurigste und durchgreifendste aller Reformatoren, der im französischen Sprachgebiet, namentlich auch in Genf und Neuenburg, eine grosse Rolle gespielt hat; und den Basler Reformator OECOLAMPADIUS, dessen schriftauslegerische Arbeit nicht ohne Einfluss auf LASKI geblieben zu sein scheint; und, wenn auch flüchtig, den Zürcher Reformator ZWINGLI, der trotz der kurzen Berührung bei LASKI Eindrücke zurückgelassen hat, die nicht vom Winde des Lebens verweht worden sind.

Allen reformatorischen Einflüssen zum Trotz kehrte LASKI 1526 so heim, wie er 1523 weggegangen war: als Katholik, als treuer Sohn der Kirche, wenn auch mit der Ueberzeugung, dass in der katholischen Kirche eine innere Reformation „an Haupt und Gliedern“ notwendig war. Durch seine Berührung mit Humanisten und Reformatoren war er inzwischen in Polen verdächtig geworden; man sagte, er sei im geheimen abtrünnig geworden und sogar

verehelicht. Er musste deswegen einen Reinigungseid ablegen und konnte es mit gutem Gewissen tun. Dann war ihm die Bahn wieder frei; sein Oheim sorgte für den weiteren Aufstieg, aber dieser Aufstieg dauerte auch nach des Oheims Ableben weiter: 1538, als der Oheim schon ein paar Jahre vorher verblichen, wurde er zum Archidiakonus von Warschau ernannt. Dann aber kam der Bruch. LASKI war in dem vergangenen Jahrzehnt gegen seinen Willen sehr in die Politik seines Landes verwickelt worden, aber weder seine politische, noch seine kirchliche Tätigkeit befriedigte ihn. Die reformatorischen Gedanken, die er auf der Reise im Ausland in sich aufgenommen hatte, wirkten durch, währenddem die Verhältnisse in der Heimat ungünstiger wurden. Mit dem Tode des Oheims entfällt ihm ein Halt, ein Band, das ihn an die Kirche band. Noch bleibt er daheim, aber als der König, dessen Huld er reichlich genießt, ihm den Bischofsstuhl von Cujavien anbietet, fällt die Entscheidung. Er erklärt dem König seinen Standpunkt, lehnt die Bischofswürde ab und bittet um Entlassung, die der König ihm gewährt. Dem Sohne des Königs konnte er später schreiben: „Abii ex mea patria et sciente et clementer id mihi permittente divo olim Majestatis tuae patre“, d. h., dass er mit Wissen und gnädiger Erlaubnis des Vaters des Königs wegging. So ist LASKI nicht geflüchtet, wie wohl gesagt wird: der König stattete ihn, wie Dalton berichtet, mit Empfehlungsschreiben an fremde Fürsten aus und konnte diesen Mann, diese „seltene Erscheinung“, nicht vergessen.

* * *

Den Fusstapfen Daltons folgend, haben wir als zweiten Abschnitt des Lebens LASKIS seine Tätigkeit als Protestant in England und Deutschland bezeichnet. Wir müssen aber ein paar Worte über seine freiwillige Wanderschaft vorangehen und etwas mehr über seine unfreiwillige Verbannung folgen lassen, sodass wir, was diesen zweiten Abschnitt anbetrifft, der Uebersichtlichkeit wegen eine Vierteilung vornehmen.

Seine Wanderschaft führt LASKI über Frankfurt a/Main und Mainz nach den südlichen Niederlanden, namentlich nach Löwen, wo er in protestantische Kreise gerät, denen er sicher sehr viel glückliche Anregungen zu verdanken hat. „Er war“, also sagt

Dalton in seinen Lasciana Neue Folge, „auf dem gleichen niederländischen Bodem zum Protestanten ausgereift, in dem die Wurzeln des evangelischen Friesenvolkes versenkt sind“. Er hat Löwen aber noch etwas anderes zu verdanken: er hat hier seine erste Lebensgesellin gefunden, derer Namen uns die Geschichte, die uns in mancher Beziehung über LASKI nur sehr kärglich berichtet, nicht überliefert. Durch seine Ehe hat LASKI, wie die anderen Reformatoren, vor dem Forum der Oeffentlichkeit gänzlich mit der katholischen Kirche gebrochen. Von Löwen ging er mit seiner Frau nach Emden, wo er, wie es scheint, hoffte, in aller Ruhe seinen Studien obliegen zu können. Er wird da, von Groningen kommend, im Spätherbst des Jahres 1540 angekommen sein: in Emden bereitet man eine 400-jährige Gedenkfeier dieser wichtigen historischen Tatsache vor.

In Emden hat LASKI gute zwei Jahre ruhig leben können. Der tüchtige Mann entging aber in diesem kleinen Ort, Zentrum eines kleinen Landes, der Aufmerksamkeit nicht. Im Jahre 1543 finden wir ihn in Emden als Superintendent der dortigen Kirchen, deren Hirte zu sein er auf wiederholte Bitte der gottesfürchtigen Gräfin Anna zugestimmt hatte. Der Lutheranismus war bis zu diesem entlegenen Winkel Deutschlands vorgedrungen, aber es waren auch andere reformatorische Gedanken, dem Rhein entlang, über die Niederlande, nach Emden gekommen; LASKI fand da eine Gesinnung vor, der sich die seine in der Hauptsache anschloss. Er hatte aber einen harten Kampf zu führen, einerseits gegen Rom, zur wirklichen Reformierung der Kirche, welchen Kampf die Gräfin auf sein Drängen in loyaler Weise mitmachte, andererseits sowohl gegen die umstürzlerischen Wiedertäufer unter DAVID JORIS aus Holland, wie gegen die friedseligen, braven Mennoniten unter ihrem Führer MENNO SIMONS, gleichfalls aus Holland, oder lieber: Friesland. Es gab aber noch einen dritten Kampf. Ganz im Sinne KALVINS war LASKI der Meinung, dass eine Kirche nur gedeihen kann, wenn sie systematisch unterrichtet wird und gut organisiert ist. Mit drei Worten kann man seine darauf zielende Tätigkeit in Emden charakterisieren: er schrieb einen Katechismus, aus dem jeden Sonntagnachmittag unterwiesen wurde; er bildete einen „Coetus“, eine Art Synode, wo regelmässig alle kirchlichen Interessen behandelt wurden, die sich auf Ausbildung, Lehre und

Leben bezogen; er führte gewissenhafte Kirchengzucht ein. Es war die Handhabung der Kirchengzucht, die ihm, wie KALVIN in Genf, in einen Kampf mit einer liberaleren Oberschicht führte, der so weit ging, dass LASKI schliesslich meinte, sich seines Amtes entäussern zu müssen. Er wurde aber bald zurückgerufen und konnte seine Arbeiten weiterführen, bis 1548 das Augsburger „Interim“ zustande kam, das den Protestanten, bis dass eine Synode entschieden haben sollte, nur die Priesterehe, das Abendmahl in beiderlei Gestalt und Fastenerleichterung gewährte, sonst aber Unterwerfung unter die katholische Kirche verlangte. Auch nach Emden kam der kaiserliche Bote, der Unterwerfung unter das Interim verlangte. LASKI verweigerte sie, die Gräfin aber meinte, sie nicht ablehnen zu können. In dieser Zeit unternahm LASKI eine Reise nach Danzig und Königsberg, in der vergeblichen Hoffnung, er könnte doch von seinem Fürsten nach Polen zurückgerufen werden. Zurückgekehrt in Emden wurde er von der Gräfin, die eine Zeitlang gehofft hatte, der schweren Entscheidung ausweichen zu können, gebeten, um der Wohlfart des Landes willen ihr Gebiet zu verlassen. Dann nimmt er wieder den Wanderstab in die Hand und verlässt, nachdem die Gemeinde in herzlichster Weise Abschied von ihm genommen hat, das kleine Ländchen, wo er so segensreich gearbeitet hat und dessen Reformator er genannt werden kann.

Soeben erwähnte ich eine Reise LASKIS nach dem Osten; der Reformator machte aber in derselben Periode auch, dazu von den dortigen protestantischen Führern aufgefordert, eine Reise nach dem Westen, nach England, wo der einflussreiche THOMAS CRANMER in protestantischem Sinne eine grosse Rolle spielte. Er hat da, während seines einige Monate währenden Aufenthalts (1548—49), mit den führenden Männern, insbesondere mit CRANMER, enge Beziehungen anknüpfen und segensreich auf sie einwirken können. Nach seiner Rückkehr im Frühjahr 1549 spitzen sich die Verhältnisse in Emden zu und als er kurz nachher wieder wandern muss, gibt er dem Drängen aus England nach und geht zum zweiten Male nach diesem Lande, wo er Mai 1550 für einen Verbleib eintraf, der drei Jahre gedauert hat. Es regierte der junge König EDUARD VI., der den Protestantismus sehr förderte. LASKI wurde zum Superintendenten der protestantischen

Fremdlinge in London ernannt, denen ein Augustinerkloster als Kirche zur Verfügung gestellt wurde. Auf diesem Posten hat LASKI durch die Gnade des Herrn Grosses leisten dürfen. Einerseits hat er die Aufgabe gelöst, die ihm oblag, und hat er die Fremdlinge in einer Kirche zusammengefasst, womit die Gefahr beseitigt wurde, dass die Flüchtlinge, die aus allerlei religiösen Kreisen stammten, sich selbst überlassen, in Sektiererei verfielen und dem Protestantismus grossen Schaden zufügten. Andererseits liegt seine Bedeutung darin, dass er dieser Fremdlingsgemeinde eine Verfassung gegeben hat, die auf hohem geistigem Niveau stand und für viele Kirchen vorbildlich geworden ist; wenn ich lese, wie die dortige Kirche organisiert war und wie es in ihr zugeht, wähne ich mich in meine eigene „Gereformeerde“ Kirche im Haag zurückversetzt. LASKI war aber auch wiederholt berufen, sich in Fragen, die den Protestantismus berührten, vor der Oeffentlichkeit auszusprechen: es ist hier zu erinnern an seinen entschiedenen Standpunkt in der sogenannten Kleiderfrage, in der er sich schonungslos gegen die römischen Gewänder in der evangelischen Kirche aussprach. Auch fand er Zeit, wichtige Schriften abzufassen: er schrieb unter anderem eine Abhandlung über die Sakramente, und beschrieb die „forma ac ratio“ seiner Kirche. Auch hier in London war er, trotz seiner schwachen Gesundheit, der nie ruhende Arbeiter, davon abgesehen, dass ihm einmal eine schwere Krankheit das Arbeiten ganz unmöglich machte. In London verlor er seine erste Frau, und führte er nach kurzer Zeit eine zweite heim, deren Name uns, wie der Name der ersten, nicht bekannt ist. Man kann natürlich nicht sagen, LASKI sei englischer Reformator gewesen, aber seine Arbeit in England hat für dieses Land und den ganzen Protestantismus grosse reformatorische Bedeutung gewonnen. Als aber der immer noch junge, 16jährige EDUARD VI. seine fromme Seele ausgehaucht hatte und ihm die „blutige Maria“ nachfolgte, traf den Protestantismus in England eine Verfolgung, die angesehene Geistliche in das Gefängnis wandern liess. LASKI wurde als Fremdling davon verschont, aber er musste mit seiner Gemeinde das Land verlassen.

So wird LASKI aufs Neue der Wanderstab in die Hand gedrückt. Mit einem Teil seiner Gemeinde fährt er im September nach Dänemark, wo er in Kopenhagen gut aufgenommen wird; auf

Betreiben des Hofpredigers wird er vom König aber mit seiner Gemeinde aus dem Lande vertrieben. Sie schiffen sich wieder ein und kommen nach Rostock, das sie nicht zulässt; nach Wismar, das sie kurze Zeit zum Ueberwintern aufnimmt, ihnen das Leben aber verbittert und sie Anfang nächsten Jahres wieder austreibt; nach Lübeck, das sie auch nach kurzer Zeit wieder ausweist; nach Hamburg, der „Höhle des Löwen“, wo ihnen kein besseres Los beschert ist. Hamburg ist der Ort Westphals, des grossen Gegners der Reformierten in der Abendmahlsfrage. Westphal hat wohl grosse Schuld daran gehabt, dass diese kleinen reformierten Gemeinde, arm und elend, von Wetter und Wind zur See und auf Land geplagt, von lutherischer Seite so sehr gequält und verfolgt wurde. In DALTONS *Lasciana I* finde ich einen Brief LASKIS an KALVIN vom 13. März 1554, in dem er schreibt, sich eines Wortes des Erasmus zu erinnern: „...fore, si Lutherani isti rerum potiantur, ut multo graviorem sub illis quam sub plerumque papistis tyrannidem sustinere cogamur“, d. h. dass von diesen Lutheranern, hätten sie die Macht, eine viel schwerere Tyrannei zu befürchten wäre, als von Seiten der meisten Papisten. Erst in Emden fanden LASKI und die Seinen liebevolle Aufnahme. Emden zielt zu Recht der Stein an der Kirche mit einem Schiff und der Unterschrift: „Schepken Christi 1553“, und der Randschrift: „Godts Kerk vervolgt verdreven, heft Godt hyr Trost gegeven“. LASKI, der stillschweigend wieder als Superintendent aufgenommen wurde, hat aufs Neue der Emdener Gemeinde nützlich sein und für seine schutzbefohlene Fremdlingsgemeinde, von der auch andere Teile auf anderen Wegen nach Emden gekommen waren, allerhand Fürsorge treffen können: so hatten schon 1554 die Wallonen ihren eigenen Gottesdienst in ihrer Muttersprache in einer zur Verfügung gestellten Kirche. Aber es wehte in Deutschland im Protestantismus „andere Luft“ als zuvor. Auch Emden wurde davon betroffen. Es waren Unzufriedene im eigenen Kreise; es gab sogar Versuche, MELANCHTON an LASKIS Stelle als Superintendenten zu bekommen; bei Hofe gab es Gegner, die LASKIS Entfernung verlangten, angeblich weil LASKI eine politische Gefahr sei. Die Gräfin, früher so eifrig für die gute Sache, gibt nach und bewilligt LASKIS Entlassung. Im April 1555 nimmt er noch einmal den Wanderstab auf und verlässt Emden wieder, sei es, wie er

wohl meint, nur zeitweise, dem Druck einer augenblicklich die Oberhand habenden Partei weichend. Er geht nach Frankfurt a/Main, wo auch Fragmente seiner Flüchtlingsgemeinde sind: auch hier ist der neue, den Reformierten ungünstige Wind. In Frankfurt lernt er KALVIN persönlich kennen, der, in einer Streitfrage als Scheidsrichter angerufen, wie übrigens auch Laski selber, zu diesem Zweck nach dem Norden gekommen ist: die beiden grossen Männer haben einander wohl sehr gut verstanden, einander auch sehr geschätzt. Von Frankfurt hat LASKI einen Abstecher nach Stuttgart gemacht, dort ein Religionsgespräch zu halten, das aber keine günstigen Folgen hatte: der Herzog verweigerte den reformierten Fremdlingen Asyl. Inzwischen hatten sich die Aussichten auf die Möglichkeit von LASKIS Rückkehr nach Polen so sehr verbessert, dass er sich dem Osten zuwendet. Von Frankfurt aufbrechend, geht er nach Wittenberg, wo er von MELANCHTON mit grosser Liebe und Hochachtung aufgenommen wird. Und dann steht er am 1. Dezember arm und schwach (ja, wohl sehr schwach: bereits im Frühjahr 1556 hatte er BULLINGER geschrieben, er könnte kaum zwei Zeilen fertig bringen: „non unam adque alteram lineam possum ducere“), also arm und schwach, reich und stark aber im Glauben, 60-jährig, von jugendlichen Eifer beseelt, an der Grenze seiner Heimat, die er vor 18 Jahren verlassen hat.

* * *

Wie war es dazu gekommen, dass LASKI in seine Heimat zurückgerufen wurde? Der Protestantismus hatte sich seit seiner Auswanderung in Polen kräftig entwickelt, aber es fehlte ihm die innere Kraft. Einem einheitlichen Katholizismus, der sich mächtig zum Kampf der Abwehr und der Wiedereroberung rüstete, stand ein zersplitterter Protestantismus gegenüber. Lutheraner, Calvinisten, Hussiten (böhmische Brüder), Sektierer, besonders Antitrinitarier. Der Führer fehlte. Man empfand das schmerzlich und, als man von LASKIS evangelischer Weiterentwicklung und reformatorischer Tätigkeit im Auslande hörte, kam der Gedanke auf, LASKI sei der Führer, den man brauchte. Auf die Dauer richteten sich die Augen nur auf ihn, „und so geschah es denn“ — ich zitiere DALTON wörtlich — „gerade in den Tagen, als LASKI sich rüstete, Ostfriesland zu verlassen, dass 40 Briefe von daheim ein-

trafen, alle ihn auffordernd, unverzüglich zurückzukehren, weil dem Evangelium nun Tür und Tor geöffnet sei und man seiner dringend bedürfe". Da sendet LASKI seine bedeutende Schrift über die „forma ac ratio" des Ministeriums in der Londoner Flüchtlingsgemeinde mit begleitendem Sendschreiben an König, Senat und Adel. Vom König erhält er in verklausulierter Form die langersehnte Genehmigung zur Rückkehr, was seinen Entschluss, die Heimat wieder aufzusuchen, bestimmt. „Ueberall" — also schreibt DALTON in seiner *Lasciana* Neue Folge — „in Ostfriesland, in England hat sich LASKI je und je vorbehalten, durch kein Versprechen gehalten zu sein in dem Augenblick, da ihn sein König heimrufen würde unter der einzigen Bedingung und Voraussetzung für seine Rückkehr, dass ihm die Predigt des Evangeliums ungehindert offenstände." Diese Bedingung ist nun erfüllt.

Er wird von den Freunden herzlichst empfangen, aber er steht gleich am Anfang vor heftigem Kampf: wider den Katholizismus, der über bedeutsame Kräfte verfügt; wider die Sektierer, von denen die Verwirrung im evangelischen Kampfe ausgeht; wider Lutheraner vom Schlage des Westphal, der LASKI auch in seiner Heimat keine Ruhe lässt. Mit den Hussiten ist noch am besten auszukommen. LASKI hatte aber nicht nur nach aussen zu kämpfen, sondern vielmehr noch im eigenen Kreise reformatorisch zu arbeiten, wozu namentlich die Synoden die geeignete Stelle bildeten: es kam darauf an, die Kirche zu ordnen und zu befestigen, was nicht ging ohne die Kirchenzucht, deren grosser Vorkämpfer er auch hier war: auf diesem Gebiet, auf dem er eine bewährte Kraft war, hat er, allerdings vorläufig, Resultate erzielt. Drittens wandte er sich der Bibelübersetzung zu, aber diese Arbeit wurde ein Misserfolg, namentlich auch dadurch, dass einer der Uebersetzer sie dazu benutzte, persönliche Auffassungen in die Bibel einzuschalten: erst nach LASKIS Tode hat RADZIWILL die Sache in richtige Bahnen lenken und zu Ende führen können. Uebrigens gab LASKI, der doch eine irenische Natur war, sich viel Mühe, einen Konzensus zwischen den drei Hauptrichtungen zustande zu bringen: dieser Konzensus kam aber erst nach seinem Tode zustande und hat keine bleibenden günstigen Resultate gehabt.

Inzwischen ging LASKIS Gesundheit stark zurück. Auf der Synode zu Pinczow hielt er Anfang August 1559 eine Rede gegen die Irr-

lehren eines gewissen Stanca, die wohl seine letzte bedeutende Arbeit gewesen ist. Dann ging es mit seiner Gesundheit schnell bergab: am 8. Januar 1560 kehrte seine Seele zu Gott zurück. Er wurde abgerufen „ehe er noch“ — ich zitiere wieder DALTON wörtlich — „seine Kräfte geordnet und den ernstesten Waffengang wider den machtvoll sich ermannenden römischen Gegner getan“. Man könnte auch allgemeiner sagen, dass er abgerufen wurde, ehe aus dem Samen, den er streute, ein kräftiges Gewächs aufging. DALTON schildert es uns noch tragischer, als er an einer anderen Stelle sagt: „Spurlos ist dieser Held an dem Leben seines so treugeliebten Volkes vorübergezogen.“ Leider kann ich, Polen einigermaßen kennend, diese Klage kaum bestreiten. Gottes Wege sind unergründlich.

IV.

Meinen beiden Uebersichten über den Werdegang des polnischen Protestantismus und über LASKIS reformatorische Arbeit, Uebersichten, denen ich keinen anspruchsvolleren Namen zuerkennen darf, möchte ich nun einige Bemerkungen folgen lassen, die einen mehr eigenen, persönlichen Charakter tragen.

Vor allem möchte ich betonen, dass auch ich zu denen gehöre, die sich beim Studium des LASKI, möge dasselbe auch nicht allzu tiefgehend gewesen sein, dem Reiz, der von dieser edlen, frommen, arbeitsamen, irenischen Persönlichkeit ausgeht, nicht habe entziehen können. Man kann nicht umhin, diesen Puritaner in Lehre und Leben, dem Gott eine so klare Einsicht in das Heil und in den Sinn seiner Kirche, dem er aber auch solch einen hehren Charakter verlieh, lieb zu gewinnen. Ihm ist das Zeugnis ausgestellt worden: „... in cujus vita nullum flagitium unquam, nullam libidinem quisquam notavit“, d. h. dass keiner je in seinem Leben etwas Schändliches oder irgend eine Wollust gefunden hat. Es hat lange gedauert, bis er der römischen Kirche den Rücken wandte, aber er tat es in entschiedener Weise und wurde von Gott auf den Felsen geführt, wo sein Wort die einzige Leuchte ist, die zwischen Wahrheit und Lüge entscheidet; er lernte, die Uebel der Kirche gänzlich auszurotten und allem Aufkommen neuer Uebel von Anfang an

entgegentreten; sein Verhalten im Kleiderstreit zeigt, wie sehr die Warnung des „*principiis obsta*“ ihm nach dem Herzen war. Sein entschiedenes Verhalten in der Frage der Kirchengzucht entspricht ganz seiner puritanischen Persönlichkeit.

War LASKI Reformator? Ein Reformator wie LUTHER, der sozusagen die ganze Reformation in der eigenen Seele und im eigenen Leben von Anfang an durchmachte, sagen wir: ein autonomer Reformator, war er nicht. Das waren eher, obwohl weniger als LUTHER, ZWINGLI in der Schweiz und FABER VON ETAPLES in Frankreich, und, in früherer Zeit, HUSS und WICLIFF. War aber auch KALVIN Reformator, der, den Fusstapfen anderer folgend, in die Arena trat, als die Reformation bereits zum Durchbruch gelangt war, dann ist LASKI auch Reformator: erstens, weil er einen eigenen Werdegang hatte; zweitens, weil er dazu berufen wurde, die Reformation mit besonderen Gedanken zu bereichern, die noch heutzutage in den Einrichtungen mancher Kirchen, namentlich z. B. auch meiner Heimat, ihre Blüteperiode haben; drittens, weil er quantitativ solch eine bedeutende reformatorische Arbeit geleistet hat. LUTHER hat wohl wenig Einfluss auf ihn ausgeübt. Es ist eher ZWINGLI, der entscheidend auf ihn eingewirkt hat; vielleicht auch FABER VON ETAPLES. Was ZWINGLI anbetrifft, muss ich bemerken, dass ich bei beiden stark humanistisch angehauchte Sätze gefunden habe, die fast identisch, mir aber nicht sehr sympathisch sind. Beeinflusst ist LASKI übrigens wohl auch von OECOLAMPADIUS und MELANCHTON, wie auch von ERASMUS, über dessen Einfluss er aber, insofern derselbe ungünstig war, wohl hinweggekommen ist. LASKI ist aber ein Reformator eigener Prägung geworden.

War LASKI Reformator von Polen? Er hatte es, nach menschlichem Ermessen, sein können, wenn er sein Land nicht verlassen hätte, sondern mit einem „hier stehe ich, ich kann nicht anders, Gott helfe mir“ in Gottes Namen den Kampf mit dem Drachen aufgenommen hätte, wie LUTHER es tat. Einmal hat er die Devise „*persistere et stare*“ aufgeworfen: unbeweglich festbleiben und darauf stehen, wie DALTON interpretiert, aber er hat sie damals nicht angewandt. Weshalb tat er es nicht? In dieser Frage habe ich weder bei LASKI, noch bei seinem Biografen Aufschluss bekommen können. Ich möchte bescheiden in der Richtung einer Antwort weisen, indem ich sage, dass wir uns keinen LUTHER den-

ken können, der Deutschland verlassen hätte, aber auch keinen LASKI, der in Polen geblieben wäre: LASKI war zu irenisch und als Adliger zu eng, wenn auch nicht so sehr mit dem König — obwohl das sicher auch — als mit der polnischen Regierung verbunden. Wie dem sein möge, unbestreitbar ist, dass LASKI kein Reformator von Polen geworden ist. Ich berufe mich auf die Sprache, welche die Chronologie spricht, wenn man die beiden Uebersichten, die ich gab, neben einander stellt. Ich berufe mich auf die Tatsache, dass LASKI in Polen keine Arbeit hat leisten können, die auch nur annähernd der gleichgestellt werden könnte, welche er in Emden und London leistete. Ich berufe mich auf DALTONS Urteil, das ich bereits anführte und neben das ich VÖLKERS Urteil stelle: „Es sind Persönlichkeiten, die wohl den Durchschnitt überragen, einen Reformator in eigentlichen Sinne weist jedoch der polnische Protestantismus nicht auf. JOHANNES LASKI, der wenige Jahre vor seinem Tode, krank und gebrochen, in seine Heimat zurückgekehrt war, nachdem er sein Lebenswerk abgeschlossen hatte, kann wahrlich als solcher nicht angesehen werden.“ In Polen ist der Samen, den LASKI streute, erstickt worden, in Holland ist er aufgewachsen und zu noch andauernder Blüte gelangt.

* * *

Zum Schluss komme ich zu der Frage, wie LASKI von dogmatischem Standpunkt zu beurteilen ist. Um diese Frage beantworten zu können, ist es am besten, LASKI mit KALVIN zu vergleichen, dem er im allgemeinen am nächsten steht. Es wäre eine ungeheure Arbeit, dies persönlich, an Hand der Schriften und der Taten der beiden Reformatoren zu tun. Dr. KUYPER, den ich eingangs erwähnte, hat diese Arbeit unternommen und ihr Resultat niedergelegt in einer Schrift, die besonders ausgezeichnet worden ist. Aber diese Schrift stammt aus einer Periode seines Lebens, in der KUYPER noch nicht Calvinist, eher antikalvinistisch eingestellt war; sie schliesst die Vorrede ab und endet die ganze Untersuchung mit Sätzen, die das Ganze wohl richtig zusammenfassen, ihm aber einen etwas feindseligen Anstrich geben und eine Mahnung sind, sich nicht in jeder Hinsicht auf diese Schrift zu verlassen. Es ist mir vollständig klar, dass ein Beweis hier notwendig ist. Ich übersetze deswegen wörtlich, was ich vorfinde: „Unter den Reforma-

toren war niemand, der die eigene Art des Protestantismus in der Auffassung der Kirchenbildung besser verdolmetschte als LASKI; niemand kehrte, andererseits, näher zu den Prinzipien der römischen Kirche zurück als Calvin". Und: „Ohne irgendwelches Bedenken wage ich zu versichern, dass uns in den, den Katholiken (Romanensibus) entnommen Spuren des Judaismus, welche man in Kalvins Kirche wahrnimmt, die Laski aber grösstenteils gründlich (radicitus) ausrottete, die wahre, gemeinsame Quelle geöffnet ist, aus der der ganze Unterscheid herzuleiten ist, der, wie die vorangegangene Untersuchung gelehrt hat, zwischen Calvin und Laski in der Auffassung der Kirche besteht". Noch krasser fällt KUYPERS Urteil aus, wenn er KALVINS bekannte „Institutio" folgendermassen kennzeichnet: „Omnis porro illa „Christ. rel. institutio" natura sua invectiva est adque polemica lucubratio", d. h. dass die ganze Institutio ihrer Natur nach schmähend und eine polemische Dunkelarbeit ist. Es ist also nicht leicht, ein sicheres Urteil abzugeben. Ich glaube aber, wenn ich, im Rahmen dieses bescheidenen Vortrages, auf dasjenige fusse, was ich in den Werken von und über KALVIN und LASKI und in KUYPERS vergleichender Schrift gelesen habe, mich dessen mit Vorsicht bedienend, ohne Gefahr die nachfolgenden vier Bemerkungen machen zu können.

Erstens: Ganz davon abgesehen, ob KALVIN, wenn man ihn nicht zerstückelt, sondern als eine Einheit betrachtet, in der Frage der Kirche so sehr judaisiert und romanisiert und so sehr die Kirche als ein der Gemeinde auferlegtes externes Institut betrachtet als KUYPER sagt, ist doch wohl sicher, dass LASKI die Kirche richtig verstanden hat, als aus der Gemeinde gebautes und auf ihrem Bekenntnis nach dem Worte des Herrn gegründete Gemeinschaft der Heiligen.

Zweitens: In der Frage der Kirchenbildung und Kirchenregierung ist KALVIN — wie vor kurzem gelegentlich der Strassburgischen Kalvingedenkfeier 1538—1938 von mehr als einer Seite klargestellt wurde — den Spuren Butzers gefolgt und hat er die Notwendigkeit, neue Wege zu gehen, systematisch verkündet und begründet, aber man ist sich wohl hierin einig, dass LASKI in dieser Frage in der Praxis des bedrängten Kirchenlebens weitergekommen ist als KALVIN.

Drittens: Weder KALVIN noch LASKI sind, soviel ich sehen kann,

in der Frage Kirche-Obrigkeit grundsätzlich ganz richtige Bahnen gegangen, aber in der Praxis hat LASKI das Eingreifen der Obrigkeit in kirchlichen Angelegenheiten mehr, klarer und entschiedener abgelehnt als KALVIN.

Viertens: In der Frage des Abendmahls — und in der Frage der Taufe ist die Sachlage analog — sind alle Protestanten von der katholischen Transsubstantiation abgerückt. KALVIN, LASKI und ZWINGLI haben aber auch LUTHERS Konsubstantiation abgelehnt. Den nicht immer sehr klaren, eher etwas verwirrten Diskussionen ist ferner zu entnehmen, dass KALVIN den Lehren LUTHERS und Roms am nächsten steht. ZWINGLI mit seiner Lehre des Gedächtnismahls ist am weitesten von ihnen entfernt. In dieser Frage steht LASKI wohl in der Mitte zwischen KALVIN und ZWINGLI, diesem aber sehr nahe. Es gäbe dann diese Skala: ROM — LUTHER — KALVIN — LASKI — ZWINGLI.

* * *

In einem holländischen christlichen Lexikon wird in einem Artikel, der auf dem Standpunkt zu stehen scheint, KALVIN habe in allem recht, betont, dass es Unterschiede zwischen KALVIN und LASKI gibt. Und dann schliesst der Verfasser ab mit diesem merkwürdigen Satz: „Nichtsdestoweniger war A LASCO ein ausgezeichnete Christ, der von Gott zu reichem Segen gestellt wurde“. Ich nenne diesen Satz merkwürdig, weil er den Eindruck macht, als ob man, nach der Meinung des Verfassers, nur dann vollständig rechtgläubig ist, wenn man KALVIN folgt. Dazu sei klar Stellung genommen: über Rechtgläubigkeit entscheidet nicht KALVIN, sondern ein anderer, nur einer: Christus und sein Wort, oder: Christus, das Wort.

Der Satz ist aber auch aus anderem Grunde merkwürdig. Dr. KUYPER, der Laski-Kenner, war anfangs sehr gegen KALVIN eingestellt. Später ist er ein so grosser und einflussreicher Calvinist geworden, dass er den heutigen holländischen, sogenannten Neukalvinismus und die dortige neukalvinistische reformierte Kirche — *sit venia verbis!* — geschaffen hat. Nun bin ich ein Schüler KUYPER (hoffentlich kein allzu schlechter) und ich bin ein Mitglied der holländischen „Gereformeerde kerken“ (gebe Gott, dass ich ein treues Mitglied sei und bleibe), aber selten oder nie bin ich, weder

bei KUYPER noch in dieser Kirche, auf etwas gestossen, das die Annahme rechtfertigen würde, sie ständen in den erwähnten Streitfragen nicht auf der Seite LASKIS: unsere Liturgie ist manchmal fast wortwörtlich lascianische Sprache.

As den Schriften, die ich in der holländischen Sprache veröffentlicht habe, aber besonders aus meinen beiden deutsch geschriebenen Schriftchen „Reformation“ und „Kalvinismus“, geht wohl eindeutig hervor, dass ich zu den Jüngern KALVINS gehöre. Ich glaube aber, die Ehre, die Gott dem grossen Meister verlieh, nicht zu schmälern, wenn ich sage, dass KALVIN in einigen Fragen in Strassburg bei BUTZER in der Lehre war und namentlich von LASKI in London und Emden korrigiert und überholt wurde.

JOHANNES A LASCO — ich schliesse mit dem lateinischen Namen, der so sehr bekannt ist, unter dem dieser Grosse im Reiche Gottes auf Erden in die Geschichte eingegangen ist — erreichte weder die enorme Grösse eines LUTHER noch eines KALVIN, er war nicht der Reformator Polens, sondern Pole und Reformator, ein Reformator, der am Ende seines Lebens auch in Polen wirkte, und, wie der Lexikon-Artikel, den ich erwähnte, sehr zu Recht sagt, ein ausgezeichneter Christ, der von Gott zu reichem Segen gestellt wurde.

HET GELDWEZEN IN HET LICHT VAN DE A. R. BEGINSELEN *)

DOOR

DR. J. RIDDER.

Par. 1. *Inleiding.*

Een onderzoek naar de beteekenis van onze beginselen voor de vele economische vraagstukken onzer dagen heeft zijn eigen bekoorlijkheden, maar ook zijn typische moeilijkheden. Dit geldt vooral van die problemen, die door hun sterk theoretisch of technisch-economisch karakter tot dusver, van principiëel standpunt uit, nog niet dikwijls werden onderzocht.

De studie van deze vraagstukken heeft als bezwaar, dat er nog maar weinig gelegenheid is geweest deze vraagstukken in het licht van Gods Woord te bezien en de beteekenis, die de calvinistische beginselen voor die problemen hebben, uiteen te zetten. Aan den anderen kant geeft deze zelfde omstandigheid den onderzoeker het genoegen van, in zekeren zin, pioniersarbeid te verrichten. Dit laatste evenwel met alle gevaren van dien, als daar zijn, dat hij het Goddelijk licht niet op de juiste wijze op zijn vraagstuk laat vallen, waardoor hij tot onjuiste gevolgtrekkingen komt; voorts dat hij teveel blijft hangen in de gedachtensfeer der schrijvers, die, van algemeen theoretisch of technisch-economisch oogpunt uit, het vraagstuk hebben gesteld en gepoogd er een oplossing van te geven; of dat bij het onderzoek te spoedig wordt geconcludeerd tot een van de gangbare theorie afwijkende meening, omdat het schijnt alsof het beginsel deze conclusie vereischt.

Vooraf door dit laatste zou worden te kort gedaan aan Gods

*) Dit artikel is een uitwerking van een inleiding, gehouden voor de juridisch-economische sectie van de C.S.B.-conferentie te Lunteren in Augustus 1938.

gemeene gratie, die ook voor onderzoekers, die niet naar Zijn Woord leven, het mogelijk maakt de waarheid te benaderen. Dit laatste gevaar van onderschatting van de beteekenis van het werk dergenen, die *niet* uitdrukkelijk hun uitgangspunt kozen in het Woord van God, treedt vooral naar voren, wanneer het te behandelen vraagstuk groote praktische beteekenis heeft en dien-tengevolge er allerwege naar gestreefd wordt, in den strijd van het politieke overleg, een oplossing te vinden met of zonder hulp van de theoretische economie.

Vooralsinnig wanneer deze strijd plaats vindt in landen en kringen waar uit traditie of anderszins het christelijk beginsel zijn invloed heeft behouden, dient sterk rekening te worden gehouden met de mogelijkheid, dat de oplossing van het vraagstuk er een is, die overeenkomt met hetgeen de antirevolutionaire beginselen vereischen. Deze oplossing kan dan met recht een antirevolutionaire worden genoemd, zij het dat de „neutrale” omstanders niet bij machte zijn tusschen deze „positief-christelijke” politiek en de hunnerzijds gepropageerde, eenig essentieel onderscheid te ontdekken.

Hierin ligt dan voor ons niet de minste aanleiding tot verhoovaardiging, maar eerder een reden voor een dankgebed tot God onzen Vader, Schepper en Onderhouder van hemel en aarde, die daarin nog Zijn genade wil betoonen, dat Hij de doorwerking van de zonde, ook op economisch gebied, stuit.

In het voorgaande werd, zonder meer, aangenomen, dat de antirevolutionaire beginselen beteekenis hebben voor de oplossing van welk economisch vraagstuk ook. Deze stelling behoeft eigenlijk ook geen nader betoog. Zij volgt uit de pretentie, dat onze levensrichting omvat de meest zuivere, onvermengde levenskrachtige openbaring van het Christendom zonder meer ¹⁾.

En waaruit bestaat nu dit Christendom? Kort en krachtig is dat de erkenning van de Heilige Schrift als het Woord van God. Op grond van dat Woord gelooven wij, dat God hemel en aarde schiep en sindsdien draagt door het Woord Zijner kracht. Voorts dat het menschelijk geslacht door de zonde verdorven is, waardoor dat geslacht ingaat tegen Gods wil en zich losmaakt van Zijn wet. De zondige mensch verwerpt de souvereiniteit Gods en wil zelf heerschen. Naar dien mensch zendt God den Verlosser.

Christus brengt den mensch de verlossing uit den zondeval. En deze verlost mensche leeft uit dankbaarheid uit een waar geloof naar de wet Gods Hem ter eere.

Deze verlossing is echter niet alleen van het allergrootste belang voor het individu, maar zij heeft ook beslissende beteekenis voor de geheele wereld. BRILLENBURG WURTH zei het zoo scherp: God kwam in Christus niet maar enkele zielen van het verderf redden, maar veel meer heel het door de zonde ontredde wereld- en menschheidsleven weer restaureeren ²⁾ en COLIJN schrijft ergens: het verzoenend sterven van den Zoon redt niet slechts den enkeling, doch ook de *wereld* van het verderf ³⁾.

Christus' komst op aarde heeft beteekenis voor den enkeling, maar ook voor de wereld, voor alle dingen.

Zou Christus dan niets te zeggen hebben voor de vraagstukken, die tezamen het geldwezen vormen?

„Christus en het geldwezen, het klinkt als een vloek” zoo sprak eens iemand tot mij. „Christus en het geld zijn antipoden, de beteekenis van Christus voor het geldwezen kan hoogstens negatief zijn: Hij keerde immers de tafelen der geldwisselaren in den tempel om”!

Na het voorafgaande is het duidelijk, dit dit oordeel onjuist is. Het ziet niet het onderscheid, dat er bestaat tusschen het geld als afgod en het geldwezen als een van God verordineerd instituut ter vergemakkelijking van het maatschappelijk verkeer.

Van het geld als afgod spreekt BAVINCK in zijn boekje: „Levensvragen” ⁴⁾. Tegen dien afgod heeft Christus getoornd. Tegen de rol, die het geld in heel veel menschenharten nu eenmaal in onze zondige maatschappij inneemt, n.l. de rol van een toovergod kwam Christus met al Zijn kracht in opstand.

Maar daarnevens erkende Christus het geld in zijn nuttige functies, gebruikte hij het ook.

Naar dat gebruik willen wij een onderzoek instellen: naar het door God verordineerde gebruik van het geld in onze maatschappij.

Voor dat gebruik heeft Christus niet alleen geen negatieve beteekenis, maar Christus' komst op aarde heeft ook dat maatschappelijk gebruik willen vrijmaken van zonde, teneinde het te doen strekken tot eer van God.

Voordat nu de hiervoor aangegeven basis van het volgende be-

toog wordt verlaten moeten nog een tweetal opmerkingen worden gemaakt, teneinde mogelijk opkomend misverstand te bestrijden.

De eerste opmerking betreft het noodzakelijk *eenzijdig* karakter van het volgende betoog.

Wanneer men zich bezig houdt met hetgeen de aan Gods Woord ontleende beginselen met betrekking tot het geldwezen hebben te zeggen, mag het doel van dat zoeken, n.l. het vinden van de ordnantiën Gods voor een klein onderdeel van het maatschappelijk en economisch leven, niet uit het oog worden verloren. Door te letten op dat doel leert men het gewicht van dat onderzoek juist kennen en ontsnapt men aan het gevaar, dat met het volgende betoog den indruk wordt gevestigd, alsof het Christelijk geloof voor het economisch leven slechts van *verstandelijke* beteekenis zou zijn.

Ook hierover behoeft niet te worden uitgewijd. De voltooiing van Gods wereldplan is slechts een onderdeel van Christus' taak, maar toch ook weer geen gering onderdeel ervan.

Wanneer wij ons nu uitsluitend bezighouden met het werk, hetwelk door Christus als Koning wordt verricht, n.l., dat de geheele wereld door Zijn Woord en Geest wordt geregeerd, doen wij uiteraard niets af van de beteekenis van het priesterlijk en profetisch werk van onzen Heiland. Over dit laatste spreken we nu echter niet. Wij zien nu Christus als degene, die naar Gods wil, deze wereld en het menschelijk geslacht leidt naar het einde van deze bedeeeling.

Het doel van ons zoeken kan ook nog anders worden omschreven en wel met de woorden van de wonderschoone uiteenzetting van Dr. DE VISSER in zijn werk „De Christelijke Sociale Beweging van onzen tijd”, waarin deze na een teekening van het grondbeginsel der souvereiniteit Gods over heel het leven zegt: Eenmaal aangenomen dat Gods glorie het doelwit van alles is, zoo moet alles in deze wereld daaraan dienstbaar worden gemaakt. Niets heeft dan in zichzelf waarde; maar alles krijgt daardoor waarde. Men spant zich in voor het politieke leven, doch niet terwille van den Staat; men interesseert zich voor maatschappelijke belangen, doch niet terwille van rijkdom en eer; men ijvert tegen sociale misstanden, doch niet terwille van aardsch geluk; men werkt met alle kracht, doch niet terwille van het object van den arbeid. Neen wat men beoogt, ligt oneindig hooger. Men wil het wijd-

vertakte leven tot een reukoffer doen branden tot Gods eer. Men poogt in de wereld het kunstwerk van den Goddelijken kunstenaar na te speuren. Men tracht in de natuur, in het menschelijk leven, in de geschiedenis der menschheid de ordinantiën Gods te vinden.

Ook het geldwezen moet deelnemen aan een offerande voor God. Getracht moet worden de ordinantiën Gods te vinden ook voor het geldverkeer in onze maatschappij.

Nog een tweede opmerking moet worden gemaakt als noodzakelijk uitvloeisel van hetgeen in het begin van dit betoog werd gezegd. Deze opmerking betreft de consequentie van het Calvinisme voor het maatschappelijk leven in het algemeen, voor welk leven het geld min of meer essentieele beteekenis heeft.

Door de belijdenis van de soevereiniteit Gods stelt het Calvinisme als ideaal voor de maatschappij een gemeenschap, waarin op deze aarde Gods wil wordt gedaan, zooals die in den Hemel geschiedt. De zonde maakt dit onmogelijk maar daarom blijft het streven naar deze ideale maatschappij toch eisch van het gebod van Christus: weest dan gijlieden volmaakt gelijk Uw Vader, die in de hemelen is, volmaakt is ⁵). De Christen zal er naar streven zijn leven, ook zijn economisch en maatschappelijk leven, zoo in te richten als God van hem eischt. Deze christelijke gedachte dient op de verhoudingen in deze wereld, ook op de economische betrekkingen in te werken. Essentieel is echter in die gedachte, dat de reformatie van de maatschappelijke verhoudingen bij den *enkeling* dient te beginnen. Deze gedachte is — hoewel op dit oogenblik in onze wereld niet erg gangbaar — de roode draad, die in elk betoog over economische vraagstukken, welk betoog zijn uitgangspunt zoekt in Gods Woord, behoort merkbaar te zijn. Dit is onlangs nog eens uitdrukkelijk geconstateerd op het vierde Calvinistische Congres te Edinburgh in het referaat van den heer MAC KNIGHT over „de ethische consequenties van het Calvinisme voor het maatschappelijk leven.”

Het doortrekken van de maatschappij en van alle economische verschijnselen met den christelijken geest *kan* slechts gaan en *moet* gaan via den invloed, die het individu op deze maatschappij en deze economische verschijnselen uitoefent.

Hierop moet bijzondere nadruk vallen, omdat straks zal blijken ⁶), dat het geld één van de weinige economische verschijn-

selen is, hetwelk in stede van onder den directen invloed van het individu te staan in eerste instantie, wat de regeling der met het geld samenhangende vraagstukken betreft, in onze hedendaagsche maatschappij valt onder de invloedssfeer van den staat, zij het dat de handel van verschillende maatschappelijke kringen groote beteekenis kan uitoefenen op de rol, die het geld in de maatschappij speelt.

Aan den staat is echter de taak toegefallen de invloeden, die van de maatschappij uit op het geld inwerken, te coördineeren, deze eventueel te bestrijden of te neutraliseeren en in het algemeen er voor zorg te dragen, dat het geldwezen zich ontwikkelt zooals het algemeen belang dit vereischt. Hierdoor, door het onderwerp zelf gedwongen, zullen wij steeds de beteekenis van Christus' komst in deze wereld voor het geldwezen dienen te zien in het raam van de staatstaak.

Wij laten dus het individu en zijn economisch handelen, dat voor de reformatie der maatschappij een zeer belangrijke factor is, rusten, en handelen over den staat, over hetgeen de *christelijke* staat heeft te verrichten op het stuk van het geld, zij het dat de taak van den staat, ook van den christelijken staat, op economisch en maatschappelijk gebied, althans in een maatschappij, die op christelijke grondslagen is gebouwd, absoluut van veel geringer beteekenis is dan die van den enkeling.

Reeds werd opgemerkt, dat het geldwezen een klein onderdeel is van het groote aantal economische vraagstukken, dat de menscheid tegenwoordig bezighoudt. Inderdaad heeft het geldwezen ook slechts beperkte beteekenis, wanneer het wordt gezien als onderdeel van het rijke en bontgekleurde leven.

Het is echter zeer omvangrijk, wanneer het opzichzelf wordt beschouwd.

Dit wordt aanstonds duidelijk wanneer wordt bedacht, dat geld en crediet in onze maatschappij praktisch synoniem zijn. En het crediet kan niet los van de banken worden gedacht. Ook de Overheid en het vraagstuk der openbare financiën is hierbij van groote beteekenis. Het is dus mogelijk een beschouwing over het geldwezen uit te strekken tot een bespreking van vraagstukken, die samenhangen met het geld, het crediet, het bankwezen en de openbare financiën.

Wij willen deze mogelijkheid echter niet benutten, teneinde het betoog niet te lang te maken en voorts, omdat op vele punten in herhaling zou moeten worden getreden.

De oplossing van verschillende met het geld samenhangende vraagstukken kan in vele gevallen, *mutatis mutandis*, toegepast worden op die, welke het crediet, het bankwezen en de openbare financiën in het leven roepen.

Willen wij dus, wat dit punt betreft, ons betoog bekorten, met betrekking tot een andere vraag, n.l. of in het kader van het betoog aan de *geldtheorie* aandacht moet worden geschonken, is de conclusie een andere.

Het is zeer verleidelijk in een betoog over het geldwezen de theorie te laten rusten. Dit zou den gang van het betoog in zeker opzicht wel vergemakkelijken, al was het alleen reeds omdat *geldtheorie* zelfs voor den geschoolden economist geen gesneden koek is. Toch mag de theoretische zijde van het geldwezen hier niet blijven rusten en wel om twee redenen.

In de eerste plaats omdat men nog al eens geneigd is toe te geven, dat een christelijke politiek, en dus wellicht ook een christelijke *geldpolitiek* nog wel bestaansrecht kan hebben; maar terzelfder tijd achten deze beoordeelaars een christelijke *geldtheorie* ten eenenmale onmogelijk. Aangezien o. i. een zoodanige theorie wel mogelijk en zelfs noodzakelijk is, komt het juist voor dit vraagstuk ook aan de orde te stellen.

In de tweede plaats mag de theorie niet worden voorbijgegaan, omdat zonder een theoretische beschouwing het niet mogelijk is de hedendaagsche idealen van *geldpolitieken* aard te begrijpen.

Uiteraard zullen, wat deze theoretische beschouwingen aangaat, slechts de hoofdlijnen worden aangegeven en de belangrijkste gedachten worden uitgekozen.

Naast en in vervolg op het *geldtheoretisch* vraagstuk worden dan voorts nog twee kwesties van *geldpolitieken* aard aan de orde gesteld.

Het eerste vraagstuk is — zooals gezegd — van *geldtheoretischen* aard en stelt de vraag aan de orde: welke is de *waarde van het geld*. Daarbij wordt de aandacht gevraagd voor wat in de literatuur bekend staat als: het neutrale geld.

De twee andere vraagstukken, n.l. die met een *geldpolitiek* ka-

rakter, hebben betrekking op een tweetal aspecten van de praktijk van het geldwezen en wel in de eerste plaats op de geldpolitiek met het oog op de binnenlandsche economische verhoudingen en voorts op de geldpolitiek en het buitenland, m. a. w. op de muntpariteit.

De eenvoud brengt mede, dat de uiteenzetting van de vraagstukken scherp gekleurd zal zijn. Wij zullen ons niet ophouden de vele schakeeringen te laten zien, die bij het zoeken en aangeven van een oplossing van deze vraagstukken zich in feite voordoen en die medebrengeu, dat in stede van een gangbaar standpunt met betrekking tot de wijze waarop het vraagstuk in de litteratuur of in de praktijk wordt opgelost, eerder moet worden gesproken van twee tegengestelde standpunten, die door deze schakeeringen met elkaar worden verbonden.

Par. 2. *De Overheid en het geld.*

Het is algemeen bekend, dat het geld een van de goederen is zonder hetwelk het ruilverkeer niet wil vloten. De moeilijkheden, in een geldlooze maatschappij, van een boer met een voorraad tarwe, die schoenen noodig heeft, terwijl de schoenmaker genoeg tarwe heeft en vleesch verlangt, zijn overbekend. Om deze ruiltransacties te vergemakkelijken is in den loop der tijden een bepaald goed als tusschenschakel opgetreden, waardoor moeilijkheden, als zoeven werden aangeduid, kunnen worden voorkomen.

Alle goederen nu, die de functie van tusschenschakel in het ruilverkeer vervullen, zijn, zoolang zij dat doen, te beschouwen als geld. De hierbedoelde functie van het geld is die van *ruilmiddel*. Deze onderscheiding is noodig omdat het geld nog een tweede functie bezit, n.l. die van *waardemeter*. Geld als ruilmiddel heeft in de historie in verschillende vormen gecirculeerd: sieraden, schelpen, geperste thee, rolletjes tabak enz. Al deze primitieve geldsoorten zijn echter later verdrongen door het metalen geld, waarbij in laatste instantie de edele metalen de hoofdrol zijn gaan spelen. Deze hebben zich, in allengs sterk gewijzigden vorm, tot den huidigen dag als zoodanig kunnen handhaven.

Voor de ontwikkeling van het geld in den vorm van edel metaal geeft de Bijbel tal van interessante en typeerende bijzonderheden. Zoo betaalt Abraham den door hem gekochten akker nog met

gewogen goud. Uit het Nieuwe Testament blijkt daarentegen meer-malen, dat het geld in den vorm van *gemunt* metaal, in de dagen van de omwandeling van onzen Heiland op aarde, zeer gangbaar was. Tusschen deze beide polen ligt de ontwikkeling van het metalen geld.

Deze ontwikkeling is gemakkelijk te reconstrueeren. Het voortdurend afwegen van bepaalde gewichten edel metaal was lastig. Het lag voor de hand een eenmaal gewogen hoeveelheid in een bepaalden vorm samen te voegen en deze klomp metaal van een stempel te voorzien, aangevende het gewicht.

Het herhaalde wegen was hierdoor overbodig geworden. Het spreekt voor zich, dat de vlotheid van het ruilverkeer reeds spoedig de wensch naar voren deed komen de in omloop zijnde gewichten edelmetaal zooveel mogelijk op één basis te grondvesten. Dit laatste bracht nog een apart voordeel met zich mede, omdat hierdoor de waarde van de talrijke en zeer verschillende goederen en diensten, waarmede een ieder nu en ook vroeger in het ruilverkeer te maken heeft, allen tot denzelfden noemer konden worden herleid. Hierdoor werd het mogelijk, dat zij, die aan het ruilverkeer deelnamen, voortaan bij hun transacties ook konden *rekenen* in geld. Het geld fungeert dan dus niet enkel en alleen als ruilmiddel, maar ook als rekeneenheid of waardemeter, de tweede functie, die hiervoor reeds werd genoemd.

Het geld als ruilmiddel was er eerst, daarna fungeerde het als waardemeter. Hieruit volgt, dat de functie van waardemeter niet een oorspronkelijke is, maar een afgeleide functie van het geld. Niettegenstaande het feit, dat de functie van waardemeter, historisch gezien, secundair is, heeft de ervaring wel bewezen, dat het geld als waardemeter de meeste zorgen heeft gebaard en de meeste vraagstukken heeft opgeworpen.

Dit wordt duidelijk, wanneer men zich voor oogen stelt het verschil, waardoor geld als waardemeter onderscheiden wordt van andere maten, b.v. de lengtemaat.

De *lengtemaat* wordt ook in het ruilverkeer gebezigd. Deze maat is echter volkomen onafhankelijk van dat verkeer. Een ijzeren meter ondergaat wèl den invloed van de temperatuur en geeft dus bij het gebruik verschillende resultaten naar gelang van die temperatuur; maar of er in een winkel nu één of tien of hon-

derd van die meters in het gebruik zijn, doet aan de lengten der gemeten stoffen niets af of toe.

Geheel anders is het echter met het geld als *waardemeter*. De resultaten van het meten met den waardemeter zijn wèl onafhankelijk van temperatuur, maar niet van het aantal voorhanden meters! En aangezien de invloed van de temperatuur op de ijzeren legtemaat zeer gering is en bovendien aan zeer nauwe grenzen is onderworpen, zal niemand zich daarover zorgen maken. Maar een vermindering of vermeerdering van het aantal der voorhanden waardemeters heeft *grooten* invloed op de resultaten van het meten, terwijl bovendien deze vermindering en vermeerdering zeer gemakkelijk door menschen kan worden bewerkstelligd.

De invloed van een vermeerdering of vermindering van de geldhoeveelheid blijkt dadelijk uit het volgende gestyleerde beeld van onze maatschappij.

Daarbij wordt de hoeveelheid goederen, die in de maatschappij wordt voortgebracht, voor een oogenblik, stationnair gedacht.

Wanneer de leden dier maatschappij deze goederenvoorraad op éénmaal zouden willen opkopen, dan zou ieder lid een prijs voor die goederen bieden, die geheel afhankelijk is van het bedrag aan geld, waarover een ieder beschikt. Degene, die over het meeste geld beschikt verkrijgt de goederen en wel tegen een prijs, dien hij heeft geboden. Deze prijs zal hooger of lager zijn naar gelang het bedrag aan geld bij ieder lid grooter of kleiner is. Is ze klein, dan zal de rijkaard de anderen spoedig hebben overboden en zal de eindprijs lager zijn dan wanneer deze hoeveelheid groot is.

Hieruit volgt dus, dat de prijzen van de goederen, althans in het aangegeven gestyleerde beeld van de maatschappij, uitsluitend afhankelijk zijn van het bedrag voorhanden geld.

In onze hedendaagsche, gecompliceerde volkshuishouding liggen de verhoudingen uiteraard anders dan in de gegeven schets. Deze andere verhoudingen leveren echter slechts complicaties op maar geen wijzigingen van beteekenis. Zoo heeft het feit, dat het goederenaanbod niet stationnair is, maar wisselend, tot gevolg, dat de prijzen dier goederen ook worden bepaald door de meerdere of mindere productie van die goederen.

Maar toch behoudt de getrokken conclusie, dat de prijzen van de goederen mede afhankelijk zijn van het bedrag der voorhanden

geldmiddelen, haar beteekenis voor de maatschappij in haar geheel. Eenigszins ruw geformuleerd — maar voor ons doel voldoende — kan worden betoogd, dat het algemeen prijsniveau van goederen en diensten, uitsluitend afhankelijk is van de hoeveelheid geld, die in omloop wordt gebracht en van de hoeveelheid goederen en diensten, welke daartegen moeten worden verhandeld. Hoe meer geld, des te hooger prijsniveau; wordt de geldvoorraad b.v. verdubbeld en blijft de goederenvoorraad, die daartegen moet worden geruild gelijk, dan zal het prijsniveau dier goederen twee maal zoo hoog worden als tevoren.

Als illustratie van het voorgaande kan dienen de bekende geschiedenis van Jerobeam, de zoon en troonopvolger van Koning Salomo. Salomo bracht Israël tot groote welvaart, hij voerde groote hoeveelheden goud en zilver in, zoodat het zilver in die dagen voor niets was geacht. Het goud had nog waarde, maar de groote aanvoeren moeten ook daarvan de waarde hebben doen dalen. De gevolgen van dezen geweldigen toevoer van edel metaal, dat als ruilmiddel dienst deed, bleven niet uit. Het volk zuchtte onder de prijsverhoogingen van alle goederen en gevoelde dit als een achteruitgang van zijn welvaart, waardoor de lasten, die het bovendien van overheidswege nog opgelegd kreeg, niet meer te dragen waren. De gevolgen hiervan zijn bekend.

Soortgelijke opstanden heeft ons Vaderland ook gekend b.v. in de oproeren van het kaas- en broodvolk, welke relletjes geheel of ten deele te wijten waren aan de stijging der prijzen van de eerste levensbehoefden, welke op haar beurt weer veroorzaakt werd door een geweldige muntbesnoeiing door de regeerende vorsten.

Beide voorbeelden zijn illustraties van de gevolgen van een vermeerdering van de geldhoeveelheid. Het laatste voorbeeld is bovendien een voorbeeld van den invloed, welchen de mensch op de geldhoeveelheid kan uitoefenen.

Want de prijsstijging in Salomo's dagen was een gevolg van den te grooten invoer van edel metaal. De vermelde prijsstijging in onze Vaderlandsche geschiedenis vond haar oorzaak in munt-besnoeiing.

Om deze laatste daad goed te voorzien wordt herinnerd aan het stempel of merk, waarvan hierboven sprake was en dat geplaatst werd op een gewogen hoeveelheid edel metaal. Dat stempel was het waarteeken, dat de juiste hoeveelheid edel metaal in dien klomp

was vervat. Door het stempel te laten voor wat het was, maar de hoeveelheid metaal iets te verminderen werd de mogelijkheid geschapen uit eenzelfde hoeveelheid metaal meer munten, meer gestempelde eenheden te vervaardigen. De hoeveelheid geld steeg daardoor en mitsdien ook het prijsniveau.

Ziedaar de politiek der Middeleeuwsche vorsten. Hun stempel op een hoeveelheid edel metaal waarborgde de aangegeven hoeveelheid, de aangegeven waarde. Het leverde echter winst op van de ter stempeling aangeboden metaalhoeveelheden iets achter te houden en zodoende de munten lichter in gewicht te maken. Dit voordeel hebben zij vele malen trachten te incasseeren, met het gevolg, dat de geschiedenis der goederenprijzen in die dagen een aaneenschakeling van stijgingen te zien geeft.

De methode van de vermeerdering der geldhoeveelheid, die toen reeds voordeelig bleek, werd technisch zeer veel gemakkelijker toen het papieren geld ingang vond en de maatschappij er dus aan gewende ruilmiddelen te bezigen, die praktisch geen intrinsieke waarde bezaten. Was de muntbesnoeiing nog aan de voorhanden hoeveelheid metaal gebonden, de circulatie van papiergeld schiep onbegrensde mogelijkheden, omdat papier overvloedig is en de drukpers geduldig.

Maar ook op dit gebied keerde de wal het schip.

De gedachte was reeds gemeengoed, dat de hoeveelheid geld en het prijsniveau met elkaar in verband stonden. Aan de willekeur op het stuk van de vermeerdering van geld moest een einde komen, al was het alleen reeds omdat de invloed van de vermeerdering, via de beweging van het prijsniveau, een ieder raakte. Het kon niet aan elkeen worden overgelaten om maar zooveel geld te produceeren als hij wilde. Hier moest eenheid van leiding komen. Een monopolie van geldcreatie was om de belangrijke gevolgen van een onbeheerscht geldaanbod absoluut noodzakelijk.

Het lag voor de hand, dat de Overheid deze taak op zich nam. En zoo zien wij in den loop der tijden — met vallen en opstaan — de Overheid de leiding van het geldaanbod op zich nemen.

De staat werd het orgaan, dat de geldcreatie aan banden legde en verder beheerschte. Zoo is het door den nood gedwongen geworden en zoo is het tot dusver gebleven.

Wanneer dan nu verder de aandacht zal worden gericht op

eenige vraagstukken samenhangende met het geldwezen, dan zal daarbij dus steeds de Overheid als het centraal uitgangspunt moeten worden gekozen. Vraagstukken van geldvoorziening zijn vraagstukken van *geldpolitiek*. De invloed van ons beginsel op de behandeling en oplossing van deze vraagstukken moet zich dus geldend maken via de besluiten en daden van de Overheid. De vraag naar wat Christus voor het geldwezen heeft te zeggen, kan dan ook aldus luiden: welk richtsnoer dient een christelijke regeering bij haar *geldpolitiek* te volgen.

Par. 3. *Het neutrale geld.*

Om op de zooveen gestelde vraag naar het richtsnoer der *geldpolitiek* een antwoord te kunnen geven dient eerst te worden nagegaan, welke antwoorden op deze vraag in onze dagen zooal worden gegeven. De strijd daarover is zelfs zeer actueel, zooals zoo dadelijk zal blijken. Deze strijd draagt ten deele een theoretisch karakter en vindt haar culminatiepunt in de vraag: moet de Overheid al of niet naar de *waardevastheid* van het geld streven?

De *waardevastheid* van het geld is een theoretisch begrip. We zagen reeds hoe de geschiedenis voorbeelden weet aan te wijzen, dat de waarde van het geld sterk wisselde, welke wisselingen neerkwamen op verminderingen van de geldwaarde, welke waardevermindering, zooals werd betoogd, beteekende, dat de prijzen der goederen dienovereenkomstig stegen. Deze prijsstijgingen, die een gevolg waren van oorzaken bij het geld gelegen, moesten worden voorkomen. Het spreekt voor zich, dat van den staat, aan wien in den loop der tijden het monopolie van de geldcreatie was toegevallen, werd geëischt er voor te zorgen dat het aanbod van het geld zoodanig was, dat deze prijsveranderingen niet meer zouden kunnen optreden. Om aan dezen eisch te kunnen voldoen behoefde de staat echter een richtsnoer, een norm voor de mate, waarin zij het geld in omloop zou brengen zonder het prijsniveau der goederen daardoor naar boven of naar beneden te beïnvloeden.

De geheele 19e eeuw is vol van pogingen om den staat voor het aanbod van het geld een goed richtsnoer te verschaffen. Wij gaan deze pogingen alle voorbij. Alleen wordt opgemerkt, dat deze pogingen uitgingen van de gedachte het aanbod van het geld op een of andere wijze aan min of meer vaste, voor een ieder duidelijke,

regelen te binden. Uit dien tijd stamt b.v. de regel, waaraan in Nederland de geldcreatie voor een deel nog gebonden is, dat het bedrag der uit te geven papieren geldbiljetten niet hooger mag zijn dan $2\frac{1}{2}$ maal het bedrag der bij De Nederlandsche Bank voorhanden hoeveelheid goud.

Deze regel is een van de vele, maar geen van deze regelen heeft tot het beoogde doel: de waardevastheid van het geld, geleid.

Hierom hebben vele theoretici een ander richtsnoer voorgeslagen — en dat richtsnoer is hier en daar reeds als leidraad voor de praktische geldpolitiek aanvaard — n.l. om een regeling van het geldaanbod als zoodanig los te laten en het uitgangspunt te zoeken bij de waarde van het geld zelve, dus bij het prijsniveau der goederen. Deze gelddeskundigen willen niet het geldaanbod op zich zelf regelen, maar willen dat aanbod beïnvloeden naar gelang de geldswaarde van het moment. Als het prijsniveau der goederen stijgt, zeggen zij, moet de geldhoeveelheid dalen en wanneer het prijsniveau daalt, moet men de geldhoeveelheid doen toenemen. Alle regels, waardoor de geldcreatie op zich zelf aan banden wordt gelegd, moeten worden verlaten. Het geldwezen moet, volgens hen, voor eens en voor altijd, worden beheerscht door de gedachte van de waardevastheid van het geld. Het geld moet zijn rol van ruilmiddel zoo spelen, dat het geen enkelen invloed uitoefent op de hoogte der prijzen. Het moet volkomen *neutraal* zijn. Veranderingen in de geldhoeveelheid mogen slechts worden aangebracht, ja moeten worden aangebracht, wanneer het prijsniveau stijgt of daalt.

De theorie, dat de waarde van het geld identiek is aan het prijsniveau is ontwikkeld teneinde het ideaal van de waardevastheid zijn ingang te doen vinden. Deze theorie nu, met het daaraan verbonden ideaal van het neutrale geld, worden op dit oogenblik door velen als de eenig juiste basis en richtsnoer van de geldpolitiek naar voren gebracht.

Wij zeiden reeds, dat in sommige landen deze politiek ook in de praktijk een toepassing heeft gevonden.

Zoo heeft in 1931 de Zweedsche Regeering als doel van haar geld-politiek gesteld, de waardevastheid van den kroon, hetgeen zij trachtte te bereiken door te streven naar een stabiel prijsniveau der goederen. Ook President ROOSEVELT heeft ten tijde

van de Londensche Economische Wereldconferentie medegedeeld, dat het zijn streven zou zijn den dollar een vaste waarde te geven met betrekking tot de goederen; hij heeft deze verklaring herhaald in 1937. En om niet meer te noemen, ook de Engelsche Regeering verklaarde op dezelfde conferentie, dat ook haar geldpolitiek voortaan beheerscht zou worden door het stabiel houden van het algemeen prijsniveau.

Welke houding hebben wij nu als Calvinisten, als Christenen tegenover dit streven in te nemen?

Op het eerste gezicht zou men zoo zeggen, dat onze houding instemmend, ja zelfs enthousiast moet zijn. De eisch van de waardevastheid van het geld brengt immers met zich mede, dat de Overheid zich niet willekeurig ten koste van haar onderdanen kan verrijken, hetzij door de ouderwetsche praktijken van muntbesnoeiing, hetzij meer modern door de onbepaalde geldcreatie door middel van de drukpers. Immers door beide middelen heeft de Overheid de mogelijkheid het bedrag der in omloop zijnde geldmiddelen willekeurig te vergrooten, terwijl de aanwending van deze meerdere bedragen in de meeste gevallen neerkomt op een stijging van de prijzen van goederen en diensten ⁷⁾.

Zonder twijfel verdient deze laatste politiek de sterkste afkeuring, maar er moet wel op worden gelet, dat door mede te gaan met het afkeurend oordeel der moderne geldtheoretici niet tegelijk hun positieve denkbeelden zonder corrigeerende critiek worden overgenomen. Deze denkbeelden, die uitkomen in het streven naar een neutraal geld, bevatten een element, dat in een christelijke maatschappij-beschouwing niet thuis behoort.

Dit element komt terstond naar voren wanneer men de beschouwingen dezer theoretici op de keper beziet. Zoo in het boek „Geld en Crediet” van Prof. Mr. Dr. G. M. VERRIJN STUART, waar als volgt den eisch van de waardevastheid van het geld wordt omschreven: „Men verlangt van het geld, dat het de natuurlijke prijsverhoudingen tusschen de onderscheiden goederen en diensten, zooals deze voortvloeien uit de menschelijke behoeften eenerzijds, den omvang en de intensiteit van het aanbod anderzijds, behoorlijk tot uitdrukking zal brengen” ⁸⁾. En elders wordt opgemerkt, dat het geldwezen zoo dient te worden ingericht, dat een juiste

prijsvorming in het economisch leven optreedt, een prijsvorming, die daardoor wordt gekarakteriseerd dat zij overeenkomt met de ruilverhoudingen, die zich zouden vormen, wanneer de menschen zich eens niet van geld bedienden ⁹⁾.

En een ander zeer bekend economist, CASSEL, zegt uitdrukkelijk, dat wanneer de leiders van de geldpolitiek de welvaart in hun land willen handhaven, zij de waarde van het geld slechts dienen te stabiliseeren. Zijns inziens zou de economische crisis van 1929 en ook de meest recente economische terugval, n.l. die in den zomer van 1937 zijn voorkomen, wanneer de geldpolitiek slechts gericht ware geweest op de handhaving van de waardevastheid van het geld ¹⁰⁾.

En ten slotte, om niet meer te noemen, betoogt een Amerikaansch geleerde, dat de meeste economisten het er vandaag over eens zijn, dat de geldpolitiek niet alleen *kan* maar ook *moet* medehelpen bij de oplossing van de economische moeilijkheden. Zelfs dient het, volgens hem, de niet uitgesproken bedoeling der geldpolitici te zijn er naar te streven het optreden van dergelijke moeilijkheden te voorkomen en in het algemeen er voor zorg te dragen, dat het tempo van de economische bedrijvigheid evenwichtig blijft en zich voltrekt volgens rationeele beginselen ¹¹⁾.

Wij herhalen: De geldpolitiek moet er op gericht zijn, de *natuurlijke* prijsverhoudingen, dat zijn de verhoudingen, die zich zouden vormen, wanneer de menschen zich eens niet van geld bedienden, tot uitdrukking te brengen. Houdt de geldpolitiek met dat doelwit rekening, dan zullen vele zoo niet alle fouten uit onze maatschappij worden weggenomen. Voelt ge waar de schoen wringt? Als ideaal wordt hier gesteld de maatschappij waar het geld op de prijsverhoudingen geen invloed uitoefent. *Die* maatschappij is de *natuurlijke*, de eenig juiste maatschappij, de maatschappij met de eeuwige welvaart. Het neutrale geld brengt ons de natuurlijke maatschappij, waarin een ieder ongestoord zijn welvaart zal kunnen genieten.

Om twee redenen moeten wij naar mijn meening deze beschouwingen afwijzen. In de eerste plaats omdat de voorstelling van zaken niet overeenkomt met wat Gods Woord ons dienaangaande leert, waaruit volgt, dat deze voorstelling fout is. Crisis en depressie, achteruitgang van welvaart, economische moeilijkheden zijn

geen gevolg enkel en alleen van een zoogenaamde onverstandige geldpolitiek. Deze maatschappelijke ellenden komen over ons — zooals alle ellende en pijn — om der zonde wil. Economische crisissen zijn een gevolg van de zonde en kunnen niet voorkomen worden door een simpele wijziging van het richtsnoer der geldpolitiek. Daarvoor is iets anders noodig. Slechts door bekeering tot God door Christus, waardoor gehoorzaamheid aan Zijn ordinantiën mogelijk wordt, kan de mensch iets positiefs op het gebied van de conjunctuurbestrijding verrichten.

In de tweede plaats moet dit vooropstellen van het streven naar een neutraal geld als eenig redding brengend middel worden afgewezen, omdat de ondergrond niet deugt. De geciteerde verdedigers van het neutrale geld stellen het voor alsof de natuurlijke ontwikkeling van de maatschappij door fouten bij het geld gelegen, wordt verstoord. Worden deze fouten weggenomen, dan komt deze natuurlijke ontwikkeling in alle heerlijkheid tot haar recht. Het neutraliseeren van het geld, hetgeen een actief ingrijpen van de Overheid beteekent, schept — volgens de voorstanders — de voorwaarden voor een succesvolle laissez-faire-politiek. Bovendien voorkomt het neutrale geld het wekken van verkeerde waardevoorstellingen bij de economische subjecten, waardoor maatschappelijke handelingen, afwijkende van het ideale handelen van den „homo economicus” worden vermeden ¹²⁾.

Treden deze fouten wel op, dan is de Overheid daarvoor verantwoordelijk. Zij moet er voor zorgdragen, dat de natuurlijke ontwikkeling van de maatschappij zoo spoedig mogelijk haar loop herneemt. De Overheid heeft dus de macht om de eeuwige welvaart te brengen. Ook deze gedachte wijzen wij af, hetgeen overigens geen nader betoog behoeft.

Een natuurlijke maatschappij, waarin, zooals de meeste schrijvers in navolging van de Klassieke School der theoretische economie vooropstellen, de rede der met elkaar in ruilverkeer staande individuen de motor is van het economisch handelen, is niet de volmaakte maatschappij. Integendeel!

Wij raken hier het vraagstuk der christelijke maatschappijbeschouwing. Dat is een onderwerp apart, waaromtrent een eensgezinde opvatting, van welke nu de juiste christelijke maatschappijbeschouwing is — helaas — nog niet bestaat. Maar vast staat toch

wel, dat slechts die maatschappij begeeringswaardig is, waarin ten volle gerekend wordt met Gods ordinantiën, welke ordinantiën niet hun oorsprong vinden in de rede van den mensch, maar slechts kunnen worden gevonden door het naar God bekeerde hart, waar bij Gods Woord de lamp is, teneinde het donker op te klaren.

Gelet op het feit, dat het ideaal eener „natuurlijke” maatschappij een essentieel onderdeel is van de hedendaagsche geldtheorie, die het neutrale geld tot de basis van haar onderzoek maakt, en de gesignaleerde doeleinden van de geldpolitiek in deze theorie haar oorsprong vinden, terwijl daarnevens aan de Overheid de taak wordt opgelegd, de belemmeringen weg te nemen om te komen tot deze volmaakte „natuurlijke” maatschappij, staat o. i. vast, dat èn deze theorie èn het uitsluitend propageeren van deze politiek voor een Christen-economist verwerpelijk zijn.

Het gewraakte ideaal van een „natuurlijke” ontwikkeling van de maatschappij onder leiding van de Overheid past slechts in het kader van een beschouwing, die staat en maatschappij ziet als twee kanten van een zelfde zaak, n. l. de verzameling van individuen, die tesamen een volksgemeenschap vormen. Naar gelang van het standpunt, dat de beschouwer bij het bestudeeren dier gemeenschap inneemt, ziet hij deze als staat dan wel als maatschappij. Beide verschijningsvormen acht deze beschouwer dan ook van dezelfde orde; hij vermag tusschen beide geen graadverschil te ontdekken. Hier ligt — zooals welhaast geen betoog behoeft — een principiëele fout. Kuyper wees al op het uiterste gewicht van scherp het graadverschil in het oog te vatten tusschen het organische leven der maatschappij en het mechanische karakter van de Overheid¹³⁾.

Dit beginsel dienen wij ook tot uitgangspunt te kiezen, wanneer wij trachten een eigen standpunt met betrekking tot het geldwezen in te nemen.

Immers het onderhavige vraagstuk is met ons betoog tot dusver nog niet opgelost.

De vraag naar wat ons beginsel te zeggen heeft met betrekking tot het geldwezen is tot dusver slechts halverwege beantwoord. In het betoog werd slechts bereikt een afwijzing van wat sommige theoretici leeren en enkele Regeeringen als richtsnoer voor de geldpolitiek aannamen. Open bleven de vragen, hoe deze

theorie dan *wel* moet luiden en voorts welke dan *wel* de juiste maatstaf is voor de geldvoorziening van onze maatschappij.

Het zoeken naar een antwoord op deze vragen wordt zeer vergemakkelijkt door uit te gaan van het reeds eerder vermelde en besproken feit, dat de Overheid met betrekking tot het geldwezen een belangrijke rol heeft te vervullen; reeds vele malen werd het gezegd: het geldwezen behoort typisch tot het terrein der Overheid. Zonder den leidinggevenden arbeid van de Overheid op dat gebied wordt onze maatschappij een chaos.

Dit naar voren schuiven van de Overheid wijst reeds de richting waarin een antwoord op de gestelde vragen moet worden gezocht.

Door de christelijke staatsidee tot uitgangspunt van de verdere beschouwingen over het geldwezen te nemen, komt de opgeworpen vraag naar de beteekenis van het christelijk beginsel voor dat geldwezen in het juiste licht te staan, hetgeen de mogelijkheid biedt terstond te pogen tot gevolgtrekkingen te komen. Wat de christelijke staatsidee zelve betreft, deze moge in het kader van dit artikel als bekend worden verondersteld.

Volstaan moge worden met erop te wijzen, dat het mechanisch karakter der Overheid, waarop KUYPER de aandacht vestigt, medebrengt dat in het handhaven van de gerechtigheid de hoogste taak der Overheid tot uiting komt. Dit houdt mede in, dat de staat heeft zorg te dragen voor het volk als eenheid genomen, deels binnenlands opdat zijn eenheid steeds dieper doordringe en niet verstoord worde, deels tegenover het buitenland, opdat de nationale existentie geen schade lijde¹⁴). Bij de uitoefening van deze taak heeft de Overheid zich te houden aan de haar gestelde grenzen, die voortvloeien uit het organisch karakter van de maatschappij en die bepaald worden door het beginsel van de soevereiniteit der door den staat omsloten kringen.

Het richtsnoer van de geldpolitiek, d. w. z. de mate waarin de Overheid door haar beleid op het stuk van het geld de ontwikkeling van de maatschappij zal mogen beïnvloeden ligt dan ook geheel besloten in de beginselvraag, welke de verhouding dient te zijn tusschen staat en maatschappij of m. a. w. tusschen gezag en vrijheid.

De maatschappij of beter de maatschappelijke kringen hebben

hun eigen ingeschapen levenswet; zij zijn onderworpen aan de haar door God opgelegde ordinantiën. De ontwikkeling van de maatschappij dient door die ordinantiën te worden bepaald en de Overheid heeft deze te eerbiedigen. De leden van de maatschappij dienen door gehoorzaamheid aan deze ordinantiën de ontwikkeling van de maatschappij te leiden in de van God gewilde banen. Op deze ontwikkeling en op de pogingen van de maatschappelijke organen en haar leden mag de Staat — wederom onder inachtneming van de haar door God opgelegde taak — geen inbreuk maken.

Onder deze wet ligt ook de geldpolitiek besloten. Ook kwesties van geldpolitiek worden beheerscht door het grondvraagstuk voor het inwendig politiek leven, n.l. dat van de verhouding tusschen gezag en vrijheid. De Staat moet in eerste instantie de maatschappelijke ontwikkeling aan de maatschappij zelve overlaten. Ook de geldpolitiek, als onderdeel van de Staatstaak, moet aan dezen eisch worden onderworpen.

Dit beteekent dan niet, dat de Overheid als richtsnoer voor haar geldpolitiek, onder alle omstandigheden, heeft te kiezen de handhaving van de waardevastheid van het geld. Doet zij dat dan kan het zeer goed gebeuren — en deze verwachting is in het geheel niet speculatief, integendeel — dat de Overheid, door eenzijdig haar geldpolitiek te richten op het neutrale geld, de vrije economische ontwikkeling der maatschappij beïnvloedt en zodoende deze laatste dwingt tot het volgen van een bepaalde richting, welke dan door de Overheid wordt voorgeschreven en die niet in overeenstemming is met die, welke zou volgen uit een gehoorzamen aan Gods wet ¹⁵). Het doel van de geldpolitiek ligt dan ook een stap verder terug. Het richtsnoer der geldpolitiek behoort te zijn: het bevorderen van rust en vertrouwen en het handhaven van de gerechtigheid in de maatschappij, opdat de individueele en organische krachten binnen de maatschappij zich vrij kunnen ontwikkelen, waarbij de individuen en de organen zich dienen te laten leiden door Gods ordinantiën. Weigeren zij dat, in zondige zelfoverschatting, dan ligt het niet op den weg der Overheid — tenzij de haar door God opgelegde taak daartoe noopt — de gevolgen van deze zonde weg te nemen.

Slechts wanneer de daden van den eenen maatschappelijken kring

leiden tot een zoodanige ontwikkeling van de geldvoorziening binnen den Staat, dat de belangen van andere kringen daardoor werkelijk worden geschaad, of wanneer van het buitenland uit invloeden werkzaam zijn, die den geldsomloop in het binnenland vergroeten of verkleinen, slechts in die gevallen *kan* de Overheid zich genoopt zien in te grijpen en haar geldpolitiek te richten op een neutraliseeren van het gevolg van die daden of die invloeden of zelfs de geldpolitiek te gebruiken, teneinde deze daden zelf te onderdrukken of die invloeden te weerstreven.

Immers zou de Overheid die botsing tusschen kring en kring of dezen buitenlandschen invloed, zonder meer, toelaten, dan kan het gebeuren, dat zij, gezien de gevolgen, het zich tot haar plicht rekent zorg te gaan dragen voor het handhaven van de gerechtigheid in het land of voor de instandhouding van de historische eenheid van den staat.

Van het feit, dat de handelingen van den eenen maatschappelijken kring via het geld invloed uitoefenen op de belangen van andere kringen, geeft de Nederlandsche monetaire geschiedenis in den wereldoorlog een interessant voorbeeld.

Voordat deze geschiedenis wordt verteld, wijzen wij echter op tweeërlei. In de eerste plaats daarop, dat het verhaal, hetwelk ter illustratie wordt voorgedragen, belangrijk moet worden beperkt en vereenvoudigd. Slechts op de meest belangrijke trekken daarin kan de aandacht worden gevestigd. In de tweede plaats zij er uitdrukkelijk op gewezen, dat het voordragen van dit verhaal op dit punt van het betoog nog niet beteekent, dat — wijl, zooals bereids werd opgemerkt, de belangen van den eenen kring door de daden van een anderen kring werden beïnvloed, in dit geval zelfs geschaad — de geldpolitiek van de Regeering een andere had moeten zijn dan deze geweest is. De Regeering heeft door haar geldpolitiek bij de botsing van belangen, die optrad, zooals nog zal blijken, niet ingegrepen. Had zij dat wel moeten doen? Deze vraag kan in het kader van dit betoog geen beantwoording vinden, omdat dit te ver zou voeren en bovendien teveel geldtechnisch zou worden.

Het verhaal betreft den internationalen handel van Nederland in de jaren 1914—1918. Deze handel was in het gemobiliseerde Nederland in de eerste plaats gericht op de voorziening van het buitenland met het noodige en had pas in de tweede plaats het oog ge-

richt op de levering van de benodigde goederen aan de eigen volkshuishouding. De oorlog-voerende landen — en vooral Midden-Europa — werkten als luchtledige ruimten, die „met felle aantrekkingskracht zich zochten te vullen uit den voorraad van naburige landen. Die aantrekkingskracht werkte onweerstaanbaar. Zij trok en zoog met geweld de goederen over de grenzen”¹⁶). Deze sterke uitvoer werkte verstarend op de Nederlandsche betalingsbalans. In normale tijden wordt de uitvoer van goederen betaald met den invoer van andere goederen. Toen bleek dat niet mogelijk; Midden-Europa bezat deze goederen, die als betaling konden dienen, niet. Dus betaalde het buitenland ons met het eenige nog vrijwel overal gangbare betalingsmiddel, n.l. goud en in de tweede plaats vroeg het uitstel van betaling, beloofde het betaling op een later tijdstip. Dit uitstellen van de betalingen door het buitenland was identiek met credietverleening door Nederland aan het buitenland.

Het goud wisselde de internationale handel in bij de centrale bank voor biljetten. Het credietpapier werd gefinancierd door de banken en bankiers in ons land, die dit slechts konden doen, indien zij achter zich hadden de circulatiebank, om de gelden te verschaffen, noodig om hun eigen liquiditeit als bankinstelling te handhaven¹⁷).

De gevolgen hiervan waren in het kort deze, dat èn het goud èn het crediet aanleiding gaven tot vermeerdering van de bankbiljettenomloop, dus van de geldcirculatie in Nederland. Dientengevolge stegen de goederenprijzen; de inflatie was een feit. De gevolgen van deze inflatie waren voor velen in Nederland hoogst nadeelig. Wel bracht dit geld voor zekere groepen der bevolking groote welvaart, die voor een groot deel slechts schijn was, maar het bracht ook groote verarming. De arbeidende bevolking alsmede degenen die leefden van vaste inkomsten zooals pensioenen enz. leden zeer onder de sterke stijging der prijzen. Deze algemeene verhooging van het prijsniveau schiep groote onbillijkheden in de verhouding tusschen de verschillende maatschappelijke klassen. Een inflatie als deze oefent haar gevolgen lukraak uit zonder dat er eenige mogelijkheid bestaat deze nauwkeurig na te gaan. Het rechtsbesef wordt erdoor aangetast en de mate, waarin dit geschiedt is van beteekenis bij het beantwoorden van de vraag, of de Regeering al of niet verplicht is, door middel van de geldpolitiek deze onrechtvaar-

digheden weg te nemen. Als opgemerkt gaan wij op deze vraag niet in, omdat hierdoor het betoog te veel in details zou moeten afdalen. Zelfs had deze inflatie een nog verderstrekkend gevolg, waaronder het geheele land zou komen te zuchten. De crisis en depressie, waaronder wij nu nog te lijden hebben, zijn voor een groot deel gevolgen van deze oorlogs- en naoorlogsinflatie.

De vraag rijst of deze inflatie door de Regeering had kunnen worden voorkomen. Zweden, die in dien tijd onder dezelfde omstandigheden leefde, heeft het gepoogd, door de waarde van haar geld, vergeleken met het buitenlandsche in belangrijke mate te verhoogen. D.w.z. het paste een appreciatie toe¹⁸). Latere jaren hebben nog andere maatregelen op dit gebied zien ontstaan. Het zou ons te ver voeren hierop in te gaan. Gewezen worde slechts op de sterilisatiepolitiek, die de Engelsche Regeering heeft toegepast, door middel van het Egalisatiefonds, bij haar strijd tegen het z.g. hot-money, dat in feite ook neerkwam op een omvangrijke toestrooming van goud- en credietmiddelen naar Engeland. Had de Nederlandsche Regeering in de jaren 1917 e. v. willen ingrijpen door geldpolitieke maatregelen, ten einde de botsing der verschillende maatschappelijke belangen te voorkomen, dan was haar dat mogelijk geweest. Dit te constateeren is voor ons doel voldoende. Had zij b.v. de sterilisatiepolitiek toegepast, dan had zij een groot deel der geschetste nadeelen ondervangen.

Dit wil niet zeggen, dat hiermede de waardevastheid van het geld zou zijn bereikt. Dat heeft de Engelsche Regeering met haar feitelijk uitgevoerde sterilisatiepolitiek ook niet nagejaagd. Neen, de ontwikkeling van de waarde van het geld in het binnenland ging haar eigen weg, echter — en dit is van beteekenis — onbeïnvloed door den stroom geld, die van het buitenland uit de geldcirculatie in het binnenland trachtte te verhoogen.

Aan den anderen kant is het natuurlijk zeer wel mogelijk, dat de taak van de Overheid met betrekking tot het geldwezen op een gegeven oogenblik samenvalt met een streven naar de waardevastheid van het geld. Maar dit streven is dan niet — zooals VERRIJN STUART in het gegeven citaat opmerkt — geboden, teneinde de natuurlijke krachten zich vrij te laten ontwikkelen en nog minder omdat slechts de handhaving van de waardevastheid van het geld de natuurlijke, de eenig juiste ontwikkeling van de maatschappij

vanzelf medebrengr; neen, de eenig juiste ontwikkeling van de maatschappij is slechts mogelijk door gehoorzaamheid aan Gods ordiantien, zoowel vanwege de maatschappelijke organen en haar leden als vanwege de Overheid, die in een bepaald geval, ter bestrijding van de gevolgen van een onharmonische ontwikkeling van de maatschappij dan wel van die ontwikkeling zelve, wellicht zich geroepen ziet de geldpolitiek daarbij te gebruiken. Deze geldpolitiek zal onder *bepaalde* omstandigheden, waarnaar in het kader van een christelijke geldtheorie zeker een onderzoek dient te worden ingesteld, samenvallen met een streven naar een neutraal geld.

Deze uitspraak is niet in strijd met hetgeen hiervoor wordt betoogd en waarin wordt aangetoond, dat de huidige propaganda voor het neutrale of waardeevaste geld zondige elementen bevat. Ons bezwaar richt zich tegen de voorstelling alsof het streven naar het neutrale geld de *eenig juiste* geldpolitiek zou zijn. Juist is dat de Overheid bij het volbrengen van haar taak ter bescherming van het maatschappelijk leven ook de geldpolitiek kan gebruiken en wanneer zij dat doet daarbij *soms* het neutrale geld als norm kiest.

De maatschappij blijft echter verantwoordelijk en verplicht haar ontwikkeling te leiden volgens Gods wil. Van nature is ook de maatschappij geneigd tot het kwade; dit laatste geheel onafhankelijk van het feit of de Overheid voor haar geldpolitiek de waardevastheid van het geld in het vaandel schrijft of niet. In een christelijke beschouwing van het geldwezen treedt het geld niet naar voren als het middel om de maatschappij van zonde te weerhouden en van verderf te redden. Het geld heeft een ondergeschikte rol. De maatschappij zelve is voor haar ontwikkeling verantwoordelijk; zij mag deze verantwoordelijkheid nooit en nimmer afwentelen op het geld en daarmee op den staat.

De Overheid heeft in het geld een machtig wapen ontvangen waarmee zij maatschappelijk veel goeds, maar ook veel kwaads kan uitrichten. Zij mag het niet gebruiken teneinde zich zelf te bevoordeelen, waardoor de waarde van het geld ongunstig zou worden beïnvloed. Wat dit deel der staatstak betreft, dient zij inderdaad de waardevastheid van het geld te handhaven.

Voert echter de ontwikkeling van de maatschappij tot veranderingen in de waarde van het geld, dan mag de Overheid in die

ontwikkeling niet ingrijpen, tenzij haar taak als zoodanig haar daartoe zou verplichten.

Het is duidelijk, dat deze regel vele vraagstukken opwerpt. Het is echter een regel, die ten grondslag moet liggen aan de geldtheorie, waarin voor deze vraagstukken een oplossing wordt gezocht. De theorie, die op dezen regel wordt gebouwd mag dan ook voorts met recht den naam van christelijk dragen.

Theoretische vraagstukken als die van de waarde van het geld en van het neutrale geld worden dan in stede van de centrale problemen der geldtheorie tot eenige van de vele vraagstukken, die de praktijk van het geldwezen ons steeds weer in eindelooze variatie weet voort te zetten. Het centrale probleem, het kernprobleem der geldtheorie is, de leiders van de geldpolitiek voor te lichten over de maatregelen, die noodig zijn om monetaire vraagstukken op te lossen, zoodanig dat de maatschappelijke ontwikkeling haar eigen weg volgen kan.

Volgt nu uit het voorgaande, dat in deze zondige bedeeing de Overheid nimmer de geldpolitieke wapenen eens mag bezigen om economische of maatschappelijke doeleinden te verwezenlijken. Uiteraard neen. Ook dit wapen is de Overheid door God in handen gegeven om het, overeenkomstig de door God opgelegde taak, te gebruiken. Het wapen is echter geweldig. Wij wezen er reeds op: wijzigingen in het geldaanbod beïnvloeden het prijsniveau der goederen en algemeene veranderingen in de goederenprijzen hebben — zooals de historie leert — steeds in bijzondere sterke mate de maatschappelijke ontwikkeling mede veroorzaakt.

Zeker, de Overheid mag dit wapen bezigen, maar zij dient steeds daarbij indachtig te zijn, dat de souvereiniteit van de maatschappelijke organen — binnen de grenzen daaraan gesteld — dient te worden gerespecteerd. Slechts wanneer deze organen, of eventueel individuen, hun souvereine maatschappelijke macht in die mate misbruiken, dat land en volk in hun bestaan worden bedreigd, m. a. w. dat het algemeen belang — gezien als een wezenlijk publiekrechtelijk principe — wordt aangetast, mag, ja moet de Overheid ingrijpen, eventueel onder gebruikmaking van geldpolitieke maatregelen. Ook met betrekking tot het geldwezen is de staatstaak niet aan uitwendige grenzen gebonden, maar is haar begrenzing evenals op andere gebieden, een innerlijke¹⁹⁾.

Wij omschreven dus, ons stellende onder den eisch van het christelijk beginsel, het richtsnoer voor de geldpolitiek als: zorg te dragen voor rust en orde in de maatschappij. En is het nu niet opvallend, dat alle landen, waarvan werd vermeld, dat zij de waardevastheid van het geld tot richtsnoer van hun monetaire politiek hadden gekozen, dit reeds weer hebben verlaten tot groot ongenoegen van vele geldtheoretici.

Zweden aanvaardde dit richtsnoer — zooals hierboven werd vermeld — in 1931, maar verliet het na de Londensche wereldconferentie voor een ander n.l. de handhaving van een vaste verhouding tusschen haar munt en het £.

En in Amerika heeft, ongeacht het enthousiasme van Roosevelt voor de waardevastheid van den \$, het leidinggevend orgaan van het Amerikaansche geldwezen het voor-vorige jaar uitdrukkelijk als haar meening gegeven, dat een streven naar waardevastheid van het geld nimmer het hoogere doel, n.l. de vermindering van de conjunctuurgolven en de vergrooting van de nationale voortbrenging en welvaart zal doen bereiken ²⁰). Wel behoort de geldpolitiek — zijns inzien — tot deze laatste doeleinden mede te werken, maar daarvoor is een streven naar neutraal geld niet voldoende; zelfs is dit streven met dat hoogere doel niet altijd vereenigbaar. Uitdrukkelijk stelt deze autoriteit als einddoel der geldpolitiek: stabiliteit in het economische en maatschappelijke leven ²¹). Er zijn zelfs situaties denkbaar en ook voorgekomen, waarin veranderingen in het algemeen prijsniveau medewerkten tot het bereiken van deze stabiliteit.

Aan de andere zijde vestigt dezelfde autoriteit er uitdrukkelijk de aandacht op, dat men nu niet moet meenen, dat het vermelde doel voor de geldpolitiek n.l. de economische stabiliteit, kan worden bereikt door geldpolitieke maatregelen *alleen*. Neen, deze stabiliteit wordt ook bepaald door vele andere factoren, die een even machtigen invloed kunnen uitoefenen op de maatschappelijke ontwikkeling als de geldcreatie dat kan doen.

Ook Engeland heeft zich gehaast het gestelde ideaal der geldpolitiek te verlaten en — hoewel niemand precies weet welke het streven der monetaire autoriteiten daar te lande is — schijnt dit zich toch meer te richten op het handhaven van een laag renteniveau dan op de waardevastheid van het £.

Par. 4. *De Nederlandsche geldpolitiek met betrekking tot het binnenland.*

Ons rest nog zekere conclusies te trekken voor de praktijk van de geldpolitiek in Nederland.

Zooals in de eerste paragraaf werd opgemerkt willen wij deze bespreking van het Nederlandsche geldwezen beperken tot twee aspecten daarvan n.l. met betrekking tot het binnenland en voorts in zijn verhouding met het buitenland.

Dus allereerst de Nederlandsche geldpolitiek met betrekking tot het binnenland. Uitgangspunt van deze beschouwing is de reeds gevonden maatstaf voor de geldvoorziening in onze maatschappij.

Alvorens op dit punt in te gaan moet eerst een mogelijk misverstand worden weggenomen. Wellicht komt de vraag op: bestaat er in Nederland wel een geldpolitiek van Overheidswege. Onze ruilmiddelenvoorziening bestaat toch voor het belangrijkste deel uit *bank*-biljetten, welke worden uitgegeven door een *particuliere* instelling n.l. De Nederlandsche Bank!

Deze opmerking is volkomen juist, maar daarbij past tweëerlei aanteekening.

In de eerste plaats bestaat de Nederlandsche geldcirculatie slechts ten deele uit bankbiljetten; ze bestaat ook uit muntstukken, die — zooals bekend — door het Rijk worden uitgegeven, van welke uitgifte het Rijk het monopolie heeft.

In de tweede plaats verricht De Nederlandsche Bank de uitgifte van ruilmiddelen niet als een particulier bedrijf maar als een door den staat geöctrooieerde instelling. De Bank heeft dus wat betreft de uitgifte van papiergeld slechts een overheidsfunctie in leen ontvangen en heeft zich te onderwerpen aan de regelen, die de staat haar bij het verleenen van dat octrooi heeft opgelegd.

Om nu tot de eigenlijke vraag te komen, n.l. welke beteekenis het gevonden richtsnoer heeft voor de binnenlandsche geldvoorziening, zij eraan herinnerd, dat de geldvoorziening daarom van zoo groote beteekenis is voor de maatschappij, omdat een vermeerdering of vermindering van de geldhoeveelheid grooten invloed kan uitoefenen op de ontwikkeling van die maatschappij. De ontwikkelde stelling is nu deze, dat het een eisch van christelijk beginsel is, de geldvoorziening zoodanig in te richten, dat de maatschappelijke ontwikkeling haar eigen weg gaat ongeacht deze geldvoorziening

van overheidswege en dat de geldpolitiek op haar beurt er voor moet zorgdragen, dat de voorwaarden voor de eigen rustige ontwikkeling van de maatschappij aanwezig zijn. Van hieruit bezien valt de aandacht, wat de binnenlandsche geldpolitiek betreft, op drieërlei.

In de eerste plaats hierop, dat de ontwikkeling van de Nederlandsche volkshuishouding voor een groot deel wordt bepaald door factoren, die buiten onze grenzen liggen. Deze stelling gaat zelfs op, wanneer deze grenzen worden uitgestrekt tot die van het geheele Koninkrijk. Doordat een groot deel van de Nederlandsche welvaart direct in verband staat met den bloei van den internationalen handel en scheepvaart, met de prijzen op de wereldmarkten van koloniale agrarische producten, met de koersen op de internationale beurzen en met de afzetmogelijkheden van verschillende goederen wordt deze welvaart (en dus de ontwikkeling van de Nederlandsche volkshuishouding) niet uitsluitend en alleen beheerscht door de economische politiek van de eigen Regeering, maar ten deele bepaald door invloeden en feiten, die liggen buiten het machtsbereik van de Overheid. Deze omstandigheid legt ook aan de geldpolitiek een groote beperking op. Al zou de Regeering door middel van veranderingen in de geldhoeveelheid in ons land de economische ontwikkeling in een bepaalde richting willen stuwen, dan zou dat haar slechts zeer ten deele en hoogstens voor een zeer korten tijd gelukken, b.v. ingeval de in Nederland werkzame buitenlandsche krachten daaraan tegengesteld zouden zijn.

Maar los hiervan — en dit in de tweede plaats — staat, dat een Nederlandsche Regeering ook niet bij machte zou zijn om volkomen willekeurig de geldpolitiek te richten naar maatstaven, die haar welgevallig zouden kunnen zijn. De typische Nederlandsche economische omstandigheden zouden een Regeering, die op het gebied van de geldpolitiek vreemde doeleinden zou willen najagen reeds spoedig een halt toeroepen. Om een denkbeeld te geven is het duidelijk, dat wanneer b.v. hier te lande de geldhoeveelheid plotseling op een drastische wijze zou worden vermeerderd, de bevolking reeds spoedig het Nederlandsche geld zou verlaten en het niet meer als ruilmiddel zou aanvaarden en andere muntsoorten tot ruilmiddel zou verkiezen. Onze eigen muntgeschiedenis in Nederlandsch-Indië geeft hiervan voorbeelden, toen in de eerste helft van de 19e eeuw de geldvoorziening van dien aard was, dat de

bevolking de Nederlandsche munten weigerde te aanvaarden en buitenlandsche muntstukken als ruilmiddel bezigde. En zijn de ervaringen van Italië in Abessinië met de Maria-Theresia-daalders niet geheel dezelfde?

Uit het voorgaande volgt reeds — en dit is de derde opmerking — dat de praktijk van het Nederlandsche geldwezen tot dusver steeds binnen zoo nauwe grenzen is besloten geweest, dat misstappen op dat gebied weinig waarschijnlijk waren. En inderdaad de geschiedenis van het Nederlandsche geldwezen is een aaneenschakeling van lofwaardige pogingen om baanbrekend werk te verrichten met betrekking tot de ontwikkeling van een geldpolitiek, die orde en rust in het binnenland verzekert. Deze geschiedenis begint reeds met de instelling van de Amsterdamsche Wisselbank in de 17e eeuw, die veel heeft bijgedragen tot het wegnemen van de chaotische munttoestanden in de Republiek en als voorbeeld voor buitenlandsche soortgelijke instituten ook over onze grenzen medegeholpen heeft dit doel te bereiken. En ook in latere tijden ontwikkelt zich het Nederlandsche geldwezen langs lijnen van geleidelijkheid.

Welke beperkingen de geldpolitiek in Nederland ook mogen zijn opgelegd, het is een feit, dat het doel dezer politiek — afgescheiden van de even gesignaleerde misgreep in onze koloniale muntgeschiedenis en wellicht ook van de geldpolitiek in de tweede helft van den Wereldoorlog — steeds is geweest het bevorderen van rust en orde in onze maatschappij en het handhaven van de gerechtigheid daarin.

Een voorbeeld van de positieve Regeeringsbijdrage tot de rust in de maatschappij door middel van de geldpolitiek vindt men in de geschiedenis van art. 4 der Muntwet, waarin wordt bepaald, dat de staat het recht heeft een deel van het in omloop zijnde zilvergeld in te trekken en te ontmunten, wanneer mocht blijken dat een teveel aan zilvergeld gevaaren voor de normale economische ontwikkeling zou gaan opleveren. Dit artikel werd in de wet opgenomen in 1884, toen er inderdaad reëele gevaaren op dat gebied aanwezig waren.

Par. 5. *De Nederlandsche muntpariteit.*

Het tweede aspect der Nederlandsche geldpolitiek, dat zich op-

doet is het Nederlandsche geldwezen in zijn betrekking tot het buitenland. Ook dit aspect wordt beheerscht door het centrale doel van de geheele geldpolitiek: het handhaven van orde en rust.

En zooals dit centrale doel voor de binnenlandsche geldpolitiek kon worden gezien binnen het raam van de verhouding tusschen gezag en vrijheid, zoo moet het vraagstuk van het geldwezen en het buitenland worden gezien in het licht van de verhouding tusschen staat en statengemeenschap, welke verhouding — zooals COLIJN opmerkt ²²⁾ — het grondvraagstuk is voor de beslissing der vragen van de verhoudingen tusschen de volken onderling. En, voegt COLIJN hier verklarend aan toe, evenals in de binnenlandsche politiek gezag en vrijheid door God naast elkander zijn gesteld en het gezag niet uit de vrijheid, noch de vrijheid uit het gezag is af te leiden, evenzoo heeft God zoowel de statengemeenschap als den enkelen staat zelfstandig naast elkaar, op eigen wortel geplaatst en is mitsdien ijdel elke poging, om de ééne uit de andere af te leiden. Het buitenlandsch beleid der Regeering moet zijn gericht op de instandhouding van de zelfstandigheid van het land onder erkenning van de rechten der andere statengemeenschappen. Dit beleid, gericht op dat doel, moet evenals de binnenlandsche politiek, steunen op het rechtsbesef en op de handhaving van de gerechtigheid, welke beide weer hun basis vinden in de Goddelijke openbaring.

In dit licht moet ook de kwestie der muntpariteit, d. i. de verhouding van de eigen munt tot de buitenlandsche geldeenheden worden gezien.

In de muntpariteit vindt de geldpolitiek, met betrekking tot het buitenland, haar volledige uitdrukking.

Let men *alleen* op de belangen van de betrekkingen met het buitenland, dus let men alleen op het belang van de statengemeenschap, dan is een vaste muntpariteit een absoluut vereischte. Wisselende verhoudingen tusschen de verschillende geldeenheden maken een vlot internationaal contact moeilijk, zool niet onmogelijk. Helaas heeft de wereld in het heden en in het jongste verleden van deze wisselende muntpariteiten teveel voorbeelden gezien dan dat het noodig is deze stelling uitvoerig te bewijzen.

Handhaving van een vaste muntpariteit is door het in de 19e eeuw in gebruik genomen internationaal geldstelsel identiek met

de handhaving van den gouden standaard. Door zijn munt aan den gouden standaard te verbinden verkreeg een land een vaste verhouding met alle munten, die deze verbinding reeds tot stand hadden gebracht. Praktisch alle daarvoor in aanmerking komende landen hadden vóór 1914 dezen standaard als basis van hun geldstelsel gekozen, zoodat er overal vaste verhoudingen tusschen de verschillende munten bestonden, hetgeen het internationaal verkeer zeer ten goede kwam.

Het is niet noodig in herinnering te roepen de vele gebeurtenissen, die het eene land na het andere, min of meer vrijwillig van den gouden standaard afdwongen, hetgeen ten langen leste daaraan heeft geleid, dat praktisch geen land ter wereld op dit oogenblik nog den echten ouden gouden standaard als richtsnoer van de geldpolitiek met betrekking tot het buitenland aanvaardt. Ook Nederland niet. Onze gulden is sinds September 1936 zwevend, d. w. z. los van den gouden standaard. Ook is nog niet vergeten den fellen strijd, die hier te lande rondom den gulden en den gouden standaard, rondom de depreciatie is gevoerd geworden. De gemoederen zijn nu op dit punt eenigszins tot rust gekomen, reden waarom het niet te gewaagd schijnt het vraagstuk van het al of niet geoorloofd zijn van een depreciatie ter sprake te brengen.

Deze vraag wordt eerst in abstracto gezien om daarna te komen tot een uitspraak over den val van den gulden in 1936.

Wordt de gestelde vraag op zichzelf gezien dan dient uiteraard te worden uitgegaan van hetgeen bereids nopens het richtsnoer der geldpolitiek werd gevonden.

Het algemeene richtsnoer: de bevordering van de rust in de maatschappij werd, met het oog op het vraagstuk van het geldwezen en het buitenland, vertaald in de handhaving van de zelfstandigheid van staat en statengemeenschap wederzijds naast elkaar onder erkenning van beider rechten.

Het belang der statengemeenschap brengt mede: stabiele muntpariteiten. Slechts onder vaste verhoudingen tusschen de verschillende munteenheden kunnen de internationale betrekkingen bloeien. Iedere inbreuk op deze vaste muntpariteiten is een aantasten van de goede ontwikkeling van den internationalen handel en tast dus mede direct het zelfstandig bestaan der statengemeenschap aan.

Slechts onder één omstandigheid mag dit stelsel der vaste muntpariteiten worden doorbroken, n.l. wanneer de handhaving ervan — hoewel in het directe belang van de statengemeenschap — een wezenlijk gevaar zou beteekenen voor de zelfstandigheid van den eigen staat of het rechtsbesef daarin in belangrijke mate zou aantasten. Het doorbreken van de vaste muntpariteit met het buitenland is dan niet alleen geoorloofd, maar is zelfs geboden. Zoo dra de zelfstandigheid van of de rechtsverhoudingen in de volkshuishouding door het vasthouden aan den gouden standaard gevaar loopen, is het verlaten van dien standaard geoorloofd, ja zelfs noodzakelijk ²³).

Deze stelling kan met het volgende voorbeeld worden geïllustreerd.

Er is een land, dat over slechts één welvaartsbron beschikt. Deze bron bestaat uit den export van een bepaald artikel; om meer concreet te zijn: de export van salpeter (denk aan Chili), van koffie (denk aan Brazilië), van graan (denk aan Argentinië). Deze export floreert jaar in, jaar uit en door dien export heeft zich in dat land een zekere welvaart ontwikkeld. Een welvaart, die zich o. a. manifesteert in zekere verhoudingen en relaties in het binnenland, die in geld worden uitgedrukt, n.l. de loonen, de kosten van levensonderhoud, de huren, in het algemeen die contracten, waarin debiteuren zekere geldverplichtingen op zich hebben genomen jegens hun crediteuren.

Nu daalt door een oorzaak, liggende buiten het exporteerende land, plotseling de prijs van het exportproduct op de wereldmarkt in sterke mate. Het gevolg hiervan is, dat inplaats van de vaste opbrengst van de welvaartsbron, daarna opeens deze opbrengst wordt gehalveerd of mogelijk zelfs wordt getierceerd. Het is duidelijk wat er in dat land dan staat te gebeuren. Met één slag wordt de export, in geld uitgedrukt, een percentage van wat deze vroeger was; dus de geldstroom, waarop de geheele welvaart is gebaseerd, wordt evenredig smaller. Dientengevolge moeten al die vaste geldverhoudingen, die jaar en dag in het binnenland bestaan, plotseling ook drastisch worden herzien. Alle prijzen, loonen, huren moeten tot een onderdeel omlaag, alle contracten moeten worden herzien aangezien geen van deze meer door een debiteur kunnen worden nagekomen. Zou men dat proces ten uitvoer brengen, dan

zou de volkshuishouding, die geheel is doorweven met deze prijsrelaties, op zijn grondvesten schudden, ja door het volkomen verlies van alle rechtszekerheid zou zij zelfs den ondergang kunnen worden nabij gebracht, zooal niet geheel ten onder gaan. En dat wij elders in de wereld de prijs van een product is gedaald!

Het is duidelijk, dat dit nooit in het belang van de zelfstandige ontwikkeling van de volkshuishouding kan zijn. Hier moet hulp worden geboden, teneinde deze calamiteit, althans ten deele, te voorkomen. Dit kan door een wijziging van de muntpariteit. Immers, de prijs van het exportproduct in het buitenland is gedaald; door nu de vaste verhouding met de buitenlandsche munteenheid te verbreken en het aantal eigen munten, dat geruild wordt tegen een buitenlandsche munt te verhoogen, wordt bereikt, dat de geldstroom naar het eigen land in eigen munteenheden uitgedrukt gelijk blijft aan wat deze vroeger was.

Het vorenstaande verhaal is een zeer gestyleerd beeld van de werkelijkheid, maar de essentiele kenmerken ervan zijn duidelijk. Toch moet nog de aandacht erop worden gevestigd, dat een land, hetwelk zich in de geschetste situatie bevindt, er met een enkele muntdepreciatie niet af is. Neen, deze geldpolitieke maatregel is slechts de eerste stap op den weg van het herstel, teneinde het onheil, dat de prijsdaling van het exportproduct heeft teweeg gebracht, weg te nemen.

Naast deze muntcorrectie moeten verschillende maatregelen tot aanpassing aan den nieuw ontstanen toestand worden genomen. Te denken valt hierbij aan maatregelen tot heroriëntering van den export, die meer gevarieerd dient te worden opgebouwd, zowel wat betreft de uitvoerproducten als de afzetgebieden. Voorts dient er voor te worden zorg gedragen, dat de bevolking sober leeft en ook blijft leven, zelfs wanneer er zich een hoogconjunctuur zou opdoen. De muntcorrectie zelve heeft dan echter de goede atmosfeer geschapen om tot een uitvoering van deze aanpassing te geraken.

De geschiedenis leert echter, dat de muntdepreciatie als de weg van den minsten weerstand, meestal de eenige weg is, die in de geschetste situatie wordt bewandeld. Ook dat te spoedig — wanneer de zelfstandige ontwikkeling van de volkshuishouding niet in gevaar is of het rechtsbesef niet in belangrijke mate wordt aangetast — naar dit middel wordt gegrepen.

In al die gevallen is een muntdepreciatie zonde en strijdig met Gods ordinantiën, die deze inbreuk op het bestaan der statengemeenschap slechts dulden ingeval de zelfstandigheid van of het rechtsbesef in den individueelen staat in het geding zijn.

Na deze abstracte behandeling van het vraagstuk der muntpariteit rest nog een korte beschouwing over den val van den gulden in September 1936.

Het is onze overtuiging, dat de latere geschiedschrijver, na diepgaande bestudeering van den economischen toestand van ons land in de veertiger jaren, tot de conclusie zal komen, dat na al de getroffen maatregelen in Nederland tot aanpassing van de volkshuishouding aan de gedaalde opbrengst der nationale welvaartsbronnen, de losmaking van den gulden van den gouden standaard en zijn val voor de zelfstandige economische ontwikkeling van ons land in het levensbelang van de maatschappij geboden en daarom dus ook als maatregel van geldpolitiek geoorloofd was.

De vraag rijst of met deze uitlating stelling wordt genomen tegenover al degenen, die vóór September 1936 in woord en geschrift de depreciatie hebben bestreden. Deze vraag kan ontkenkend worden beantwoord. Hun actie was volkomen gerechtvaardigd.

De Nederlandsche volkshuishouding had zich, door de gewijzigde economische omstandigheden van na den oorlog, aan te passen aan een lager welvaartsniveau. Deze aanpassing te doen voltrekken, door met een geldpolitieken maatregel te volstaan, miskende de feiten en kwam voort uit een verlangen te willen behouden hetgeen in zondigen overmoed door Overheiden volk na den Wereldoorlog te hoog was opgebouwd. Slechts in landen met een of twee exportproducten, die onderhevig zijn aan sterke prijsveranderingen, kunnen pariteitsveranderingen in moeilijke omstandigheden baat brengen. In gecompliceerde volkshuishoudingen, als Nederland, kan dat niet en verschuift een muntdepreciatie alleen de aanpassing slechts naar andere gebieden dan die in de eerste plaats daarvoor in aanmerking komen. Een wijziging van de muntpariteit brengt dan een herverdeling van koopkracht binnen de volkshuishouding met zich, welke op geen enkele wijze overeenkomt met de werkelijke veranderingen in de opbrengst der verschillende welvaartsbronnen ²⁴).

Zeer zeker had onze Regeering, had onze Christelijke Regeering — theoretisch gesproken — haar economisch-politieke maatregelen wel kunnen beginnen met de depreciatie van den gulden om daarna alle andere maatregelen te treffen, die noodig waren tot aanpassing aan het lager welvaartspeil. Maar een ieder begrijpt, dat dit praktisch niet doenlijk zou zijn geweest. De depreciatie moest het sluitstuk zijn van een reeks moeilijk te nemen en te dragen maatregelen en het is — zooals gezegd — onze overtuiging dat het een juist sluitstuk is geweest. Deze geldpolitieke maatregel werd genomen toen de rust noodig voor de eigen economische ontwikkeling van ons volk — een ontwikkeling, die (let wel) leidt naar een lager welvaartspeil — dreigde te worden doorbroken. Het hooghouden van de monetaire rust is het eenig juiste richtsnoer van een geldpolitiek; het is de eenig juiste basis waar het geldwezen op mag worden gegrondvest.

Par. 6. *Conclusie.*

Wanneer wij nu tot slot van ons betoog de gereleveerde feiten overzien en deze plaatsen in het licht van de uitspraken over het geldwezen die, naar werd betoogd, steunen op ons beginsel, hetwelk ontleend is aan de Goddelijke openbaring in Christus, dan grijpen wij terug naar hetgeen in de inleiding werd opgemerkt. Daar werd betoogd, dat het zeer wel mogelijk zou kunnen zijn, dat er tusschen de in feite in Nederland gevolgde politiek en de eischen, die het beginsel ter zake zou stellen, weinig of geen verschil zou bestaan.

De feitelijke ontwikkeling van de Nederlandsche geldpolitiek, zowel naar haar binnenlandsche als naar haar buitenlandsche aspecten, blijkt, zooals in de voorafgaande paragrafen werd aangetoond, inderdaad in het algemeen over een te stemmen met hetgeen ons beginsel op dit gebied aan eischen stelt. Hierdoor verliest echter de gepropageerde geldpolitiek niet haar principiële beteekenis, noch ook bewijst het feit, dat de werkelijk gevoerde politiek overeenstemt met de gepropageerde, dat een christelijke geldpolitiek geen bestaansrecht zou hebben. Het is een misvatting te meenen, dat een christelijke politiek altijd een anderen inhoud zou moeten hebben, dan die, welke de historie haar in feite heeft gegeven. Deze opvatting miskent de beteekenis van Gods gemeene gratie.

Het is niet toevallig, dat juist een onderzoek naar den inhoud

van een bepaald onderdeel der Nederlandsche economische politiek bewijzen aandraagt, teneinde deze verkeerde opvatting te ontzenuwen. Zonder twijfel zal een verdere studie van hetgeen ons beginsel leert met betrekking tot de economische politiek en een vergelijking tusschen de resultaten daarvan en de in feite in Nederland gevoerde politiek op vele punten tot een zelfde conclusie leiden.

De studie der beginselen wordt er des te vruchtbaarder door; moge zij strekken tot bespoediging van de komst van Gods Koninkrijk op alle terrein des levens.

Ook liggen in de voorgaande paragrafen aanwijzingen, in welke richting moet worden gezocht teneinde een christelijke geldtheorie te kunnen opbouwen.

Uitgangspunt van een dergelijke theorie dient te zijn de aan Gods Woord ontleende opvattingen betreffende de staats- en maatschappij-idee en de verhouding tusschen beide. De christelijke geldtheorie dient dus een antwoord te geven op de vraag, langs welke weg en in welke mate de daden van de maatschappelijke organen de geldcirculatie in de volkshuishouding kunnen beïnvloeden; voorts welke beteekenis aan deze invloeden moet worden toegekend, met name wat betreft de rechtsverhoudingen tusschen de verschillende organen en individuën; tenslotte welke de taak van den staat moet zijn met betrekking tot het geldwezen, welken norm zij daarbij moet in acht nemen en wanneer en op welke wijze zij — indien noodig — haar geldpolitiek dient te richten op de bestrijding van maatschappelijke misstanden.

Aan deze vragen is reeds aandacht besteed in de bestaande literatuur, zij het — voor zoover bekend — niet in de aangegeven volgorde. Het zoeken naar een antwoord op een der gestelde vragen geeft echter nog geen theoretische beschouwing volgens onze beginselen. Slechts het juiste uitgangspunt n.l. Gods Woord, garandeert dat in dezen de juiste weg wordt bewandeld. Deze weg ligt echter niet klaar en duidelijk voor ons. Er is strijd en moeite voor noodig om dit pad te vinden. Het is echter een strijd, die Christus van ons eischt en waarvan mitsdien de overwinning zeker is.

¹⁾ BRILLENBURG WURTH, Christelijke kultuurbeschouwing. *Philosophia Reformata*, 3e jaarg. blz. 48.

²⁾ T. a. p. blz. 56.

³⁾ In bundel: Jezus Christus en het menschenleven, blz. 145.

⁴⁾ Blz. 53 e.v.

⁵⁾ Matth. 5 : 48.

⁶⁾ Zie par. 2.

⁷⁾ Een uitzondering op dezen regel vormt b.v. de geschiedenis van het Deutsche economische leven van 1934 tot ?, in welk tijdvak van staatswege moedwillig tot vergrooting der geldcirculatie werd overgegaan, zonder dat evenwel deze vermeerdering der geldcirculatie tot een aanwijsbare prijsstijging aanleiding gaf. Intusschen ontstonden daar weer andere nadeelen. Het zou ons te ver voeren hierop in te gaan. Den belangstellenden lezer worde verwezen o.a. naar een artikel van Dr. P. VAN BERKUM in het tijdschrift „Economie” van December 1938 blz. 105.

⁸⁾ T. a. p. blz. 82.

⁹⁾ T. a. p. blz. 3.

¹⁰⁾ The guiding principles of monetary policy. Artikel in het Quarterly report van de Skandinaviska Kreditaktiebolaget, April 1938.

¹¹⁾ J. W. ANGELL, The general objectives of monetary policy (The lessons of monetary experience) blz. 53.

¹²⁾ Zie b.v. J. G. KOOPMANS: Zum Problem des „neutralen” Geldes in „Beiträge zur Geldtheorie”, uitgegeven door Fr. A. HAYEK.

¹³⁾ Het Calvinisme, 2e druk blz. 79.

¹⁴⁾ T. a. p. blz. 81.

¹⁵⁾ Te denken is hierbij ook aan de mogelijkheid, dat de Overheid den invloed van ont- en oprotting van het geld zou dienen te neutraliseeren.

¹⁶⁾ C. A. VAN MANEN, De Nederlandsche Overzee Trust-Maatschappij, deel II, blz. 53.

¹⁷⁾ Zie hiervoor o.a. G. VISSERING. Het vraagstuk van de geldruimte in Nederland en de goudpolitiek van De Nederlandsche Bank (1917).

¹⁸⁾ Dit is het tegenovergestelde van een depreciatie, die op het oogenblik meer bekendheid zal genieten.

¹⁹⁾ Verg. De Christelijke Staatsidee door Prof. Dr. H. DOOYEWEERD.

²⁰⁾ Federal Reserve Bulletin, September 1937, blz. 827 e. v. Herhaald in id. April 1939 blz. 255 e. v.

²¹⁾ Zie ook Fr. A. VON HAYEK, Monetary nationalism and international stability.

²²⁾ H. COLIJN, Saevis Tranquillus in Undis blz. 449 e.v.

²³⁾ Dat het al of niet treffen van bepaalde *economische* maatregelen van groot en zelfs beslissend belang kunnen zijn voor de handhaving van de onafhankelijkheid van een staat, hebben de jongste internationale gebeurtenissen nog eens zeer duidelijk in het licht gesteld.

²⁴⁾ VON HAYEK t. a. p. blz. 51 e.v.

CHEMIE EN AUTARKIE *)

DOOR

IR. B. TER BRUGGE.

In het eerste kwartaalnummer van dit tijdschrift (jaargang 1939) is een poging gedaan, om den invloed van de huidige „oorlogseconomie” op het terrein der voortbrenging, te beschrijven. Sinds het verschijnen van dat nummer (en vooral sinds de bewerking der bedoelde studie) heeft de wereld ingrijpende veranderingen ondergaan, die het wenschelijk maken het behandelde vraagstuk opnieuw te bezien.

Aanstands moet worden vastgesteld, dat het oordeel van menschen als ZISCHKA¹⁾, die het streven naar autarkie een belangrijken stap op den weg naar den vrede noemen, in de feiten geen enkele rechtvaardiging vindt. Van een „nieuwe samenwerking der naties” (waarvoor de op zelfvoorziening gerichte productie den grondslag zou hebben gelegd) is geen sprake. De spanning, die het leven der „autarkistische staten” beheerscht, zocht uitwegen; aan hun begeerte naar expansie werd door het stellen van den eisch tot het verkrijgen der door hen noodzakelijk geachte „levensruimte”, openlijk uitdrukking gegeven. Een deel dier „levensruimte” verloor zijn nationale zelfstandigheid; andere gedeelten werden in handelsverdragen betrokken, die hun vrijheid van productie en ruilverkeer belangrijk beperkten. De zwakkere der contracteerende partijen verplichtte zich immers groote hoeveelheden industriële producten in te voeren, die zij niet (althans niet in die mate) beslist noodig had, en moest daartegenover den uitvoer van belangrijke quanta grondstoffen (graangewassen en petroleum

*) Het hier volgende artikel is geschreven, voordat de oorlog uitbrak. In dezen tijd, nu verschillende landen (ook het onze) met hun grondstoffen zeer zuinig zullen moeten omgaan, krijgt het vraagstuk der zelfvoorziening groote beteekenis.

bijvoorbeeld) garandeeren. De sterkere kreeg daarenboven het recht de exploitatie der welvaartsbronnen in het gebied der andere contractante, naar haar inzicht te exploiteeren ²⁾). Van den Turkschen minister van Buitenlandsche Zaken wordt gezegd, dat deze een voorstel tot het sluiten van zulk een verdrag als een belediging van zijn land zou beschouwen, omdat dit z.i. daardoor het karakter eener kolonie zou krijgen.

Aan de noodzaak tot uitvoer werd in de leuze „exporteeren of sterven” op dramatische wijze uitdrukking gegeven. Dr. GOEBBELS verklaarde op de jongste „Leipziger Messe” de beteekenis dezer woorden, terwijl hij op de sterk toegenomen behoefte aan grondstoffen in zijn rijk wees. Het streven om zich van het buitenland economisch vrij te maken, betoogde de minister, had een zeker tekort aan bepaalde materialen veroorzaakt, die nu ingevoerd *moesten* worden. Teneinde zich de gelden voor een dergelijken import te verschaffen, was Duitschland gedwongen op alle wijzen zijn export te vergrooten.

Ook deze ontwikkeling hebben de principiële voorstanders der autarkie niet voorzien. Zij meenden immers, dat een voortbrenging, die haar basis in de grondstoffen van het „eigen land” zocht, aan dit gebied werkelijke onafhankelijkheid zou geven: bevrijding van de „banden”, waarmede het dusverre aan andere productiecentra was „geketend”. Wij bemerken voorshands, dat deze zoogenaamde banden *niet* verzwakt zijn, of liever: dat nieuwe, die nu inderdaad knellen, daarvoor in de plaats komen.

De conclusie schijnt dus wel gerechtvaardigd: het stelsel van zelfvoorziening is mislukt. Toch zij men met het uitspreken van dit algemeene oordeel voorzichtig.

Zeker is het, dat dit systeem, zooals het in enkele landen, die zich tot de armen rekenen, uitgewerkt en toegepast is, groote economische moeilijkheden veroorzaakt heeft. En dat de begeerte naar expansie (of men die vreedzaam bedoelt of niet, het doet er in dit verband weinig toe) zich des te sterker liet gelden, naarmate de druk dier zorgen zwaarder werd ondervonden. Zeker is het ook, dat aldus spanningen ontstonden, wier werking tot ver buiten het gebied der „economische vestingen” (zooals de autarkische staten wel genoemd worden) waarneembaar is.

Dat stelsel zelf heeft echter een uitermate gecompliceerd karakter, waardoor ook een beoordeeling der verschillende onderdeelen niet eenvoudig is. Het wil in de eerste plaats de landen, die het dient, met betrekking tot de militaire behoeften onafhankelijk van buitenlandschen import maken, vervolgens de productie van verschillende primaire levensbenodigdigheden organiseren, en een defensieapparaat helpen bouwen, dat niet alleen eventueele vijandelijke aanvallen uitnemend kan weerstaan, maar ook in staat is aan bepaalde verlangens kracht bij te zetten. De dreiging van de toepassing van economischen druk (sancties bijvoorbeeld of andere importbelemmeringen) of zelfs van toekomstige oorlogen (en de daarmee verbonden blokkades) noodzaakt, beweren de leiders³⁾, landen met een smalle grondstoffenbasis en zeer geringe deviezenvoorraden, tot het volgen eener zoodanige politiek, die zoowel de voedselvoorziening als de verzorging der militaire voorraden, te allen tijde waarborgt.

Het spreekt vanzelf, dat het streven naar de verwerkelijking dezer idealen enorme hoeveelheden geld, grondstoffen en energie vroeg, en eveneens een zeer groot aantal arbeidskrachten. De eischen, die de uitvoering van het productieschema aan de arbeidsmarkt stelde, veroorzaakten niet alleen een tekort aan vaklieden, maar ook aan ongeschoold, zelfs aan vrouwelijk personeel. De gevolgen bleven niet uit. „Voor een groot deel onzer werknemers”, luidt het in het laatste jaarverslag van het concern Siemens, „is thans de arbeidstijd verlengd, terwijl tevens in ploegen wordt gewerkt. In alle bedrijven van het concern heeft een nauwkeurig onderzoek plaats gehad, teneinde alle krachten op de voor hen meest geschikte plaatsen onder te brengen. Men heeft veel nieuwe toestellen in bedrijf genomen, welke door vrouwen kunnen worden bediend. Het gedeelte van den arbeid, hetwelk vroeger door geschoolde krachten moest worden verricht, kon aldus met 25 à 40 procent worden verlaagd. Deze verschillende maatregelen leidden tot een besparing aan arbeidskrachten, maar hebben vaak hooge financiële eischen aan het concern gesteld . . .”

Gedwongen rationalisatie, opvoering van het arbeidsrendement en verlenging van den arbeidstijd, tewerkstelling van vrouwelijk personeel, groote kapitaalsinvesteeringen, kenmerken de ontwikkeling van het productieproces in de autarkische staten. Opmer-

kelijk is de sterke vermindering der liquide middelen (mede gevolg van de arbeidsbesparende maatregelen) in verschillende grootbedrijven. Zoo daalde bij Siemens het banktegoed tot 8.78 miljoen mark (in 1932/'33 bedroeg het nog 42.9 miljoen). Wel werd een deel daarvan in effecten belegd, maar ook deze post vertoont aanzienlijken achteruitgang. In 1934/'35 bedroeg zij 104.39 miljoen, in 1938/'39 slechts 52.24 miljoen: een waarde, die ook in het jaar 1932/'33 werd bereikt. De som der beide posten (banktegoed + effecten) is dus, vergeleken bij het boekjaar 1932/'33, met 34 miljoen verminderd. Hierbij moet nog worden opgemerkt, dat thans een deel der effecten niet tot de gewone liquide middelen behoort; het vormt een min of meer gedwongen belegging.

Ook de cijfers der *I. G. Farbenindustrie* zijn zeer leerzaam. De uitvoering van het vierjarenplan (waarin dit concern een buitengewoon belangrijke taak heeft) stelde, blijkens het jaarverslag, bijzonder hoge eischen aan deze groep. De liquide middelen zijn, lezen we, daar men geld voor investeringen en het verwerven van deelnemingen noodig had, sterk gedaald. Zoo verminderde de portefeuille wissels en chèques van ruim 22 miljoen in 1937 tot slechts 5 miljoen in 1938. Het tegoed bij de banken van 104 miljoen tot 39 miljoen!; de post schatkistbiljetten, die in 1937 nog 20 miljoen bedroeg, verdween geheel; het effectenbezit schrompelde tot een waarde van 1,4 miljoen ineen (1937 nog 17 miljoen). Het totale bedrag der liquide middelen daalde van 170,4 miljoen tot 63.3 miljoen. Daarentegenover staan verplichtingen aan de banken ten bedrage van 48 miljoen, tegen 41 miljoen in het vorige jaar. *Het surplus van 130 miljoen in 1937, slinkt dus tot 15 miljoen in 1938.* Dat zijn cijfers, die te denken geven.

Vermelden we verder nog, dat de waarde der bedrijven van dit machtige concern met rond 605 miljoen op de balans staat; dit is (ondanks gestegen afschrijvingen) 90 miljoen hooger dan in 1937. En dat de waarde der deelnemingen met niet minder dan 81 miljoen, tot 310 miljoen is gestegen, en tenslotte dat aan belastingen 125 miljoen moest worden betaald, tegen 78 miljoen in 1937.

Daartegenover staat dan een stijging van den binnenlandschen afzet. Het totaal der vorderingen is echter met 23 miljoen tot 414 miljoen verminderd, en de waarde der voorraden, eveneens met

23 millioen, tot 204 millioen gestegen. Weliswaar is het bedrag van den uitvoer vrijwel gelijk gebleven (dit beteekent echter op zichzelf reeds een relatieven achteruitgang), maar de export naar de oude industriestaten, zooals die van West-Europa en Noord-Amerika is gedaald. En dat zijn juist de landen, die „deviezen” leveren. De toename van den uitvoer naar Oost- en Zuidoost-Europa, en naar Zuid- en Midden-Amerika, heft dien achteruitgang dus *niet* op. Daarbij komt, dat juist de afzet van *kleurstoffen* aan het buitenland (in het bijzonder aan de Angelsaksische staten) aanmerkelijk veel geringer was dan in 1937. Deze bron van inkomsten is voor het concern van buitengewone beteekenis, niet alleen om de waarde in „vreemde munt”, maar ook omdat haar rijkdom de uitvoering van minder loonnende (of zelfs verliesgevende) procédés mogelijk maakt. Men bedenke voorts, dat de productie van kleurstoffen een gezonde economische basis heeft, hetgeen niet van alle goederen, die de I. G. Farben voortbrengt, gezegd kan worden. (Dit concern maakt behalve kleurstoffen, ook kunststoffen, synthetische rubber, synthetische benzine, kunstzijde en celwol, pharmaceutische en fotografische producten, stikstofverbindingen, en vele andere stoffen).

Het jaarverslag van „I. G. Farben” geeft dus wel een duidelijk beeld van de zorgen, die een land als Duitschland bezit. Het verklaart de begeerte naar „levensruimte”, die den afzet der productie waarborgt. Want dergelijke reusachtige ondernemingen brengen een hoeveelheid goederen voort, die het consumptieapparaat van de „eigen bevolking” niet kan verwerken. En zij moeten die enorme hoeveelheden produceeren, want anders is een belangrijk deel van het kapitaal verloren. Het verklaart dus ook de harde noodzaak tot export, want alleen daardoor kan de positie van een bedrijvencomplex dat hier genoemd werd, die door overmatige expansie verzwakt is, gezond blijven. Mits die export ook inderdaad loonend is. En het grootste chemische concern, dit machtige fundament van het Rijk, een der belangrijkste „hoeksteen” van het gebouw van het vierjarenplan, heeft naast zich vele andere bedrijven, wier positie eveneens verbetering behoeft. Zij missen momenteel voldoende reserves; zij zijn „overgekapitaliseerd”; een deel der machines produceert goederen, die goedkoper uit het buitenland betrokken zouden kunnen worden.

Moelijkheden, groote moeilijkheden, zijn er dus ongetwijfeld. Alles hangt af van den toekomstigen afzet; vandaar pogingen om dien afzet te *forceeren*.

* * *

Toch zij men, zooals gezegd, met het uitspreken van een eindoordeel voorzichtig. Vooral wanneer dit betrekking heeft op de autarkie in engeren zin. Wij hebben reeds opgemerkt, dat de organisatie en de handhaving van het enorme militaire apparaat, dat Duitschland thans bezit, ontzaglijke offers aan grondstoffen, kapitaal en arbeidskrachten heeft gevraagd en dat nog doet. Het staande leger onttrekt zeer veel menschen aan de bedrijven; de talrijke „herhalingsoefeningen” en de bouw der groote verdedigingswerken hebben millioenen doen „verloren gaan”. Datzelfde geldt van de constructie van bepaalde bouwwerken en van andere handelingen (o.a. de organisaties van de talrijke feesten en herdenkingsplechtigheden), die voor het leven der voortbrenging niet direct noodzakelijk zijn. Deze niet-productieve werkverschaffingen waren mede oorzaak van een tekort op de arbeidsmarkt en dus van de „gedwongen rationalisaties”. De menschen, die uit de bedrijven gehaald werden of daarin niet mochten komen, konden *niet* hun krachten aan de vergrooting der nuttige productie (b.v. van exportgoederen) geven, en moesten zooveel mogelijk door machines worden vervangen. Hieraan zij nog toegevoegd, dat deze rationalisatie niet alleen een indirect, maar ook een *direct* gevolg is van de oorlogsvoorbereiding. Want het zal in een „toekomstigen oorlog” van buitengewoon belang zijn, dat de productie achter het front (de voornaamste voedingsbron voor het leger) met zoo weinig mogelijk arbeiders kan geschieden. Dat die productie straks den doorslag geeft, daarvan is de tegenwoordige leiding overtuigd. Dat zij een groot aantal valide menschen aan het front zal onttrekken, staat vast. FRITZ STERNBERG geeft in zijn boek „Hoe lang kan Hitler oorlog voeren?” daarover interessante cijfers. Aan het eind van den wereldoorlog stonden, schrijft hij, tegenover $7\frac{1}{2}$ millioen soldaten, $2\frac{1}{2}$ millioen arbeiders in de bewapeningsindustrie. Een verhouding dus van 3 : 1. „Thans, in den voorbereidingstijd van den oorlog, kunnen wij, bij de sterke toename van de oorlogsmateriaalproductie, de verhouding van soldaten tot de bewapeningsarbeiders als 2 : 1 stellen. In den vol-

genden oorlog zal de techniek nog verdere vorderingen maken. Als de oorlog eenigen tijd duurt, zal de verhouding als 1 : 1 zijn" 4). Het schijnt bijna onmogelijk, lezen we in de „Deutsche Rundschau", een modernen oorlog aan beide fronten: het eigenlijke strijdfront en het „industriefront" in het binnenland, met volle kracht te voeren 5).

Vandaar de drang tot rationalisatie. „Een voorsprong in de rationalisatie van 2 %," schrijft STERNBERG, beteekent, dat 150.000 arbeiders als soldaten vrijkomen voor het front" 4).

Dezelfde schrijver schat de uitgaven voor bewapeningsdoeleinden in de eerste vijf jaren van het nieuwe régime op 46 milliard mark *) (waarvan de helft door directe inkomsten gedekt zou zijn). Alleen in 1938 werd 15 milliard besteed. Daarbij komen dus de enorme kapitaalsinvesteeringen in de industrieën als gevolg van „gedwongen rationalisaties, die het zij met nadruk gezegd, niet in de eerste plaats (of in het geheel niet) bedoelen de productie goedkooper te maken, maar voornamelijk ten doel hebben arbeiders vrij te krijgen. In normale omstandigheden zou hier ongetwijfeld van „Fehlrationalisierungen" (contradictio in terminis!) gesproken kunnen worden.

De invloed der militaire maatregelen op het grondstoffenprobleem is uit den aard der zaak eveneens zeer groot. De aanleg en het onderhoud der werken, en de fabricage van het bewapeningsmateriaal, eischen veel grondstoffen, die men uit het buitenland moest betrekken. De hiervoor beschikbare gelden konden niet tegelijkertijd voor de aanschaffing van goederen gebruikt worden, die na „veredeling" voor export in aanmerking zouden komen en aldus de economische weerkracht van het land grooter zouden maken. Ook dwong de gulzigheid van het oorlogsapparaat, en de eisch tot voorraadvorming, tot het zoeken van nieuwe grondstoffen, die de oude basis van de „gewone" verbruiks- en exportgoederen konden vervangen. En verder wilde de oorlogsleiding, dat de voor moderne oorlogsvoering onontbeerlijke stoffen (olie, benzine, rubber bijvoorbeeld) in het eigen land met behulp van den „eigen bodem", vervaardigd zouden worden. Aan vorige regeeringen verwijt het tegenwoordige bewind herhaaldelijk (en scherp), dat zij

*) De Führer heeft in een van zijn laatste redevoeringen, een bedrag van 90 milliard mark genoemd.

die „uiterst belangrijke taak der defensie”: „exploitatie van den eigen bodem”, geheel verwaarloosd hebben, en daardoor zelf als het ware het wapen der blokkade hielpen smeden. „Chemie kan de blokkade breken”; „chemie steunt het leger”, zijn de leuzen, waarmede de nieuwe tijd wordt aangekondigd en verheerlijkt.

Uit alles blijkt, dat de autarkie geheel in dienst van de oorlogsvoorbereiding staat. En deze positie is de hoofdoorzaak der zorgen.

„Men heeft zich niet voldoende gerealiseerd”, schrijft GUILLEBAUD in zijn zeer lezenswaardig boek „*The Economic Recovery of Germany*” 5), „dat de economische moeilijkheden, die Duitschland in het begin van 1938 en, in sterkere mate, in den zomer van 1938, tijdens de Tsjecho-Slowaaksche crisis ontmoette, voor een groot gedeelte door Duitschland zelf veroorzaakt zijn: het verhoogde zijn bewapeningsuitgaven zoo belangrijk, dat het ernstig ongerief daarvan ondervond en voor zichzelf zware problemen schiep, zoowel van financiëlen als van anderen aard. Maar de besluiten (in hun oorsprong van *politiek* karakter), die de oorzaak van al deze moeilijkheden geweest zijn, kunnen zeer goed op ieder oogenblik ingetrokken worden, en daarmede zullen de meeste der zorgen automatisch verdwijnen.”

Nu, zoo eenvoudig als deze schrijver het voorstelt, is de zaak niet. Het vraagstuk der „leefruimte”, die de politiek van heden beheerscht, heeft wel degelijk (ook) een economisch karakter. Er bestaat, *althans in dit stadium der ontwikkeling*, een nauw verband tusschen het autarkisch streven, de militaire maatregelen en de politieke eischen; het is zelfs de vraag of deze samenhang *thans* nog wel te verbreken is, zonder dat het geheel groot gevaar loopt. Maar in één ding heeft de auteur gelijk: de economische moeilijkheden zijn voornamelijk een gevolg van de geweldige bewapening. En niet in de eerste plaats van de exploitatie „van den eigen bodem”. Althans niet van een belangrijk gedeelte van dien arbeid.

Dit moge uit de volgende uiteenzettingen blijken.

* *

*

In het vorige artikel: „Omwenteling in de Voortbrenging” is reeds gezegd, dat het „autarkische” voortbrengingsstelsel, dat een deel dezer wereld beheerscht, ook resultaten van blijvende beteekenis heeft bereikt, en dat wij goed zullen doen daaraan volle aan-

dacht te schenken. De moeilijkheden, waarvoor de leiders van dat stelsel zich geplaatst zien, mogen ons niet verhinderen die resultaten te beoordeelen, zooals zij dat verdienen.

Het is bijvoorbeeld verkeerd om (generaliseerend) te zeggen, dat in Duitschland de productie peperduur is, „omdat vervaardiging van synthetische stoffen twee of driemaal zooveel arbeidskrachten eischt als in normale omstandigheden” (Handelsblad van 29 Dec. j.l.). Dit moge van een aantal dezer producten gelden (b.v. synthetische benzine of synthetischen rubber, maar zelfs bij deze stoffen is de verhouding moeilijk te bepalen), voor een belangrijk aantal nieuwere procédés is het gegeven oordeel niet juist. We denken daarbij aan „kunstzijde”, aan zekere kunstharsen en aan vele andere chemische producten.

En eveneens moet nogmaals worden opgekomen tegen de meening, dat „die nieuwe stoffen” minderwaardig zouden zijn. Wanneer Dr. GOEBBELS in zijn reeds genoemde rede op de „Leipziger Messe”, waarschuwt tegen den twijfel aangaande de „kwaliteit, bruikbaarheid en doelmatigheid van de nieuwe Deutsche werkstoffen”, en daaraan toevoegt, dat „het hier geenszins om „Ersatz” gaat, maar om gelijkwaardige, en zelfs dikwijls betere resultaten gevende goederen”, dan heeft deze „Minister van Propaganda” ten deele gelijk. Ook al is er veel reden tot klachten, ook al nemen die klachten (getuige o. m. een rede van den Engelschen minister HUDSON) toe.

Wij hebben reeds vroeger de aandacht op de ontwikkeling der kunstzijde-industrie, speciaal op die van de z.g. stapelvezel, gevestigd. En in dat verband ook enkele opmerkingen gemaakt over de toekomst van de katoen. Er is reden om dat ook nu te doen.

Prof. DE VOOYS, directeur van de A. K. U., heeft tijdens zijn Indische reis, voor leden en genoodigden van de afdeeling Batavia der „Koninklijke Natuurkundige Vereeniging”, een zeer belangwekkende causerie over de kunstzijdeindustrie gehouden ⁶⁾, en daarin speciaal het stapelvezelvraagstuk behandeld.

Na opgemerkt te hebben, dat de toepassing van kunstzijde tot voor betrekkelijk korten tijd wel eenig nadeel aan de katoen toegebracht heeft, maar slechts procentsgewijze”, vervolgde de hoogleeraar:

„Thans heeft de kunstzijde weer een nieuwe toepassing gevon-

den, *namelijk door vezels te leveren aan de katoen- en de wol-industrie*. In Duitschland was dit procédé reeds in den oorlog bekend. Men noemde de vezel daar stapelvezel. Het gebrek aan katoen in verschillende landen gaf aan het een en ander den stoot. Zoo o. a. in Italië en Duitschland. Daar en in Japan, wordt thans meer viscose (de oplossing van natroncellulose, die de kunstzijden draad levert) voor de katoen- dan voor de kunstzijdeindustrie verwerkt. Deze nieuwe toepassing dateert inmiddels eigenlijk pas *van de laatste vijf jaar*. Zij heeft een zeer snelle ontwikkeling doorge maakt. Was de verhouding tusschen kunstzijde en katoen *vroeger 6 tot 84*, de verhouding tusschen *stapelvezel en katoen is op weg 1 tot 3 te worden*. *Intusschen is het merkwaardige, dat zelfs in landen, waar het katoen onverkoopbaar is, stapelvezel wordt ingevoerd . . .*"

Een andere redevoering trekt onze aandacht. Die van den president van het „Cotton Textile Institute”, Dr. MURCHISON ⁷⁾, waarin deze autoriteit verklaarde, dat „hij de mogelijkheid groot achtte, dat de katoentextielindustrie in het Zuiden des lands (der V.S.), welke thans een afzet heeft van ongeveer 200 millioen dollar per jaar, in de toekomst zal worden veranderd in een textielindustrie, welke voor haar spinnerijen, kunstzijde of andere synthetische vezels verwerkt, *terwijl de katoenplantages nog zullen blijven bestaan om de geogste katoen te verwerken tot cellulose*.”

Hoewel, gaat Dr. MURCHISON dan voort, „de katoentextielindustrie in het Zuiden is ontstaan en opgekomen, en geheel met de economische structuur van deze landstreek is vervlochten, zal . . . de toenemende populariteit van stoffen, geproduceerd van kunstzijde en andere in het laboratorium synthetisch samengestelde vezels, de spinnerijen er toe kunnen dwingen, ook kunstzijde als grondstof te gaan verwerken.”

De leider van het „Cotton Textile Institute”, erkent dan volmondig, dat de kunstzijden stapelvezel een goede grondstof is voor de spinnerijen. „In het geheele proces, loopende van den spinner der grondstof tot den kleinhandelaar, die het afgewerkte product verkoopt, is *geen motief* aan te geven, waarom niet tot een gradueele opneming van dit nieuwe materiaal, dat zoovele concurrentiemogelijkheden bevat, in een bedrijf zou moeten worden overgegaan. Eventueel nadeelige economische gevolgen komen voor het

grootste gedeelte voor rekening van de katoenverbouwers als groep en voor het Zuiden des lands als gebied." En hij eindigt met te zeggen, dat „de textielindustrie in de Vereenigde Staten in de toekomst zeker met dezelfde capaciteit zal kunnen blijven bestaan, maar het is de vraag of de katoentextiel-industrie hiervan een even groot deel zal blijven uitmaken."

De voorspelling, die Dr. MURCHISON hier geeft, n.l. dat de geogste katoen in de toekomst tot cellulose verwerkt zal worden, is reeds bezig in vervulling te gaan.

In ons vorige artikel is eveneens aan die verwachting uiting gegeven. Daarin werd o.m. betoogd, dat de toekomst van verschillende natuurlijke voortbrengselen, met name de katoen, zal afhangen van het vinden van nieuwe toepassingen in de chemische industrie en dat daarom de waarde dier producten nooit boven een bepaald bedrag kan stijgen. De katoen heeft, werd gezegd, voortaan rekening te houden met de concurrentie van het hout. Kunstmatige prijsverhoogingen en restrictiebepalingen bevorderen den neergang dezer stof, in plaats van haar cultuur te redden 7).

Welnu, de stemmen, die gedurende de laatste jaren in de katoenverbouwende districten gehoord werden, die aandrongen op een radicale oplossing van het katoenprobleem („daar de steun- en subsidiepolitiek van de regeering te Washington de kwaal van de katoenindustrie in verband met . . . de opkomst van synthetische textiel-producten slechts verlengt" 8), kregen onlangs gehoor. Men wenschte de oprichting van industrieën in het Zuiden, waarbij katoen als grondstof *wel* geschikt zou zijn. Niet lang geleden werd nu bij het Amerikaansche Congres door een afgevaardigde, de „Cotton Pulp Consumption Act" ingediend. Op grond van deze wet zal het Amerikaansche landbouwministerie voorshands 3 miljoen balen beleende katoen (van mindere kwaliteit en korten stapel) vrij moeten geven tegen een prijs van 6 dollarcent, voor de *vervaardiging* van cellulose. Alle cellulose verbruikende industrieën zullen verplicht worden om bepaalde percentages katoencellulose bij te mengen.

Zoo schrijdt het degradatieproces van „Koning Katoen" voort. Het is voor de huidige ontwikkeling der kunstvezelindustrie wel typeerend, dat een uitnemende natuurlijke vezel eerst opgelost moet worden en tot kunstvezel „versponnen", en pas daarna be-

hoorlijken afzet kan vinden. Dat de nieuwe „houtvezel” 9) gretig aftrek vindt in die landen, die zelf katoen voortbrengen, maar deze noch in het binnenland, noch in het buitenland in voldoende hoeveelheden kunnen verkoopen. Het grootste katoenland der wereld, de Vereenigde Staten, is een der belangrijkste importeurs *) der stapelvezel: een textielstof, die voornamelijk in Duitschland, Italië en Japan wordt gewonnen. Bijna 90 % der wereldproductie komt uit deze landen, „arm aan grondstoffen”. De industrie, die zich met de fabricage der „kunstkatoen” (zooals de nieuwe vezel ook wel heet) bezig houdt, produceert veel meer dan voor het binnenlandsch verbruik noodig is. Zij is *exportindustrie*.

De stapelvezel, die in het bijzonder een product is van de chemische wetenschap en techniek in de „autarkistische” staten (vooral in Duitschland), heeft een merkwaardige geschiedenis en groote toekomst. Ook in ons land worden duizenden meters van die nieuwe kunstdraden verwerkt. Vistra en celwol zijn ook hier bekend. Men mag deze producten, die in vele vormen verschijnen, zeker geen „Ersatz” noemen, die wel weer zal verdwijnen. Het tegendeel is waar.

* * *

Van groote beteekenis voor de „kunstkatoen”, „kunstwol” en andere synthetische vezels, is het feit, dat zij op het oogenblik in *katoenspinnerijen*, hetzij op zichzelf, hetzij gemengd met zuivere katoen, verwerkt worden. De getallen, die de productie der katoentextieffabrieken aangeven, hebben dus niet meer, zooals vroeger, betrekking op de verwerking der natuurlijke vezel alleen.

Het is hier niet de plaats om uitvoerig de oorzaken van den bloei der kunstvezels te behandelen. Voldoende is het te weten, dat de chemie, mede door de bereiding van de nieuwe textielstoffen, een zeer belangrijken invloed op het gansche textielbedrijf, en ook op tal van andere bedrijven, heeft uitgeoefend. En daarmee op het economische en sociale leven van onzen tijd.

Op het economische leven: niet slechts door het gebruik van geheel andere grondstoffen, ook (en vooral) door de groote wetenschappelijke en technische successen, welke het onderzoek naar de

*) En in den laatsten tijd ook een der belangrijke *producenten!*

structuur, de eigenschappen en de behandeling der vezels, behaalde. De industrie der wasch-, bleek- en apprêteermiddelen profiteerde hiervan; die der verfstoffen en kunststoffen eveneens. Bleekerijen, ververijen, drukkerijen, pasten nieuwe procédés toe; de studie der z.g. oppervlakteverschijnselen (of liever van die, welke plaats vinden in het aanrakingsgebied van twee verschillende stoffen), leverde resultaten van groote beteekenis voor de vezelindustrie, maar ook voor de kennis van de oliesmering in motoren, voor de exploitatie van arme ertsen (het z.g. schuimen), en voor talrijke andere gebieden ¹⁰). We komen op enkele dezer nog terug. Het eene grijpt inderdaad in het andere; de samenhang tusschen de afzonderlijke deelen wordt hoe langer hoe sterker.

Ook de z.g. natuurstoffen hebben voordeel van het researchwerk der twee laatste decennia. Dat geldt niet alleen voor den rubber, eveneens voor de katoen. Deze natuurlijke vezel ondergaat zoovele bewerkingen, voordat zij het weefgetouw bereikt, of als weefsel in den handel komt, dat men haar tegenwoordig een chemisch product zou mogen noemen: wasschen, reinigen, bleeken, bijtsen, kleuren, drukken, glanzen, enzovoorts. Een deel dezer bewerkingen bewijst echter het succes der *nieuwe* vezels. Want het is voor de katoen thans belangrijk, dat zij de *kunst*-katoen imiteert!

Ook op sociaal gebied heeft de ontwikkeling der z.g. synthetische vezels, grooten invloed gehad. Mede dank zij dit proces is het sociale onderscheid in de kleeding aanzienlijk verminderd. „Iedere arbeidster”, lezen we ergens, „kon zich, dank zij de goedkope kunstzijde, kleren aanschaffen, die van de dure der rijken niet waren te onderscheiden. Dat beteekende echter een grootere revolutie in het levensgevoel dan sommige politieke omwentelingen in vroegere tijden” ¹¹). Een ietwat overdreven uitspraak. Maar geheel onjuist is zij niet.

Van veel belang is natuurlijk ook de prijsdaling der kleeding, mede (maar niet alleen) gevolg van de talrijke verbeteringen, die de verschillende procédés hebben ondergaan. In den tijd van den oorlog, vertelde Prof. DE VOOYS in zijn rede, werd voor kunstzijde 30 gulden per kilo betaald, later, toen het verbruik enorm toenam, werd het 10 gulden per kilo, en thans betaalt men in Indië voor de Japansche kunstzijde niet meer dan 85 cent! (De exportprijs

in Nederland gemaakt, bedraagt de laatste jaren meer dan het dubbele van dit bedrag).

* * *

Men bedenke nu, dat de kunstzijde eigenlijk een typisch oorlogsproduct is, althans dat haar ontwikkeling door den wereldoorlog krachtig werd gesteund. Daardoor was zij in staat verschillende moeilijkheden te overwinnen, die den weg voor haar lateren zege-tocht vrijmaakten. Datzelfde geldt ook voor de stapelvezel. De gedwongen toepassing der kunstdraden, de wil om een zeer bruikbaar product te fabriceren, heeft tot aanzienlijke verbeteringen geleid, die nu aan het verbruik in de gansche wereld ten goede komen. Het gaat, zooals reeds is gezegd, bij de fabricage der „vervangingsstoffen”, niet om minderwaardige producten; men stelt zich doelbewust tot taak voortreffelijke artikelen te leveren, althans zulke, die aan den smaak van het publiek beantwoorden. En men is daarin tot op zekere hoogte geslaagd. Zonder den steun en de aansporing der autarkistische overheden zou het tempo der ontwikkeling echter ongetwijfeld veel langzamer zijn geweest. Hiermede wordt natuurlijk geen oordeel over hun economische politiek als geheel uitgesproken. Slechts vastgesteld, dat op bepaalde gebieden zeer veel is gepresteerd.

Thans vinden, dank zij het uitnemende researchwerk, de kunstzijde-vezels, steeds nieuwe toepassingen. Zoo bijvoorbeeld bij de fabricage der autobanden. In de laatste twee jaar wordt hierin de katoen meer en meer door kunstzijde vervangen. Deze ontwikkelt (we volgen Prof. DE VOOYS) in den band minder warmte, en zij verliest bovendien bij hoogere temperatuur minder aan sterkte. In een der Duitsche fabrieken bedraagt de productie voor dit speciale doel thans 10.000 kilogram per dag. En ook in Amerika, het katoenland bij uitnemendheid, vindt de kunstzijde den weg naar de autobandenfabrieken.

De ontwikkeling staat niet stil.

Van zeer veel beteekenis zijn de nog niet zoo heel lang geleden gepubliceerde plannen om werkelijk *synthetische* vezels te maken. De historie van dit straks uit te voeren procédé, is vrij kort, maar belangwekkend.

Wij hebben tot nu toe voornamelijk aandacht besteed aan de

kunstvezelindustrie. Dat is niet het eenigste gebied, waarop het streven naar autarkie succes heeft gehad.

Tot de stoffen, die niet meer uit het leven der voortbrenging zijn weg te denken, behooren ook de kunstharsen, en eveneens de kunstrubber. Of liever: kunststoffen met rubberachtige eigenschappen. Het merkwaardige is nu, dat de grenzen tusschen dergelijke synthetische producten en kunsttextielstoffen meer en meer zullen gaan vervagen, wanneer de aangekondigde plannen werkelijkheid worden. Want de „draad der toekomst” is eigenlijk kunsthars!

De productiecentra voor de geheel nieuwe vezels bevinden zich in de Vereenigde Staten en in Duitschland. In Amerika zal het groote concern E. I. DU PONT DE NEMOURS, in Duitschland de I. G. FARBEN de fabricage organiseren. Voor dat doel heeft het Amerikaansche concern een bedrag van ongeveer 8 millioen uitgetrokken. Wel een bewijs, dat de plannen ernstig bedoeld zijn.

Voor een goed begrip van de beteekenis van het aangekondigde procédé, zij eraan herinnerd, dat tot nu toe alle vezels, in de textielindustrie gebruikt, of dierlijken (wol, zijde) of plantaardigen oorsprong (katoen, hennep, vlas) hebben. Met de kunstvezels is dat eveneens het geval. Kunstzijde wordt uit hout-cellulose of uit katoenafval (linters) gemaakt; kunstwol of lanital, uit de caseïne der melk.

Bij de nieuwere vezels gaat men uit van *acetyleen*, dus van carbid. Dit wordt met zoutzuur in een acetyleen-chloorverbinding omgezet, vinylchloride geheeten. En hieruit bereidt de techniek een stikstofhoudend product, dat de basis der synthetische draden zal vormen. Dat is in groote trekken het plan der I. G. Farben.

Het concern du Pont de Nemours neemt een uit steenkoolteer gewonnen stof en verbindt die met een zuur, dat uit ricinusolie bereid wordt. Uit dit product ontstaan dan door samenkoppeling de vezelmoleculen. De stof zal onder den naam *nylon* in den handel worden gebracht.

Haar eigenschappen moeten voortreffelijk zijn. Nylon, wordt gezegd, is ongevoelig voor water, dus volkomen hydrophoob, is bestand tegen inwerking van zuren en alkaliën, verder zeer elastisch en toch heel sterk. Den gemiddelden levensduur schat men op twintig jaar.

Waarom vermelden we hier dit nieuwe procédé?

Niet alleen om het feit, dat de chemische techniek voor het eerst in de geschiedenis der textielnijverheid, erin geslaagd is een *synthetische* vezel voort te brengen, één, die met recht dien naam draagt, want zij wordt inderdaad uit eenvoudige verbindingen *opgebouwd*. (En bij de bereiding van de tot nu toe bekende kunstvezels, gaat men, zooals reeds gezegd, uit van samengestelde verbindingen — macramoleculen — die in de *natuur* voorkomen, maar eerst een zekere chemische bewerking ondergaan, voordat zij als draden te voorschijn komen. Dat zijn dan cellulose en, in den laatsten tijd ook, eiwitten, bijvoorbeeld caseïne, of die van de sojaboon.

Er is nog een andere reden, waarom de aangekondigde fabricage veel beteekenis heeft. Zij leert ons, dat de studie van het groote en veelvormige gebied der kunstharsen, of liever der plastische massa's, belangrijke vorderingen maakt, en dat we nog veel van haar kunnen verwachten.

Want die nylon is eigenlijk een kunstharssoort, die men niet, zooals de meeste kunstharsen, in vormen giet of, met bepaald vulmateriaal (houtmeel, asbestpoeder enz.) gemengd, onder hoogen druk perst, maar die tot draden wordt getrokken. Draden, die „verspinbaar” zijn, en weefsels kunnen vormen.

Het zijn weer vooral de chemici in de autarkistische staten, die op het gebied der plastische massa's belangrijke ontdekkingen hebben gedaan. Zij niet alleen, ook in de Vereenigde Staten bijvoorbeeld is heel veel op het terrein der kunststoffen bereikt; de scheikundigen in dat land rusten niet. De fabricage van de nylonvezels, van een nieuwe kunstrubbersoort: *koroseal* geheeten, en vooral die van den wonderen kunsthars duramold, vormen recente bewijzen hunner activiteit. In het vorige artikel „Omwenteling in de Voortbrenging”, werd over de werkzaamheid der Amerikaansche chemici reeds het een en ander medegedeeld, en tevens gezegd, dat hun successen een reden te meer vormden om volle aandacht aan de kunststoffen te schenken. De jaren der oorlogseconomie hebben naast veel ellende, positieve resultaten van blijvende beteekenis gegeven. Niet alleen in de staten, die naar zelfvoorziening streven. Maar wel mede door den arbeid daar verricht.

Wellicht is het goed iets over die plastische massa's, waartoe ook de kunstrubber behoort, mede te deelen. Er zal dan tevens gelegenheid zijn te vertellen, wat er in ons land op dat gebied geschiedt. Want daar heeft men eveneens nieuwe werkstoffen leeren maken en toepassen.

De geschiedenis van die plastische massa's is al vrij oud. Zij begint eigenlijk met de ontdekking der ge vulcaniseerde rubber door GOODYEAR, nu honderd jaar geleden. Een ontdekking, die de toepassing van rubber op groote schaal pas mogelijk maakte. Zooals men weet geschiedde die vulcanisatie eerst met zwavel in de hitte, later (reeds weinige jaren na GOODYEAR'S vondst) met chloorzwavel bij lagere temperatuur. Tegenwoordig worden bij dat vulcanisatie-proces nog talrijke andere chemicalieën gebruikt. Zij dienen zoowel om het z.g. verouderen van den technischen rubber te vertragen, als om de vulcanisatie te versnellen. Gebruikt men veel zwavel dan ontstaat het bekende eboniet. Ook *roet* is onontbeerlijk; deze stof verleent groote stevigheid aan het natuurlijke product.

De eerste bekende *kunststof* is het *celluloïd*. Zijn ontdekking dateert van 1861. Het gelukte toen aan de Amerikaansche gebroeders HYATT uit collodiumwol (een „nitrocellulose”, door inwerking van salpeterzuur op cellulose — katoenafval nam men destijds — ontstaan) en kamfer, de plastische massa te fabricceeren, die tot nu toe in beteekenis door geen andere wordt overtroffen. De wereldproductie bedraagt vele tienduizenden tonnen. Deze stof heeft mede haar ontstaan te danken aan het streven een „Ersatz” voor het dure ivoor te vinden.

Het groote nadeel van celluloïd is bekend: het ontvlamt heel gemakkelijk. Daarom heeft men naar minder gevaarlijke stoffen gezocht, die dit product kunnen vervangen. Dat is in zekere mate gelukt: *cellon* bijvoorbeeld, aan welks opbouw in plaats van salpeterzuur een derivaat van azijnzuur heeft medegewerkt, wordt tegenwoordig voor verschillende doeleinden gebruikt, waarvoor vroeger celluloïd diende. Zoo in de filmindustrie voor de vervaardiging der onbrandbare smalfilms. Maar ook voor lampekappen en kunstglas.

Voor de fabricage van celluloïd is nog een (vrij dure) natuurlijke stof noodig: kamfer. Pogingen om deze stof synthetisch te maken zijn niet geheel zonder succes gebleven, maar volmaakt

is de tot nu toe in den handel gebrachte kunstkamfer niet.

Ook de kunsthoorn (galalieth) wordt met behulp van een natuurproduct gemaakt. Hij ontstaat uit formaldehyde (formaline) en caseïne, de eiwitstof der melk. Galalieth heeft belangrijke toepassingen gevonden; als vervangmiddel voor hoorn en „schildpad” kreeg deze kunststof al spoedig na haar ontdekking (omstreeks 1900) groote bekendheid.

De serie der eigenlijke kunstharsen begint met bakeliet. De historie dezer stof gaat terug tot 1878, toen VON BAEYER zijn onderzoekingen over de inwerking van formaldehyde op stoffen als phenol (carbolzuur) verrichtte. De Amerikaansche chemicus, Dr. LEO HENDRIK BAEKELAND (Belg van origine) hervatte de experimenten van den grooten Duitschen scheikundige (die destijds het doel, dat hij zich gesteld had niet bereikte en daarom de kleverige, onaangenaam riekende massa, die maar niet wilde kristalliseeren, tenslotte wegdeed), en publiceerde in 1909 zijn beroemde verhandeling over de eigenschappen der door hem bereide harsachtige stoffen.

De eerste *phenolhars*, tegenwoordig *phenoplast* genoemd, was gemaakt. Zij kreeg den naam van *bakeliet*, naar den ontdekker.

Het doel van BAEKELAND was de bereiding van een synthetische laksoort, een vervangmiddel voor schellak. Hij hoopte, dat zijn product in alcohol, of andere organische oplosmiddelen, zou oplossen, en ook dat het bij verhitting week zou worden en eindelijk smelten. Dit nu was niet het geval. De harsachtige massa wilde niet oplossen en werd juist harder bij hoogere temperatuur. Inplaats van teleurgesteld zijn experimenten te staken, evenals zijn voorganger dat deed, ging BAEKELAND moedig voort, maar in een geheel andere richting, dan hij zich eerst had voorgesteld. De praktische zin van dezen „Amerikaan” vermoedde in de nieuwe stof, die hij ontmoette, belangrijke toepassingsmogelijkheden. En terecht.

Later zijn talrijke andere phenoplasten gemaakt; op het oorspronkelijke procédé werden vele variaties gevonden; het aantal toepassingen vermeerderde vooral sinds men ontdekte, dat die kunstharsen zich uitnemend bij hooge temperatuur laten persen, wanneer zij eerst met z.g. vulstoffen gemengd zijn. Daartoe dienen bijvoorbeeld houtmeel en asbest. De hars doordringt die massa en

het geheel wordt zeer hard. Het persen duurt in vele gevallen slechts enkele minuten.

Ook in ons land worden phenolharsen gemaakt, een der meest bekende is de „*phillite*” van de Philipsfabrieken. Ieder kent de geperste „radiokasten”.

De electrotechniek, de radiotechniek, de automobieltechniek, de chemische techniek, de meubelindustrie zijn zonder de phenoplasten niet meer denkbaar. En een groot aantal andere industrieën passen deze werkstoffen toe. Knoopen en broodkorven, lampevoeten en schrijfmachines, doppen van tandpastatubes en borstelhouders medische instrumenten en siervoorwerpen, worden daaruit gemaakt. Het aantal kunstharspersen, dat tegenwoordig in gebruik is, bedraagt vele duizenden. Duitschland bezit er bijna tweeduizend; de Vereenigde Staten met hun geperfectioneerde industrieën, nog meer.

Met recht kunnen de autarkistische landen erop wijzen, dat de fabricage der phenolharsen en hun toepassingen, aanzienlijke voordeelen hebben gegeven. Nemen wij eens een paar eenvoudige voorbeelden. Eerst het artikel knoopen, die vroeger uit de harde kernen van (geïmporteerde) steennoten gedraaid werden. Thans zijn er phenoplastpersen, die 12.000 knoopen per uur voortbrengen.

En dan die doppen van tandpastatubes. Deze werden vroeger uit tin gemaakt. In Duitschland zou de fabricage daarvan jaarlijks niet minder dan 400.000 K.G. van dat metaal eischen. Maar men maakt die sluitingen tegenwoordig van kunsthars. Evenals die van parfumflesschen, inktpotten en medicijnfleschjes. Dat beteekent inderdaad een aanzienlijke besparing aan metalen. En de afsluiting voldoet beter!

Maar de belangrijkste toepassingen hebben de phenolharsen in de electrotechniek gevonden. Te zeggen, dat zij het eboniet geheel verdreven hebben of kunnen verdrijven, zou onverantwoordelijke overdrijving inhouden. De isoleerende eigenschappen van eboniet zijn superieur. Dat zij echter een zeer groot gedeelte van het gebied, waar vroeger het uit natuurlijke rubber bereide product zijn gewichtige diensten verrichtte, in beslag genomen hebben, is zeker. Bij de beoordeeling van de toekomst van den rubber, moet niet alleen met de concurrentie van den zoogenaamden kunstrubber, maar ook met die van de kunstharsen gerekend worden. Aan den

bouw van de electrotechnische apparatuur heeft de natuurlijke rubber niet in die mate medegewerkt als men vroeger van hem verwachtte.

Of zal aan deze stoffen, die reeds zooveel terrein veroverden een nog glorierijker toekomst beschoren zijn?

Een nieuwe kunsthars, duramold geheeten, een persstof van een der BAEKELAND-fabrieken, zal, naar de berichten melden, de productie van vliegtuigen op den loopenden band mogelijk maken¹²). Dat zou inderdaad een revolutie beteekenen, die ook de metaalindustrie geweld aan zou doen. Deze zag zich reeds zoo menig afzetgebied door de kunstharsen ontnomen: in de constructie-werkplaatsen en de chemische fabrieken bijvoorbeeld. Zullen nu ook de alliages der lichte metalen, die de basis van den modernen vliegtuigbouw vormen, op hun beurt moeten wijken?

We zouden dan met recht kunnen zeggen, dat we in de eeuw der plastische massa's leven.

* * *

Dergelijke harsen als de phenoplasten, noemt de chemicus *condensatie*-producten. Ze zijn uit de samenvoeging van (hoofdzakelijk) twee stoffen ontstaan. Hier het formaldehyde en het phenol (of verwante verbindingen). Ook celluloid en galalieth zou men condensatie-producten kunnen noemen.

Een andere groep van kunstharsen, de z.g. *aminoplasten*, behooren eveneens tot die groep. Zij ontstaan door inwerking van formaldehyde op *ureum*. Onder allerlei namen komen die stoffen in den handel. We noemen *pollopas*, een Duitsch product.

Die aminoplasten bezitten een aantal voordeelen boven de van phenol afgeleide harsen. De laatste verraden bijvoorbeeld hun afkomst dikwijls door de voor phenol karakteristieke reuk, (vooral bij hooge temperatuur), zoodat zij in vele gevallen niet te gebruiken zijn. Zij laten zich alleen maar donker kleuren; de aminoplasten daarentegen nemen gemakkelijk allerlei lichte en frissche tinten aan, zoodat zij zich uitnemend voor de vervaardiging van moderne gebruiksvoorwerpen leenen, zoo bijvoorbeeld van weekeinde-serviezen en bureaulampen, van sieraden en garnituren. Bovendien zijn die stoffen geheel reukeloos. Geen wonder, dat zij, hoewel

duurder dan de eerst genoemde, gaarne als werkstoffen gebruikt worden. De patentwaarde van het nieuwe product, werd in een geschil over de patenten, op niet minder dan 1 miljoen mark getaxeerd.

Ook deze soort kunstharsen laat zich gemakkelijk (na menging met vulstoffen) persen. Met nadruk moeten we erop wijzen, dat vele der moderne kunstharsen, en zeker de persproducten, zeer hard zijn, uitnemend hooge temperatuur kunnen verdragen, en ook weerstand bieden aan verschillende oplosmiddelen. Hun bestendigheid tegen zuren en alkaliën, maakt hen tot zeer gewaardeerde materialen in de chemische techniek, ook voor de fabricage van machineonderdeelen. Zij maken in vele gevallen het gebruik van metalen overbodig, en hebben dikwijls gunstiger eigenschappen dan deze werkstoffen. Van voordeel is bijvoorbeeld ook hun zeer gering geleidingsvermogen voor warmte. Dat maakt hen eveneens zoo geschikt voor „drinkbekers”; althans de aminoplasten.

Het is hier de plaats om iets meer over de bereiding der grondstoffen mede te deelen. Dat zijn, zooals we gezien hebben, hoofdzakelijk formaldehyde, phenol en ureum. Phenol (carbolzuur) wordt uit de steenkolenteer gewonnen, dus uit een typisch afvalproduct.

Formaldehyde wordt door oxydatie van methanol (methylalcohol (houtgeest) bereid. Deze methanol was een product van de houtteer, een stof, die bij de droge destillatie van hout (verhitting in een omgeving, vrij van lucht) ontstaat, zooals steenkoolteer bij de droge destillatie van steenkool, dus bij de gasfabricage.

Deze bereiding van methanol uit een natuurlijke stof (hout) wordt meer en meer verlaten. Zij zou niet dan ten koste van zeer veel hout, in de moderne behoefte kunnen voorzien.

Men gaat thans uit van *cokes*, dus van steenkool. Uit waterdamp en gloeiende cokes ontstaat *watergas* (een mengsel van koolmonoxyde en waterstof), hieraan wordt extra waterstof toegevoegd, die weer uit een andere hoeveelheid watergas gewonnen wordt. Uit dat mengsel bouwt de chemische techniek methanol op. Dit geeft dan formaldehyde.

Dat watergas kan ook gebruikt worden voor de synthese van *ureum*. Deze stof, typisch afbraakproduct der eiwitten in het lichaam, wordt in de techniek uit *koolmonoxyde* en *ammoniak*

verkregen. Het koolmonoxyde kan gemakkelijk uit watergas vrijgemaakt worden (of men bereidt het uit z.g. generatorgas), de waterstof uit dat watergas dient met de stikstof der lucht voor de *ammoniaksynthese*: een procédé, dat voor de fabricage der stikstofhoudende meststoffen van de allergrootste beteekenis is. (Zooals men weet, zijn ook in ons land twee groote stikstofbindingsbedrijven, n.l. te Lutterade en te Velsen).

Methanol, ammoniak, ureum: alle producten van de voor de moderne voortbrenging zoo uiterst belangrijke katalytische hooge druksyntheses; men kan zich bij de studie dezer moderne bereidingsmethodes slechts verbazen. Verbazen niet alleen over het wel-slagen der procédé's zelf, maar ook over den onderlingen samenhang. Daarvan geeft de beschrijving in dit artikel nog maar een heel zwakken indruk.

Die samenhang mag bij de economische beoordeeling der fabricagemethodes niet worden verwaarloosd. Ook bij die van de techniek in ons land niet. Het stikstofbindingsbedrijf te Lutterade bijvoorbeeld, (onderdeel van het voortreffelijk geoutilleerde en georganiseerde Staatsmijnbedrijf), profiteert van de cokesgassen, die in zijn omgeving worden voortgebracht. Zoowel met betrekking tot de waterstof, die het noodig heeft, als ten aanzien van de energie. In het groote geheel, waarin het een plaats heeft gekregen, past dit bedrijf uitnemend. Cokes is onmisbaar; cokesovengassen, die bij de bereiding der cokes uit steenkool als bijproduct ontstaan, vinden velerlei toepassing; de „waardelooze" stikstof uit de lucht bindt zich met de waterstof uit die gassen tot ammoniak; uit ammoniak wordt niet alleen zwavelzure ammoniak gemaakt, maar ook salpeterzuur, dat zich met kalkmergel tot kalk-salpeter verbindt, en daardoor een loonende exploitatie der kalkmergelgroeven mogelijk maakt; de teer, afvalproduct der cokesfabricage, is een rijke bron van talrijke stoffen, die de chemische techniek weet te gebruiken. Zoo voor de bereiding van kleurstoffen, synthetische geneesmiddelen, en kunstharsen. Het zou weinig moeite kosten deze reeks in verschillende richtingen uit te breiden.

Ook de fabricage van synthetische benzine (die het watergas tot basis heeft) past in dit geheel. Al moet aan deze opmerking onmiddellijk worden toegevoegd, dat dit procédé, zelfs onder de gunstigste voorwaarden duur blijft, zoodat het van zuiver econo-

misch standpunt bezien, voor de meeste landen schadelijk is. We hopen hierop nog terug te komen.

* * *

Steenkool, lucht en water zijn de grondstoffen, waaruit de chemische techniek van heden talrijke producten opbouwt, die in het moderne leven toepassing vinden. In de autarkische staten (en vooral in Duitschland, dat veel steenkool bezit) wordt van dat vermogen intensief gebruik gemaakt. Maar ook — wij zeggen het bij herhaling — in een land als de Vereenigde Staten.

De tot nu toe genoemde kunstharsen zijn niet de eenigste synthetische stoffen, die steenkool tot basis hebben. Een andere groep trekt onze aandacht: *polymerisatie* producten.

Het zou ondoenlijk zijn, zelfs de belangrijkste vertegenwoordigers dezer groep, waartoe ook verschillende kunstharsen (als igeliet), lakken, impregneermiddelen en weekmakers behooren, hier te behandelen. Bepalen we ons daarom tot den „kunstrubber”. Of liever: tot enkele kunststoffen met rubberachtige eigenschappen.

Ook van deze producten gaat de geschiedenis tot voor den oorlog terug. Men kan zeggen, dat na een groot aantal onderzoekingen over de samenstelling en eigenschappen van natuurlijke rubber, omstreeks 1912 de grondslagen zijn gelegd voor de synthese van de rubberachtige kunststoffen. In Duitschland is het vooral de chemicus FRITZ HOFMANN geweest, die zich op dit gebied verdienstelijk heeft gemaakt; in Amerika PATER NEWLAND, befaamd scheikundige, Belg van geboorte.

Gedurende den wereldoorlog heeft Duitschland van die vooronderzoekingen en hun resultaten, geprofiteerd. In Leverkusen werd een fabriek opgericht, die tot het einde van den oorlog 2½ miljoen K. G. kunstrubber heeft geproduceerd. Deze z.g. methylrubber stond bij het natuurproduct verre ten achter, en al werden verschillende middelen gevonden, die zoowel het procédé zelf als de eigenschappen der verkregen verbinding, verbeterden, toch kon de kunststof de vergelijking met caoutchouc niet doorstaan. De fabricage werd dan ook gestaakt, toen de wereldmarkten voor de Duitschers weer toegankelijk waren. Daarbij kwam, dat de prijs van den natuurlijke rubber weldra aanzienlijk daalde, en dat ook de kwaliteiten van de daaruit vervaardigde artikelen beter werden.

Deze vooruitgang was echter voor een deel te danken aan de pogingen om de nadeelen van den methylrubber te bestrijden! In dien tijd vonden de onderzoekers namelijk verschillende z.g. anti-oxydantia, die het product tegen den invloed van lucht en licht beschermden. Na 1925 ontwaakte de belangstelling opnieuw, en sinds dat jaar is voortdurend aan de synthese van „rubber” gewerkt. Die arbeid heeft zijn bekroning gevonden in de bereiding van een aantal kunststoffen van superieure eigenschappen.

Van groote beteekenis voor het welslagen is de keuze van een nieuw uitgangspunt en een nieuw doel geweest.

Men zag er namelijk van af den natuurlijken rubber synthetisch te maken. Deze stof is opgebouwd uit de koolwaterstof isopreen; de kunstmatige vereeniging van de moleculen dezer verbinding tot rubber, stuitte op groote moeilijkheden. Zij was althans technisch niet goed mogelijk en had ook geen beslissende voordeelen. Ook zochten de scheikundigen om dezelfde reden niet langer naar betere methodes voor de bereiding van methylrubber. Een andere koolwaterstof, butadiëen geheeten (aan isopreen verwant), zou de basis voor de synthese van den begeerden kunstrubber vormen. Deze stof liet zich in het groot bereiden, uitgaande van *acetyleen*, dat uit carbid en water vrijgemaakt wordt. Carbid ontstaat in den electrischen oven uit kalk en cokes. Dit butadiëen wordt nu gepolymeriseerd: de moleculen vormen groote complexen, ze rijgen zich als het ware (onder den invloed van bepaalde stoffen) aaneen tot lange ketens; in dit geval groeien reeksen in verschillende richtingen; er ontstaan vertakkingen en waarschijnlijk zelfs verbindingen tusschen die ketens onderling. Zoo ontstaan zeer stevige producten, die voortreffelijke eigenschappen bezitten.

Het is hier natuurlijk niet de plaats dit vormingsproces uitvoerig te beschrijven, we moeten met enkele korte aanduidingen volstaan. Op één bijzonderheid mag nog gewezen worden. Voordat de eigenlijke polymerisatie plaats vindt, wordt het butadiëen in emulsievorm gebracht. Men krijgt zoo een soort synthetische latex; de bereiding van dit „melkachtige” product vergemakkelijkt de synthese van kunstrubber aanzienlijk. Bovendien vindt deze synthetische latex toepassingen, waar tegenwoordig ook de natuurlijke latex (het rubbersap) wordt gebruikt.

Ook deze kunststof, in Duitschland *Buna* genoemd, bezit uitnemende kwaliteiten. De beide meest bekende Buna-soorten, Buna S en Buna N, of Perbunan, zijn in vele opzichten beter dan de natuurlijke rubberproducten. Ze zijn echter (althans een aantal soorten) stugger, en dus moeilijker te bewerken; ook het vulcanisatieproces ontmoet meer weerstand. Dit is het gevolg van hun gecompliceerden en stevigen bouw. Maar daar staat tegenover, dat zij veel minder door benzine en minerale olieën worden aangetast, en minder slijten. Ook zijn zij bestendiger tegen temperatuursinvloeden en tegen inwerking van zuurstof.

Deze eigenschappen maken, dat de Buna-soorten (althans de beste) voor diverse doeleinden uitstekend gebruikt kunnen worden; voor de fabricage van banden en transportleidingen, van pakkingen en afsluitingen, van drijfriemen en luchtballons.

Men bedenke voorts, dat ook de Amerikaansche industrie zeer goede kunstrubbersoorten (volgens andere procédés, uitgaande van acetyleen en zoutzuur bijvoorbeeld) voortbrengt. De bekendste zijn *neopreen*, *Opponan B* en (het nieuwe) *koroseal*. In Polen en in Rusland wordt eveneens ijverig aan de synthese van rubber gewerkt. Het Poolsche product, *Ker* genaamd, heeft reeds een zekere bekendheid.

Het is dus inderdaad gelukt kunststoffen met rubberachtige eigenschappen te maken, die in staat zijn het natuurlijke product te vervangen, ja dit in bepaalde eigenschappen overtreffen. In leidende rubberkringen wordt dit volkomen erkend, en men beijvert zich dientengevolge om aan de concurrentie van buna en koroseal, van neopreen en mipolam, weerstand te bieden. Onderzoekingen in die richting geschieden in de laboratoria der „Research Association of British Rubber Manufactories”, en in die van de „Rubberstichting” te Amsterdam. De bedoeling is om aan het plantageproduct dezelfde gunstige kwaliteiten te geven, die de tegenwoordige kunstrubbersoorten bezitten. De researchafdeeling der „Rubberstichting” bijvoorbeeld, heeft proeven verricht, die een nieuwen opbouw der rubbermoleculen beoogen, nadat die van de oorspronkelijke stof eerst gedeeltelijk afgebroken zijn (*gedepolymiseerd* heet dat). Men kan dit procédé eenigszins vergelijken met de fabricage van kunstkatoen uit katoen (en ook uit houtcellulose). Ook daar wordt een natuurlijk polymerisaat, cellulose, (dat, zooals

in het geval van katoen, zich ook als zoodanig uitnemend voor technische toepassing leent) eerst gedeeltelijk afgebroken, daarna verder bewerkt, en dan voor de tegenwoordige techniek als grondstof geschikt geoordeeld.

Dergelijke proeven, als thans met rubber geschieden, bewijzen duidelijk, dat de deskundigen de kwaliteiten van het kunstproduct, niet onderschatten. Het gaat hen uit den aard der zaak niet in de eerste plaats om het verloren gegane afzetgebied in de autarkische staten te herwinnen — dat doel is in de tegenwoordige omstandigheden helaas onbereikbaar — maar om de concurrentie der synthetische producten op de thans nog toegankelijk markten te bestrijden. Een concurrentie, die misschien thans nog niet heel sterk ondervonden wordt, maar in de nabije toekomst zeker aanzienlijk aan kracht kan winnen.

De „Rubberstichting” maakt op het oogenblik uitgebreide studie van den kunstrubber; zij heeft bijvoorbeeld op het „Reichspatentamt” te Berlijn, van de geheele patentlitteratuur op dit gebied, speciale kennis genomen, en ook de Russische litteratuur, die vele belangrijke technische bijzonderheden gaf, grondig bestudeerd. Zij zorgt, dat zij volkomen op de hoogte blijft, van al wat in het buitenland op dit terrein wordt gepresteerd, en onderzoekt nauwkeurig de kwaliteiten van de uit de kunstproducten vervaardigde materialen¹³). Dit alles vooral met het doel aanwijzingen te vinden, om het natuurlijke product, waar het noodig is te verbeteren.

* * *

De chemisch-technische arbeid in de autarkistische staten, noodzaakt de producenten van den natuurlijke rubber tot het inslaan van nieuwe wegen. Niet alleen wordt gezocht naar andere toepassingen voor het plantageproduct (zoo bijvoorbeeld van de latex in het wegdek en van rubber in vloerbedekkingen), ook tracht men geheel nieuwe stoffen uit het natuurproduct te maken.

In het Maartnummer (1939) van het tijdschrift der „Rubberstichting”, wordt terecht opgemerkt, dat de chemische bewerking van den rubber in de vorige eeuw, tot het vulcanisatieproces beperkt bleef. De meening heerschte, dat de stof voor chemische invloeden niet toegankelijk was; er bestond bovendien geen enkele economische of technische reden, de juistheid van dit oordeel expe-

rimenteel nauwkeurig te onderzoeken. Thans weet men, dat rubber zich heel goed voor de fabricage van „omzettingsproducten” met goede eigenschappen leent, verschillende dezer omzettingen worden momenteel in de praktijk op groote schaal uitgevoerd. Langzamerhand krijgt de latex en de caoutchouc beteekenis als *grondstof* in de chemische industrie; de ontwikkeling der chemie, die op het grondstoffenvraagstuk zoo grooten invloed heeft uitgeoefend, dwingt ook den rubber tot het verrichten van diensten op het terrein der voortbrenging, waartoe men hem vroeger materieel niet in staat . . . en ook „te goed” achtte. Ook ten aanzien van dit mooie natuurproduct voltrekt zich de evolutie — maar is het wel een *evolutie*? — die voor vrijwel het gansche gebied der agrarische voortbrengselen kenmerkend is. Zij krijgen hoe langer hoe meer beteekenis als grondstoffen in de chemische industrie; dat opent inderdaad nieuwe mogelijkheden voor producten, wier afzet tegenwoordig moeilijkheden ondervindt. Maar deze „ontwikkeling” oefent ook (in het vorige artikel is daarover reeds iets gezegd) een krachtig remmende werking op de (opwaartsche) prijzenbeweging uit.

Een der nieuwste „omzettingsproducten”, waarvoor tegenwoordig aandacht gevraagd wordt, is het *Pliofilm*, een stof, die door „Goodyear” in den handel is gebracht; zij wordt verkocht in doorzichtige vellen, leverbaar in dikten van 0.02 tot 0.06 m.m., en dient zoowel voor verpakkingsmateriaal (in plaats van cellophaan) als voor regenkleeding. Pliofilm ontstaat door inwerking van zoutzuur op rubber.

„Als de onderzoekingen voor rubberderivaten”, lezen we in het genoemde nummer van het orgaan der Rubberstichting, „met dezelfde volharding en hetzelfde succes worden voortgezet als in de laatste 10 jaren, dan kan men veilig voorspellen, dat rubber de grondstof zal worden voor een groot aantal technische producten, evenals dit het geval is geweest met de cellulose.”

We deelen dit optimisme, maar voegen er direct aan toe, dat deze producten (die ten deele met cellulosederivaten zullen moeten concurreren) niettegenstaande hun voortreffelijke kwaliteiten, slechts afzetgebied zullen vinden, wanneer zij goedkoop geleverd kunnen worden. En daarmee zal de prijspolitiek der rubberproducenten rekening moeten houden. Dit klemmt des te meer,

omdat de kunststoffenfabrieken den rubber in zijn nieuwe ontwikkeling op den voet volgen. Diverse synthetische stoffen staan gereed de rubbersolen in hun functie als impregneermiddelen te vervangen (plexol bijvoorbeeld) of de plaats der rubbercementen in te nemen.

* * *

Maar, zal men wellicht opmerken, de synthetische rubberachtige stoffen zijn toch zooveel duurder dan het natuurproduct. Is daarvoor het gevaar, dat van deze stoffen zou dreigen, niet te groot voorgesteld?

De prijs is inderdaad hooger. De goede bunasoorten kosten ongeveer driemaal zooveel (per eenheid) als natuurlijke rubber. En we willen er aanstonds aan toevoegen, dat deze verhouding voor de buna te gunstig wordt voorgesteld. Want de prijs voor dit product genoemd, is eigenlijk een fictieve grootheid. Wanneer zij volgens de goede regels berekend zou zijn, moest zij aanzienlijk hooger liggen. Het is bijvoorbeeld zeer de vraag of alle researchkosten in dien prijs verdisconteerd zijn, of voldoende afschrijvingen hebben plaatsgevonden, enzoovoorts.

Daar staat natuurlijk tegenover, dat de „concurrentie” zich heeft te richten naar de tegenwoordig geldende prijzen. En bij de beoordeeling daarvan moet ook rekening worden gehouden met de betere kwaliteiten (langeren levensduur, grootere bestendigheid tegen olie) van de kunststof.

We willen op het oogenblik niet nagaan of er veel kans is, dat die prijzen spoedig belangrijk zullen dalen. (Zij zijn al naar beneden gegaan, ook in de Vereenigde Staten). De synthese van buna kost veel electricische energie en veel kapitaal, en deze factoren zullen zeker blijven drukken. Het is echter van groot belang, dat de rubberproducenten, overtuigd van de kwaliteiten der nieuwe stoffen, hun afweer niet zoeken in het houden van speculatieve beschouwingen omtrent het toekomstig prijspeil, maar in serieuze experimenten, die de verbetering van het natuurlijke product beoogen, en in het speuren naar nieuwe toepassingen. Zij hebben trouwens, zooals reeds is opgemerkt, ook met andere concurrenten van den rubber te maken, al dient nog altijd het grootste deel dezer stof voor de bandenfabricage. En dan is er verder nog

de mededinging van de Amerikaansche „synthetische rubbers“!

(In dit verband mag wel met een enkel woord de aandacht gevestigd worden op het koroseal¹⁴). Deze kunststof, uit kalk, cokes en zout gemaakt (dus een acetyleen-chloor polymerisaat) is een recente vondst van een der oudste *rubber*-maatschappijen in de Vereenigde Staten: de bekende Goodrich Company. Van haar wordt heel veel verwacht.

De artikelen uit deze stof gemaakt, zijn bestendig tegen de inwerking van vocht, zuurstof, ozon, olie, sterke zuren en basen en andere bijtende chemicalieën. Zij vindt toepassing bij het isoleeren van draden en kabels, bij het overtrekken van metalen en de inwendige bekleeding van pijpleidingen en tanks, die b.v. heete zuren moeten kunnen verdragen; en is zelfs geschikt voor damesklederen. Koroseal wordt gebruikt bij de fabricage van tafelkleden, behangselpapier, gordijnen, bekleeding van tuinmeubelen. Dit product laat zich uitstekend verven, in allerlei kleuren en tinten. Het is volkomen „waterproof“ en daardoor als impregneermiddel moeilijk te overtreffen. Voor gasmaskers heeft het buitengewone beteekenis. Ziehier weer een kunststof, die hoewel duurder dan natuurlijke rubber, zich toch door haar superieure eigenschappen afzetgebieden weet te verwerven.

Het verbruik van rubberachtige kunststoffen in de Vereenigde Staten bedraagt weliswaar nog maar *één procent* van dat van het natuurproduct, maar de drang naar uitbreiding der bestaande fabrieken is krachtig.

Het valt echter niet te ontkennen, dat de bunaproductie hooge eischen aan het voortbrengings- en consumptievermogen van het Duitsche volk stelt. En ook in de nabije toekomst zal blijven stellen. Zij is op groote schaal pas in 1937 begonnen — ook dat maant tot voorzichtigheid in het oordeel over de prijsontwikkeling, we zijn nog maar aan het begin! — weldra zullen de banden van alle nieuwe auto's met behulp van buna gemaakt worden. Er bestaan plannen om de productie nog grooter te maken; met de uitvoering daarvan is reeds een aanvang gemaakt. In 1941 hoopt men het grootste gedeelte der rubber-behoefte met behulp van het „eigen product“ te dekken.

Die gedwongen consumptie legt ongetwijfeld lasten op het publiek; deze voorgeschreven besparing aan deviezen kost geen ge-

ringe inspanning. De mogelijkheid om op groote schaal buna-artikelen tegen andere verbruiksgoederen te ruilen, is voorshands (alleen al om technische redenen) niet aanwezig. Zuiver economisch bezien (we laten de directe en indirecte militaire voordeelen buiten beschouwing) beteekent deze voortbrenging in *dit* stadium een nadeel. Hoe groot dat nadeel is, valt echter moeilijk te berekenen. En bovendien: de berekeningen van heden, kunnen morgen om herziening vragen. De ontwikkeling staat niet stil, dat bewijst de koroseal, en ook de nylon. Wij staan bij de kunststoffen tegenover een complex van vraagstukken; het zou inderdaad geheel verkeerd zijn uit dit groote complex een enkel onderdeel te isoleeren en dit statisch te beschouwen; de „dynamiek” op dit gebied dwingt de producenten van natuurlijke grondstoffen tot het organiseeren van afweermaatregelen en tot offensief optreden.

Daar komt nog iets bij. De productie der kunststoffen mag in bepaalde gevallen duur zijn, zij laat zich echter gemakkelijker beheerschen ¹⁵). „Deskundigen hebben,” lezen we in een Amerikaansch tijdschrift, „aangetoond, dat een acre (4070 M²) rubberboomen 2000 jaren zou noodig hebben om dezelfde hoeveelheid rubber te leveren, die een complex fabrieken met *dezelfde* oppervlakte in *één uur* zou kunnen produceeren. Dit feit alleen al illustreert op dramatische wijze de beteekenis van de synthetische stoffen, die kwaliteiten bezitten, welke wetenschap en industrie in staat zouden stellen ze te gebruiken voor diensten, die tot nu toe door natuurlijke rubber verricht worden. Want in het commerciële leven van den tegenwoordigen tijd, is rubber de „vitale zenuw” van meer dan 32.000 verschillende producten, waarvan de meeste onmisbaar zijn voor het dagelijksche leven.”

Die berekening doet wat „Amerikaansch” aan. Het feit blijft echter dat in de tegenwoordige omstandigheden het probleem der grondstoffenverzorging voor iedere mogendheid van buitengewoon groote beteekenis is. De ontwikkeling der techniek heeft de menschheid in hooge mate afhankelijk gemaakt. Vandaar de dikwijls benauwende worsteling om zich, door middel der wetenschap te bevrijden. Dat is de tragiek van dezen tijd.

Een feit is het ook, dat de ontdekkingen, die op het terrein van de kunstvezels, kunstharsen en kunstrubbers zijn gedaan (niet het

minst in de autarkistische staten), de chemici der geheele wereld tot voortgaand onderzoek stimuleeren. De wetenschappelijke basis dezer studieën is, mede door de toenemende kennis van de structuur en eigenschappen der macromoleculen, goed gefundeerd. Er bestaan gegronde verwachtingen van belangrijken vooruitgang.

* * *

Duidelijker dan van de „kunstrubbers” is de economische beteekenis der „synthetische benzine” te bepalen. Hier gaat het immers om producten, die door de petroleumraffinaderijen veel goedkooper en in dezelfde (of betere) kwaliteiten geleverd kunnen worden. Hier gaat het om typische oorlogseconomie.

Een deskundige berekent, dat in 1937 18 % van de in Europa verbruikte motorbrandstof uit vervangmiddelen voor petroleumproducten bestond. In 1938 was dit getal tot 25 % gestegen. Maar deze substitutie berokkende aan Europa een verlies van 300 *millioen* dollar. De opmerking is gemaakt, dat dit bedrag beter aan den inkoop en het opslaan van petroleumproducten had kunnen worden besteed.

Nauwkeurige beschouwingen over het economische nadeel van de productie der synthetische benzine, vinden we in het z.g. rapport *Falmouth*, genoemd naar den voorzitter eener door de Engelsche regeering ingestelde commissie, die het vraagstuk van de bereiding van benzine uit steenkool en andere inheemsche grondstoffen, nader zou onderzoeken. (De meeste synthetische benzine wordt tegenwoordig uit koolmonoxyde en waterstof gemaakt, volgens het Fischer-Tropsch procédé; daaraan gaat een extractie der primaire grondstoffen: steenkool en vooral ook bruinkool, vooraf. Verder is nog altijd het hydroeringsprocédé, volgens BERGIUS, van beteekenis. Hierbij wordt waterstof onder hoogen druk over fijngemalen steenkool geleid, of met andere koolstofhoudende producten in contact gebracht. Katalysatoren zijn bij deze bereidingen onmisbaar).

De genoemde commissie kwam o. m. tot de conclusie, dat de bouw van een tweede hydroeringsfabriek met een capaciteit van 150.000 ton per jaar (de Imperial Chemical Industries bezitten reeds een dergelijke installatie in het kolengebied van New-Castle) £ 8 miljoen pond zou kosten. Wanneer de regeering aan de aldus gepro-

duceerde benzine vrijheid van belasting verleende (die 8^d per gallon bedraagt), en de afschrijving over twintig jaar verdeeld werd, zou een redelijke winst mogelijk zijn. Bij een afschrijving van 10 procent per jaar, een percentage, dat niet te hoog is, zou de winst echter tot 1 $\frac{1}{4}$ procent van het geïnvesteerde kapitaal beperkt blijven. Zulk een minimaal rendement is natuurlijk niet loonend. Indien de Engelsche regeering de productie van synthetische benzine (uit militaire overwegingen) wenschelijk oordeelde, zou zij dus niet alleen met vrijstelling van belasting kunnen volstaan (hetgeen op zichzelf reeds een aanzienlijke inkomstenderving beteekent), maar bovendien nog subsidie moeten verleen.

Men kan dus nagaan, welke enorme kapitalen met de algeheele zelfvoorziening van vloeibare brandstoffen gemoeid zijn. Om Engeland (dat normaal 11 millioen ton verbruikt) alleen maar voor benzine onafhankelijk te maken van den aanvoer van overzee, zou £ 252 millioen dienen te worden geïnvesteerd. Meer dan anderhalf milliard gulden. Een buitengewoon dure werkverschaffing (£ 1.333 per man)!

In de plaats van één fabriek met een capaciteit van 150.000 ton per jaar (die, zegt het rapport, het slachtoffer zou kunnen worden van één enkelen geslaagden luchtaanval) kunnen 32 groote tankschepen worden gebouwd, die, matig geschat, 1.800.000 ton, dus meer dan het tienvoudige, zouden kunnen aanvoeren. Geen wonder, dat de commissie Falmouth tot de conclusie komt, dat de bouw van benzinefabrieken in vreedestijd economisch absoluut onverantwoord is.

Wanneer we dan elders lezen, dat in Duitschland in 1937, meer dan 900.000 ton synthetische benzine is gewonnen, en dat de capaciteit der fabrieken nog steeds wordt uitgebreid, dat verder (eveneens langs synthetischen weg) in 1937 1 millioen ton minerale oliën werd geproduceerd, dan kunnen we ons eenigszins voorstellen welke lasten reeds dit streven naar zelfvoorziening op het volk legt. Natuurlijk is de militaire positie van Duitschland een andere dan die van Engeland, en houdt men in dat land ook rekening met de besparing van deviezen (wanneer alle fabrieken in bedrijf zijn, rekent men met een vermindering van 400 millioen mark aan invoer), maar de lasten zijn daardoor niet minder. De kapitaalbehoefte der I. G. Farben, waarover in het be-

gin van dit artikel iets werd gezegd, zijn wel te verklaren!

De petroleumindustrie behoeft zich wat den omvang der concurrentie van de zijde der synthetische brandstoffen betreft, voorloopig niet bezorgd te maken. (Toch is de tegenwoordige jaarproductie meer dan de maandelijksche uitvoer van Ned. Indië aan petroleumproducten). Zij heeft echter aan de chemische en technische ontwikkeling op het gebied der hydreeering, wel veel te danken! Het werk van BERGIUS en zijn medewerkers, is voor de verwerking der ruwe petroleum van groote beteekenis geweest.

Tegenover het economisch nadeel der productie van synthetische benzine, staat een (verondersteld) voordeel, dat hier zeker genoemd moet worden. De petroleum-voorraden der aarde, zijn, naar het oordeel van deskundigen, beperkt. In ieder geval in die landen, welke gunstige verkeersvoorwaarden bezitten. Het voortdurend stijgende wereldverbruik tast die voorraden sterker aan dan in het verleden ooit het geval is geweest. Op den duur zal de exploitatie van moeilijker toegankelijke vindplaatsen (ook van zich diep in de aarde bevindende „bronnen”) noodzakelijk zijn. Dat brengt groote kosten met zich mede, ook hooge exploratiekosten, zoodat de prijsverschillen geringer kunnen worden. Of echter eenmaal, zooals Duitschers beweren, alle andere volken den weg van het „vloeibaar maken” van kolen zullen moeten betreden, en deze dan Duitschland voor zijn (ongetwijfeld in technisch opzicht) belangrijke pioniersarbeid zullen danken?

Maar ook deze overwegingen verlichten de lasten van *heden* niet.

* * *

Sterker nog dan van rubber, is de moderne samenleving van vloeibare brandstoffen afhankelijk. Landen, die zich militair onafhankelijk wilden maken, brengen daarom groote offers om zich van het bezit dezer energie-bronnen te verzekeren.

Er zijn nog wel meer procédés, die in het belang der zelfvoorziening uitgevoerd worden, maar die aanzienlijke kosten met zich meebrengen. Zoo bijvoorbeeld de fabricage van vetzuren uit steenkool, een verwante van de bereiding van minerale olieën uit koolmonoxyde en waterstof. Het zou niet moeilijk vallen meer voorbeelden van economisch schadelijke productie-methodes te noemen, althans van zulke, welker voorbereiding veel geld verslond.

En ook zijn er vele nieuwe werkstoffen, die gebreken vertoonen. De zegetocht der lichte metalen is inderdaad indrukwekkend, maar dat beteekent niet, dat hun alliages nu maar overal de zwaardere en zware metalen kunnen vervangen. Zelfs de meest volmaakte propaganda brengt geen verandering in de physische eigenschappen. Niet alle bunasoorten zijn even goed, en wanneer men straks eischt, dat alle autobanden van kunstrubber gemaakt zullen worden, dan is het de vraag of voldoende vulcanisatieproducten van *goede* kwaliteit beschikbaar zullen zijn. Het feit, dat de maximumsnelheden der auto's moesten afnemen, wordt aan den geringeren weerstand der banden toegeschreven. En toch is de levensduur van de uit de beste bunasoorten vervaardigde artikelen grooter. Serieuze belastingproeven op de Nürnberger baan hebben dit aangetoond. En ook onder de kunstvezels bevindt zich veel minderwaardig goed. Om het sterk toegenomen consumptievermogen te bevredigen, zijn lang niet voldoende goederen van zeer behoorlijke kwaliteit aanwezig.

Daarvan zijn echter voor een zeer belangrijk deel de directe militaire voorbereidingen de oorzaak. Evenals van het geldtekort. De lasten, die de productie van synthetische benzine en andere kunststoffen oplegt, zijn gering, vergeleken bij de offers, welke de organisatie van het gansche militaire apparaat vergt. Door het verslinden van kapitaal en grondstoffen, door het onttrekken van arbeidskrachten, door het in beslag nemen der beste werkstoffen en van belangrijke voorraden levensmiddelen.

De „idealen” zijn te hoog gegrepen. Veel van wat werkelijk beloften voor de toekomst inhoudt, kan niet voldoende worden geëxploiteerd. Een op zichzelf bloeiend bedrijf zal aanzienlijk verzwakken en misschien te gronde gaan, wanneer het zijn ontwikkeling forceert. Hoeveel te meer dreigt dat gevaar niet voor een land, dat toch niet al te sterk, zijn reserves verteert.

Juist omdat zooveel „Fehlinvestierungen” (bewust) plaats vinden, en zooveel „oneconomisch” wordt geproduceerd, klemt het probleem van den uitvoer des te sterker. We hebben reeds opgemerkt, dat de kwestie van de levensruimte daarom urgent is. Door de overmatige expansie hunner industrie hebben de autarkistische landen behoefte aan zekerheid omtrent den afzet hunner producten en den invoer van verschillende grondstoffen en soorten levens-

middelen. Zoo „dwingt” het stelsel van autarkie, zooals het is georganiseerd, tot aggressief optreden. Dat deze handelwijze op haar beurt weer tot vergrooting der moeilijkheden leidt, is duidelijk bewezen.

* * *

Dit alles mag ons echter niet verhinderen de beteekenis van de productie der synthetische stoffen naar haar juiste waarde te schatten. Het tempo, waarmede door de chemische industrie nieuwe gebieden ontsloten worden, is inderdaad verbijsterend. „Er gloort”, schrijft Ir. BLOMMENDAAL in een belangwekkend artikel in „Koloniale studiën”, „veel morgenrood voor het synthetische product en veel avondschemering voor de natuurlijke grondstoffen”.

Het spreekt vanzelf, dat we geenszins voorbijzien, dat de afzet der laatste door de politieke toestanden in ernstige mate bemoeilijkt wordt. Men denke bijvoorbeeld ook aan de verwickelingen in het Oosten.

Daar staat echter tegenover, dat in een herstelde wereld, de productie van de kunststoffen ook een belangrijke plaats zal innemen; zij zullen eveneens van de gezondmaking profiteren; althans de goede.

Er wordt vooral in deze dagen nog al eens gesproken over de noodzakelijkheid eener demobilisatie der oorlogsindustrieën. De wereld heeft nooit een tijd gekend, waarin de omvang en de verscheidenheid dezer industrieën zoo groot was als thans. Bijgevolg zal de oplossing van dit vraagstuk (ook wanneer de menscheid ten volle bereid zou zijn) op schier onoverkoomlijke moeilijkheden stuiten. Munitiefabrieken en kanonnenfabrieken zullen in tijden van vrede hun voortbrenging aanzienlijk verminderen. Maar die vele, die in dienst der zelfverzorging staan en die verbruiksgoederen leveren? Men denke zich eens in, welk een kapitaalvernietiging de sluiting van die industrieën zou beteekenen! En welk een ongekende werkloosheid daarvan het gevolg zou zijn. Daarbij komt nog, dat een aantal dezer industrieën hun bestaansrecht bewezen hebben. Men zou, dit vraagstuk (en ook dat van het herstel der handelsbetrekkingen) overdenkende, geneigd zijn aan te nemen, dat aan een oplossing van het benauwende probleem van de voortbrenging en het goederen- (en geld-) ver-

keer, slechts te denken valt, nadat eerst een bepaalden economischen samenhang tusschen verschillende gebiedsdeelen tot stand is gebracht. Of om het concreter te zeggen: nadat eerst het vraagstuk der „levensruimte” een zekere oplossing gevonden heeft. Niet alleen voor de staten „van de as”, ook voor andere, ook voor ons land bijvoorbeeld. Het spreekt vanzelf, dat de wijze, waarop het probleem der levensruimte hier en daar gesteld wordt (en de daarbij „passende” politiek van oplossing) slechts in staat is om de moeilijkheden te vergrooten.

* * *

Laten we nu voor het oogenblik dit internationale politieke aspect van het vraagstuk der technische ontwikkeling rusten.

De hoofdzaak, waarom het in dit artikel ging, is het feit, dat het rusteloos streven naar zelfvoorziening op het gebied der voortbrenging blijvende veranderingen heeft teweeggebracht. Mede omdat dezelfde wetenschap, die dit streven steunde, ook in de rijkere landen toepassing vond.

Het is wellicht mogelijk die veranderingen in een beknopte opsomming samen te vatten.

Kenmerkend voor de huidige technische ontwikkeling is:

1° Het gebruiken van nieuwe grondstoffen voor de fabricage van verschillende consumptieartikelen, die in het stoffelijk leven reeds beteekenis hadden gekregen (of voor die van „vervangende goederen” van goede kwaliteit).

Voorbeelden: houtcellulose voor de kleding, steenkool voor benzine, en (uit het verleden) vette olieën voor kunstboter, steenkoolteer voor verfstoffen, „lucht en water” voor salpeterzuur.

2° Het toepassen van reeds vroeger gebruikte grondstoffen voor nieuwe doeleinden.

Voorbeelden: behalve de twee eerst genoemde onder 1°, ook carbid voor rubber, aluminium voor metaalconstructies, watergas voor „formaline”.

3° Het vinden van geheel nieuwe werkstoffen voor verschillende doeleinden.

Voorbeelden: kunstharsen en legeringen van lichte metalen.

4° Het economisch gebruik van afvalstoffen.

Het aantal voorbeelden hiervan is legio. Wie zich een beeld

wil toonen van hetgeen op dit gebied is geschied, leze het boek van Dr. CLAUS UNGEWITTER: „Verwertung des Wertlosen”.

5° Nuttig gebruik van oud materiaal, en intensieve toepassing van bederfwerende middelen.

Voorbeelden: regeneratie van oude metalen, en van rubber. (In de Vereenigde Staten heeft deze regeneratie zich zelfs bij de *allerlaagste* rubberprijzen kunnen handhaven. In 1937 bedroeg het verbruik van dien geregenereerden rubber 29.8 % der consumptie van ruwen rubber). Verder: bedekken van metalen met kunststoffen, die de corrosie tegengaan.

6° Exploitatie van minder rijke grondstoffenbronnen, met behulp van moderne methodes.

Voorbeelden: winning van metalen uit zeer arme ertsen, b.v. na voorafgaande schuiming.

Deze opsomming is onvolledig; zij kan slechts een onvolkomen indruk van de ontwikkeling en verschuivingen geven. Maar toch (en de grondige bestudeering van elk der genoemde kenmerkende methodes zal dit nader bevestigen) blijkt hieruit reeds, dat op het gebied der voortbrenging blijvende veranderingen zijn opgetreden. Onnoodig te zeggen, dat deze niet alleen het gevolg zijn van de technische ontwikkeling; allerlei factoren hebben meegewerkt.

* * *

In het vorige artikel is reeds gezegd, dat die veranderingen voor de gebieden, welke natuurlijke grondstoffen produceeren, van groote beteekenis zijn.

In het bijzonder geldt dit ook voor Ned. Indië. We zullen volstaan, met enkele opmerkingen hierover te maken.

De waarde van den rubberuitvoer bedroeg in 1937 rond 31 % van de totale uitvoerwaarde van Ned. Indië; die van petroleum rond 17 %; die van vette oliën rond 11 %; 40 % van de productie van natuurlijke harsen komt uit onze Oost (60.000 ton)¹⁶⁾.

Het is een dringende eisch van het oogenblik, dat een gecoördineerde researchdienst zich bezig houdt met het verbeteren der natuurlijke grondstoffen en het vinden van nieuwe toepassingen. Het werk, dat de Rubberstichting reeds verricht, kan niet genoeg gewaardeerd worden. Van de groote waarde van het toegepast natuurwetenschappelijk onderzoek zijn de ambtelijke instanties

(ook in ons land) echter nog lang niet voldoende doordrongen. Dit onderzoek eischt zeker niet minder aandacht dan de organisatie van cultuurtechnische werken. Dit gebrek treft des te meer, omdat in andere landen (b.v. in de Vereenigde Staten) belangrijke vorderingen zijn gemaakt in het onderzoek naar de toepassing van agrarische producten in de industrie. Zoo bereidt men daar voortreffelijke plastische massa's uit zeer goedkoope natuurlijke voortbrengselen.

Noodzakelijk is ook, dat de belanghebbenden goed ingelicht worden omtrent den vooruitgang der productietechniek. De moeite, die de „Rubberstichting” zich heeft getroost om nauwkeurige kennis te verkrijgen van hetgeen in de autarkistische staten op het gebied der rubberachtige kunststoffen is gepresteerd, moge anderen tot voorbeeld strekken.

Niets is in dezen tijd gevaarlijker dan de vorming van generaliseerende oordeelen over de economische toestanden elders, die het fundament van exact onderzoek missen.

Niemand kan met zekerheid de toekomst van het huidige voortbrengingssysteem in de autarkistische landen voorspellen. Veel zal ook afhangen van de bereidheid der inwoners tot volledige medewerking, van het weerstandsvermogen van het volk, en van het effect der pogingen, die het behoud van den vrede beoogen.

De groote moeilijkheden, waarvoor die landen geplaatst zijn, erkennen we ten volle. Dat is uit de inleiding wel gebleken. Reeds deze actueele zorgen zijn voldoende om een positieve waardeering van het systeem als geheel te verhinderen.

Van dit stelsel gaat echter een zekeren invloed op de voortbrenging uit. Het is zaak dien invloed nauwkeurig te bestudeeren. En maatregelen te nemen.

Daarom vroegen wij ditmaal meer aandacht voor den technischen arbeid in de genoemde staten verricht.

NASCHRIFT.

In de „Memorie van Antwoord”, die de minister van Algemeene Zaken a. i. aan de Tweede Kamer heeft doen toekomen, naar aanleiding van het voorloopige verslag der algemeene beschouwingen over de Rijksbegrooting 1940, luidt het:

„Ook de regeering vreest, dat de oorlogstoestand ons land zal kunnen

dwingen tot op zekere hoogte den weg naar zelfvoorziening in te slaan. Ofschoon het nog te vroeg is om middelen en doeleinden van deze politiek concreet aan te wijzen, kan men ervan overtuigd zijn, dat de regering zich ernstig met deze vraagstukken bezig houdt. De hier liggende moeilijkheden mogen niet te laag worden aangeslagen."

De vraag doet zich nu voor, in hoeverre de in dit artikel beschreven procédés geschikt zullen zijn, om in ons land toegepast te worden. Dit probleem eischt ongetwijfeld speciale behandeling. Dr. W. K. H. FEUILLETAU DE BRUYN heeft in een recent geschrift getiteld: „*De Economische Verdediging van Nederland*”, reeds verschillende mogelijkheden besproken. Wij moeten op het oogenblik volstaan met daarnaar te verwijzen.

1) ANTON E. ZISCHKA, „Wetenschap vernietigt Monopolies”.

2) Belangwekkend is het verdrag met Roemenië, en de voorstellen tot Yoego-Slavië gedaan. Eveneens de plannen ten opzichte van China.

3) „De Duitse maatregelen zijn in zekeren zin onafwijsbare consequenties der Duitse levensnoodzakelijkheid, voortvloeiende uit den Duitschen dwangtoestand”. Aldus (ongeveer) Dr. GOEBBELS in zijn openingsrede op de „Leipziger Messe”, 5 Maart 1939.

„Reeds in 1934 stond Deutschland voor de noodzakelijkheid het eigen grondstoffenvolume uit te breiden. Elk land zonder koloniën, zonder reserve aan goud, maar met een drukkenden schuldenlast, zou precies zoo handelen, indien het zichzelf niet wenscht prijs te geven... Indien men zekerheid had, dat blokkade en oeconomische oorlogen in de toekomst niet meer mogelijk zouden zijn en het particuliere eigendom, waaraan wij tot Versailles hebben geloofd, onaangetaast zou blijven, dan zou ook geen autarkie noodig zijn. Het tegendeel schijnt echter het geval te zijn, en daarom moet Deutschland verdedigingsmaatregelen nemen.” Aldus Dr. R. BRINKMANN, de (vroegere) staatssecretaris van het Rijkministerie van Oeconomische Zaken en (latere, maar thans reeds afgetreden) vice-president van de Rijksbank.

4) FRITZ STERNBERG, „Hoe lang kan Hitler oorlogvoeren” (Ned. Keurboekerij N. V. 1939) pag. 360 en 273.

5) C. W. GUILLEBAND, „The Economic Recovery of Germany from 1933 to March 1938” (1933).

6) ERNST SAMHABER in de „Deutsche Rundschau” van Jan. 1939 (overgenomen in „Op den Uitkijk” No. 8 onder den titel: „Het gelaat van den oorlog verandert”).

7) N. R. Crt., Avondblad B, 20 Febr.

8) Zie dit tijdschrift 1939, pag. 66.

9) De bereiding van stapelvezel is in hoofdzaak gelijk aan die van de viscose-zijde. Het verschil bestaat in de bewerking, nadat de draad uit het vloeistofbad gekomen is. Deze wordt in stukjes van bepaalde lengte (stapel) gesneden, en dan op allerlei wijze verder bewerkt. Ook is op die wijze menging mogelijk, b.v. met katoen. Wie zich een denkbeeld wil vormen van den enormen vooruitgang op het gebied der kunstvezelstoffen bereikt, leze eens een aantal nummers van het voortreffelijke tijdschrift „Kunstseide und Zellwolle”.

10) Zie „Chemie erobert die Welt” van WALTER GREILING.

11) Zeer leerzaam is het artikel van Dr. C. KONINGSBERGER in het Chemisch Weekblad 36, pag. 35 (1939), getiteld „De synthese van rubber”. Mede aan dit artikel zijn verschillende bijzonderheden ontleend.

12) „Scientific American”, Juni 1939. (Zie ook „Op den Uitkijk”, Aug. 1939).

¹³⁾ Men zie het Jaarverslag der „Rubberstichting” van 1938, en ook het tijdschrift „Rubber”.

¹⁴⁾ „Scientific American”, Juni 1939.

¹⁵⁾ Op het Symposium „Octrooibescherming”, 20 Jan. 1939, heeft Dr. PRINS in een lezing, als andere voordeelen van de fabricage der kunststoffen o. m. genoemd: de grootere vrijheid in de keuze van arbeidskrachten en de onafhankelijkheid van de plaats van vestiging.

¹⁶⁾ Gegevens ontleend aan het artikel van Ir. BLOMMENDAAL.

DE INVLOED VAN DEN GODSDIENST,
IN 'T BIJZONDER VAN HET CHRISTENDOM,
OP DEN STAAT;
EEN HISTORISCH OVERZICHT.

DOOR

DR. H. J. SMIT

IV.

OTTO HINTZE heeft in een veelgelezen opstel over „Wesen und Verbreitung des Feudalismus” er op gewezen, dat het feodalisme zich in drie verschijnselen uit: in de vervanging van de oud-Germaansche, met „Sippen”-indeeling en verwantschap in betrekking staande heerban door een aan den heerscher privaatrechtelijk verbonden stand van beroepskrijgslieden; in de onderwerping van den vrijen Germaanschen boer als hoorigen vazal aan deze beroepskrijgslieden, die in het leenbezit van groote stukken grond met inkomsten werden gesteld; en in de locale heerschterspositie van dezen militairen adel, die een politieke verbrokkeling van het zwakke staatsverband teweegbracht met vooropstelling van de persoonlijke machtsmiddelen in vergelijking met de institutaire en met sterke neiging tot patrimonialisme. Een dergelijk feodalisme trof HINTZE ook aan in Rusland, in het Osmaansche Rijk en in Japan, wat hem tot de volgende conclusie voerde: „Feudalismus im vollen Sinne stellt sich in der Regel nur da ein, wo die normale, direkte Entwicklung vom Stamm zum Staat abgelenkt wird durch eine weltgeschichtliche Konstellation, die zu einem überstürzten Imperialismus führt; der normale Prozess des direkten Uebergangs von der Stammesverfassung zur Staatenverfassung ist in der Geschichte vielfach zu beobachten, ohne dasz dabei das auftritt, was wir

Feudalismus im vollen Sinne nennen; das wichtigste Beispiel ist die antike, insonderheit die griechische und römische Staatenbildung" 54). We kunnen deze voorstelling voor een belangrijk deel accepteren — inderdaad komt bij onderwerping van een landbouwende bevolking aan nomadenstammen onder de laatste herhaaldelijk een klasse van militaire grootgrondbezitters op —, doch we moeten bij den overgang van Oudheid naar Middeleeuwen toch niet vergeten, dat het laat-Romeinsche rijk reeds toestanden kende, die als basis van de feodaliteit konden gelden, dat in dit Rijk reeds het „überstürzte" imperialisme tot persoonlijke, verbrokkelde heerschappijvorming had geleid, en dat de Germaansche stammen reeds voor de verovering van rijksgebied een ontwikkeling in de richting van adelsheerschappij hadden doorgemaakt, die hun de aansluiting bij de Romeinsche instellingen gemakkelijk maakte. Had dus de Romaansch-Germaansche feodaliteit ongetwijfeld reeds een eigen kleur en karakter in vergelijking met andere dergelijke stelsels van persoonlijke adelsheerschappij, wezenlijk bij haar is, dat zij als rest van de oud-Romeinsche éénheid de geweldige „Anstalt" der kerk in zich had op te nemen, wilde zij zich handhaven; en dit opnemingsproces veroorzaakte, dat het Romaansch-Germaansche feodalisme reeds vroeg vormen aannam, die den standenstaat voorbereidden. Toen groote deelen van het Westromeinsche Rijk in den loop der 5e en 6e eeuw in 't bezit kwamen van de barbaren, bleek, hoe zwak de kerk stond; de bisschoppen en de Romeinsche collegia voelden zich aan alle zijden door de heidensche en kettersche volken bedreigd. Men moet niet denken, dat de Germanen „genossenschaftlich" georganiseerd waren en dat zij daardoor gemakkelijk aansluiting vonden bij de gemeenschapsidee der Christelijke kerk; de verwantschapsorganisatie met haar vereering van de voorvaderlijke geesten en het gemeenschappelijke grondbezit was in de 5e en 6e eeuw der verdwijning nabij. Vrijwel nergens zetten zich „Sippen" van vrije Germanen neer in het Romeinsche Rijk; overal werd de beschikbare of de aan de Romeinsche eigenaars ontnomen grond als afzonderlijke hoeve aan de gezinnen toegewezen; deze toekenning geschiedde naar rang en stand, zoodat de edelen en de directe dienaren des konings groote bezittingen ontvingen, niet ongelijk aan de latifundia der Romeinsche grooten, waarvan de meesten hunne goederen behielden. Trouwens het is de vraag, of de Christelijke kerk de verwantschaps-

organisatie, indien zij deze bij de Germanen zou hebben aangetroffen, zou hebben gesteund; zij was verbonden met de vereering der afgestorvenen en representeerde een stadium van cultuur, dat van het Christendom even ver verwijderd was als dat van de persoonlijke heerschappij door koningen en adel⁵⁵). Mogelijk bestond bij enkele stammen als de Friezen en de Saksen nog de regeering door de vergadering der vrije familiehoofden; de priesters waren hier dienaren van de stamgemeenschap, oefenden den cultus uit op gewijde plaatsen onder den blooten hemel en maakten naar het voorgeschreven ritueel den wil der goden bekend. In 't algemeen heerschten echter de hoofden der adellijke geslachten, die in bijzondere omstandigheden een koning kozen; het is een veelomstreden vraag, of de koning en de principes de priesterambten bekleedden of dat er een aparte stand van priesters bestond, doch zeker is, dat het priesterlijk ambt in dienst stond van geslacht, stam of staat⁵⁶). Er is een stirps regia, die door nauwe verbinding met de goden bevoegd is tot heerschen; uit haar kiezen de grooten het individu, dat de godlijke eigenschappen in de sterkste mate vertoonde. In de periode, waarin veroveringen in het Romeinsche rijkgebied werden gemaakt, nam het „herrschaftliche” element, de macht van koningen en edelen, toe; zij traden als generaals en officieren op in de Romeinsche legers en voelden zich ver boven het gewone volk verheven. Hadden de aanzienlijken reeds lang de heerschappij bezeten over de heiligdommen, die op hun grond gebouwd waren, thans waren zij allerm minst bereid afstand te doen van hun invloed in religieuze zaken; zij vonden in dat opzicht aansluiting bij de Romeinsche grootgrondbezitters, die de heerschappij over de kerken en kapellen op hun domeinen even vanzelfsprekend vonden als de Germaansche edelen. Ongetwijfeld moet men uit deze tendenties verklaren, dat vele Germaansche volken zich aansloten bij de Arianen, die tolerant waren en heidensche resten in hun Christendom toelieten; bij de Ariaansche West- en Oostgoten en Boergonden kwam de eigenkerk, door koningen of edelen gebouwd en van een geestelijke naar eigen keuze voorzien, meer nog dan bij de Romeinen tot bloei. Paus Gelasius I decreteerde daartegen, dat de stichter eener kerk geen grootere rechten had dan andere leeken, en in de 6e eeuw protesteerden talrijke katholieke synodes en concilia tegen den invloed van de potentes over de kerk; veel baatte

dat echter niet. Ook de koningen der Goten en Boergonden hadden groote macht in kerkelijke aangelegenheden: zij stelden de bisschoppen aan en voegden de kerk geheel in in het volksleven; zelfs zagen zij op de orthodoxe bisschoppen toe, controleerden hun kerkelijke regeering en bemoeiden zich met hunne leer-geschillen⁵⁷). Scherper dan ooit voelden de orthodoxe Christenen op deze wijze, dat de ontwikkeling hunner religie en hunner kerkelijke cultuur opnieuw een onderdeel zou worden van den staat; en hun Romeinsch zelfbewustzijn, de eerbied voor hun kerkelijke „Anstalt” geboden hun dit te verhinderen, deden hen zien, dat er terreinen waren, waarover de barbaarsche koningen niet mochten beschikken. Zij begrepen, dat de heidensche „Sippen”-indeeling met haar voorouderenvereering voor hunne kerk gevaarlijk was doch dat ook het „herrschaftliche” element zijn bezwaren had; zij hadden een staatsmacht noodig, die hunne kerk beschermde, zonder in ruil daarvoor invloed op de kerkelijke zaken te eischen⁵⁸).

De Merovingische periode trachtte de Frankische staatsmacht in dienst te stellen van de kerkelijke instelling, trachtte het „herrschaftliche” element in den staat met het „anstattliche” der kerk te vereenigen, doch zij eindigde met een overwinning van het eerste. Dit behoeft ons niet te bevreemden. Had het Frankische koningschap voldoende overwicht over de macht der grootgrondbezitters om zich blijvend tegenover hen te handhaven? ADOLF WAAS heeft in een recent werk trachten aan te toonen, dat de Germaansche koningsmacht in wezen berustte op de „Königsmunt”, een beschermheerschappij over kerkelijke instellingen, gevolgslieden en vrije gemeenten, en dat deze koninklijke voogdij steeds van hoogere waarde werd geacht dan die der heeren, die — WAAS geeft dit toe — ook het mundeburdium over de genoemde collectiviteiten konden bezitten⁵⁹). Was er echter inderdaad een principiëel verschil tusschen koninklijke en heerlijke macht? Zeker, in het Merovingische rijk bestond nog een klasse van vrije boeren, die den onderdaneneed aan den koning aflegden en in 't leger dienden, maar deze klasse ging achteruit; van invloed, door de vergadering der weerbare mannen op de regeering uitgeoefend, hooren we nooit meer. Meer en meer was de koning aangewezen op die personen, die een bijzonderen, persoonlijken eed van trouw aan hem aflegden; het waren de gevolgslieden (antrustiones), die zich tot den persoonlijken dienst

des konings hadden verbonden, die hadden beloofd dezen in geenerlei wijze te zullen benadeelen doch hem *protectio* en *solatium* te zullen verleenen, en de ambtenaren, de graven, bisschoppen en hofdienaren, die leudes werden genoemd en zich onder eede tot stipte gehoorzaamheid verplichtten. Beide eeden waren niet de uiting van een wederzijdsch contract, want de koning verplichtte zich tot niets; een boven de afzonderlijke individuen uitgaand gemeenschapsdoel werd nauwelijks erkend en de staat bestond vrijwel alleen in persoonlijke relaties tot den heerscher. Toch was er verschil tusschen den koning en de groote grondbezitters; deze laatsten hadden geen *antrustiones* en leudes; hunne vassi legden geen eed van trouw af, doch zij verplichtten zich door *commendatio*, een symbolischen ritus, tot huiselijke en economische diensten aan den heer, waarbij hun persoonlijke vrijheid weliswaar niet geheel werd opgeheven, maar zij toch aan de huiselijke rechtspraak van den senior onderworpen werden ⁶⁰). Groot was het verschil tusschen „Gefolgschaft” en „Vasallität” niet en het behoeft ons niet te verbazen, dat beide in de laat-Merovingische periode meer en meer in elkaar overgingen; toch raakte het verschil tusschen den koning en de groote heeren, tusschen staatsdienst en private onderworpenheid, nooit geheel vergeten. Dat dit het geval was, was het werk van de kerk, die na den overgang van CLOVIS tot het orthodoxe Christendom hem als haar verdediger tegen de aanslagen der grooten op den voorgrond schoof, die den staat als een instelling in dienst van haar hoofd, Christus, een verheven taak trachtte aan te wijzen en die aan den Frankischen koning van het begin af de titels „*defensor fidei*” en „*custos patriae et ecclesiae*” toekende ⁶¹). Was de Christelijke kerk echter machtig genoeg om de heidensche opvattingen, die ook bij de Germanen tot vergoddelijking van den heerscher, tot heerschappij van den staat over de kerk en tot het ontstaan van eigenkerken leidden, af te weren? CLOVIS stond ongetwijfeld ook zelf onder invloed van deze heidensche opvattingen: hij liet de vrije keuze van de bisschoppen aan clerus en volk over, doch hij gaf geen verlof tot de wijding, zonder dat hij de keuze had goedgekeurd, en stelde zelfs een aantal bisschoppen geheel eigenmachtig aan. De grenzen der kerkelijke provinciën en diocesen werden intact gelaten, maar de koning zorgde er voor, dat geen stuk van zijn rijk onder een vreemden bisschop kwam te staan en

dat dus de kerk min of meer landskerk werd; verder controleerde hij de toelating tot den geestelijken stand en duldde niet, dat al te veel personen zich onttrokken aan de betaling van capitatio of aan den dienst des konings, door zich tot geestelijken te laten wijden. CLOVIS stond niet toe, dat een deel zijner onderdanen, nl. de clerus en diens beschermelingen, zich ontslagen achtte van den plicht om tot versterking der in hem belichaamde Frankische staatsmacht bij te dragen; hij zag die staatsmacht tegelijk ook als de belichaming der Christelijke kerk en beschouwde zichzelf als het hoofd der kerk ⁶²). De Romeinsche bisschoppen en edelen kwamen ook nog tijdens de Merovingers herhaaldelijk in concilia bijeen; zij trachtten op die vergaderingen te bereiken, dat het Merovingische koningschap zich in dienst stelde van de Christelijke kerk, de Christelijke cultuur en het kanonieke recht, dat de nationaal-Frankische macht de internationale idealen van het Christendom verwerkelijkte, doch CLOVIS reeds stelde de agenda der concilia vast, liet de leiding door een zijner grooten uitoefenen en eischte voor zich het recht de besluiten der concilia te bevestigen ⁶³). Meer en meer werden de bisschoppen en de hooge edelen onafhankelijke vorsten, die in eigen gebied de rechtsopvattingen toepasten, die zij noodig achtten, doch er geen behoefte aan hadden die opvattingen gemeenschappelijk op concilia tegenover het Frankische koningschap te handhaven. Zelfs in de kerk ging het „anstaaltliche” element steeds meer verloren; naarmate de steden verdwenen en de bisdommen een landelijk, grondheerlijk karakter aannamen, gingen de episcopi het bezit der kerk steeds meer als eigen grondgebied beschouwen en maakten van de onder kerkelijke bescherming staande pauperes hun persoonlijke vassi; de bisschoppen stamden dikwijls uit de adellijke familiën en behandelden de door hen bestuurde kerken als hun eigenkerken, precies als de edelen dit deden ⁶⁴). Geen wonder, dat bisschoppen en grootgrondbezitters beide er toe overgingen van hunne vassi een eed van trouw en militairen of ambtelijken dienst te vragen, juist zooals de koning dit vroeg van zijn antrustiones en leudes. Zoo ging de Merovingische staat ten gronde en werd hij versnipperd in een steeds toenemend aantal kleine heerschappijen, die met elkaar twistten en streden om de macht; de anarchie was aan de orde van den dag en de kerk werd het kind van de rekening; niet de staat was tot een

„Anstalt” gemaakt, doch in de kerk was het „herrschaftliche” element beslissend geworden ⁶⁵).

Toch ontstond uit de verwarring van het laat-Merovingische rijk een nieuwe éénheid, een nieuw koningschap en een nieuwe staat. Het gelukte aan het geslacht der Karolingers om de grootgrondbezitters door een eed van trouw aan zich te binden en zich zoo aan den top eener pyramide van trouwverplichtingen te stellen, die niet alleen het Merovingische rijk, doch zelfs heel West-Europa omvatte. Dat dit geschiedde, was opnieuw te danken aan kerkelijken invloed; de kerk hield te midden van alle versnippering en gedeeldheid aan het besef harer eenheid in Christus, hield ook aan de Romeinsche traditie eener staatkundige eenheid vast. Hoezeer zij ook in de persoonlijke heerschappij der bisschoppen en grooten was geraakt, had zij toch in den laat-Merovingischen tijd het koningschap bevorderd, doordat zij hare goederen als beneficia ter beschikking stelde van personen, die haar door den koning waren aanbevolen en die hem den eed van trouw aflegden (*precariae verbo regis*) ⁶⁶). Deze beleeningen namen geweldig toe, toen na 700 het Frankische Rijk eerst door de heidensche Saksen en Friezen, daarna door de Mooren bedreigd werd; de idee werd weer heerschend, dat de Christelijke cultuur tegen de ongeloofigen moest worden beschermd door den koning, den defensor fidei, en dat de groote heeren daarbij hulp moesten bieden. Hoever ging het gebied van den defensor fidei echter ⁶⁷)? Moest het niet evenals dat der kerk zich over de geheele wereld uitstrekken? De koning gaf het grondbezit der kerk als beneficia aan de milites, die onder zijne aanvoering tegen de heidenen wilden strijden; het eigendom der kerk werd zoo niet onttrokken aan zijn eigenlijke doel, integendeel, door het gebruik er van aan den koning af te staan en door diens macht te versterken, droeg de kerk bij tot het afweren van heidensche gewelddadigheid en tot het ontstaan van een Christelijk koningschap en een Christelijken adel. De koning noch de milites werden ontheven van hunne verplichtingen tegenover de kerk; door de hervorming der Frankische rijkskerk onder leiding van BONIFATIUS na 740 werd bepaald, dat de kerk eigenares der uitgegeven leenen zou blijven en dat de koning haar voor 't recht om over haar bezit te beschikken een zekere vergoeding zou betalen; de door een eed van trouw aan den koning verbonden milites waren dus vassi der kerk ⁶⁸). Van de allergroot-

ste beteekenis was het nu, dat in het Germaansche trouwbegrip op deze wijze Christelijke elementen werden opgenomen, die ongetwijfeld hun ontstaan te danken hadden aan de half-kerkelijke origine der Karolingische milites. Terwijl de Merovingische koning tegenover zijne tot trouwen dienst verplichte antrustiones tot niets verbonden was, was tijdens de Karolingers de trouw wederkeerig: zoowel de koning als de miles moest consilium et auxilium beloven en het helpen met raad en daad werd beperkt door de plichten, die de Christelijke ethiek oplegde. Was de vazal van meening, dat de bevelen des konings in strijd waren met zijn plicht tegenover de kerk, tegenover het algemeene welzijn en tegenover zijn gezin, dan kon hij gehoorzaamheid weigeren; onvoorwaardelijke gehoorzaamheid was men aan God en aan de kerk schuldig, trouw aan den koning. Zoo ontstond er dank zij den invloed der kerkelijke beneficia in den leenstaat een rechtsterrein, dat vrij was van de bemoeiingen van het staatsbestuur en waarop zich het individu als rechtsbezitter kon toonen. Bij dit alles kwam nu nog, dat de Karolingische koning zijn domeinbezit op dezelfde wijze in leen gaf als het bezit der kerk en dat hij, althans na 786, van al zijne onderdanen een eed vorderde, die van den trouweed der milites weinig verschilde; de persoonlijke band tusschen koning en gevolgslieden uit den Merovingischen tijd werd zodoende onder invloed der Christelijke kerk tot een middel om den Christelijken staat der Karolingers op te bouwen ⁶⁹). De trouw had verder in deze periode nog een zuiver persoonlijk karakter, werd niet door zakelijke relaties bepaald: men kon den koning trouw zweren, zonder een beneficium van hem te ontvangen; de verplichting tot trouwen militairen dienst werd niet opgeheven, als het beneficium aan een ander toeviel; men was niet tot trouw aan verschillende heeren verplicht naar verhouding van de grootte van het leen, dat men van ieder van hen ontvangen had. Neen, de Karolingische, tot wederkerige hulp verplichtende trouw was een band, die alle onderdanen persoonlijk aan den koning bond; de vasalliteit tegenover private heeren bleef, zooals zij in den Merovingischen tijd was geweest en werd door den eed der Karolingische milites weinig beïnvloed; de eed aan den koning ging boven de commendatio aan den privaten heer en bij een conflict tusschen de verplichtingen van den vazal tegenover den particulieren senior en de quasi-vazallietische, pu-

bliekrechtelijke relatie der milites en van alle onderdanen tegenover den koning woog de laatste steeds het zwaarst ⁷⁰). Zoo konden de ondervazallen zich ook aan de zijde des konings stellen tegenover hun onmiddellijke heeren, als deze zonder voldoende motieven hun plicht tegenover den koning niet nakwamen; aan den anderen kant was de koning verplicht voor zijne regeeringsmaatregelen zich te verzekeren van den consensus fidelium, van de erkenning, dat zijn bestuur niet strijdig was met het Christelijk rechtsbesef zijner onderdanen, die hem trouw gezworen hadden ⁷¹). De Karolingische staat begon onder den invloed der kerk te lijken op een „Anstalt”, zooals ook de kerk zelf was!

Was nu de zalving en kroning van PIPPIJN in 751 niet een aanslag op de soevereiniteit van den staat, en moest het niet tot anarchie leiden, als men den onderdanen en vazallen het recht gaf over het goorloofde der regeeringsmaatregelen te oordeelen? Bij den overgang van de Merovingische tot de Karolingische heerschappij bleek, dat de kerk niet meeding met de antieke en tegelijk Germaansche gedachte van de goddelijkheid der stirps regia, dat zij een onwettigen heerscher, die zijn plicht tegenover haar kon en wilde vervullen, prefereerde boven den wettigen, die zijn taak verwaarloosde; was niet het koningschap een ambt in dienst van God? De gedachte, dat de kerk leiding moest geven aan de vazallen, ambtenaren en onderdanen des konings bij de overweging van de vraag, of zij gerechtigd waren zich tegen zijne bevelen te verzetten, was echter nog niet gewoon in deze periode, al werd de paus in 751 geraadpleegd; de rechtspersoonlijkheid van het individu was nog te weinig ontwikkeld dan dat zij tot collectieve rechtsbescherming tegen den koning had kunnen voeren; de antieke idee van den wereldheerscher, die aan alle menschen het hun toekomende recht toedeelde, had nog steeds overwegenden invloed. De Christelijke kerk stond te zwak in deze door antieke voorstellingen beheerschte wereld om den heerscher bij onvoldoende vervulling van zijn ambt te kunnen afzetten; men had het besef, dat elke regeeringsverandering onrust en verwarring meebracht en dat de kerk daar de dupe van werd; zodoende verbonden de voorstellingen van leenhoogheid, legitimiteit en Christelijke ambtsplicht zich tot een koningschap bij Gods genade, dat in de keizerskroning van 800 zijn duidelijkste manifestatie kreeg. Reeds de zal-

ving van 751 wees in deze richting: zij werd als een sacrament opgevat en duidde aan, dat Gods herscheppende Geest in hooge mate actief was in den heerscher, die er als het ware een bovennatuurlijk wezen door werd evenals de tot priester gewijde; wie zou deze hooge wijding weer ongedaan hebben kunnen maken ⁷²)? De Dei-gratia-formule, die oorspronkelijk in de 4e eeuw als een uiting van deemoed door de Christelijke geestelijken gebruikt werd, werd tijdens de Karolingers het middel om de goddelijke roeping van den koning en zelfs van heel zijn geslacht uit te drukken en om aan te duiden, dat de heerscher aan niemand eenige verantwoording schuldig was dan aan God, dat zijn macht onmiddellijk door God geschonken en onmiddellijk aan God gebonden was ⁷³). De voorstelling nu van den door God gewijden heerscher verdrong in de 8e eeuw, vooral na de keizerskroning van 800, meer en meer die van den hoogsten leenheer; evenals men God gehoorzaamheid, geen trouw, schuldig is, zoo kon ook Gods vertegenwoordiger op aarde, de keizer, onvoorwaardelijke oboedientia eischen. De door God gekroonde keizer leerde door zijn wetten, ook door die welke de inrichting der kerk betroffen, wat Gods wil was; de plicht der onderdanen tot trouw en gehoorzaamheid aan hem was religieus gefundeerd, want door haar te vervullen stelde elk zijn kracht, bezit en verstand in dienst van God; de keizerlijke staat als publiekrechtelijke gemeenschap voldeed aan alle eischen van het hoogste geestelijke leven en bevredigde alle rechtsaanspraken. Er werden in dezen tijd nog wel synoden en rijksdagen gehouden, doch zij waren niet veel anders dan bijeenkomsten van ambtenaren, die van den keizer afhankelijk waren, zij waren uitvoerders van zijn geheiligden wil; hoe zou verzet geoorloofd zijn tegenover hem, met wiens ambt het heil der geheele Christenheid verbonden was, die niet alleen de defensor, doch ook de rector ecclesiae was? Van groote beteekenis was het bovendien, dat rijksdagen (placita generalia) en synoden samenvielen; men ziet ook hieruit, dat kerkelijke invloeden beslissend waren voor de samenstelling van die bijeenkomsten, die den grondslag vormden van de latere standenvergaderingen ⁷⁴).

Ongetwijfeld was het keizerschap van KAREL DEN GROOTE in vele opzichten een soort herleving van de antieke vergoddelijking van den heerscher; bij de constateering van dit feit mag men echter

niet vergeten, dat de heerscher steeds gebonden bleef aan het godlijk recht. Dat de kerk geen willekeurig optreden toeliet, bleek meermalen tijdens de regeering van KARELS opvolgers. Had deze nog aan de voorstelling vastgehouden, dat het keizerschap hem onmiddellijk door God was opgedragen, in den loop der 9e eeuw beoielden paus en bisschoppen zich meer en meer met de aanwijzing van den meest waardigen troonopvolger en zetten zij zelfs heerschers af, die hun plicht verzaakten ⁷⁵). Het bleek bij dergelijk optreden der kerkelijke machthebbers echter meermalen, hoe zwak zij stonden tegenover ongehoorzame koningen en hoezeer zij de hulp van de groote leenmannen der kroon, van de ridders en de ambtenaren, noodig hadden. Was nu de opvatting van het leenrecht, volgens hetwelk de vazallen de bevelen van den koning mochten beoordeelen naar de norm hunner plichten met betrekking tot het Christendom, het nationale welzijn en eigen gezin, niet te vereenigen met de aanspraken der kerk op beoordeeling van het staatshoofd? Inderdaad werd reeds in de 9e eeuw door de leiders der kerk geprobeerd de toepassing der leenrechtelijke trouw van hunne uitspraak afhankelijk te maken en het verzetrecht geheel naar kerkelijke normen te regelen; de bisschoppen namen dikwijls het initiatief voor bijeenkomsten der kroonvazallen, waarop men gezamenlijk den koning hulp beloofde, als hij bepaalde voorwaarden vervulde, doch ook verklaarde tot verzet te zullen overgaan, als de heerscher van het vastgestelde recht afweek. In enkele gevallen liet de koning toe, dat zijn geheele politiek aldus onder contrôle werd gesteld en kwam er een preventief toezicht van de vazallencorporaties op de regeering tot stand, waardoor gewapende conflicten tusschen heerscher en onderdanen werden voorkomen ⁷⁶). Daarbij bleken de wereldlijke grooten echter geenszins geneigd om zich aan de leiding der kerk te onderwerpen. Nog altijd hielden zij het idee der eigenkerk hoog, beschikten zij over kerkelijke ambten en trokken zij inkomsten uit kerkelijk bezit; van een heerschappij der kerkelijke normen hadden zij evenveel te vreezen als de koningen. Bovendien hadden de wereldlijke heeren dikwijls meer hunne particuliere rechten en belangen op het oog dan het heil der Christenheid; reeds in de 9e eeuw begon een proces, dat men de verzakelijking der leenverhouding kan noemen en dat gepaard ging met den groei van privaatrechte-

lijke invloeden in de naast den koning staande vergadering der groote leenmannen. De kerk werd door dit proces belemmerd in het onderwerpen van de leenverhouding aan hare normen, maar zij wist aan den anderen kant toch ook het particularisme in die mate tegen te houden, dat niet steeds het individueele belang doch dikwijls ook het algemeene welzijn op den voorgrond werd gesteld en dat de vazallenvergadering gemeenschappelijke, Christelijke rechtsopvattingen trachtte te formuleeren en te handhaven. Voorloopig openbaarde de verzakelijking der leenverhouding zich vooral daarin, dat het als onrecht werd gevoeld, wanneer na den dood van den leenheer diens zoon den vazal zijn beneficium ontnam, al was deze bereid den nieuwen heer te huldigen, en dat de leenman er naar streefde zijn leenbezit erfelijk te maken; er ontstond een conflict tusschen de plicht tot trouw aan den koning en de begeerte om voor zichzelf en zijne nakomelingen voldoende land en inkomsten te behouden. In dit conflict overwon gewoonlijk het persoonlijk belang, doch daarmee was dan ook de trouw tegenover den koning gelijk geworden aan die tegenover den privaten heer; in de 10e eeuw werd het regel, dat een vazal leenen kon bezitten van verschillende heeren en dat hij aan elk van hen naar de grootte van het leen diensten en trouw bewees ⁷⁷). De Christelijke idee der persoonlijke trouw aan den door God aangewezen heerscher, die het rijk der Karolingers had bijeengehouden, bleek in dezen tijd van „Naturalwirtschaft” zich niet te kunnen handhaven; de trouw werd verzakelijkt, relatief gemaakt, geschonken aan hem, die de grootste tegenprestatie kon leveren; in plaats van religieuze en ethische overwegingen vormde het particuliere belang steeds meer het motief, dat de vazallen beheerschte, zoodat van samenwerking en éénheid slechts zelden sprake kon zijn. Bij de bisschoppen deed zich hetzelfde verschijnsel voor; zij wisten zich niet meer in dienst van een hogere, zedelijke persoonlijkheid, doch werden leenmannen van verschillende heeren, rekenden bij het bewijzen van trouw en zelfs bij het toepassen van Christelijke normen vooral met eigenbelang en droegen evenzeer als de wereldlijke heeren tot de verbrokkeling van den Karolingischen staat bij. Meer en meer verdwenen de concilia en placita generalia; elk leenheer, ook de koning, had een leenhof (curia), waarin alleen de van hem door grondbezit afhankelijke leenmannen als een rechtbank van gelijken (pares) samenkwamen;

al spoedig ontwikkelden zich uit en naast deze hoven echter in vele staten weer bredere rijksveranderingen.

Het moest wel duidelijk worden, dat het voor den Christelijken wereldheerscher, den keizer, uiterst moeilijk was de verheven normen van het Christelijke recht vast te stellen en door te voeren, zoolang dit recht niet heerschend was geworden in de overtuiging der menschen; aan den anderen kant bleek het ook steeds duidelijker, dat het zoeken naar bevrediging van particuliere belangen alleen tot een toestand van anarchie leidde, die voor ieder fataal was. Naarmate de verbrokkeling van het Karolingische rijk toenam, voelde vooral de kerk weer behoefte aan een krachtige staatsmacht; toen de heidensche Noormannen, Saracenen, Slaven en Hongaren de Christelijke wereld bedreigden, werd ook de beteekenis der Christelijke cultuur weer algemeen gevoeld en geestelijke grooten sloten met wereldlijke heeren een verbond om haar te verdedigen⁷⁹). Van den keizer verwachtte men niets meer; men zocht heil bij locale koningen, die gekozen werden op voorwaarde, dat zij de Christelijke kerk in hun gebied zouden beschermen en dat zij het geldende recht zouden handhaven (*sub conditione leges servandi*). Legitieme heerschers waren deze koningen niet; zoodoende trad de kerkelijke wijding bij hen op den voorgrond om aan hun heerschappij een wettig karakter te verschaffen; de kerkelijke hoogwaardigheidsbekleeders wisten thans echter, dat zij zonder de hulp der wereldlijke grooten zwak zouden staan en zij lieten aan het kiesrecht naast de wijding een belangrijke plaats over; de wijding was alleen geldig na de verkiezing door de wereldlijke grooten en de huldiging door het volk. Een verbinding van clerus en wereldlijke grooten kwam bij deze heerschersverkiezingen tot stand; meestal besliste de militaire capaciteit over de keuze: de gekozen vorst was gewoonlijk de algemeen erkende leider van de militaire macht eener landstreek, de aangewezen beschermer van vrede en veiligheid. Hij beloofde vóór zijne verkiezing en wijding het recht te zullen handhaven en niet zonder den consensus fidelium in de bestaande rechtsorde wijziging te zullen aanbrengen; min of meer gesloten collectiviteiten van geestelijken en ridders, die bij de verkiezing hadden samengewerkt, namen ook verder deel aan de regeering en zagen toe op de handhaving van het bezworen recht⁸⁰). In de verhouding van den heerscher tot zijne onderdanen

schijnen verdrags-elementen te liggen, doch dit is toch slechts in beperkte mate het geval: beide partijen stonden niet als contractanten met eigen recht tegenover elkaar, doch zij waren vereenigd in een objectieve rechtsorde, hadden plichten tegenover God en het goddelijke recht, die niet uit het gesloten verdrag konden worden afgeleid. Het verzetrecht was niet het recht van de beleedigde partij in een privaatrechtelijk verdrag, doch een plicht van den onderdaan tegenover de goddelijke rechtsorde; verzet op grond van particuliere belangen was hier niet geoorloofd. De heerscher was de erkende leider der regionale macht, de samenvatting der regionale verlangens, doch hij had als zoodanig allereerst een plicht tegenover een hoogere rechtsorde; hij ontleende zijn macht direct aan God, was koning door Gods genade; verzet tegen zijn door God gewild bestuur was slechts geoorloofd bij evidente schending van het goddelijke recht ⁸¹). Hoe kon een dergelijke schending echter worden vastgesteld? De Middeleeuwsche juristen bleven eeuwen lang op het standpunt staan, dat het goddelijke recht een hoogste instantie noodig had om geformuleerd en gehandhaafd te kunnen worden en dat deze hoogste instantie de Roomsche keizer was; ook nog na het verval van het Karolingische keizerschap behield deze gedachte grooten invloed in de geschiedenis. Slechts de keizer was in werkelijkheid soeverein, alleen aan God verantwoording schuldig; alleen hij mocht uit eigen beweging wetten uitvaardigen zonder de medewerking van anderen in te roepen. De naast het Frankisch- en Duitsch-Roomsche keizerrijk opgekomen staten beschouwden de juristen als onderdeelen van het imperium, als universitates of corporaties; zij konden hun geen soevereiniteit toekennen, doch moesten toch wel erkennen, dat de heerschers dezer staten zich zelfstandig tegenover de keizerlijke rechtsautoriteit gedroegen; met verdraaiing der feiten leidden zij daarom het recht dezer staten zoo goed en zoo kwaad, als het ging, af uit de bevoegdheden, door de Romeinsche keizers aan de collegia gedelegeerd. Zij kenden daarom aan deze staten een zekere autonomie toe in eigen aangelegenheden, doch beperkten deze zelfstandigheid door de hoogere rechtspersoonlijkheid des keizers; tot een volledige „anstaaltliche” opvatting dezer staten kwamen zij zodoende niet, maar hunne scherpzinnige verklaringen brachten die gedachte wel nader. Evenals de Romeinsche corporaties konden de niet-soevereine staten eigen wet-

ten maken; het staatshoofd kon het echter niet doen naar eigen goedvinden, doch hij moest de leden der universitas, geestelijken, edelen en vrijen, raadplegen en zijne verordeningen mochten het keizerlijke recht niet schenden ⁸²). Had nu elke willekeurige kring van edelen en geestelijken het recht zich tot staatsverband te organiseeren en een koning te kiezen, zij het ook met erkenning van 's keizers opperhoogheid? Inderdaad vormden zich in den laat-Karolingischen tijd staten, die slechts korten tijd reden van bestaan hadden en na een paar generaties verdwenen of zich met andere rijken vereenigden; bovendien nam de verzakelijking van de leenverhouding toe en meer en meer voelde elke leenman zich als een onafhankelijk vorst; het gezag en de macht van den keizer bleken te gering om de éénheid in de Christelijke wereld te handhaven.

In de laatste helft der 10e en de eerste der 11e eeuw liet de Christelijke kerk nu opnieuw haar vereenigenden invloed gevoelen; zij deed dit echter niet door steun te bieden aan het universeele keizerschap. Het keizerschap der Saksische, Salische en Staufische keizers van het Duitsche Rijk zocht niet de persoonlijke medewerking en trouw der vazallen; in verheven hoogheid trachtte het naar het voorbeeld der Karolingische, Byzantijnsche en Romeinsche keizers zelfs de hertogen als ambtenaren te gebruiken voor de uitvoering zijner bevelen; het erkende geen recht bij zijne onderdanen, vond tegenover de hooge leenmannen geen steun bij de ondervazallen en raakte met de steeds zelfstandiger wordende kerk, die het trachtte te beheerschen, in voortdurenden strijd. Zodoende vond het Duitse keizerschap geen steun bij de kerk, toen de leenverhouding, die hier meer dan elders het persoonlijke en wederkeerige karakter miste, geheel verzakelijkt werd; het pausdom wekte juist in dezen tijd verschillende volken, de Franschen, Engelschen en Italianen, op tot nationale zelfstandigheid tegenover het universeele keizerschap en wees hun een zelfstandige functie aan in de Christelijke wereld ⁸³). In Frankrijk wist de kerk de centrale beteekenis van het koningschap opnieuw te doen erkennen; haar streven kwam vooral tot uiting in de orde van Cluny, die meer dan eenige andere Middeleeuwsche instelling heeft bijgedragen tot verwerkelijking van de Christelijke staatsidee. Ook in Frankrijk waren de leenverhoudingen geheel verzakelijkt; de verplichtingen van den leenman tegenover zijne onderscheidene heeren hingen

af van de grootte der ontvangen goederen; tegenover denzelfden heer hadden de verschillende vazallen verschillende verplichtingen. De koning stond in niets boven andere heeren; niet het recht, doch het grondbezit bepaalde de houding van den leenman, en de rechtschendende, zedelijkheid en religie verachtenden en het algemeen welzijn verwaarloozende heer kon geen collectiviteit van vazallen den krijgsdienst weigeren door recht te zoeken bij den opperheer. De band tusschen koning en onderdanen was verbroken; geen bijeenkomsten van vazallen, die het recht trachtten te handhaven, kwamen meer voor ⁸⁴). Dat nu in Frankrijk het Karolingische fidelitasbegrip weer tot leven werd gewekt, was voor een groot deel het gevolg der met Cluny verbonden religieuze beweging; zij herschiep in den homo ligius het type van den Karolingischen, door wederkeerige banden van persoonlijke trouw slechts aan den koning verbonden vazal. Op grond van de „ligesse” verbood de koning niet alleen aan eigen vazallen om de homines ligii van anderen te worden, hij maakte ook zijn ondervazallen weer tot zijne homines ligii; in het midden van de 13e eeuw was in Frankrijk de voorstelling algemeen, dat geen enkele leenverbinding de „ligesse” tegenover den koning ophief. En ook nu weer werd deze „ligesse”-verhouding, deze persoonlijke relatie tot den koning, gemaakt tot grondslag van de publiekrechtelijke betrekking tusschen onderdanen en staatshoofd; zooals de senior den homo ligius als rechtssubject erkende, zoo ruimde de koning een van staatsbemoeiing vrij terrein voor zijne onderdanen in, dat hij beloofde te zullen beschermen en verdedigen; hij erkende boven zich een hooger recht en hoogere belangen, die hij samen met zijne onderdanen wilde bevorderen ⁸⁵). Dat met deze erkening ook nog in de 11e en 12e eeuw de souvereiniteit van den staat vereenigd kon blijven, stond van te voren niet onbetwistbaar vast. Het was in dezen tijd niet de koning, doch de paus, die een militia Christiana schiep. Van het einde der 10e eeuw af verleende het hoofd der kerk aan tal van edelen de kruisbanier om hen als milites Christiani, als strijders voor Christus, voor de kerk en voor de Christelijke idealen van vrede, orde en recht aan te duiden; deze milites beloofden niet tegen hunne mede-Christenen, doch tegen de ongeloovigen te zullen strijden en het te zullen opnemen tegen degenen, die onrecht deden en kerkelijke instellingen, zwakken en weerloozen, vrouwen en wee-

zen aanvielen en beroofden. In de laat-Karolingische periode hadden, evenals in den Romeinschen keizertijd, vooral in de bisschopssteden groepen van burgers zich georganiseerd om elkaar Christelijke liefdadigheid te bewijzen, elkaar in tijd van nood bij te staan en te zorgen voor orde, rust en veiligheid van verkeer; niet ten onrechte heeft men de meening uitgesproken, dat onder deze groepen van burgers de beschermelingen der kerk, de *servi ecclesiae* van de vroege Middeleeuwen, een voorname plaats innamen; vast staat ook, dat de kerkelijke vazallen in de steden een groote rol speelden in de koopliedengilden, wier leden het stadsbestuur geheel gingen beheerschen ⁸⁶). Wanneer de kerk nu deze groepen als *militia Christiana* op haar synoden organiseerde ten behoeve van hare idealen van de *pax Dei* en de *treuga Dei*, dan werd daarmee de mogelijkheid geopend, dat deze organisaties als onderdeelen der kerk zich onder leiding van den paus zouden stellen; diens streven om als de hoogste wetgever der Christenheid te fungeeren bleek op velerlei wijze. Toch achtten de kerkelijke autoriteiten zich blijkbaar niet bevoegd om als aanvoerders der *militia* op te treden; juist het scheppen van de „ligesse”-verhouding wijst er op, dat zij de aansluiting der Christelijke krijgslieden bij de koningen bevorderden. En dezen grepen de nieuwe ontwikkeling van het leenstelsel gaarne aan om hun macht boven die der locale heeren te stellen; ook thans weer bleek, dat het leenstelsel in zijn wezen niet een verbrokkelende, doch ook staatsvormende factor was. Combinaties van geestelijken, edelen en steden vereenigden zich om den koning bij zijne inhuldiging de Christelijk idealen van vrede en gerechtigheid voor te stellen; nadat hij ze bezworen had, zwoeren zij hem trouw en beloofden hem met hunne strijdkrachten te zullen helpen; het was in 't belang van den koning om hen te raadplegen, vóór hij tot belangrijke regeeringsmaatregelen overging, daar verzet hunnerzijds die maatregelen onmogelijk zou maken ⁸⁷). Het is duidelijk, dat de staat niet meer als in de Oudheid met zijn wetten alle terreinen des levens beheerschte, integendeel, zijn taak was uiterst beperkt geworden. Tot het terrein van de exclusieve staatstaak behoorde in dezen tijd weinig meer dan de landsverdediging en de zorg voor de rechtshandhaving; al het andere werd aan de „Einungen” der ridders, de kerkelijke synoden en aan de steden overgelaten. Men mag daarom nog niet zeggen, dat aan autonome corporaties bepaalde

publiekrechtelijke functiën werden gedelegeerd; men beschouwde de functies dezer collectiviteiten in deze periode als privaatrechtelijke; de staat vulde ze aan en beschermde ze. Er was dus een breed terrein van passief, subjectief publiek recht; voelden de genoemde collectiviteiten zich door de staatsmacht hierin bedreigd of benadeeld, dan konden zij door hunne vertegenwoordigers protesteeren en langs den wettigen weg genoegdoening erlangen. Slechts die vrije staatsburgers konden op deze wijze de maatregelen der regeering beïnvloeden, wier gemeenschap militair of financieel van beteekenis werd geacht; de onvrijen werden, zooals vanzelf spreekt, door hunne heeren in rechten vervangen. Meer en meer breidden de bevolkingsgroepen, waarmede de heerscher rekening moest houden, zich overigens uit; ook de staatsbemoeiing met allerlei levensterreinen moest daardoor toenemen; nooit echter werd in een Christelijken staat de mogelijkheid verondersteld, dat het machtselement geheel uit het publieke leven zou kunnen verdwijnen; nooit ook werd aan den staat het recht toegekend alle levens-terreinen te gaan beheerschen en de private collectiviteiten, die de Christelijke rechtsgedachte trachtten te verwerkelijken, aan zijn doel ondergeschikt te maken. We merkten reeds op, dat het ondoenlijk is om aan het begrip der staats-souvereiniteit een positieven inhoud te geven en dat die inhoud wisselt naar de ontwikkeling der geschiedenis; in de Oudheid werd zij noodzakelijk vereenzelvigd met den drager der staatsmacht; in de Christelijke periode had de heerscher de plicht de krachten van zijn land te wijden aan de uitvoering van het Christelijke recht en controleerden de vertegenwoordigers der onderdanen hem daarom. Zij hadden zelfs de plicht den tyrannieken heerscher af te zetten, mits dit geschiedde in de vormen van een gerechtelijk proces; individueel verzet was in deze periode niet meer geoorloofd. In Engeland, waar het hoogste leenhof des konings reeds in 't begin der 13e eeuw bij de behandeling van belangrijke staatszaken werd aangevuld met vertegenwoordigers der graafschappen, gekozen naar het voorbeeld der kerkelijke synoden, stelde de Magna Carta van 1215 de vormen vast, waarin een raad van baronnen het proces tegen den koning moest voeren bij schending van de door hem bezworen vrijheden van baronnen en steden ⁸⁸).

Waardoor werden nu de grenzen der zoo gevormde Christelijke

staten bepaald? We komen hier in aanraking met het begrip nationaliteit. Een natie is niet een natuurlijke vorming, zooals de leden van een primitieve clangemeenschap zich voorstelden, doch een historische en subjectieve, „das Merkmal eines bestimmten Bewustseinsinhaltes”; nationaliteit verbindt een veelheid van menschen, die een gelijke cultuur bezitten en in verband daarmee later een gemeenschappelijk doel nastreven, dat hen verbindt met het verleden. Zoo ontstond in de 11e en 12e eeuw in Frankrijk het bewustzijn, dat men binnen de grenzen van het universeele Christelijke rijk een speciale taak had ten opzichte van den strijd tegen de ongeloofigen, in 't bijzonder de Saracenen, en ten opzichte van de bescherming der kerk; het bewustzijn uitte zich 't eerst in Zuid-Frankrijk, in Poitou, Provence en Bourgondië, in een rijkdom van epische liederen, de chansons de geste; weldra greep de beweging echter ook de bewoners van Noord-Frankrijk aan en de koning werd de groote beschermer der epische litteratuur. In de periode der eerste kruistochten kwamen de eerste litteraire bewijzen voor den dag, dat de Fransche ridders zich bewust werden van hun verschil met de Duitschers en Engelschen, niet alleen in taal, maar in geheel hun levenshouding. In Engeland, niet als Frankrijk een politiek verbrokkeld, maar wel een meertalig land, ontwaakte in de 12e eeuw het besef van een bijzondere roeping; Britten, Angelsaksers en Normandiërs vonden in den geheimzinnigen koning ARTHUR een gemeenschappelijke voorvader en het bleek, dat ook Engeland zijn speciale relaties tot het leven en lijden van Christus had⁸⁹). Niet anders ging het in Spanje, waar de in orden vereenigde ridders met hunne burgerlijke helpers eeuwen lang op de burchten van Castilië tegen de Mooren streden. In Duitschland probeerde koning HENDRIK III zich aan het hoofd der vredesbeweging te stellen, doch de geest des tijds keerde zich van het universeele keizerschap af; toen tijdens HENDRIK IV de kruistochten begonnen, stond de Deutsche koning onder den kerkelijken ban en zijne ridders konden aan den strijd tegen de ongeloofigen niet meedoen. Zoo kon de Deutsche nationaliteit wel steunen op taalgemeenschap en een roemrijk verleden, doch niet op éénsgezindheid in het streven naar de verwerkelijking van Christelijke idealen; zodoende ontwikkelde deze nationaliteit zich niet tot een staatsnatie. Omstreeks 1180 had het leenstelsel in Duitschland de hoogste mate van verzakelijking

bereikt op een tijdstip, waarop het in andere landen onder kerke-lijken invloed reeds bezig was tot verwerkelijking van den monar-chalen, nationalen standenstaat te leiden; na 1180 bepaalde het leen in het Deutsche Rijk den stand, waartoe de bezitter behoorde; de standen waren exclusieve en gesloten gemeenschappen: verstor-ven of verbeurde leenen moesten door den keizer telkens worden uitgegeven in den stand, waarin zij vroeger gehouden werden. De Cluniacensische vredesbeweging knoopte in Deutschland niet bij het rijk doch bij de territoria aan; hier vereenigden zich de ridders tot bescherming van de Christelijke idealen, hier stelden ook vele lands-vorsten zich in contact met de vredesbeweging⁹⁰); er bleef echter in deze territoriale standenvorming iets mechanisch en onvolledigs, daar de idee der rijkséénheid en der saamhoorigheid van het geheele Deutsche volk steeds weer deden verlangen naar een bredere ge-meenschapsopenbaring. Trouwens, ook in de nationale staten als Engeland, Frankrijk en Spanje bleef het nationaliteitsgevoel zwak; het wortelde nog weinig vast in Christelijke idealen, werd ge-makkelijk vermengd met private belangen, drukte nog slechts in geringe mate de overtuiging van heel het volk uit; vast staat echter, dat in tijden, waarin dit wel het geval was, de standen-vergadering het meest aan haar doel beantwoordde en zij er het meest toe kon bijdragen de eenheid en de macht van den staat te vergrooten. Het is in vele opzichten waar, wat MEINECKE zegt: „Freilich ist der Nationalstaat dieser älteren Zeit, als solcher angesehen, naturgemäsz etwas höchst Unvollkommenes. Die ganze wunderbar verschnörkelte und zersplitterte Welt des ancien régime, das ganze System der landschaftlichen, örtlichen und gesellschaftlichen Institutionen wirkt der Nationalisirung von oben her entgegen. Die Patrimonialgewalten und Korporationen zerteilen und absorbieren in hohem Grade den öffentlichen Geist; die Idee des Ganzen kommt nur in mancherlei Brechungen zum Leben. Wohl sind die gröszten Machtstaaten selbst schon zu kräftigen, autonomen Persönlichkeiten geworden, aber wo schon eine Staatsnation hinter ihnen steht, zeigt sie mehr ein bereitwilliges Folgen als selbsttätiges Drängen". De vertegenwoordiging der natie door de oproeping van bepaalde representanten van standen bewees, hoe weinig die natie als geheel zich nog bewust was van haar taak; de vele conflicten tusschen den heerscher en de vergadering der standen bewezen.

hoe weinig men tot Christelijke en nationale samenwerking, hoezeer men op bevordering van particuliere belangen bedacht was. Het ideaal was nog niet bereikt, dat MEINECKE aldus omschrijft: „dasz die Gemeinschaftsgeföhle und Energien der einzelnen Bürger in den Staat hineingetragen wurden und ihn zum Nationalstaat umwandelten”; dat dit ideaal niet bereikt worden kon, als de afzonderlijke burgers slechts de individüeele belangen wenschten te bevorderen, zal uit de bespreking der Atheensche en Romeinsche democratie, die den staat gelijkstelden met de som der individuen, duidelijk geworden zijn ⁹¹).

We zijn tot de conclusie gekomen, dat het Christendom niet den *nomos*, dien elke kleine menschengemeenschap zich stelde, als beklissend beschouwde voor de politieke organisatie, doch een de heele menschheid verplichtend goddelijk recht; in tegenstelling met het Romeinsche keizerrijk achtte het dit recht niet verwerkelijkbaar door een hoogsten, met goddelijke gaven uitgerusten wetgever, het hoofd van een wereldrijk, het achtte het zelfs onmogelijk, dat het *jus divinum* door de staatsmacht geheel gerealiseerd werd. De Oudheid had wel eenig besef van den goddelijken oorsprong van het recht, doch zij liet de menschheid in haar wezen deel hebben aan die goddelijkheid; zij had geen idee van den grooten afstand tusschen God en mensch, had geen begrip van zonde; voor haar was de gedachte, dat de staat er is vanwege de menschelijke verdorvenheid en dat het *jus divinum* er slechts kan worden toegepast naar de mate van haar doorwerking in het nationale leven, vreemd en ongrijpbaar. Wel bleef in de Middeleeuwen de antieke gedachte van een allesbeheerschend rechtscentrum voortleven, in de practijk verloor zij steeds meer aan beteekenis; er ontstonden tal van staten, wier heerschers werden beschouwd als de door God aangewezen en slechts aan God verantwoordelijke dragers der macht van hun gebied; dat zij daarbij het goddelijke recht handhaafden, werd, zij het op gebrekkige wijze, gewaarborgd door de contrôle der afgevaardigden van de tot oordeelen bevoegde volksgroepen; de mate, waarin het goddelijk recht in een bepaalden staat verwerkelijkbaar was, werd aangeduid door de zich in den kring dier afgevaardigden openbarende wenschen en door de voorwaarden, waaraan zij de erkenning van den heerscher bonden. De afgevaardigden der stan-

den waren nl. in wezen niet, zooals O. HINTZE wil, „die Repräsentanten der mannigfaltigen Interessen”, doch van internationale, speciaal Romeinsch-Christelijke, rechts- en cultuuropvattingen tegenover de Germaansche machthebbers en aanvoerders ⁹²). Door een recht te poneeren, waaraan ook de staatsmacht dienstbaar was, verleende het Christendom aan het individu en zijn verbindingen rechtspersoonlijkheid, die de staat moest beschermen; de staat werd zoo een „Anstalt”, die niet het belang van één of meer individuen behartigde, doch die een boven de som der individuen uitgaand ideaal trachtte te verwerkelijken, en daardoor heerscher en onderdanen tot een éénheid verbond. Door den invloed der Christelijke kerk werd in verband met dit alles de éézijdige verplichting tot trouw bij de Germanen tot een verdrag van wederzijdsche gebondenheid aan het goddelijke recht en werd de privaatrechtelijke verplichting uitgebreid tot een grondslag voor het staatsrecht; de Christelijke kerk bracht eerst de kerkelijke en wereldlijke grooten, daarna ook de burgers der steden tot corporatieve aaneensluiting ten behoeve van de verwerkelijking der Christelijke idealen van vrede en recht. Het leenrecht, zegt MITTEIS, had steeds de tendentie naar een „herrschaftliche Spitze”, doch nergens werd die tendentie volkomen verwezenlijkt; „überall bildete sich neben dem Herrenrecht das Vasallenrecht, und zwar nicht nur der Rechtsbestand der Einzelvasallen, sondern vor allem das korporative Vasallenrecht, das Recht des Vasallenverbandes. Als im 13. Jahrhundert allenthalben die neue grosze Welle der Verstaatung sich zu erheben begann, von der dann eine direkte Linie bis zur Entstehung des modernen Staates zu ziehen ist, da konnte das neue Gebilde weder als einseitig herrschaftliches noch als einseitig korporatives ins Leben treten; die beiden Elemente muszten versuchen sich im Machtraume des neuen Staates nebeneinander einzurichten; der Rechtsnachfolger des Lehnstaates muszte mit Notwendigkeit als dualistische Ordnung, eben als Standestaat, ins Leben treten.” ⁹³). Zoo behoedde de kerk den staat voor de uitersten van „Herrschaft” en „Genossenschaft”, doch ook van caesarpapisme en hierocratie; zij deed hem het midden houden op den moeilijken weg tusschen macht en recht en wees hem een mogelijkheid aan om het recht te handhaven zonder de souvereiniteit prijs te geven.

V.

De 13e eeuw kenmerkte zich op sociaal terrein door een verheerlijking van het universalisme, dat, door het Aristotelisme versterkt, in Thomas van Aquino zijn belangrijkste verdediger vond. De maatschappij bestaat volgens Thomas uit gemeenschappen van steeds hogere orde, universitates, die in toenemende mate aan het Hoogste Eene deelhebben; elk sociaal geheel is volledig en volmaakt in zichzelf en bereidt den weg tot een hogere gemeenschap voor; de staat is een „Vorstufe” voor de kerk, *natura praeambula gratiae*. Veel praktische uitwerking heeft dit universalisme niet gevonden; in de 13e eeuw begon een periode van toenemend individualisme, dat trouwens door het relatiefstellen der eischen van het jus divinum, door het accepteren van een lagere trap van het natuurrecht op 't gebied van den staat, was voorbereid. Men begon het streven naar Christelijke idealen, de bevordering der Christelijke cultuur steeds meer aan de kerk over te laten; wanneer het vaststond, dat deze voldoende voor het terrein der religie zorgde en heel het leven daaraan onderwierp, dan konden de lagere organisaties zich ongehinderd wijden aan de verwerkelijking van aardse bedoelingen; bewerkte de alles omvattende gemeenschap der universeele kerk niet, dat alles meewerkte tot eer van God? De versnippering der Christelijke wereld in tal van kleine staten veroorzaakte, dat een steeds intensievere politiek moest worden gedreven; het hoogste ideaal scheen te zijn de staatsmacht te vermeerderen en over zoo groot mogelijke geldmiddelen te beschikken. In de kleine territoria van Duitschland en Italië was dit streven het sterkst; een band aan een nationaal ideaal werd hier nauwelijks gevoeld en de strijd der staatjes onderling om de hegemonie was bijzonder fel. Het beeld, dat die strijd opleverde, was niet ongelijk aan het door VON HALLER geteekende: de heerscher, de drager der territoriale macht, beheerschte zijn gebied als een privaat grootgrondbezit; zijn onderdanen, dikwijls in landsstanden vereenigd, stelden zich tegen hem te weer ter behartiging allereerst van hunne particuliere belangen. Zelfs in de groote, nationale staten raakte in dezen tijd de gedachte aan samenwerking voor de nationale taak op den achtergrond; onder den schijn van den vrede te bevorderen streefden de koningen naar machtsvergrooting en ab-

solutisme; en daardoor werd ook hier aan de standen een privaatrechtelijk cachet opgedrukt. Wat hield trouwens in de Duitse rijkjes de éénheid van den staat in stand anders dan de vorst? WILLEM VAN OCKAM verdedigde in de 14e eeuw de meening, dat het individu het een en het al is; de gemeenschap is nooit meer dan de som der samenstellende individuen en zij verandert met haar; de staat bestaat alleen in en door de persoonlijkheid van den heerscher, die zijn macht door anderen weet te doen erkennen, en hij gaat met hem ten gronde. Ook de bedrijfspgroepen stelden steeds meer het particuliere, zuiver economische belang op den voorgrond en de onderlinge wedijver nam toe, ook al behoorden zij tot één politieke gemeenschap; slechts met moeite gelukte het nog aan de stedelijke besturen om het economisch leven dienstbaar te maken aan het belang der stad. Met de uitbreiding van het verkeer begon het aantal conflicten tusschen de tot denzelfden staat behorende steden toe te nemen; bovendien groeide het getal der buiten elk gildenverband levende en slechts op eigen voordeel bedachte kooplieden en neringdoenden sterk. Terwijl vroeger alle geestelijken, ridders en steden, wier meening in een bepaalde staatsaangelegenheid van belang kon worden geacht, door den vorst werden geraadpleegd, beperkte nu een bovendrijvende partij in de standen den invloed op de regeering tot een bepaalde, vaste voorwaarden gebonden en geheel gesloten groep, die allereerst eigen belangen behartigde. De op Romeinsch-Christelijken basis gevormde standen kregen een particularistisch en economisch cachet evenals de onder hen staande bedrijfspgroepen; de vergadering der standen kreeg een privaatrechtelijk karakter, niet alleen in de Duitse territoria doch ook in Frankrijk en Engeland⁹⁴); zoodra het bewustzijn eener Christelijke roeping niet meer in het middelpunt der nationale belangstelling stond, viel de natie uiteen in concurreerende belangengroepen.

Aan dit individualisme trachtte de Reformatie een einde te maken; zij maakte den staat geheel onafhankelijk van de Roomsch-Katholieke kerk en verdedigde zijn souvereiniteit, zijn onmiddellijke gebondenheid aan Gods wet, zijn goddelijke instelling met kracht; aan den anderen kant eischte zij voor het individu rechtssubjectiviteit, vrijheid allereerst ook op het terrein van het godsdienstig leven. De Reformatie kwam er verder toe, in de kerkelijke organisatie meer

en meer rekening te houden met de eischen van het nationale leven; terwijl vele Humanisten den staat toezicht en heerschappij wilden verleenen over de kerk, achtten de meeste Protestanten het noodig, dat de beteekenis van den staat werd vergroot door de nationale éénheid te vestigen of te versterken op den grondslag eener nationale kerk. Men werd zich in toenemende mate bewust van een religieuze roeping der natie, vereenzelvigde die echter vrijwel steeds met de heerschappij eener bepaalde kerk of leerstellige overtuiging, wilde daaraan het staatsbestuur dienstbaar maken en achtte politieke éénheid onbestaanbaar zonder kerkelijke éénheid; men zag echter over het hoofd, dat men door de leden der staatskerk te bevoorrechten, andersdenkenden van de deelneming aan de nationale taak uitsloot, hen in hunne rechten als burgers beperkte en hen zelfs noodzaakte het land te verlaten. In het Duitsche rijk ontstonden nieuwe nationaliteiten; gevestigde naties, als de Fransche en Engelsche, dreigden door de godsdienstoorlogen te verdwijnen. Zij boden hiertegen echter taai weerstand en grepen de idee der tolerantie aan als een middel om in stand te blijven; men erkende zijn roeping als Christelijk volk, doch begreep als staatsnatie niet tot de verdediging eener bepaalde kerk te kunnen medewerken. Was het inderdaad wel mogelijk de souvereiniteit van den staat te handhaven bij het bestaan van een nationale staatskerk? ⁹⁵⁾

CALVIJN wees aan den staat en de kerk gescheiden terreinen van werkzaamheid aan; hij was een tegenstander van alle theocratie en Caesaropapisme; de kerk behoort niet de leiding van het politieke leven voor zich op te eischen, doch zich met het Evangelie te wenden tot de harten der menschen. Wel is de wereldlijke overheid verplicht de in haar gebied gevestigde kerk te steunen, doch zij mag de vrijheid van geweten niet opheffen; slechts degenen, die van het Christendom zijn afgevallen en anderen daartoe willen verleiden, dienen te worden gestraft; door dat te doen, bevordert de staat ook eigen éénheid en macht ⁹⁶⁾. De politieke regeering heeft tot taak de orde te handhaven en de slechts op eigen belang bedachte goddelooze en slechte menschen te bedwingen; door aan dien eisch te voldoen, legt de overheid een grondslag voor den arbeid der georganiseerde kerk, waarin het mystieke lichaam van Christus, de gemeenschap der

ware geloovigen, zich openbaart; de Doopers en spiritualisten, die den staat en de overheid op zij willen zetten om zoo het Godsrijk te kunnen vestigen, maken zich aan een grove dwaling schuldig ⁹⁷). CALVIJN onderscheidt de Christelijke zedewet, het natuurrechten het positieve recht; de beide eerste zijn tot op zekere hoogte identiek, het laatste is een toepassing van het natuurrecht, waarbij rekening wordt gehouden met plaats, tijd en omstandigheden. Hoe ook tot stand gekomen, hoe willekeurig ook door een heerscher gedicteerd, steeds is er in het positieve recht een kern van het natuurrecht aanwezig en elk is verplicht er aan te gehoorzamen; ook de absolute staat, zelfs de dictatuur, is beter dan de anarchie. Een rechtvaardig heerscher zal trachten naar de regels van natuur- en zedewet het stoffelijk en vooral ook het geestelijk welzijn zijner onderdanen te bevorderen; zorgen de wetten slechts voor de belangen der individuen en groepen doch niet voor de toepassing van het recht Gods, dan kan geen gelukkige toestand in den staat bestaan; zoowel de onderdanen als de heerscher moeten leeren hunne private belangen op den achtergrond te stellen. De *mutua obligatio*, die heerscher en onderdanen aan elkaar verplicht, moet volgens CALVIJN in de geheele staatsinrichting en in de wetten van het land, al naar gelang van plaats en omstandigheden, worden uitgewerkt; zelfs is het wenschelijk, „das Verhältnis der Freiheitsrechte zur Staatsgewalt in einer Verfassungsurkunde niederzulegen”, opdat de eerste „den Anspruch der Dauerhaftigkeit erheben können” ⁹⁸).

CALVIJN hecht groote beteekenis aan de plichtsgetrouwe vervulling van het maatschappelijk beroep en hij wil aan de verschillende bedrijfsorganisaties binnen de grenzen van haar terrein van werkzaamheid een zekere autonomie laten; zelfs staat hij op het standpunt, dat de verschillende beroepsorganisaties in den staat een organisch en volkomen samenwerkend geheel vormen, als zij zich laten leiden door de Christelijke zedewet. Dit beteekent echter niet, dat CALVIJN de beroepsorganisaties zou willen bijeenvoegen tot standen, die de regeering voor een belangrijk gedeelte van zich afhankelijk zouden mogen maken; te Genève bestond geen vergadering van vertegenwoordigers der standen en de Staten-Generaal in Frankrijk beschouwde CALVIJN niet als vertegenwoordigers van bedrijfsorganisaties; hij achtte het noodig, dat de staat ter wille van een goede organisatie van het bedrijfsleven daarin voortdurend

ordenend ingreep. Geheel in overeenstemming met zijne denkbeelden omtrent natuurwet, zedewet en positief recht is het, dat CALVIJN uiteenloopende staatsvormen als democratie, autocratie en monarchie, naar gelang van de omstandigheden bevorderlijk acht voor het algemeen welzijn; zij kunnen echter ontaarden in ochlocratie, oligarchie en tyrannie; in 't bijzonder is ontaarding bij de monarchie niet uitgesloten. De geloovige mag nu aan de bevelen van den heerscher, die tegen Gods wet ingaan, in geen geval gehoorzamen, doch tot actief verzet mag hij als individu noch in dit geval noch bij schending der volksvrijheden overgaan. Wil de monarch aan de wet Gods gehoorzamen, dan zal hij zich gedrongen voelen om zich van goede raadslieden te voorzien (*reges non possunt sine consiliariis legitime dominari et publica negotia administrari*). In enkele monarchieën zijn zoo „staten” ontstaan, die eenzelfde plaats bekleeden als de in naam van de gezamenlijke burgers optredende ephoren te Sparta en die als een lagere overheid naast den monarch moeten worden beschouwd. Deze „staten” hebben de plicht de schending der volksrechten door een onderzoek naar de bezworen privilegiën vast te stellen en zij hebben zelfs het recht de onderdanen tegen den tyrannus te wapen te roepen. Bestaan er in een monarchie zulke „magistrats inférieurs” niet, dan mag de houding van den geloovige tegenover den tyrannieken monarch geen andere zijn dan die van duldend afwachten, of het God belieft een wreker van het onrecht te zenden. Ongetwijfeld hechtte CALVIJN, althans met het oog op de groote monarchieën van zijn tijd, hooge waarde aan het bestaan van een statenvergadering; hij wilde ook de regeling van de godsdienstvrijheid in Frankrijk, op welke invoering hij herhaaldelijk aandrong, aan de *Etats-généraux* overlaten. Zijn denkbeelden hebben de Revolutie niet voorbereid, zooals men beweerd heeft, maar volkomen juist is het, wat J. BOHATEC opmerkt: „dasz Calvins Gedanken über Frankreich und England nach Amerika gekommen und hier durch bekannte oder wenig bekannte Publizisten nicht blosz aufgenommen, sondern auch zur Grundlage der modernen Verfassung benutzt worden sind.” Men moet overigens na dit alles niet meenen dat CALVIJN een monarchie met een statenvergadering den meest gewenschten regeeringsvorm achtte. Boven de getemperde monarchie stelt hij een vermenging van aristocratie en democratie: alle burgers nemen uit hooge belang-

stelling voor de aangelegenheden van den staat, als Christenen, die een diep besef hebben van de hun door God opgelegde gemeenschappelijke taak, deel aan de verkiezingen, waardoor diegenen tot regenten worden aangewezen, die daarvoor door de inwerking van Gods Geest de beste gaven hebben ontvangen. En deze geboren regenten zijn niet steeds identiek met degenen, die het meest geschikt zijn voor het bevorderen van economische belangen⁹⁹).

CALVIJNS politieke denkbeelden toonen duidelijk den invloed van een tijd, waarin de beteekenis der economische en sociale organisaties voor den staat werd ingezien; de Hervormer wist het echter zeer goed, dat deze organisaties, losgemaakt van de inwerking der Christelijke ethiek, slechts ontbindend konden werken¹⁰⁰). Hij meende die ontbindende krachten van het economisch leven te kunnen onderdrukken door aan de regeering, opkomend uit een van de beteekenis van Gods wet doordrongen, door samenwerking van kerk en staat gezuiverde burgerij, daarop beslissenden invloed te doen uitoefenen. Inderdaad zocht de economische ontwikkeling steun bij den staat en bevorderde zijn éénheid; terwijl zij echter profiteerde van de staatsmacht, moedigde zij tegelijkertijd het individu aan tot volle ontplooiing van zijn krachten, maakte zij zich los van ethiek en religie en vervreemde zij de nationaliteiten van haar oorspronkelijke, religieuze bases; de consequentie was, dat zij zoowel het bestaan van den staat als de nationale éénheid ondermijnde¹⁰¹). Bij dit alles kwam nog, dat het streven om de burgers van den staat door een kerkelijke éénheid aan elkaar te verbinden steeds weer op een teleurstelling was uitgelopen; niet de staatskerk, slechts het religieuze besef, het Christelijke ideaal, door de onderscheiden kerken gewekt of versterkt, kon de band der nationaliteit zijn, en als het ontbrak, dan bleef niet anders over, dan geloovig te dulden en te belijden. Doch hoe weinig invloed kon een Christendom, over verschillende kerken verdeeld en den steun der staatsmacht missend, in de 17e en 18e eeuw nog op de politiek uitoefenen! De op het mercantilisme gegronde begeerte naar versterking van de éénheid en de macht van den staat deed in Frankrijk het vorstenabsolutisme ontstaan; een partij, die van de vergrooting van de macht der centrale regeering het einde der religietwisten verwachtte, kreeg in de 17e eeuw blijvend de leiding; de regeling van handel en bedrijf werd door den staat

aan de stedelijke besturen ontnomen en aan algemeene reglementen onderworpen, die de oude corporaties wel lieten bestaan, maar daarnaast grootere individueele vrijheid beloofden. Het absolutisme werd verdedigd met de leer, dat de vorst eigenaar is van den staat; meer nog maakte de theorie, dat hij als Gods vertegenwoordiger op aarde wel aan het recht Gods gebonden, doch van zijn maatregelen aan geen mensch verantwoording schuldig is, opgang. Het meest vond de verdediging van het absolutisme ingang, die HOBBS na den Engelschen burgeroorlog in zijn „Leviathan” ten beste gaf: nadat in den natuurtoestand de zelfzucht der individuen voortdurenden strijd had veroorzaakt, ontstond een algemeen verlangen naar vrede, dat bevredigd werd, doordat allen zich onderwierpen aan den wil van één leider; deze verplichte zich in dit verdrag tot niets, terwijl de onderworpenen zich bij verzet tegen den leider aan verdragsbreuk schuldig maakten. Niet in de laatste plaats, meende HOBBS, moest de burger zich houden aan de verordeningen van den staat op het gebied van den godsdienst; slechts zóó kon hij zeker zijn van een rustig bestaan en kon hij van zijn handel en bedrijf vruchten plukken, die hij wenschte ¹⁰²). De tolerantie, die voor de Hervormers nog de vereeniging der natiën op een positief-Christelijken grondslag beteekende, werd bij HOBBS verzet tegen alle vrijheid van godsdienst, daar deze immers de orde verstoorde. In de practijk werden staat en volk zoo echter een speelbal in de handen van den heerscher, die zijn persoonlijk belang met dat van de gemeenschap identificeerde; de natie was alleen een éénheid door de persoon van den vorst. Zelfs het particuliere bezit der burgers moest beschikbaar worden gesteld voor de versterking van den staat en voor de vergrooting van de macht der heerschers; van de vrijheid op economisch terrein, die het Mercantilisme aan het individu had willen waarborgen, bleef weinig over. Was het wonder, dat in deze periode, waarin nationaliteit en individu steeds meer waren losgemaakt van religie en moraal, de burgers zich allermeeest in hun particuliere economische belangen bedreigd voelden en deze trachten te verdedigen tegen de aanslagen van het absolutisme? Een werkelijk nationaal economisch leven, zoo redeneerde men, kan niet worden verkregen, zoolang de staat de oude corporaties en gilden met haar publiekrechtelijke bevoegdheden laat bestaan en ze

toestaat de individueele vrijheid te beperken; men eischte, dat de maatschappelijke vrijheid, die het mercantilisme in principe had aanvaard, zou worden uitgebreid, en voorspelde, dat op die wijze de nationale welvaart geweldig zou worden verhoogd. Niet zonder den invloed van antieke theorieën leerde men, dat de staat samenviel met de som zijner burgers, dat zij, niet de vorst, eigenaars waren van de bezittingen en recht hadden op de inkomsten van den staat. Waren niet alle menschen oorspronkelijk vrij en gelijk; hadden zij niet uit vrijen wil zich vereenigd tot staten, ter verdediging van gemeenschappelijke belangen en ter uitvoering van gemeenschappelijke besluiten bij verdrag een leider aangesteld? De staat had niet anders te doen dan de oorspronkelijke vrijheid en gelijkheid zooveel mogelijk te handhaven; gemeenschappelijke aangelegenheden werden geregeld bij de wet, die door de meerderheid der burgers werd goedgekeurd. Elke burger had recht op een aandeel in het bestuur, had een stem bij de vaststelling van de wet; de monarch was niet de staat zelf, doch een orgaan van de staatsgemeenschap; de vrijheid der burgerij openbaarde zich, evenals in de Oudheid, vooral in het recht tot deelneming aan de regeering. Want was de wet eens aangenomen, dan verplichtte zij ieder tot stipte gehoorzaamheid, tot onvoorwaardelijke onderwerping; haar gezag was even absoluut als dat van den monarch der voorafgaande periode. Een algemeen belang, dat niet met de meerderheid der individueele belangen samenviel, kon naar de opvatting van deze periode niet bestaan; waar zou men zulk een belang vandaan willen halen? Evenzoo erkende men geen historisch geworden recht; individuen, die zich tot een gemeenschap vereenigd hadden, ontleenden hun recht niet aan hun geschiedenis, maar aan de natuur; er waren slechts individuen en er was een staat en tegenover dien staat had geen corporatie eenig recht.

Het is merkwaardig, dat als reactie op de eenzijdige leer der volkssouvereiniteit vele staatslieden in de 19e eeuw de instelling eener nationale vertegenwoordiging verwierpen en dat zij zich daarbij dikwijls beriepen op de beginselen van het Christendom; zij stelden dan een politieke organisatie van de 17e eeuw of van de Middeleeuwen voor als de verwerkelijking der Christelijke staatsgedachte. Ongetwijfeld beteekende de liberale, democratische staat een terugkeer tot de Oudheid, insoover als de door het volk goed-

gekeurde wetten voor uitingen van het hoogste recht golden; hetzelfde was trouwens het geval met den absolutistischen regeeringsvorm, die den wil van den heerscher tot wet verhief. Op zichzelf ligt er in het instituut eener nationale vertegenwoordiging echter niets, dat met een Christelijke staatsopvatting in strijd is; de groote fout van het liberalisme was, dat het de volksvertegenwoordiging maakte tot de verdedigster van de meest uiteenloopende individueele belangen en dat het het privaatrechtelijke element een beslissenden invloed gaf in den staat¹⁰³). De drager van de staatsmacht, de vorst, is tot verwerkelijking van de Christelijke zedewet verplicht; hij kan dit echter niet doen zonder rekening te houden met de wijze waarop en de mate, waarin die wet tot het bewustzijn der natie is doorgedrongen; doet hij het naar eigen voorkeur, dan maakt hij zich tot een partijleider en brengt hij verdeeldheid in de natie. Het is noodzakelijk, dat de Christelijke kerken door de prediking van Gods Woord het volk den eisch van Gods wet op het hart binden; geschiedt dit met goed resultaat, dan zal de volksvertegenwoordiging met de regeering willen medewerken en haar zelfs aansporen tot de toepassing van Christelijke beginselen; heeft de prediking geen resultaat, dan zal elke regeeringsmaatregel in die richting zijn doel missen. Het is daarom geen wonder, dat alle groote staatslieden van Christelijke beginselen in de 19e eeuw, niet alleen in Nederland, doch ook in Frankrijk, Engeland en Duitschland, in even sterke mate hun aandacht schonken aan de kerk als aan den staat. Er waren nu twee manieren mogelijk om den kerkelijken invloed op het terrein van den staat te doen doorwerken: men kon aan de kerken bepaalde publieke functiën overlaten, ze maken tot corpora publici juris, en aan hare vertegenwoordigers invloed geven op de regeering, of men kon de kerkelijk beïnvloede personen vereenigen tot partijen, die er naar streefden om de nationale vertegenwoordiging tot toepassing der Christelijke beginselen te bewegen. De eerste methode is niet bepaald karakteristiek voor de 19e eeuw; zij werd in een land als Engeland sinds de periode der Reformatie in min of meer wisselenden vorm toegepast. Beide methoden werden in verschillende perioden van zijn leven, schoon niet steeds scherp van elkaar gescheiden, aangeprezen door GROEN VAN PRINSTERER.

GROEN openbaart zich in zijn geschriften uit de periode 1830-1848

als een tegenstander van de scheiding van kerk en staat. Het Christendom, dat aan de grondwet van 1815 onbekend schijnt, vormt naar zijn meening den eenigen vasten grondslag van het overheidsgezag en het wezen daarvan wordt door de Revolutie en door alle op haar berustende stelsels aangetast; de staat kan dus niet zonder religie bestaan; het liberalisme vernietigt ook alle nationaliteitsgevoel, want het bevordert de zelfzuchtige behartiging van het eigenbelang. Deze opvatting brengt GROEN er niet toe het herstel van een heerschende kerk te begeeren; hij eischt niet eens, dat de regeering zich de handhaving der belijdenisschriften in de Hervormde kerk tot taak zal stellen; hij keurt het slechts af, dat de overheid de voorstanders dier belijdenisschriften noodzaakt de kerk te verlaten en ze vervolgt. Een scheiding van kerk en staat, die uit godsdienstige onverschilligheid en revolutionnaire principes voortkomt, leidt niet tot verdraagzaamheid, maar tot tyrannie; ze maakt het ongeloof tot belijdenis en tracht er anderen voor te winnen. De hoofdzaken van de Christelijke leer, de souvereiniteit Gods, de menschelijke zonde, de verzoening in Christus, worden zoowel door Roomschen als Protestanten beleden en de regeering mag er niet neutraal tegenover staan. De Roomschen hebben niets te vreezen van hun mede-Christenen onder de Protestanten, wel van het ongeloof; GROEN wil hun alle vrijheden laten, die ook de Protestanten bezitten, en keurt het af, dat zij in sommige landen met de aanhangers der revolutie samengaan; hij verdedigt het zelfs, dat de bepaling betreffende den Hervormden godsdienst des konings in de grondwet van 1814 uit die van 1815 is weggelaten ¹⁰⁴). De eerbied voor den godsdienst was steeds een kenmerkende trek in het Nederlandsche volkskarakter; de regeering staat niet tegenover een toevallige verzameling van individuen, die overal en ten allen tijde op dezelfde, rationeel vastgestelde wijze moet worden behandeld, doch zij heeft te doen met een levende nationaliteit van bepaalde geestelijke en zedelijke structuur; zij heeft niet alleen te zorgen voor het materiële welzijn des volks, doch zij moet ook zijne geestelijke krachten versterken ¹⁰⁵). Als het staatsrecht op Gods Woord is gegrond, dan houdt het rekening met de nationale gesteldheid; wordt de godsdienst uitgesloten, dan is er geen verbindende kracht meer in zedelijkheid en recht en loopt alles uit op het materiële belang van de volksmeerderheid.

De grondwet van 1814 is, althans in geest en hoofdzaak, een uitdrukking van de nationale gesteldheid of constitutie van het Nederlandsche volk en niet, naar liberale voorschriften, een telkens opzegbaar bilateraal contract, waardoor de staat geschapen en aan een willekeurig persoon de souvereiniteit overgedragen werd; het huis Oranje bezat door Gods leiding in de geschiedenis de souvereiniteit en het volk erkende dit in 1813 met dankbaarheid. Het is nu te betreuren, dat de regeering van koning Willem I èn in de bepalingen van de grondwet van 1815 èn in de toepassing van die grondwet van de nationale constitutie is afgeweken en liberale beginselen heeft overgenomen. Een grondwet kan, doordat zij slechts de hoofdlijnen der staatsinrichting aanduidt, verschillend geïnterpreteerd worden en de soeverein heeft er voor te zorgen, dat zij wordt uitgewerkt in wetten en bepalingen, die het nationale leven op allerlei terrein tot ontplooiing brengen¹⁰⁶). Hij doet dit door een Ministerie en een Raad van State te kiezen, die bestaan uit mannen, welke de gaven, het karakter en de ervaring bezitten om hem met betrekking tot de nationale belangen van advies te dienen; zij zijn slechts aan hem verantwoording schuldig. Geheel ten onrechte heeft de regeering van koning WILLEM I meermalen de beslissing in bepaalde kwesties niet zelf genomen, maar ze aan de Staten-Generaal overgelaten, zoodoende de verantwoordelijkheid van zich afwentelend en een verdeeling van de soevereine macht toelatend. De Staten-Generaal moet de kroon bij haar streven om door een algemeene wetgeving de nationale krachten tot ontplooiing te brengen steunen en haar de medewerking van breede lagen des volks verzekeren, doch zij moeten ook de wetten, die in strijd zijn met de nationale constitutie, zooals die in de grondwet is vastgelegd, verwerpen of veranderen. De Staten-Generaal vormen een deel, vormen als het ware de bovenste laag der nationale vertegenwoordiging. GROEN beschouwt niet alleen provinciën en gemeenten, doch ook waterschappen, kerkelijke gemeenschappen of gezindheden en bedrijfsorganisaties als corpora publici juris, aan wie hij op haar terrein groote autonomie wil laten, die door de regeering in de uitoefening van hare historisch verkregen functiën en rechten moeten worden beschermd en wier vertegenwoordigers moeten worden geraadpleegd, zoodra de regeering maatregelen op haar terrein voorbereidt; bij meningsverschillen en

conflicten tusschen deze publiekrechtelijke corporaties behoort de regering te beslissen. Dat het moeilijk moest zijn de wenschen der verschillende corporaties, in wier boezem dikwijls ook weer verdeeldheid heerscht, tot overeenstemming te brengen, was GROEN zich blijkbaar wel bewust; zoo schreef hij zelden over de Hervormde kerk als een éénheid, doch verdeelde haar in verschillende gezindheden. Toch was hij er geen voorstander van om de Staten-Generaal als de nationale vertegenwoordiging te doen optreden en de bedoelde corporaties daardoor een privaatrechtelijk karakter te geven; verder vreesde hij, dat door het invoeren van rechtstreeksche verkiezingen de behartiging der uit het volksleven opkomende belangen van cultuur en bedrijf niet meer tot zijn recht zou komen ¹⁰⁷).

Het is in vele opzichten jammer, dat GROEN zijn staatsrechtelijk systeem vóór 1848 heeft meenen te moeten schragen door aansluiting bij von HALLER, dien hij als bestrijder der Revolutie bewonderde ¹⁰⁸). GROENS bestrijders hebben van zijn Hallerianisme steeds grooten ophef gemaakt en hebben het hem als een groote fout aangerekend; inderdaad verschilt GROENS opvatting, ook reeds vóór 1848, echter aanmerkelijk van die van von HALLER. En toch berust de aansluiting van den Nederlandschen staatsman bij den Zwitser niet alleen op den gemeenschappelijken strijd tegen den geest der Revolutie: GROEN heeft er in dezen tijd moeite mee den heerscher en het volk te zien als een door een goddelijke opdracht verbonden éénheid; hij scheidt vorst en volksgroepen te sterk van elkaar als bezitters van uiteenloopende rechten. Zoo komt hij er toe den koning uit het huis van Oranje een vrijwel onbeperkte leiding toe te kennen bij de ontplooiing van het nationale leven en tegelijk bepaalde rechtsgebieden te vrijwaren voor al te hardhandig ingrijpen van de zijde des konings. GROEN laat de Staten-Generaal, als uit den tijd der Republiek afkomstig, bestaan, maar hij heeft nauwelijks een taak voor ze; wel denkt hij zich een getrapte verkiezing in, die zelfs aan handel, bedrijf en wetenschap de waarborgen verschafft voor eene vrije ontwikkeling, maar tegelijk kent hij aan velerlei corporaties een groote mate van autonomie toe; tegenover den bezitter van de souvereine macht staan zij als de eigenaars van verworven rechten. GROENS „nationale vertegenwoordiging” was in 't geheel niet een beeld van de levende, actieve éénheid der

natie; het is trouwens moeilijk, zoo niet onmogelijk, door het toekennen van publiekrechtelijke bevoegdheden aan bepaalde groepen, door het scheppen van een vertegenwoordiging dier groepen, een samenvatting te geven van de nationale constitutie. SPANN acht het mogelijk, doch niet, zonder dat de natuurlijke, uit het leven opkomende groepeerings wordt overbouwd door een systeem van standen, die van zuiver theoretische constructie zijn en waarvan in de praktijk nauwelijks éénsgezinde actie te verwachten is, te minder, omdat het principe van den opbouw slechts vaag wordt aangegeven; KOELLREUTTER wil aan de bedrijfsgroepen publiekrechtelijke bevoegdheden verleen, doch niet, voordat zij zijn doordrongen van zijn nationalistische, in laatste instantie op „Blut und Boden” rustende ethiek. Het is echter de vraag, of deze ethiek de beroepsorganisaties tot samenwerking kan brengen; we zagen, dat het vestigen van den nationalen eenheidsstaat de publiekrechtelijke bevoegdheid der corporaties ophief, vrijheid van bedrijf schiep, en daarnaast privaatrechtelijke vereeniging onder bescherming van de overheid mogelijk maakte. In vele opzichten mag men ook op dit terrein de opvatting van CALVIJN van beslissende beteekenis achten; hij acht het niet onmogelijk, dat de bedrijfsorganisaties onder invloed van de Christelijk ethiek en onder leiding van de overheid tot éénheid van actie zullen komen, doch hij laat op het terrein van handel en bedrijf groote vrijheid toe en wil den individueelen burger betrekken in het politieke leven. Ook hier wijzen we er op, dat de vroeg-Middeleeuwsche standen weinig gesloten groepeerings waren op de basis van de Christelijke cultuur en dat hun verhouding tot de politieke overheid slechter werd, zoodra het economische belang bij hen op den voorgrond trad. In 1848 werden in Nederland de rechtstreekse verkiezingen ingevoerd; de kiezers gingen zich al spoedig na dat jaar organiseeren met het oog op de vrijheden en rechten, die zij beschermd wenschten te zien; wat er toen voor den dag kwam, waren geen sociale organisaties met publiekrechtelijke functiën, doch politieke partijen met een religieus en politiek ideaal¹⁰⁹). GROEN deed aan deze partijvorming al spoedig mee; blijkbaar achtte ook hij het waarschijnlijk, dat de nationale geest het best tot uiting zou komen, als men de burgers vrijliet om zich naar gelang van de behoeften en de wenschen van den tijd aaneen te scharen; blijkbaar begreep ook hij, dat op deze wijze de regeering

een juist inzicht kreeg in de nationale gesteldheid en een antwoord op de vraag, in hoeverre zij de Christelijke zedewet kon toepassen, zonder de eenheid en het bestaan van den staat in gevaar te brengen.

AANTEEKENINGEN.

⁵⁴⁾ Sitzungsberichte der preussischen Akademie der Wissenschaften 1929, S. 320 ff. Men zie in 't bijzonder S. 325 ff., 330 ff., 340; vgl. VON BELOW, S. 345 ff. — ⁵⁵⁾ DOPSCH I, S. 216 ff., 331 ff., 374 ff.; II, S. 207 ff. — ⁵⁶⁾ VON SCHUBERT, Staat und Kirche, S. 4 ff., 59 ff., 69 ff., 74, 180 ff.; Frühmittelalter, S. 7 ff., 31 ff.; vgl. DOPSCH II, S. 26 ff., 228 ff. — ⁵⁷⁾ F. KERN, Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im früheren Mittelalter (Leipzig, 1914), S. 14 ff.; VON SCHUBERT, Staat und Kirche, S. 71 ff., 76 ff., 91 ff., 100 ff.; DOPSCH II, S. 48 ff., 232 ff., 240 ff. — ⁵⁸⁾ Vgl. KERN, S. 140 ff. De stelling van KOELLREUTTER (S. 181): Deshalb lässt sich die heutige Scheidung der staatlichen Rechtsordnung in die beiden grossen Rechtsgebiete des Privatrechts und des öffentlichen Rechts auf den Ständestaat im liberalen Sinne nicht übertragen, möge van den „liberalen“ standenstaat gelden, van den Christelijken zeker niet. — ⁵⁹⁾ A. WAAS, Herrschaft und Staat im deutschen Frühmittelalter (Berlin, 1938), S. 284 ff.; 328 ff., 351 ff. Men zie o. a. S. 309: Diese Entsprechung von väterlich-muntrechtlicher und königlicher Gewalt gehört zum Bilde des deutschen Königtums und zwar nicht erst durch kirchlichen Einfluss. — ⁶⁰⁾ MITTEIS, S. 20 ff., 27 ff.; DOPSCH II, S. 96 ff., 122 ff. — ⁶¹⁾ VON SCHUBERT, Frühmittelalter, S. 156 ff., 359 ff. — ⁶²⁾ VON SCHUBERT, Staat und Kirche, S. 136 ff., 140 ff., 150 ff., 162 ff.; Frühmittelalter, S. 161 ff. — ⁶³⁾ VON SCHUBERT, Staat und Kirche, S. 108, 112, 132 ff., 160 ff., 175 ff.; Frühmittelalter, S. 36 ff., 43 ff., 150 ff., 157 ff. — ⁶⁴⁾ VON SCHUBERT, Frühmittelalter, S. 256 ff. — ⁶⁵⁾ MITTEIS, S. 45 ff. Over trouw en gehoorzaamheid zie men ook KERN, S. 177 ff., 389 ff., 392 ff. — ⁶⁶⁾ MITTEIS, S. 107 ff.; DOPSCH II, S. 309 ff. — ⁶⁷⁾ H. BRUNNER, Der Reiterdienst und die Anfänge des Lehnwesens (Zeitschrift für Rechtsgeschichte VIII, S. 1 ff.); DOPSCH II, S. 292 ff.; MITTEIS, S. 124 ff. — ⁶⁸⁾ MITTEIS, S. 117 ff. — ⁶⁹⁾ MITTEIS, S. 51 ff., 57 ff., 79 ff., 91 ff.; KERN, S. 140 ff., 177 ff. — ⁷⁰⁾ MITTEIS, S. 129 ff. — ⁷¹⁾ KERN, S. 317 ff., 328 ff.; O. HINTZE, Historische Zeitschrift CXLIII, S. 12. — ⁷²⁾ KERN, S. 53 ff. — ⁷³⁾ KERN, S. 92, 110, 304 ff.; VON SCHUBERT, Frühmittelalter, S. 357 ff. Men zie voor CALVIJNS meening betreffende de vergoddelijking van den heerscher, die z. i. dient om dezen van God onafhankelijk te maken en Dezen als eenige en hoogste rechtsautoriteit op zij te zetten, BOHATEC, S. 180 ff. — ⁷⁴⁾ MITTEIS, S. 71 ff.; VON SCHUBERT, Frühmittelalter, S. 367 ff., 386 ff.; O. HINTZE, Historische Zeitschrift CXLIII, S. 14 ff. — ⁷⁵⁾ VON SCHUBERT, Frühmittelalter, S. 391 ff.; KERN, S. 204 ff., 220 ff., 402 ff., 405 vlg., 409 ff., 417 ff., 422 ff. — ⁷⁶⁾ MITTEIS, S. 82 ff.; KERN, S. 351 ff., 356 ff. — ⁷⁷⁾ MITTEIS, S. 135 ff., 146 ff., 165 ff.; vgl. VON BELOW, S. 327 ff. — ⁷⁸⁾ Dat noch de universele kerk noch het wereldrijk een werkelijke éénheid kunnen vormen, is ook BOHATEC's (S. 599) conclusie uit CALVIJNS leer: Ist also die Menschheit in ihrem tiefsten Wesen und ihrer wahren Bestimmung eine sittliche Gemeinschaft, so lässt sie sich nicht künstlich herstellen durch die extremen Bildungen, in denen sich das Mittelalter die Vereinheitlichung der Menschheit dachte. Weder die universale Kirche des Papsttums noch das Weltreich der kaiserlichen Partei erreichte das, was sie bezweckt: die Einheit des menschlichen Geschlechtes. — ⁷⁹⁾ VON SCHUBERT, Frühmittelalter, S. 406 ff., 429 ff.

— ⁸⁰) KERN, S. 93 ff., 103 ff., 162 ff., 229 ff.; MITTEIS, S. 207 ff., 542 ff. — ⁸¹) KERN, S. 157 ff. CALVIJN verwerpt de verdragsleer, maar hij neemt wel een „mutua obligatio” van heerscher en onderdanen aan, waarbij rechtskarakter wordt toegekend aan de verplichting om het wederzijdsche welzijn te bevorderen; vgl. BOHATEC, S. 66 ff. — ⁸²) GIERKE, S. 192 ff., 247 ff. — ⁸³) MITTEIS, S. 415 ff. — ⁸⁴) MITTEIS, S. 522 ff. — ⁸⁵) MITTEIS, S. 225 ff., 260 ff., 270 ff., 278 ff., 310 ff., 532 ff., 553 ff., 687 ff. — ⁸⁶) DOPSCH II, S. 394 ff., 400 ff., 423 ff.; E. BERNHEIM, Mittelalterliche Zeitanschauungen in ihrem Einfluss auf Politik und Geschichtsschreibung (Tübingen, 1918), S. 63 ff., 97 ff., 227 ff.; E. SACKUR, Die Cluniacenser in ihrer kirchlichen und allgemeinesgeschichtlichen Wirksamkeit (Halle, 1892—'94) I, S. 9 ff.; II, S. 165 ff., 213 ff., 267 ff. Een voorbeeld van een corporatie van kerkelijke dienstmannen, die zich tot stadbestuur en koopliedengilde ontwikkelde, vindt men o. a. in die der St. Pietersmannen te Leuven: J. CUVELIER, Les institutions de la ville de Louvain au moyen âge (Bruxelles, 1935), p. 180 sv. — ⁸⁷) KERN, S. 266 ff. — ⁸⁸) MITTEIS, S. 356 ff.; KERN, S. 435 ff.; A. F. POLLARD, The evolution of Parliament (London, 1920), p. 124 seq. — ⁸⁹) J. BÉDIER et P. HAZARD, Histoire de la littérature française (Paris, 1923—'24) I, p. 11 sv., 35 sv.; Cambridge history of English literature I (Cambridge, 1906), p. 182 seq. — ⁹⁰) MITTEIS, S. 420 ff., 577 ff., 690 ff. — ⁹¹) MEINCKE, S. 8, 11. O. KOELLREUTTER, S. 34 ff., acht de volksgemeenschap in hoofdzak op bloedverwantschap, gemeenschappelijk gebied en op de daaruit voortkomende gemeenschappelijke cultuur gegrond; natie is: das Volk, das als Wesensgemeinschaft bewusst zur politischen Willensgemeinschaft wird. Ter verklaring van de Duitse opvatting over het begrip natie, waaraan vrijwel elk universalisme vreemd is en dat in de Middeleeuwen tegen de kerk moest strijden, zie men MANKIEWICS, p. 23 sv. — ⁹²) O. HINTZE, Historische Zeitschrift CXLIII, S. 1. — ⁹³) MITTEIS, S. 462, 463. — ⁹⁴) G. DE LAGARDE, Individualisme et corporatisme, p. 20 sv., 32 sv. Reeds F. J. STAHL, Rechts- und Staatslehre auf der Grundlache christlicher Weltanschauung III (Heidelberg, 1856), S. 335 onderscheidde een ouder en een jonger „Ständewesen”; het eerste, dat in de Duitse territoria tot de Franche revolutie overwoog, had een „ständisch-patrimonial”, het tweede, dat in het Engelsche parlement tot uiting kwam, had een „national-staatlich” karakter; men zie VON BELOW, S. 23 ff. De vergadering der standen, die vroeger rechtszaken hielp oplossen, scheen alleen samengeroepen te worden om een bede toe te staan: VON BELOW, S. 85 ff. — ⁹⁵) Leerzaam zijn hiervoor de opvattingen van KOELLREUTTER, S. 200 ff. — ⁹⁶) BOHATEC, S. 173 ff., 581 ff., 616, 619 ff. — ⁹⁷) BOHATEC, S. 164 ff., 563 ff., 597 ff. — ⁹⁸) BOHATEC, S. 36 ff., 64 ff., 91 ff., 109 ff., 634 ff. Men lette speciaal op S. 114, waar BOHATEC CALVIJNS meening aldus weergeeft: Die natürlichen subjektiven Freiheitsrechte, das Recht auf Leben, Eigentum und Bekenntnisfreiheit, hängen eng mit der Staatsgewalt zusammen, die sie schützt und im Interesse des Gesamtwohls einschränkt. Sie haben in praxi keine Bedeutung, wenn diese Verknüpfung fehlt, d. h. wenn die subjektiven Rechte nicht zu subjektiv-öffentlichen erhoben werden. Vgl. ook S. 95. — ⁹⁹) BOHATEC, S. 124 ff., 164 ff., 634 ff., 710 ff.; vgl. H. BARON, Calvins Staatsanschauung und das konfessionelle Zeitalter (München, 1924), S. 41 ff., 86 ff. — ¹⁰⁰) Men leest ook bij KOELLREUTTER, S. 187: Eine Ständegliederung im heutigen Staate, die überhaupt erst neu geschaffen werden muss, hat zur Voraussetzung die Entfaltung eines Berufsethos, das heute in der Gestalt des „Arbeiteers” als schlaffendem Volksgenossen sein Sinnbild findet. Het hier bedoelde „Ethos” is echter dat van de, met „Blut und Boden” samenhangende, vergoddelijkte nationaliteit, zooals we dat bij het „mana” des clangenooten aantreffen. — ¹⁰¹) ELI HEKSCHER, Mercantilism (London, 1935) I, p. 456 seq., 469 seq.; II, p. 285 seq., 325 seq. Vgl. II p. 285: We may say that the mer-

cantilists were amoral in a two-fold sense, both in their aims as also in the means for the attainment of their ends. This two-fold amorality arose from their widespread indifference towards mankind, both in its capacity as a reasoning animal as also in its attitude towards the eternal. En p. 324: In the general conception of society, as also in the striving after unity, liberalism was the executor of mercantilism. In the economic and humanitarian spheres, it became the conqueror. — ¹⁰²) F. MEINECKE, *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte* (München, 1924), S. 263 ff.; JELLINEK, S. 207 ff. — ¹⁰³) F. J. STAHL, S. 365 ff., schrijft o. a.: Auszer einer Vertretung des Volkes als bloszer Menschenmasse und mit souveräner Gewalt auf der einen Seite, und einer Vertretung der isolirten Stände für ihre Privatgerechtmate auf der andern Seite, gibt es noch ein sehr bedeutendes Drittes. Was die Schule Haller's als Ausflusz des französischen Repräsentativprinzips bezeichnet, ist vielmehr Ausflusz der Einheit der Nation und des staatsbürgerlichen Prinzips im Unterschiede des ständischen. — ¹⁰⁴) *Nederlandsche Gedachten* ('s Gravenhage, 1830—'32), II, p. 1, 2, 129 vlg., 142 vlg.; III, p. 9, 13, 14, 33, 37, 45 vlg.; *Proeve over de middelen, waardoor de waarheid wordt gekend* (Leiden, 1835), p. 148 vlg., 188 vlg.; *Adviezen in de Tweede Kamer in dubbelen getale* (Leiden, 1840), p. 51 vlg.; *Verspreide Geschriften I*, p. 164 vlg.; *Ongeloof en Revolutie*, p. 49 vlg. — ¹⁰⁵) *Nederlandsche Gedachten*, I, p. 62; II, p. 1 vlg., 36; III, p. 45 vlg., 97, 151, 166. — ¹⁰⁶) *Nederlandsche Gedachten I*, p. 5, 15 vlg., 99, 105; II, p. 2, 4, 18 vlg., 38, 117 vlg., 126, 129; III, p. 20, 164, 168; *Ongeloof en Revolutie*, p. 392 vlg. — ¹⁰⁷) *Nederlandsche Gedachten I*, p. 6, 53 vlg., 58 vlg., 61 vlg., 106, 124, 157; II, p. 27, 47 vlg., 71 vlg., 78; III, p. 7, 35, 150 vlg.; *Verspreide Geschriften I*, p. 160 vlg.; *Ongeloof en Revolutie*, p. 60 vlg., 71 vlg., 227 vlg. — ¹⁰⁸) *Zeer sterk staat onder invloed van VON HALLER een omstreeks 1835 geschreven staatsrechtelijke verhandeling* (Algemeen Rijksarchief, Den Haag; archief Groen no. 29). Men zie ook *Ongeloof en Revolutie*, p. 30 vlg., 60 vlg., 71 vlg. — ¹⁰⁹) Men zie ook F. MEINECKE, *Weltbürgertum und Nationalstaat*, S. 12 ff.
